

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (Print)
ISSN 2709-2453 (Online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

*Рішення Національної ради України з питань
телебачення та радіомовлення № 1073
від 16 жовтня 2023 р. (протокол № 23)*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 54

ВІННИЦЯ
2025

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 54. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2025. – 208 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2025-54

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія А), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №1346 від 10.10.2025 р.)
Видання індексується у Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 5 від 26.11.2025 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);
відповідальний редактор: Юрій Зінко, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна);
відповідальний секретар: Ольга Мурашова, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).
Члени редколегії: Тетяна Боряк, доктор історичних наук, доцент, науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (Литва); Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент ВСП «Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету» (Україна); Янош Габор Ланьї, доктор філософії в галузі теології, доктор габілітований, доцент кафедри церковної історії Університету реформатської церкви імені Каролі Гаспара в Угорщині (Угорщина); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Олександр Мушинка, доктор філософії в галузі історії, доцент Інституту ромських студій Пряшівського університету (Словаччина); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ірина Скубій, кандидат історичних наук, доцент, дослідник Школи історичних і філософських студій Університету Мельбурна (Австралія); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор, в.о. ректора Уманського національного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту та публічного врядування Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; email: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

2025. Bun. 54.

ISSN 2411-2143 (Print), ISSN 2709-2453 (Online)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Media identifier: R30-01581

*Decision of the National Council on Television
and Radio Broadcasting of Ukraine No. 1073
from October 16, 2023 (protocol No. 23)*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 54

VINNYTSIA
2025

UDK 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 54. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2025. – 208 c.
DOI: 10.31652/2411-2143-2025-54**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (**category A**), in which the results of dissertations on historical sciences can be published. (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.1346 of October 10, 2025)

*The collection is indexed in international databases: **Web of Science, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.***

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.5 dated November 26, 2025).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Dean of the Faculty of History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Executive Editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Head of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Executive secretary: Olha Murashova**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Tetiana Boriak, Dr. (History), Associate Professor, Researcher History Faculty, Vilnius University (Lithuania); **Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Gabor Janos Lanyi**, PhD in Theology, Dr. habil., Associate Professor of the Department of Church History, Faculty of Theology, Karoli Gaspar University of the Reformed Church in Hungary (Hungary); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Alexander Mušinka**, PhD in History, Associate Professor of the Institute of Roma Studies University of Prešov (Slovakia); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Iryna Skubii**, PhD (History), Associate Professor, Fellow, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne (Australia); **Vladylena Sokyrska**, Dr. (History), Professor, Acting Rector of Uman National University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Management and Public Governance, National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21
Email: naukzapvdp@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

ЗМІСТ***Андрій Ключев***

Нові дослідження грошового обігу XIV–XVIII ст. та пам'яток Козацької доби (XVII–XVIII ст.) на Сумщині в період широкомасштабного вторгнення в Україну (2022–2025 рр.) **9**

Тетяна Перга

Ранньомодерні промисли у вимірі екологічної історії України: вплив на довкілля та методологія дослідження **18**

Анна Гедьо, Олег Іванюк

Образи українців і росіян у наративних джерелах кінця XVIII–XIX ст. **30**

Олександр Максимов, Сергій Стельникович

Сезонність народжень у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії) **43**

Марина Вороніна, Ольга Гончарова

Гендерні бар'єри кінця XIX – початку XX ст. та стратегії професійної реалізації жінок: на прикладі родини Гордєєвих **55**

Олена Синявська, Вадим Хмарський

Ілля Мечников у вітчизняній біографістиці: від імперських до національних наративів **64**

Анатолій Глушковецький, Олександр Комарніцький

Розвиток політичної свідомості й активності єврейських громад містечок Правобережної України на початку XX ст. та в добу Української Центральної Ради **73**

Руслан Гула, Ірина Передерій

Криміналітет як мобілізаційний ресурс у збройних силах Великої Британії та Росії у роки Першої світової війни: історико-порівняльний аналіз **85**

Олександр Тригуб, Сергій Корновенко

«Шкідницькі» організації у сільському господарстві УСРР першої половини 1930-х років (за матеріалами ГДА СБУ) **96**

Ігор Ветринський

Історичні, геополітичні та соціокультурні передумови формування Співдружності націй **106**

Володимир Дзьобак

Підпорядкування як умова виживання: дисципліна в УПА в 1943 – на початку 1944 рр. **116**

Володимир Гінда

Сексуальне насилля під час німецько-радянської війни: сучасний науковий і соціальний дискурс, «конфлікт пам'яті», політична складова 132

Андрій Жив'юк, Руслана Давидюк

Ліквідація радянськими спецслужбами секти євангельських християн святих сіоністів (мурашківців) на Рівненщині (1940-ві – 1950-ті рр.) 148

В'ячеслав Оліцький

Агентурно-оперативна діяльність радянських спецслужб у середовищі чернечої громади Глинської пустині (середина 1950-х років) 155

Ігор Коляда, Олександр Добжанський

Формування особистості та визначення життєвих пріоритетів Г. Клінтон: штрихи до політичного портрету 161

Олена Стяжкіна

«А де міліція?»: великі та маленькі втечі співробітників органів внутрішніх справ УРСР у 1985–1991 рр. 171

Олександр Вітюк, Іван Романюк

Діяльність державних органів міграційної служби України у сфері співробітництва з громадами української діаспори (2001–2005) 188

Тетяна Мельничук, Олександр Неприцький

Образ Румунії в українських підручниках з історії для 10–11 класів (видання 2018–2019 років) 196

CONTENTS

Andriy M. Kluyev

New research on monetary circulation of the 14th–18th centuries and cossack era artifacts (17th–18th centuries) in Sumy region during the large-scale invasion of Ukraine (2022–2025) **9**

Tetiana Yu. Perga

Early modern industries in the context of environmental history of Ukraine: environmental impact and research methodology **18**

Anna V. Hedo, Oleh L. Ivaniuk

Images of Ukrainians and Russians in narrative sources from the late 18th to the 19th century **30**

Oleksandr V. Maksymov, Serhii V. Stelnykovich

Seasonality of births in the Volhynian governorate at the end of the 19th – beginning of the 20th century (based on the example of the parish of the Dmitry church in the village of Biloshytsi, Ovruch county, Volhynian governorate) **43**

Maryna S. Voronina, Olha S. Honcharova

Gender barriers of the late 19th – early 20th century and strategies of women's professional self-realization: the case of the Gordeev family **55**

Olena O. Syniavska, Vadym M. Khmarskyi

Illia Mechnikov in Ukrainian biographical studies: from imperial to national narratives **64**

Anatolii L. Hlushkovetskyi, Oleksandr B. Komarnitskyi

The development of political consciousness and activity of Jewish communities in the towns of Right-bank Ukraine at the beginning of the 20th century and during the period of the Ukrainian Central Rada **73**

Ruslan V. Hula, Iryna H. Perederii

Criminality as a mobilization resource in the Armed Forces of Great Britain and Russia during the First World War: a historical-comparative analysis **85**

Oleksandr P. Trygub, Serhii V. Kornovenko

Wrecking' organizations in the agricultural sector of the Ukrainian SSR in the first half of the 1930s (based on materials from the sectoral state archive of the security service of Ukraine) **96**

Igor M. Vietrynskyi

Historical, geopolitical, and socio-cultural preconditions for the formation of the Commonwealth of Nations **106**

Volodymyr V. Dzobak

Subordination as a condition for survival: discipline in the UPA in 1943–early 1944 **116**

Volodymyr V. Ginda

Sexual violence during the German-Soviet war: modern scientific and social discourse, «conflict of memory», political component 132

Andrii A. Zhyviuk, Ruslana P. Davydiuk

Liquidation of the evangelical christian sect of the holy zionists (murashkivtsy) in Rivne region by soviet security services (1940 s – 1950 s) 148

Viacheslav O. Olitskyi

Agent-operational activities of Soviet special services in the monastic community of the Hlynska pustyn (mid-1950s) 155

Ihor A. Koliada, Oleksandr V. Dobrzhanskyi

Formation of personality and determination of life priorities of H. Clinton: strokes to a political portrait 161

Olena V. Stiazhkina

“Where is the police?”: large and small escapes of employees of the internal affairs organizations of the Ukrainian SSR in 1985–1991 171

Oleksandr O. Vitiuk, Ivan M. Romaniuk

Activities of the state bodies of the migration service of Ukraine in the field of cooperation with communities of the ukrainian diaspora (2001–2005) 188

Tetiana A. Melnychuk, Oleksandr A. Neprytskyi

The image of Romania in Ukrainian secondary school history textbooks for grades 10–11 (2018–2019 editions) 196

New research on monetary circulation of the 14th–18th centuries and cossack era artifacts (17th–18th centuries) in Sumy region during the large-scale invasion of Ukraine (2022–2025)

Andriy M. Kluyev

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

Postgraduate student (Ukraine)

email: kliuevandrei@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5802-1574>

Abstract.

The purpose of this article is to collect and analyze new data as well as consolidate existing knowledge on monetary circulation and socio-economic life in the Sumy region during the Cossack era. This includes the introduction into scholarly circulation of newly discovered coins and hoards, data on trade routes, economic relations, and Cossack settlements. **The research methodology** is based on the principles of scientific rigor, historicism, continuity of written and hoard sources, and comprehensive analysis of treasure complexes. The study also employs general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction, comparison, systematization, logic, generalization), specialized historical methods (chronological, analytical, mathematical, contextual), and numismatic methods (descriptive, typological, dating, archaeological research, numismatic iconography, metallography, and analysis of coin hoards). **The scientific novelty** lies in introducing new materials into scholarly discourse and interpreting them within the context of contemporary challenges, which has made it possible to reassess the historical development of the region and emphasize the importance of preserving the cultural heritage of Sumy in conditions of full-scale war. **Conclusions.** Based on the analysis of new coin hoards and individual artifacts, the following conclusions can be drawn. The study of new archaeological finds during the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine has helped supplement and refine existing views on monetary circulation and material culture in Sumy during the 14th–18th centuries. The new finds confirmed that monetary circulation in Sumy during the studied period was highly diverse. In particular, hoards discovered near the villages of Oblozhky, Peremoha, and Banychi (coins belonging to various issuing authorities—from Prince Dmytro Korybut of Novhorod-Siverskyi to Juchid dirhams and Ryazan “baranchyky”) attest to the region’s intensive trade relations both with Northern and Eastern Europe and with the Golden Horde. The discovery of such unique items as four Saxon thalers of 1617 and a daler of Gustavus Adolphus (1545) indicates the deep integration of Sumy into international trade networks. Their presence in Cossack settlements points to extensive trade and possibly diplomatic connections. The finds of a silver clasp and a bronze saber guard in the village of Poloshky not only supplemented numismatic data but also enabled the reconstruction of daily life and the social status of the Cossack elite. Thus, the study of monetary circulation and Cossack-era artifacts of the specified period is of particular importance because: it allows for the identification of previously unknown elements of monetary circulation or Cossack everyday life; the study of material evidence, particularly coins as indicators of sovereignty and economic self-sufficiency, becomes part of the information war and the struggle for the preservation of historical truth.

Keywords. Sumy region, Hlukhiv region, hryvnia, denga, obverse, reverse, thaler, Cossack era, Samuel Myslavsky.

Нові дослідження грошового обігу XIV–XVIII ст. та пам’яток Козацької доби (XVII–XVIII ст.) на Сумщині в період широкомасштабного вторгнення в Україну (2022–2025 рр.)

Андрій Ключев

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

аспірант (Україна)

email: kliuevandrei@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5802-1574>

Анотація.

Метою статті є збирання та аналіз нових даних та фіксації знань про грошовий обіг та соціально-економічне життя на Сумщині в часи Козацької доби, що передбачає введення в науковий обіг знайдених монет і скарбів, даних про торговельні шляхи, економічні зв’язки та

козацькі поселення. **Методологія дослідження** базується на принципах науковості, історизму, спадкоємності писемних та скарбових джерел, всебічного аналізу скарбових комплексів. Також використано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, абстрагування, порівняння, систематизацію, логічний, узагальнення), спеціалізовані історичні (хронологічний, аналітичний, математичний, контекстуальний), нумізматичні (описовий, типології, датування, археологічних досліджень, нумізматичної іконографії, металографії, аналізу монетних скарбів) методи. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу нових матеріалів та їхній інтерпретації в контексті сучасних викликів, що дозволило по-новому поглянути на історичний розвиток регіону, а також підкреслити важливість збереження культурної спадщини Сумщини в умовах повномасштабної війни. **Висновки.** На підставі аналізу нових монетних скарбів та окремих артефактів можна зробити такі висновки. Дослідження нових археологічних знахідок під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну дозволило доповнити та уточнити уявлення про грошовий обіг та матеріальну культуру Сумщини в період XIV–XVIII століть. Нові знахідки підтвердили, що грошовий обіг на Сумщині в досліджуваний період був надзвичайно різноманітним. Зокрема, скарби, знайдені поблизу сіл Обложки, Перемога, Баничі (монети, які належали до різних країн емітентів – від новгород-сіверського князя Дмитра Корибута до джучидських дангів, рязанські «баранчики», свідчать про інтенсивні торговельні зв'язки регіону як з Північною та Східною Європою, так із Золотою Ордою. Виявлення таких унікальних знахідок, як 4 талери Саксонії 1617 р. та далер Густава Адольфа 1545 р., вказує на глибоку інтеграцію Сумщини в міжнародні торговельні зв'язки, а їх присутність у козацьких поселеннях – на існування широких торгових і, можливо, дипломатичних зв'язків. Знахідки срібної заціпки та бронзової гарди шаблі у с. Полошки не лише доповнили нумізматичні дані, а й дозволили реконструювати повсякденне життя та соціальний статус козацької старшини.

Так, дослідження грошового обігу та пам'яток козацької доби зазначеного періоду має особливе значення, адже вони дозволяють виявити невідомі раніше елементи грошового обігу чи побуту козаків. Вивчення матеріальних свідчень, зокрема грошей, як показників суверенітету та економічної самодостатності, стає частиною інформаційної війни та боротьби за збереження історичної правди.

Ключові слова: Сумщина, Глухівщина, гривня, данге, аверс, реверс, талер, козацька доба, Самуїл Миславський.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України з 24 лютого 2022 р. створило безпрецедентну загрозу для національної історико-культурної спадщини. Військові дії, руйнування міст та сіл, а також тимчасова окупація територій призвели до знищення, пошкодження або втрати тисяч пам'яток археології, історії та культури. Зокрема, Сумщина, яка стала однією з перших областей, що прийняла на себе удар, зазнала значних втрат, але водночас внаслідок бойових дій та гуманітарного розмінування були виявлені нові, раніше невідомі археологічні об'єкти та артефакти.

В умовах воєнного стану, коли доступ до багатьох об'єктів ускладнений або неможливий, дослідження грошового обігу та пам'яток Козацької доби на Сумщині набуває особливої актуальності. З одного боку, необхідно зафіксувати та каталогізувати нові знахідки, щоб зберегти інформацію про них для майбутніх поколінь, навіть якщо самі пам'ятки можуть бути втрачені. З іншого – ці знахідки можуть надати нові, унікальні відомості про економічні та соціальні процеси в регіоні у XIV–XVIII ст., доповнюючи та уточнюючи наукові концепції.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Соціальний, політичний та економічний розвиток Сумщини XIV–XVIII ст. у своїх працях порушували такі сучасні науковці: А. Армен, О. Бакалець, В. Белашов, А. Бойко-Гагарин, Ю. Коваленко, В. Нечитайло, А. Ключев та інші. У своїх працях «Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини», «Нумізматичні пам'ятки доби Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини на теренах Глухівщини», «Історія появи монет на Глухівщині та їх поширення в пізньому середньовіччі» А. Армен сфокусувала увагу на конкретному регіоні (Глухівщина). Авторка провела аналіз країн-емітентів та номіналів монет, які перебували у грошовому обігу на Глухівщині в період Гетьманщини (XVII–XVIII ст.), що дозволило зрозуміти зовнішньоекономічні зв'язки та ступінь інтеграції регіону в грошову систему Східної Європи (Армен, 2007, с. 58–61, Армен, 2010, с. 133–137; Армен, 2013, с. 136–138).

У своєму дисертаційному дослідженні «Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764)» В. Нечитайло порушив проблемні питання грошового обігу Гетьманщини, описав зразки фальшивих монет та визначив причини їх появи. Особливу увагу науковець спрямував на економічну експансію Московської держави на українські землі через фінансові експерименти

та реформи. Це дозволило його послідовникам краще зрозуміти економічний контекст знахідок XVIII ст. (Нечитайло, 2019, с. 3–250).

Фундаментальне дослідження скарбів як історичного джерела відображено у працях О. Бакальця. Науковець описав десятки нових скарбів на території Сіверщини (Глухівщина, Кролевеччина, Новгород-Сіверщина тощо), що стало прямою джерельною базою для нашого подальшого дослідження скарбового матеріалу Сумщини. У монографії «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1782)» О. Бакалець увів у науковий обіг і ґрунтовно проаналізував скарби як джерело для вивчення грошового обігу, фінансової політики та зовнішньої торгівлі, зокрема, визначив частку західноєвропейських монет на ринку Гетьманщини. Автор зробив висновок щодо загального економічного розвитку Гетьманщини, фінансової політики гетьманів та напрямків зовнішньої торгівлі. (Бакалець, 2012, с. 35–106). У праці «Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали» науковцем описано різні номінали монет, які часто зустрічалися у скарбових комплексах на Сіверщині та перебували у грошовому обігу на Поділлі. Зроблено висновок про тісний зв'язок грошового обігу цих регіонів завдяки торгівельному шляху (Львів – Київ – Москва) (Бакалець, 2017, с. 112–120). У статті «Нові знахідки срібних монет та зливкових гривень XIV–XV ст. на території Поділля та Сіверщини» автором здійснено спробу ввести до наукового обігу нові знахідки скарбів різних типів, серед яких були: срібні празькі гроші, монети карбування Дмитра-Корибута та срібні зливкові гривні XIV – початку XV ст. різних типів, які виявлені на початку XXI ст. на території Поділля та Південно-Східної Сіверщини (Бакалець, 2018, с. 84–91).

Ю. Коваленко в своїй статті «Джучидські монети як джерело вивчення історії Глухівщини післямонгольського періоду» використав золотоординські монети (данги) як основу для висвітлення маловивченого післямонгольського періоду Глухова. Завдяки цим знахідкам він вперше ввів до наукового обігу інформацію про монети, які дозволили атрибуувати давньоруські селища і встановити факт відродження Глухова після епідемії чуми 1352 р. Датування джучидських монет у вузьких рамках «Мамаєвої орди» (1361–1380 рр.) стало важливим маркером інтенсивності їх грошового обігу (Коваленко, 2020, с. 112–118). Його монографія («Історична топографія Глухова доби Середньовіччя та раннього модерного часу») додатково систематизує археологічні знахідки, надаючи ширший побутовий та соціальний контекст для скарбів Глухова та його округи через різні аспекти побуту козацьких старшин, козаків, міщан та селян (Коваленко, 2024, с. 55–109).

У 2002 році В. Белашов у своїй книзі «Глухів – столиця Гетьманської та Лівобережної України» на основі зібраного та опрацьованого матеріалу порушив питання щодо історичного та економічного розвитку міста Глухова та його ролі в історії України (Белашов, 2002, с. 42–86). Автор продовжив висвітлювати ці питання в своїй монографії «Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782): (від перших поселень до сучасності)», в якій створив політичний та економічний контекст для скарбів XVIII ст., висвітлив розвиток ремесел, торгівлі та міжнародних зв'язків Глухова як гетьманської столиці. Для нашого дослідження важливе значення мали документи та факти (наведені в монографії), що висвітлюють розвиток ремесел і торгівлі у Глухові та його околицях (Белашов, 2018, с. 29–65, 198–205).

У дисертаційному дослідженні «Монети Центральної та Східної Європи XIV–XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування» А. Бойко-Гагарін дослідив процеси виготовлення фальшивих монет, обґрунтував причини їх появи та вплив на грошовий обіг, описав десятки фальшивих монет, зокрема, виявлених на території Лівобережжя (Бойко-Гагарін, 2014, с. 98–160).

У своїх статтях «Аналіз грошового обігу Сіверщини XVII ст. за новими скарбовими джерелами», «Топографія монетних скарбів Сіверщини XVII–XVIII ст. Регіональні аспекти дослідження» А. Ключев проаналізував монетні скарби, знайдені на території Сумщини, вплив торгівельних шляхів на економічний та політичний розвиток досліджуваного регіону та інші аспекти грошового обігу (Ключев, 2024, с. 17–21; Ключев, 2025, с. 9–15).

Незважаючи на значну кількість досліджень, проблема вивчення грошового обігу XIV–XVIII ст. та пам'яток Козацької доби на Сумщині в період широкомасштабного вторгнення в Україну набуває особливої актуальності та потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Мета статті. Проаналізувати та систематизувати нові дані про грошовий обіг досліджуваного періоду та пам'ятки Козацької доби на Сумщині, виявлені у період з 2022 по 2025 рр.

Виклад основного матеріалу. Сумщина була однією з ключових територій у житті та розвитку Української козацької держави. Її міста (Суми, Охтирка, Лебедин, Глухів, Кролевець, Путивль, Ромни та ін.) розташовані на перетині міжнародних торгівельних шляхів і тому були осередками козацького самоврядування, торгівлі та культурного життя. Грошовий обіг у досліджуваній період був строкатим і відображав складні політичні та економічні зв'язки регіону: від польсько-литовських, західноєвропейських до російських монет. Вивчення цих грошових потоків, а також археологічних пам'яток (городищ, поселень, фортифікацій, некрополів) є

надзвичайно важливим для реконструкції повсякденного життя, економічних відносин та рівня добробуту козацької старшини, рядового козацтва та місцевого населення (Белашов, 2018, с. 18–110).

Нам вдалося дослідити декілька цікавих та значущих монетно-речових скарбів та одноосібних знахідок монет XIV–XVIII ст. окремих регіонів Сумщини. Зокрема, дослідили цікавий скарб, який знайдений біля городища сіверян, яке знаходиться біля річки між селами Обложки та Щебри навесні 2023 р.

Скарб налічував 5 срібних монет, які відносяться до періоду 1340–1393 рр. Серед них: 3 монети належать до карбування новгород-сіверського князя Дмитра Корибута Ольгердовича (до 1393 р.), вага – 1,1–1,2 г срібла, в ідеальному стані збереження; 2 срібних монети вагою 1,1 г відносяться до джучидських дангів Мухаммеда (тип: карб. Орди 772–779 р. х.) із зображенням «княжого знаку» князів брянських (рис. 1).

Рис. 1. Монети зі скарбу с. Обложки, Шосткінський р-н, Сумська обл.

Інший скарб знайдено між селами Перемога та Баничи восени 2023 р. місцевими жителями під час пошуку металобрухту. Комплекс налічував 73 монети, серед яких:

– 60 срібних монет, так звані «баранчики», належать до карбування рязанського князівства (1310–1395). Вага монет – 1,1–1,2 г. Монети знаходилися в гарному стані збереження (рис. 2).

Рис. 2. Монета зі скарбу с. Перемога, Шосткінський р-н, Сумська обл.

– 4 срібних монети Новгород Сіверського наслідування князя Дмитра;

– 9 монет «Сіверського наслідування» джучидських дангів Мухаммеда карбування Дмитра Ольгердовича Брянського (1370-ті рр.).

Опис цих скарбів продовжує дослідження, проведені О. Бакальцем та Ю. Коваленко у 2018–2020 рр. (Бакалець, 2018, с. 86–89; Коваленко, 2020, с. 114–118).

У 2023 р. біля села Годунівка, що розташовано в 5 км на схід від м. Глухів:

– 1 орт коронний 1622 р. карбування вагою 6,79 г срібла. Монета знаходилась у незадовільному стані (перебувала в тривалому грошовому обігу);

– 6 трояків 1597, 1599, 1619, 1622 рр. карбування вагою 2,3 г срібла;

– 20 монет номіналом 1,5 гроша (півтораки) 1617–1618 рр. карбування (м. Краків), вага – 1,1–1,5 г срібла.

У скарбі найстарішою була гривня литовського типу з ознаками фальшування, яке виявлено під час хімічного аналізу (реактивами): тест на срібло виявився негативний. При детальному вивченні гривни зроблено запили бокової поверхні, які показали, що гривня зроблена з жовтого металу, має сліди окислів та посріблення. Вага досліджуваного предмету складає 79 г при нормі 100–107 г (рис 3).

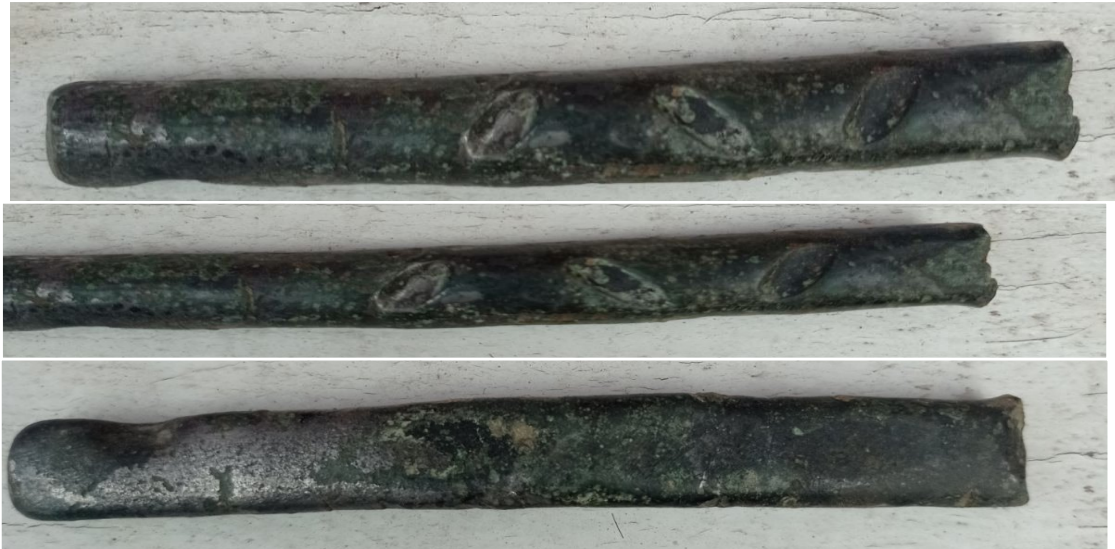

Рис. 3. Гривня литовського типу, с. Годунівка, Шосткинський район, Сумська область.

Під час дослідження цього скарбу як консультативний матеріал використано монографію А. Бойко-Гагарина «Монети Центральної та Східної Європи XIV–XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування» (Бойко-Гагарин, 2014, с. 89–150).

Важливі знахідки європейських монет, непритаманних досліджуваній території, зроблені на території козацьких поселень, а саме:

– у 2023 р. під час проведення земляних робіт у с. Шевченкове (Чорториги), яке до 1750-х років належало князям Чарторийським, за 15 км на північно-захід від м. Глухів знайдено монету номіналом 4 талера 1617 р. карбування (Саксонія), вагою 115,5 г, діаметром 45 мм. Портрет правителя вкритий позолотою, гурт – гладкий. У XVII ст. Саксонія була одним з найвпливовіших і найбагатших князівств Священної Римської імперії. Вона мала статус електорату, що давало її правителю (курфюрсту) право обирати імператора. Це забезпечувало їй значну політичну вагу та економічну стабільність, яка дозволяла карбувати великі срібні монети. 1617 р. курфюрстом Саксонії був Йоганн Георг I (Johann Georg I), який правив з 1611 до 1656 р. Монети, викарбувані за його правління, несуть його портрет та титули. Монети номіналом 2, 3, 4, 5, 8, 10 і навіть більше талерів називалися «кратними талерами» або «льозерами» (Löser), особливо у Північній Німеччині. Це – великі, важкі срібні монети, які не призначалися для повсякденного обігу (Офіційна сторінка сайту Künker. Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG – Аукционы). На нашу думку, причинами їх карбування були: демонстрація багатства та влади правителя; використання як подарунків або для розрахунків у великих угодах; зберігання капіталу через високий вміст срібла; колекціювання, оскільки вони були цінними екземплярами (рис. 4).

Рис. 4. Чотири талери 1617 р. (Саксонія), с. Шевченкове, Шосткинський район, Сумська область.

– у 2024 р. в 25 км від м. Глухів у с. Ярославцеві, яке засновано в 1510 рр. і належало Кочубеям, на місці старого дворища знайдено далер шведського короля Густава Адольфа 1545 р. карбування. Діаметр монети – 42 мм, вага – 28 г. Карбування власного далера було важливим кроком для Густава I Вази у ствердженні повної незалежності Швеції та її суверенітету після виходу з Кальмарської унії. Це демонструвало економічну самостійність нової монархії. Далер став основною великою розрахунковою одиницею, що сприяло розвитку торгівлі та економіки в Швеції, а також її інтеграції у європейський грошовий обіг (Клюєв, 2025, с. 11–12) (рис. 5).

Рис. 5. Далер 1545 (?) року карбування (Густав I Ваза), с. Ярославець, Конотопський район, Сумська область.

– у 2024 р. у м. Путивль на березі р. Сейм знайдений скарб, який налічував приблизно 500 срібних та мідних дротяних московських монет «чешуйок». 5 одиниць належали до часу правління Івана Грозного (1530–1584), зокрема: 1 полушка срібна вагою 0,15–0,17 г; 1 монета номіналом денга вагою 0,34 г; 3 срібних копійки вагою від 0,61 г до 0,68 г. Монети відкарбовані на Новгородському, Псковському, Московському монетних дворах із 1535 р. по 1583 р. 5 монет вагою 0,39–0,40 г належали до років правління Бориса Годунова (1598–1605), 2 монети вагою 0,35–0,38 г відносяться до років правління Василя Шуйського (1606–1610), 10 монет вагою 0,39 г належали часу правління Лжедмитрія I (1606).

Більшість монет у скарбі належала до часів правління московських царів Михайла Федоровича (1613–1645) та Олексія Михайловича (1645–1676) Романових. Вага монет від 0,44 до 0,48 г. Більшість монет затерті й обрізані, що свідчить про їх тривале перебування у грошовому обігу. Нами досліджено 10 одиниць мідних дротяних чешуйок часів правління Олексія Михайловича, відкарбованих з 1655 р. по 1662 р. на Новгородському, Псковському, Московському монетних дворах. Можливо скарб був захований купцями або заможною людиною (Клюєв, 2024, с. 17–21).

Нами також досліджено предмети, які знаходились у с. Положки за 8 км від м. Глухів. Село засноване у другій половині XVI ст. козацькими старшинами. Предмети були знайдені на городі місцевого жителя, де раніше знаходилось козацьке дворище. Серед предметів – срібна заціпка для одягу польського типу вагою 7,89 г (рис. 6).

Рис.6. Срібна заціпка для одягу, с. Полошки, Шосткінський район, Сумська область.

Як бачимо, заціпка має видовжену, симетричну форму, що складається з кількох частин. Вона нагадує декоративний ключ або стилізовану лілію. Верхня частина заціпки увінчана елементом, схожим на хрест або вістря списа. Це надає заціпці благородного та геральдичного вигляду. Її середня частина характеризується витонченим волокном або арабесками (завитки, що нагадують рослинні мотиви), які є поширеними елементами в мистецтві бароко та рококо. Ці візерунки роблять виріб дуже витонченим і художнім. Нижня частина сформована у вигляді розкритої квітки, що нагадує троянду або стилізовану хризантему. Це додає заціпці природний та ніжний акцент. Такі прикраси були символом статусу, добробуту, а також елементом етнічного або регіонального вбрання. Вони були невід'ємною частиною традиційних костюмів, які носили під час свят та важливих подій.

Також знайдено бронзову гарду шаблі польсько-угорського типу середини XVII ст. (рис. 7).

Рис. 7. Бронзова гарда шаблі польсько-угорського типу середини XVII ст., с. Полошки, Шосткінський район, Сумська область.

Як бачимо, гарда має симетричну, хрестоподібну форму з розширеними кінцями. По центру видно отвір або місце кріплення, куди, ймовірно, вставлявся хвостовик клинка. Чотири кінці гарди розходяться від центру, утворюючи характерний для захисного елемента вигин. Кінці мають широку, плоску форму, що є типовою для гарди, яка мала захищати руку власника від ударів противника. Верхній та нижній кінці перехрестя закінчуються елементами, схожими на кулі або циліндричні набалдашники, які можливо, слугували для кращого утримання в руці.

У церкві святого Миколая с. Полошки знаходиться парсуна (портрет) із зображенням уродженця цього села Самуїла Миславського (1731–1796) – митрополита Київського та Галицького, який активно відстоював права Православної Церкви та був відомий своєю проповідницькою діяльністю та ерудицією (Миславський, <http://resource.history.org.ua>) (рис. 8).

Рис. 8. Парсуна Самуїла Миславського – митрополита Київського та Галицького, с. Полошки, Шосткінський район, Сумська область.

На рис. 8 зліва прослідковується герб, який належав Самуїлу Миславському. Над гербовим щитом зображена корона, що символізує високий сан (у цьому випадку – митрополичий). Ця корона характерна для ієрархів Православної Церкви. За щитом розташовані схрещені елементи. Ліворуч – патріарший хрест (з двома перекладинами), а праворуч – митрополичий посох. Ці атрибути є символами влади та сану митрополита. Центральний елемент – щит, на жаль, дуже пошкоджений і його вміст неможливо розпізнати. Він був би ключовим для ідентифікації родового герба Миславських. Увесь герб обрамлений декоративним рослинним орнаментом, характерним для стилю бароко або рококо.

На рис. 8 справа ми бачимо портрет Самуїла Миславського, який одягнений у білий митрополичий одяг. На голові видно митру, яка є символом митрополичого сану. Митра має характерну форму, що була поширена у XVIII ст. Митрополит тримає в руці щось схоже на книгу або сувій. Це може бути Євангеліє, що підкреслює його духовний статус. Портрет сильно пошкоджений, є тріщини, фарба облущена. Це свідчить про його значний вік і, ймовірно, про несприятливі умови зберігання.

Висновки. Так, повномасштабна війна 2022–2025 рр., яка досі триває, не тільки ставить під загрозу, а й відкриває для науковців нові джерела інформації, які допомагають краще зрозуміти економічні, соціальні та культурні процеси, що відбувалися на Сумщині впродовж століть. Період 2022–2025 рр. на Сумщині є часом випробувань і втрат, він також є періодом, що

.....
вимагає продовження досліджень у сфері історичних та археологічних розвідок. Завдання науковців полягає у максимальному використанні нових можливостей для поповнення знань про грошовий обіг XIV–XVIII ст. та пам'ятки Козацької доби.

Подяка. Висловлюю щире вдячність кандидату історичних наук, професору О. А. Бакальцю, приватним колекціонерам за сприяння в опрацюванні нумізматичних та археологічних джерел, членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Армен, А.** (2007). Нумізматичні пам'ятки доби Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини на теренах Глухівщини. *Сіверщина в контексті історії України*: 36. наук. праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції (17–18 травня 2007 р.). Суми. С. 58–61.
- Армен, А.** (2010). Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 3. С. 133–137.
- Армен, А.** (2013). Історія появи монет на Глухівщині та їх поширення в пізньому середньовіччі. *Путівський краєзнавчий збірник*. Вип. 7. Суми: Університетська книга. С. 136–138.
- Бакалець, О.** (2012). Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 pp.). Київ: Стило. 336 с.
- Бакалець, О.** (2017). Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали. Бар – Вінниця – Кам'янець Подільський – Хмельницький – Київ. 200 с.
- Бакалець, О.** (2018). Нові знахідки срібних монет та зливкових гривень XIV–XV ст. на території Поділля та Сіверщини. *Сіверщина в історії України*: 36. наук. праць. Вип. 11. Київ – Глухів, С. 84–91.
- Бєлашов, В.** (2002) Глухів – столиця Гетьманської та Лівобережної України. Глухів: ГДПУ. 200 с.
- Бєлашов, В.** (2018). Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782): (від перших поселень до сучасності. Суми: ТОВ «ВПП Фабрика друку». 419 с.
- Бойко-Гагарін, А. С.** (2014). Монети Центральної та Східної Європи XIV–XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування: дис. ...кандидата. іст. наук: 07.00.06. Кіровоград. 227 с.
- Коваленко, Ю.** (2024). «Історична топографія Глухова доби Середньовіччя та раннього модерного часу». Ніжин: ПП Лисенко М. М. 223 с.
- Коваленко, Ю.** (2020). Джучидські монети як джерело вивчення історії Глухівщини післямонгольського періоду. *Сіверщина в історії України*: 36. наук. праць. Вип. 13. Київ – Глухів. С. 112–118.
- Клюєв, А.** (2024). Аналіз грошового обігу Сіверщини 17 ст. за новими скарбовими джерелами. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 50. 2024. С. 17–21. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-17-21>.
- Клюєв, А.** (2025). Топографія монетних скарбів Сіверщини 17–18 ст. Регіональні аспекти дослідження. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 51. С. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-9-15>.
- Миславський Самуїл.** URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Myslavsky_S (дата звернення 21.08. 25).
- Нечитайло, В.** (2019). Грошовий обіг Гетьманщини (1648–1764 pp.): дис. ...кандидата. іст. наук: 07.00.06. Переяслав. 250 с.
- Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG** – Аукционы. URL: <https://coinstrail.com/ru/auctions/germany/fritz-rudolf-kuenker> (дата звернення 18.08.2025).

References:

- Armen, A.** (2007). Numizmatychni pamiatky doby Velykoho kniazivstva Lytovskoho, Rechi Pospolytoi, Hetmanshchyny na terenakh Hlukhivshchyny [Numismatic monuments from the era of the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the Hetmanate in the Glukhiv region]. *Sivershchyna v konteksti istorii Ukrainy*: Zb. nauk. prats. Materialy shostoї naukovo-praktychnoi konferentsii (17–18 travnia 2007 r.). Sumy. S. 58–61. [in Ukrainian].

- Armen, A.** (2010). Hroshovy obih na Hlukhivshchyni v period Het'manshchyny [Monetary circulation in the Hlukhiv region during the Hetmanate period]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny*. Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 3. Kyiv – Hlukhiv. S. 133–137. [in Ukrainian].
- Armen, A.** (2013). Istoriia poivavy monet na Hlukhivshchyni ta yikh poshyrennia v piznomu serednovichchi [The history of the appearance of coins in the Glukhiv region and their distribution in the late Middle Ages]. *Putyvl'skyi kraieznavchyi zbirnyk*. Vyp. 7. Sumy : Universytetska knyha. S. 136– 138. [in Ukrainian].
- Bakalets', O.** (2012). Skarby monet yak dzherelo vyvchennya hroshovoho obihu Het'manshchyny (1648–1781) [Coin treasures as a source for studying the monetary circulation of the Hetmanate]. (1648–1781). Kyiv : Stylos, 378 s. [in Ukrainian].
- Bakalets', O.** (2018). Novi znakhidky sribnykh monet ta zlyvkovykh hryven XIV–XV st. na terytorii Podillia ta Sivershchyny [New findings of Prague coins and ingot hryvnias of the 14th – 15th centuries on the territory of Podillya region and Sivers'k territory]. *Siveshchyna v konteksti istoriyi Ukrayiny*. Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 4. Kyiv – Hlukhiv. S. 84–91. [in Ukrainian].
- Bielashov, V.** (2002). Hlukhiv – Stolytsia Hetmanskoï ta Livoberezhnoi Ukrainy [Hlukhiv – the capital of Hetman and Left-Bank Ukraine]. Hlukhiv: HDPU. 200 s. [in Ukrainian].
- Byelashov, V.** (2018). Hlukhiv – stolytsia het'mans'koyi Ukrayiny (1708–1782): (vid pershykh poselen' do suchasnosti [Hlukhiv as the capital of Hetman Ukraine (1708–1782): (from the first settlements to the present day)]. Sumy: TOV «VPP Fabryka druku». 419 s. [in Ukrainian].
- Boiko-Gagarin, A. S.** (2014). Monety Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy XIV–XVII st.: protsesy vyhotovlennia ta falshuvannia: dys. ...kandydata. ist. nauk: [Coins of Central and Eastern Europe in the 14th – 17th centuries: manufacturing and counterfeiting processes: diss. candidate of historical sciences]: 07.00.06. Kirovograd. 227 s. [in Ukrainian].
- Kovalenko, Yu.** (2024). «Istorychna topohrafiya Hlukhova doby Seredn'ovichchya ta rann'oho modernoho chasu» [Historical Topography of Hlukhiv in the Middle Ages and Early Modern Times]. Nizhyn: PP Lysenko M. M., 223 s. [in Ukrainian].
- Kovalenko, Yu.** (2020). Dzhuchydski monety yak dzherelo vyvchennia istorii Hlukhivshchyny pisliamoholskoho periodu [Juchid coins as the source of studying the history of Hlukhiv district after Mongol period]. *Siveshchyna v konteksti istoriyi Ukrayiny*. Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 13. Kyiv – Hlukhiv. S. 112–118. [in Ukrainian].
- Klyuyev, A.** (2024). Analiz hroshovoho obihu Civershchyny 17 st. za novymy skarbovymy dzherelamy [Analysis of the monetary circulation in Sivershchyna in the 17th century according to new treasury sources]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*. Vyp. 50. S. 17–21. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-17-21>.
- Klyuyev, A.** (2025). Topohrafiia monetnykh skarbiv Sivershchyny 17–18 st. Rehionalni aspekty doslidzhennia [Topography of coin treasures of Sivershchyna region of the 17th–18th centuries. Regional aspects of the study]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*. Vyp. 51. S. 9–15. [in Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-9-15>.
- Mislavsky Samuil.** URL : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Mislavsky_S (date of reference: 21.08. 25).
- Nechytaylo, V.** (2019). Hroshovyy obih Het'manshchyny (1648–1764) [Monetary circulation of the Hetmanate (1648 – 1764)]. Dysertatsiynе doslidzhennya. Pereyaslav. 250 s. [in Ukrainian].
- Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG** – Auctions. URL: <https://coinstrail.com/ru/auctions/germany/fritz-rudolf-kuenker> (date of reference: 18.08.2025).

Early modern industries in the context of environmental history of Ukraine: environmental impact and research methodology

Tetiana Yu. Perga

Technical University of Berlin

PhD in History, Researcher (Germany)

email: pergatatiana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ACE-8751-2022>

Abstract

The aim of the article is to analyze the impact of early modern industries on the environment of Ukrainian lands in the XV–XVII centuries within the framework of environmental history. The study focuses on saltpeter production, mining, tar smoking, wine smoking, potash production, and milling, which are considered under the concept of 'ecosystem industries'. Given the underdevelopment of this research field in Ukrainian historiography, the **scientific novelty** of the work lies in demonstrating the potential of environmental history as a tool for understanding human-nature relationships in the pre-industrial period, as well as in showcasing methodological approaches for research in this area. **The research methodology** of this study is the analysis of existing historiography on these industries and primary sources to show how diverse data can be interpreted through an ecological lens. **Conclusions.** It is concluded that all early modern industries had a negative impact on the environment. The most significant damage affected forests and, consequently, biodiversity, as wood served as the primary resource for potash production, while most industries of the time employed burning technologies or required high temperatures, further contributing to the destruction of large forested areas. Milling and mining also negatively impacted the environment: water-powered metallurgical and flour mills, along with the construction of dams, altered river hydrology, flooded riparian lands, contributed to marsh formation, and disrupted fish migration. Saltpeter production caused soil erosion, sanitary pollution, and damage to archaeological sites and cultural heritage. Additionally, the burning of wood for potash and charcoal production led to atmospheric pollution. Although the scale of anthropogenic impact was largely local, it affected forest, soil, and water resources, as well as, indirectly, wildlife. This impact resulted from economic activities rather than deliberate environmental management; however, its complexity and the interconnectedness of environmental components make early modern industries an example of an ecosystem phenomenon.

Keywords: ecological history, Ukraine, early modern industries, ecosystem industries, saltpeter production, mining, tar smoking, wine smoking, potash production, milling

Ранньомодерні промисли у вимірі екологічної історії України: вплив на довкілля та методологія дослідження

Тетяна Перга

Технічний університет Берліна

Кандидат історичних наук, дослідник (Німеччина)

email: pergatatiana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ACE-8751-2022>

Анотація.

Метою статті є аналіз впливу промислів ранньомодерної доби на довкілля українських земель XV–XVII ст. у контексті екологічної історії. Дослідження зосереджене на селітроварінні, рудництві, смолокурінні, винокурінні, виробництві поташу та млинарстві, для характеристики яких введено поняття «екосистемні промисли». З огляду на нерозвиненість цього напрямку в українській історіографії, **наукова новизна** роботи полягає у демонстрації потенціалу екологічної історії як інструменту для осмислення відносин «людина – природа» в доіндустріальний період й демонстрації методологічних підходів для досліджень у цій царині. **Методологічною основою** цієї розвідки виступає аналіз наявної історіографії вказаних промислів та першоджерел для показу того, як різноманітні дані можуть бути інтерпретовані крізь екологічну лінзу. **Висновки.** Зроблено висновок, що всі ранньомодерні промисли мали негативний вплив на довкілля. Найбільших руйнувань зазнавали ліси та

відповідно біорізноманіттю, оскільки деревина слугувала головним ресурсом для виробництва поташу, а більшість промислів того часу використовувала технології випалювання або потребувала високих температур, що додатково спричиняло знищення великих лісових масивів. Негативний вплив на довкілля мали й млинарство та рудництво: водяні металургійні та борошномельні млини, та спорудження гребель змінювали гідрологічні режими річок, призводили до затоплення прибережових земель, сприяли їх заболоченню й порушенню міграцій риби. Виробництво селітри супроводжувалося ерозією ґрунтів, санітарним забрудненням та руйнуванням археологічних пам'яток і культурної спадщини. До того ж спалення деревини для виготовлення поташу та деревного вугілля мали наслідки забруднення атмосфери. Хоч масштаби антропогенного впливу були локальні, він охоплював лісові, ґрунтові та водні ресурси, та опосередковано тваринний світ. Цей вплив був наслідком господарської діяльності, а не свідомого управління природою, однак його комплексність і взаємозв'язок компонентів довкілля роблять ранньомодерні промисли прикладом екосистемного явища.

Ключові слова: екологічна історія, Україна, ранньомодерні, екосистемні промисли, селітроваріння, рудництво, смолокуріння, винокуріння, млинарство, поташ.

Постановка проблеми. Екологічна історія України поки що є малорозвиненим напрямом наукових студій, який лише починає активно формуватися. Вона відкриває унікальні можливості для аналізу взаємодії людини й довкілля в довготривалій історичній перспективі, зокрема, в доіндустріальний період. Водночас увага дослідників зосереджена переважно на екологічних проблемах ХХ – початку ХХІ ст., оскільки попередні епохи залишаються поза увагою науковців.

Мета статті – проаналізувати вплив ранньомодерних промислів на довкілля українських земель ХV–ХVІІІ ст., показавши потенціал екологічної історії як інструменту для осмислення відносин «людина – природа» у цей період.

У дослідженні вводиться поняття «екосистемні промисли». Під ним пропонується розуміти традиційні заняття, ремесла та виробництва, які у ХV–ХVІІІ ст. безпосередньо залежали від природних ресурсів (лісових, водних, земельних) і водночас спричиняли відчутний негативний вплив на довкілля. На відміну від поширеного в історіографії терміну «лісові промисли» (ремесла й виробництва, пов'язані з використанням деревини, рослин, плодів та інших багатств лісу) (Лісові промисли, 2016), запропонована нами категорія дозволяє ширше охопити спектр господарської діяльності та простежити її екологічні наслідки.

У статті розглядаються селітроваріння, рудництво, смолокуріння, винокуріння, виробництво поташу та млинарство – промисли, які, на наш погляд, мали найбільший вплив на стан лісів, ґрунтів, водного середовища й атмосферу України в окреслений період.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивчення промислів і ремесел в Україні має тривалу та багату наукову традицію, представлену працями географів, економістів, істориків, археологів, етнографів і мистецтвознавців, починаючи з ХVІІІ ст. Попри значний масив накопиченого фактологічного матеріалу, в історіографії майже відсутній системний аналіз їхнього впливу на довкілля, хоча численні факти недовозначно вказують на його масштабність. Це відкриває перспективу заповнення наявної прогалини в царині екологічної історії та пропонує новий погляд для осмислення господарських практик минулого. У цьому контексті стаття подає стислий огляд деяких робіт і джерел, які, на нашу думку, найбільш релевантні для виконання поставлених завдань і водночас демонструють методологічний інструментарій, придатний для подальших розвідок у цьому напрямку.

Нами виділено дві групи робіт, що дають уявлення про ступінь розробки цієї тематики. До першої віднесено праці загального характеру з економічного розвитку українських земель у ХV–ХVІІІ ст. (Назаров, 1997; Тимочка, 2005). Одним з найбільш комплексних видань, на нашу думку, є «Економічна історія України» том 1, виданий 2011 р., де представлено розділи з економічного життя українських земель у ХІІІ–ХVІ ст., економічного становища українських земель у складі Речі Посполитої (1569–1647), економіки козацької України (1648–1676), економічного життя Лівобережної та Слобідської України наприкінці ХVІІ – у ХVІІІ ст. тощо (Економічна історія України, 2011). Це видання, як і низка інших з цієї групи історіографії, цінне тим, що дозволяє зрозуміти соціально-економічний і політичний контекст розвитку українських земель у середньовіччя і ранньомодерний час, й умови формування та розвитку різних промислів, функціонування економіки українських земель у складі Великого Князівства Литовського (ВКЛ) і Речі Посполитої.

Варто наголосити, що одним із найбільш ґрунтовно досліджених регіонів у цьому контексті є Волинь, якій присвячена низка дисертацій, статей і монографій (Стрішенець, Павлова, Павлов 2019, 2022; Тарасюк, 2024). Наприклад, у монографії «Промисли Волинського Воєводства (друга половина ХVІ століття – середина ХVІІ століття)» розкрито господарський розвиток цього воєводства, зокрема, водяних борошномельних і металургійних млинів (рудень) та поташних буд (Стрішенець, Павлова, Павлов 2022). Економічному розвитку Гетьманщини (Кононенко

2009; Мошенський 2023) та Лівобережжя (Маслійчук, 2008; Потапенко, 2015) також приділена певна увага дослідників.

До другої групи робіт відносимо праці, що розкривають специфіку різних промислів. Видобуток селітри на території України в ранньомодерну добу досліджений досить ґрунтовно, однак головний фокус науковців – Лівобережне Подніпров'я, де він був добре розвинений. Зокрема, розглянуто хронологію та етапи розвитку селітроваріння, проаналізовано способи видобутку селітри (Шерстюк 2013), матеріальні артефакти цього виробництва (Шерстюк 2013; Осадчий 2011, 2024; Кедун 2014), інфраструктура різних локацій (Ключнев 2001) тощо. На противагу, поташне виробництво, що потребувало наявності лісів, розташовувалось здебільшого на Правобережній Україні, тому наукові розвідки сконцентровані переважно на цьому регіоні (Стрішинець, Павлова, Павлов 2019, 2022; Генсірук С. А., Фурдичко О. І., Бондар, 1995). Вплив рудництва на довкілля України можна частково відтворити на основі робіт, присвячених розвитку гірничої справи в Україні (Кочергін, 2005; Матрос, 2001). Деякі дані щодо смолокурного промислу представлені в аналізі археологічних знахідках на території України Х–XVII ст. (Войнаровський, 2013; Скороход 2011). Існує багато досліджень винокуріння, включно гуральництво і шинкарство (Пивоваренко, 2007; Хармак, 2016), однак із позицій традицій споживання алкогольних напоїв у різних регіонах України або у зв'язку з розвитком хліборобства.

Варто наголосити, що значний інтерес науковців до козацької доби в історії України створив хороше історіографічне підґрунтя для розвитку досліджень у царині екологічної історії козацтва. Наразі напрацьовано великий об'єм статей (Брехуненко 2006; Кононенко 2009; Кулаковський, 2020), монографій (Сердюк, 2018; Сокирко, 2023), дисертацій (Смолка, 1996; Лашенко, 2002, Олійник, 2007), котрі містять багатий фактологічний матеріал, який доречно проаналізувати. Зокрема, це відноситься до дисертації Кристини Лашенко «Географія, природне середовище Вольностей Війська Запорізького та природокористування запорізьких козаків (1734–1775)» (Лашенко, 2002). Цінність цієї роботи полягає у ґрунтовному опрацюванні великого масиву архівних матеріалів, які засвідчують, що козаки приділяли увагу збереженню лісів у межах своєї ресурсоохоронної політики, усвідомлюючи значення природних ресурсів для господарського розвитку Гетьманщини. У той же час ми дотримуємося думки, що недоречно говорити про наявність у козаків екологічної свідомості в сучасному розумінні цього поняття, адже їхні дії були зумовлені насамперед господарською доцільністю та військово-економічними потребами. До того ж саме поняття «екологічної свідомості» як соціально-гуманітарної категорії належить радше до другої половини XX століття, коли формування сучасного екологічного мислення було тісно пов'язане з екологічною політикою держав та глобальними соціальними рухами за збереження природи.

Вважаємо за потрібне звернути увагу майбутніх дослідників на багатий матеріал у царині мікроісторії, що фокусує увагу на численних дослідженнях повсякденного життя українців (Тарасюк, 2024; Назаренко, 2025; Россоха, 2025). У поєднанні з етнографічними студіями (Борисенко, 2024) вони висвітлюють безліч фактів, котрі ще очікують на осмислення з екологічно-історичної перспективи.

Виклад основного матеріалу. В умовах недостатньої розробленості наукового напрямку «Екологічна історія України» доречно першочергово розглянути питання стосовно методології досліджень.

Методологія дослідження екологічної історії в доіндустріальну добу

Одним із завдань цієї статті є започаткування дискусії щодо методології дослідження антропогенного впливу на довкілля в доіндустріальну добу. Враховуючи міждисциплінарний характер наукової дисципліни «екологічна історія», на наш погляд, ефективним є використання, а за можливості – й поєднання, різних методів, наприклад, історико-архівного підходу з економічним аналізом, картографуванням, археологічними, палеоекологічними та етнографічними напрацюваннями тощо.

Проведення аналізу різних письмових джерел – хронік, актів, інвентарів, податкових і господарських реєстрів – дозволяє виявити специфіку технологій, що використовувалися в середньовіччя та ранньомодерний період, відтворити масштаби промислової діяльності, географію осередків, логістику та законодавче підґрунтя відповідної діяльності тощо. На основі цих даних економічний аналіз може бути спрямований на оцінку витрат природних ресурсів, продуктивності і прибутковості промислів, що надасть можливість визначити рівень антропогенного тиску на довкілля та простежити взаємозв'язок між господарськими практиками й природними умовами. Картографування та просторовий аналіз із застосуванням геоінформаційних систем – ГІС може стати засобом для локалізації осередків виробництва – поташних буд, гут, млинів тощо, візуалізації масштабів антропогенного навантаження на довкілля (вирубка лісів, виснаження ґрунтів, забруднення водойм) та простеження динаміки змін

у просторі й часі, перетворюючи розпорошені дані джерел на цілісну картину взаємодії економіки і природи.

Археологічні та палеоекологічні дослідження (аналіз попелу, осадових відкладень, дендрохронологічних даних тощо) надають інструментарій не лише для реконструкції стану екосистем і впливу змін клімату та антропогенної діяльності на навколишнє середовище, а й для відтворення побутових і економічних практик населення, що впливали на стан природних ресурсів. Не менш важливими є також етнографічні джерела, котрі сприяють розумінню того, яким чином громади використовували природні ресурси, як формувалися локальні екосистемні знання і традиції, а також які практики сприяли або, навпаки, обмежували антропогенний тиск на природні ресурси.

Наведемо кілька прикладів застосування різних джерел вивчення ранньомодерних промислів, які можуть стати корисними для застосування екологічної лінзи. Так, Віктор Войнаровський, розглядаючи давнє вуглярство й діглярство, спирається на такі джерела, як етнографічні свідчення та експериментальні дані, котрі вказують на два основних способи отримання деревного вугілля в давнину – ямний та вогнищевий (Войнаровський, 2013, с. 130). Аналізуючи способи видобування селітри на теренах України, В'ячеслав Шерстюк спирається на аналіз середньовічних гравюр і малюнків із книг (Шерстюк, 2013), Євген Осадчий – на археологічні джерела (Осадчий, 2024). Вячеслав Мордвінцев, використовуючи інвентарні описи монастирських вотчин на прикладі Києво-Печерського, Києво-Видубецького та інших монастирів, проаналізував монастирське винокуріння та шинкування, (Мордвінцев, 1988, с. 6–11).

Інший приклад – використання Мариною Тарасюк жалуваних грамот литовських князів для шляхти, актів купівлі-продажу землі, описів володінь у заповітах для оцінки впливу таких промислів, як полювання, збиральництво та рибальство на флору і фауну Волині. Спираючись на ці джерела у дослідженні харчових традицій у ВКЛ, дослідниця наводить цікаві дані щодо природних багатств Волинського воєводства та їх використання. Так, у липні 1568 р. близько 500 осіб збирали ягоди біля помістя Угринів протягом цілого тижня та продавали їх на ринках. Цей факт може стати відправною точкою для порівняння масштабів збору дикорослих ресурсів у XVI столітті з сучасним станом біорізноманіття та оцінки змін у лісових екосистемах Волині. Дослідниця також пише, що боброві гони згадувалися регулярно у пожалуваннях князями та в актах купівлі-продажу землі, що відкриває авеню для вивчення впливу цього промислу, популярного ще в часи Київської Русі, на популяцію цього виду ссавців від давнини аж до наших днів. Інша теза з її дисертаційної роботи надає змогу відтворити дещо з історії фауни тогочасної Волині і провести компаративний аналіз із сьогоденням. Використовуючи дані аналізу кісток птахів, що були знайдені на території Дубенського замку XVI – початку XVII ст., зокрема, кістки куріпки, дикого крижня, широконоски, глухаря, тетері та інших птахів, вона робить висновок, що «в XVI ст. жителі Дубенщини надавали перевагу полюванню в сезон розмноження птахів, а не як у попередні століття – під час сезонної міграції» (Тарасюк, 2024, с. 80–81). Логічним є питання: чому це сталося? Чи змінилась ця модель у наступні століття? Чи була ситуація в сусідніх воєводствах схожою?

Так, наразі існує широке коло як первинних, так і вторинних джерел для дослідження екологічної історії України як в доіндустріальний, так і в інші періоди, що створює сприятливі умови для розвитку й актуалізації цього наукового напрямку в Україні.

Вплив ранньомодерних промислів на довкілля

Середньовічна й ранньомодерна економіка на українських землях була тісно пов'язана з екосистемними послугами та значною мірою залежала від експлуатації лісових і водних, і земельних ресурсів. Водночас вони стали головними об'єктами антропогенного навантаження в доіндустріальний період.

Деревина виступала основним паливним ресурсом і будівельним матеріалом. З неї споруджували і ремонтували замки, фортеці, житла, господарські й культові споруди. У роботі «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года» (1885 р.) Н. Молчановський описує будівництво фортифікаційних споруд так: навколо основної стіни вбивали дубові кілки, переплітали їх лозняком, проміжки засипали землею, а над нижньою стіною-фундаментом піднімали дерев'яну верхню стіну з баштами у стратегічних місцях. Такі укріплення були міцними, але потребували постійного ремонту через швидке гниття деревини (Молчановський, 1885, с. 297–298). Крім будівництва, населення деяких територій, наприклад, Поліської зони, також вело значну торгівлю стройовим лісом із Подніпровськими портовими містами. Коли навесні річки розливались, спускалися плоти, пливли шугалії, байдаки, навантажені важкою поклажею з дерев'яних стовбурів (Клепатський, 1912, с. 174–175). Крім того, деревина була ключовим ресурсом для більшості екосистемних промислів – від металургії й гончарства до винокуріння та виробництва поташу.

Виробництво поташу

Ключову роль у знищенні лісів і формуванні великих збезлісених територій відіграло виробництво поташу (карбонат калію, K_2CO_3), котрий широко використовували для угноєння

глинистих ґрунтів та лук, у виробництві скла, кришталю, мила, фарб, сукна, у чинбарстві та для вибілювання тканин. Він користувався великим попитом у західноєвропейських країнах, зокрема в Англії та Голландії, де швидко розвивалася мануфактурне виробництво.

В Україні цей промисел з'явився не пізніше XV століття і був поширений на територіях, покритих лісами – на Волині, Чернігівщині, Київщині та Поділлі. До середини XVII століття виробництво поташу охопило всю територію Правобережної України, а також Галичину та Закарпаття. Ліси України, порівнюючи з лісами Західної Європи, Балтії, Польщі, вважали найбагатшими на «калійні» породи.

Поташ виготовляли з попелу дерев, для чого вирубалися великі площі лісів. Процес складався з кількох етапів. Попіл після спалювання дерев, очищений від вугілля та головешок, засипали у спеціальні діжки чи корита, заливали водою і залишали на 20–24 години, протягом яких лугові солі розчинялися у воді та утворювали луг. Він стікав через спеціальні отвори в діжках у жолоби та сховища. Далі отриманий розчин випаровували на вогнищі, щоб видалити воду, а згущений залишок прожарювали. У результаті утворювалася густа маса, яку після охолодження розбивали на шматки та пакували в діжки.

Основна сировина поташних буд – деревина листяних порід, серед яких перше місце за вмістом калію посідали в'яз, берест, дуб, бук, верба, липа. За відсутності цих порід використовували клен, граб, ясен, березу, осику. Поташ із хвойних порід мав низьку якість, тому їх не використовували. Дослідники наводять у своїй дисертації кілька методик підрахунку темпів і об'єму знищення лісу. Так, з 454 кг деревини вільхи добували 1,58 кг поташу, клена – 1,4 кг, бука – 860 грамів, липи – 750 грамів, тополі і берези – 707 грамів, смереки – 13 грамів. Найбільший вихід поташу давала кора 50-літньої верби – 0,4%, найменший – 100-літньої липи (0,1%). У середньому вихід поташу з одного кубічного метра деревини становив 4 кілограми.

Всюди у лісах диміли вогнища, на яких спалювалися дерева. Близько до річок, якими сплавлявся попіл, часто не було уже чого рубати і спалювати. Наприклад, у пущі біля села Копиля Луцького повіту наприкінці XVII ст. налічувалося 270 «огневих... берестових... попеліні». Внаслідок інтенсивної вирубки лісів негативні наслідки почали відчуватись вже на початку 18 ст. Так, комісія, що обстежувала ліси біля Літина 1765 р., засвідчила, що через знищення лісів, необхідно закрити поташний промисел (Стрішинець, Павлова, Павлов, 2022, с.110–128). Лише з середини 19 ст. у результаті наукових і технічних досягнень у вивченні калію і натрію поташ почав втрачати значення серед розчинників, поступившись місцем соді.

Ці дані свідчать, що ймовірно, виробництво поташу призводило не лише до знищення великих лісових масивів, а й до скорочення біорізноманіття та значного забруднення повітря.

Дігтярство і смолокуріння

Смола та дьоготь були ключовими продуктами лісохімічного промислу, необхідними як у побуті, так і у виробництві. Дігтярство передбачало отримання дьогтю з берези для побутових та медичних потреб, тоді як смолокуріння означало виробництво смоли та дьогтю з хвойних дерев, переважно для технічних і військово-морських цілей. Гнали дьоготь не лише з березової кори. За сировину були й інші породи. Особливо цінним у лікувальних цілях вважався дьоготь із верби, проте його виділялося небагато, що робило його дорожчим і більш цінним продуктом (Філюк, 2012, с. 35–38).

Деревною смолою змащували осі коліс, просочували човни, заповнювали щілини в дерев'яних конструкціях, щоб зробити дерево водостійким, запобігти гниттю та появі шкідників. Дьоготь, окрім цих функцій, застосовувався у чинбарстві та шевстві для консервації шкіри, надання їй водонепроникності, пом'якшення та запобігання ламкості; ним просякали рибацькі сітки, його включали до складу клеїв, а також використовували у народній медицині та ветеринарії для боротьби з паразитами, паршею та коростою.

Процес отримання смоли та дьогтю полягав у випалюванні деревини в спеціально підготовлених ямах-«майданах». Для смоли використовували поліна з порубаних соснових пнів або нижню частину стовбурів (осмолу), які укладали в яму конусоподібної форми з підмазаними глиною стінками, обкладали соломкою й дерном, засипали землею, іноді додавали гній чи торф, підпалювали через отвір і залишали тліти протягом 7–10 днів. Смола, що виділялась, стікала у спеціальну додаткову ямку або посудину, звідки її потім збирали.

Дистиляція дьогтю проводилась аналогічно, використовуючи березові (рідше осикові) поліна та кору, або методом «корсажу»: горщики з берестом встановлювали на рівній площадці, у рові чи печі, герметично закривали плиткою та обмазували глиною, обкладали горючим матеріалом і підпалювали. Дьоготь осідав на стінках посуду або стікав через отвори у дні в підставлену нижню посудину (Войнаровський, 2013, с. 136–138).

Витік смоли та дьогтю, спалювання великих обсягів деревини й нагрівання ґрунту та лісової підстилки, ймовірно, призводили до локальних змін екосистем – втрати деревного покриву, порушення ґрунту та потенційного забруднення повітря продуктами горіння.

Виробництво деревного вугілля спричиняло знищення значних площ лісів, оскільки багато ранньомодерних промислів використовували технології випалювання або потребували високих температур. До XVIII ст. деревне вугілля залишалося основним паливом не лише для залізобудівних і ковальських горнів, а й для склоробних, вапнярських, гончарних і ливарних печей, що підкреслює його ключову роль у промисловій та господарській діяльності того часу.

Як зазначає група дослідників, вже у XVI ст. на Волині з'явилося багато рудень. У 1569 р. у трьох повітах воєводства (Володимирському, Кременецькому і Луцькому) налічувалося 36 залізоплавильних млинів. Усього на теренах Волині наприкінці XVI ст. налічувалося до 45 рудень. Протягом у 1876–1901 рр. на Правобережжі України на деревному вугіллі перероблено 16 млн пудів болотних залізних руд і видобуто 4,1 млн пудів чавуну (Стрішинець, Павлова, Павлов, 2022, с. 101–102).

Ямний і вогнищний способи випалювання деревного вугілля ґрунтувалися на принципі сухої дистиляції дерева, тобто спалення без доступу повітря, під час якого відбувалося термічне розкладання деревини з утворенням деревного газу, деревного оцту, спирту та вугілля як залишку. Технологічні відмінності полягали в тому, що в ямному способі дрова засипали землею й вони тліли в ямі, обмежуючи доступ повітря, у вогнищевому способі підкладали дрова у спеціальне вогнище, теж обмежуючи кисень (Войнаровський, 2013, с. 136). Найкращим для вугілля вважали деревину твердолистяних порід, зокрема дуба, бука, ясеня та клена, що зумовило їх першочергове використання. Крім вирубки дерев, ці способи виробництва деревного вугілля спричиняли забруднення атмосфери димом і леткими органічними сполуками, а потрапляння попелу та залишків деревини на ґрунт могло підвищувати його кислотність та впливати на родючість. Масове застосування технологій також могло сприяти ерозії ґрунтів і деградації локальних екосистем.

Винокуріння

Винокуріння (виробництво спирту та горілки з хлібних злаків і картоплі) завдавало значної шкоди лісам, хоча і в менших масштабах. З одного боку, попит на зерно для винокурних заводів стимулював розширення орних площ, що призводило до вирубки лісів, осушення боліт, витіснення природних екосистем. В «Економічній історії України» (том 1) підкреслюється, що вже у другій половині XVI ст. на українських землях у складі Речі Посполитої обсяги зернових зросли більш ніж удвічі й сягнули рекордних показників – близько 3,5 центнера на душу населення (Економічна історія України, 2011, с. 376), то ж можна припустити, що це відбувалось і за рахунок зменшення посівних територій. З огляду на екстенсивні методи обробітку і швидке виснаження ґрунтів, винокуріння, очевидно, могло мати опосередкований негативний вплив на їхній стан і якість.

З іншого боку, винокуріння вимагало великої кількості деревини для обігріву варильних котлів та сушіння сировини. Технологія винокуріння полягала в перегонці браги або інших ферментованих сумішей у дистиляційних апаратах – аламбах, кубах чи перегінних пристроях. Процес потребував великої кількості палива (дров або деревного вугілля), що спричиняло масштабну вирубку лісів. В «Описах Харківського намісництва кінця XVIII ст.» зазначено, що поміщики здійснювали суцільну вирубку лісів, відокремлюючи колоди для будівництва чи інших потреб, а деревину, придатну лише як паливо, використовували для власних винокурних заводів або продавали іншим. Автори джерела роблять висновок, що така вирубка щороку знищувала «безцінний дар природи – плоди, вирощені за цілі віки» (Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст., 1991, с. 30).

Водночас відходи виробництва – барда та осад, імовірно, забруднювали ґрунти й водойми, створюючи локальні точки антропогенного навантаження. Так, винокуріння сприяло деградації лісових масивів і забрудненню земель та водних екосистем, адже щільність винокурних заводів була дуже високою. Наприклад, у Сумах одне підприємство обслуговувало 70 громадян, у Лебедині – 45 (Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст., 1991, с. 30).

Млинарство

Розвиток млинарства також був тісно пов'язаний із землеробством: борошномельні водяні млини та вітряки у XVI – першій половині XVII ст. функціонували у промислових масштабах і становили основу шляхетського господарства. Вони слугували важливим елементом організованого життя при замках і поселеннях, підкреслюючи їхню економічну та соціальну значущість. Після входження українських земель до складу Речі Посполитої на цих теренах почали активно розвиватись фільварки. Цьому сприяла революція цін в Європі і зростання цін на продукти харчування, зокрема злакові. Млини почали поширюватися по всій Україні, хоча їхня чисельність залежала від інтенсивності землеробства. Наприклад, у 1569 р. на Волині налічувалося 767 млинів), а в Барському повіті – 15. Підприємство на одно жорно діяло на р. Кам'янка неподалік Житомира (1552 р.), інше – з двома жорнами – на р. Тетерів, декілька – на р. Пилявка у селах Виперсовичі, Грушка, Остолотов, П'ятничани поблизу Вінниці (1565 р.). У

.....
середньому на один лан орної землі на українських землях припадало в середньому по одному млину, а на Брацлавщині і того більше (Стрішинець, Павлова, Павлов 2022, с. 71).

Водночас інтенсивне землеробство поступово виснажувало ґрунти: вже на початок XVII ст. врожайність зернових рідко перевищувала сам-3 (Економічна історія України, 2011, с.376)¹. Це змушувало землевласників розширювати посівні площі за рахунок вирубки лісів та освоєння нових земель, тобто застосовувати екстенсивні методи ведення господарства. У поєднанні з кліматичними змінами на європейському континенті (підвищення вологості й похолодання) такі процеси знижували рентабельність фільварків. Розвиток млинарства свідчить, що не дивлячись на виснаження ґрунтів, їх нещадна експлуатація продовжувалась.

З перспективи екологічної історії млинарство впливало на довкілля через спорудження гребель та руслових перепон: змінювалися гідрологічні режими річок, затоплювалися прибережні землі, порушувалася міграція риби, а осушені ділянки змінювалися під культурні посіви.

Рудництво

Схожий вплив на локальні екосистеми мало й рудництво (залізоплавильні промисли), адже для їхнього функціонування були необхідні три ключові умови: наявність болотної залізної руди як сировини для виплавки, річки або ставка як джерела енергії для механізації процесів за допомогою водяних металургійних млинів, а також значні лісові масиви, які слугували основним паливом. Як зазначено в монографії «Просте товарне виробництво і зародження мануфактури в Україні», уже з XIV ст. на території Правобережного Полісся фіксувалися приклади використання водяного млинового колеса в рудничній справі (Стрішинець, Павлова, Павлов, 2019, с. 58).

На території України наявність численних виходів лімонітових руд – болотних, лугових та озерних – зумовила формування металургійних центрів, які рідко концентрувалися в одному-двох великих вузлах і зазвичай були рівномірно розсіяні по всіх регіонах країни, створюючи локальний тиск на природу та ресурси. Це сприяло широкомасштабному, але територіально розосередженому втручанням в природне середовище. За спостереженням дослідників, уже в XVI ст. на Волині з'явилося багато рудень: у 1569 р. у трьох повітах воєводства (Володимирському, Кременецькому й Луцькому) діяло 36 залізоплавильних млинів, а наприкінці століття їхня кількість зросла до 45. Подальша експлуатація болотних руд тривала й у пізніші часи: у 1876–1901 рр. на Правобережжі України на деревному вугіллі переробили близько 16 млн пудів болотних залізних руд і видобули 4,1 млн пудів чавуну (Стрішинець, Павлова, Павлов, 2022, с. 101–102). Це вказує на тривале навантаження на лісові ресурси по всій території України.

Виготовлення селітри

Ще одним ранньомодерним промислом, котрий справляв відчутний вплив на довкілля, було виробництво селітри – сполук нітратів амонію, лужних і лужноземельних металів, які в цей час широко застосовувалися для виготовлення пороху. Численні війни XVI–XVII ст., що супроводжувалися використанням артилерії та ручної вогнепальної зброї, в яких брали активну участь українські козаки, зумовлювали потребу в інтенсивному нарощуванні виробництва селітри. Для її задоволення впроваджувалися нові технологічні методи виробництва, а державні інституції цілеспрямовано стимулювали та підтримували його розширення. Як ключовий компонент пороху, селітра використовувалась для внутрішніх потреб та експортувалася до Європи, що забезпечувало значні прибутки. Водночас її видобуток мав серйозні екологічні наслідки для українських земель.

У доіндустріальний час селітру здобували з ґрунтів та відходів, що містили велику кількість органічних решток. Основний принцип полягав у тому, що в процесі розкладання органіки (гною, решток тварин, побутових відходів) за участі бактерій утворювалися нітрати, які накопичувалися у верхніх шарах ґрунту або на стінах приміщень.

Українські дослідники виділяють такі методи добування селітри: 1) зі стін будівель, переважно підвальних і каналізаційних, особливо – вапняних, де вона утворювалася в природніх умовах у вигляді незначного нальоту; 2) із нашарувань й давніх валів і укріплень та населених пунктів – «городищенський»; 3) із насипів стародавніх курганів – «курганний» (Шерстюк 2013).

З огляду на специфіку селітряних ресурсів – наявність великої кількості городищ – цей промисел отримав широке поширення на Лівобережній Україні. У цьому контексті Євген Осадчий називає фортеці важливими сировинними базами для виробництва селітри. Як зазначає В'ячеслав Шерстюк, найбільш привабливими для облаштування селітроваріння були городища, котрі були покинуті не так давно, або ті, життя на яких не припинялося упродовж останніх століть, у результаті чого на їх території зосереджувалась достатня кількість органічних

¹ САМ 3 – застарілий сільськогосподарський термін, що означає врожай, де зібрана продукція (наприклад, зерно) становить приблизно втричі більше за посіяну площу.

речовин і солей (Шерстюк, 2013, с. 50, 52). Використання «курганного» способу з'являється лише в 1620-х роках на прикордонні з Річчю Посполитою.

Різні способи виробництва селітри мали відмінний, але завжди негативний вплив на навколишнє середовище. Найбільш руйнівним для природи був майданний (курганний) спосіб. Для отримання селітри на курганах або городищах створювали великі лійчасті ями (глибиною 1,5–4 м, діаметром 15–25 м) із проходом (шириною до 5 м) для виносу ґрунту, збагаченого селітрою. Цей ґрунт накопичувався в ямах унаслідок промивання дощами гумусу, сконцентрованого в насипах великих курганів. Після вилучення ґрунт змішували із золою та виварювали, отримуючи готову селітру. Це призводило до руйнування рельєфу, втрати родючого шару, посилення ерозії та забруднення поверхневих і ґрунтових вод. Деградація рослинного покриву знижувала біорізноманіття, а пошкоджені території потребували десятиліть для відновлення.

Другий, «буртовий» спосіб виробництва селітри, який почав поширюватися з другої половини XVII ст. внаслідок зменшення ресурсів городищ і курганів, передбачав попередню підготовку сировини, яка витримувалася від 2–12 років залежно від технології. Для цього використовували або багату на селітру землю чи культурні нашарування, або звичайний ґрунт, збагачений органічними й мінеральними добавками (гній, перегній, попіл, вапно, листя, гілки, іноді пісок). У певному сенсі цей спосіб є прототипом технології компостування, яка почала впроваджуватися кількома століттями пізніше з метою підвищення родючості ґрунтів. Протягом періоду витримки бурт періодично розпушували, поливали і контролювали доступ дощової води. Лише після цього проводили вилужування селітри з ґрунту (Осадчий, 2024, с. 20–28).

Хоча цей спосіб менше руйнував природний рельєф, проте спричиняв тривале локальне навантаження на довкілля. Постійне зволоження буртів змінювало водний баланс території, а процес гниття органічних відходів супроводжувався забрудненням повітря та ґрунтових вод нітратами. Тож цей спосіб не стільки знищував ландшафт, скільки створював осередки хімічного та санітарного забруднення. Використання культурних нашарувань і валів давніх поселень руйнувало археологічні пам'ятки й культурну спадщину та змінювало історичний ландшафт.

Висновки. Результати дослідження дозволяють зробити висновок, що ранньомодерні промисли мали різний ступінь і масштаб негативного впливу на навколишнє середовище України. Якщо оцінювати цей вплив із позицій сучасного розуміння антропогенного навантаження та знань про взаємовідносини «людина–природа» в індустріальну й постіндустріальну добу, він здебільшого мав локальний характер і був значно меншим ніж у період, починаючи з XVIII ст., коли інтенсивне освоєння земель і масштабне промислове виробництво призвели до значних змін у ландшафтах і структурі екосистем. Водночас цей вплив все ж існував. На цьому етапі такі висновки є теоретичними припущеннями автора, адже потребують подальшої перевірки та ґрунтового дослідження, підтвердження або спростування. Водночас вони окреслюють можливі напрями майбутнього наукового пошуку в царині екологічної історії та оцінки довгострокових наслідків людської діяльності для природного середовища в доіндустріальний період.

Хоча головним ресурсом ранньомодерної економіки був ліс, він не був єдиним. Діяльність людини одночасно впливала на ліси, ґрунти, водні системи та біорізноманіття, надаючи їй ознак комплексного характеру. Внаслідок цієї взаємодії з довкіллям формувалися складні зв'язки між природними об'єктами та людьми, які сьогодні можна розглядати в рамках екосистемного підходу. Водночас цей підхід потребує широкої наукової дискусії, так само як і розробка термінології для опису впливу ранньомодерних промислів на довкілля. У цій розвідці запропоновано як один із варіантів термін «екосистемні промисли».

Ще одним висновком цього дослідження є констатація наявності широкого кола первинних і вторинних джерел, які можуть слугувати основою для розвитку та актуалізації досліджень з екологічної історії України доби середньовіччя та ранньомодерного періоду. Багато фактів, наведених у наявній історіографії та першоджерелах, потребують нового «екологічного» погляду та сучасної інтерпретації, що відкриває перспективи для подальших міждисциплінарних досліджень.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Багалій, Д.** (1991). Історія Слобідської України Харків: Основа. 256 с.
- Борисенко, В.** (2024). Нематеріальна культурна спадщина міста Авдіївки на Донеччині (за архівними документами 1925–1927 років). Народна творчість та етнологія, 4 (404), 83–90.
- Брехуненко, В.** (2006). Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв. Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), 6, 453–486.

- Войнаровський, В. (2013). Давні вуглярство та дитярство: технології, археологічні ознаки, ступінь спеціалізації. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині 17, 136–138.
- Генсірук С. А., Фурдичко, О. І., Бондар, В. С. (1995). Історія лісівництва в Україні. Київ: Наук. думка.
- Економічна історія України (2011). Економічна історія України в 2-х томах. Т.1. Київ: Ніка-Центр. 696 с.
- Кедун, І. С. (2014). До питання про розвиток селітряного промислу в Новгороді-Сіверському. Сумська старовина, 43–44, 117–122.
- Клепацький, П. Г. (1912). Очерки по истории Киевской земли. Т. I: Литовский период. Одесса: Типография "Техник", 599 с.
- Ключнєв, М. М. (2001). Селітроваріння на Луганщині у добу пізнього середньовіччя (за даними археології). Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, 10, 18–22.
- Кононенко В. (2009). Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість української ранньомодерної еліти (90-і рр. XVII – 60-і рр. XVIII ст.). *Сіверянський літопис*, 4, 15–23.
- Кочергін, О. І. (2005). Нариси з історії гірничої справи на Придніпров'ї. Дніпропетровськ: НГУ, 47 с.
- Кулаковський, П. (2020). Звинигородське староство в часи козацької революції (1648–1676 рр.). І Міжнародна наукова конференція "Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи": Програма та тези доповідей (21–24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський). Київ: Інститут історії України, 74–48.
- Лашенко, К. Г. (2002). Географія, природне середовище Вольностей Війська Запорізького, та природокористування запорізьких козаків (1734–1775): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ: НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С.Грушевського. 18 с.
- Лісові промисли (2016). Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-55693>.
- Маслійчук В. (2008). Історія Слобідської України. Київ.
- Матрос, А. А. (2001). З історії краєзнавчих досліджень на Криворіжжі XVI–XIX ст. Історія Криворіжжя: сучасний погляд на історичні періоди, постаті та краєзнавчі дослідження. Кривий Ріг: Видавничий дім. 53 с.
- Молчановский, Н. (1885). Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира 434 с.
- Мордвинцев В.М. (1988). Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в XVII в. Київ: вид-во КНУ.
- Мошенський, С. З. (2023). Український аграрний капіталізм Гетьманщини: неподолана економічна периферійність та «ефект колії» (друга половина XVII століття). *Економіка, управління та адміністрування*, 1(103), 9–14. [https://doi.org/10.26642/ema-2023-1\(103\)-9-14](https://doi.org/10.26642/ema-2023-1(103)-9-14).
- Назаренко, В. (2025). Забута осетрина і всюдисуща тараня. Риба в раціоні населення Гетьманщини. Локальна історія, 5. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/zabuta-osetrina-i-vsiudisushcha-tarania-riba-v-ratsioni-naseleennia-getmanshchini/>.
- Назаров, І. В. (1997). Економічна історія України (докапіталістичний період). Київ: РВЦ "Київський ун-т".
- Олійник, О. Л. (2007). Запорозький зимівник в соціально-економічному розвитку Запорозьких Вольностей (1734–1775 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя: Запорізький національний ун-т., 20 с.
- Описи (1991). Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела Упор. В. Пірко, О. Гуржій. Київ: Наук. думка. 278 с.
- Осадчий, Є. М. (2011). Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. Праці Центру пам'яткознавства, 20, 116–125.
- Осадчий, Є. М. (2024). Фортеці Лівобережної України як сировинна база для селітроваріння у 18 столітті, Консенсус, 3, 18–31.
- Пивоваренко, О. А. (2007). Розвиток винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. Дисертація на здобуття ступеня кандидата наук: 07.00.01 – Історія України. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. 173 с.
- Потапенко С. (2015). Козацька еліта Слобожанщини (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). Історія торгівлі, податків та мита 2, 56–65.
- Россоха, М. І. (2025). Усупереч Броделю: передові риси матеріальної культури 18–19 століть (білий хліб і винокуріння). *Культурологічний альманах* 2 (14), 170–175.
- Сердюк, І. (2018). Маленький і дорослий: дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С. 456 с.

- Скороход, В. М.** (2011). Смолокурний промисел на Шестовицькому археологічному комплексі у Х – на XI ст. *Сіверщина в історії України*, 4, 98–101.
- Смолка А.** (1996). Економічна думка та соціально-економічна політика в Україні XVII – початку XVIII століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук: 08.01.04. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка.
- Сокирко О.** (2023). Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ: Темпора, 912 с.
- Стрішенець М. М., Павлова О. М., Павлов К. В.** (2019). Просте товарне виробництво і зародження мануфактур в Україні: монографія Луцьк: видавництво "Терен", 292 с.
- Стрішенець М. М., Павлова О. М., Павлов К. В.** (2022). Промисли Волинського Воєводства (друга половина XVI століття – середина XVII століття): монографія. Луцьк: ФОП Мажула Ю. М. 221 с.
- Тарасюк, М. Ю.** (2024). Міське суспільство Волині Литовської доби: матеріальний вимір повсякдення. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії: 032. Київ: Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського.
- Тимочко, Н. О.** (2005). Економічна історія України Київ: КНЕУ, 2005. 204 с.
- Філюк, О. В.** (2012). Добування заліза в південно-руських землях IX–XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського р-ну Київської обл.). Київ: ТОВ «Центр учбової літератури», 304 с.
- Хармак, М. М.** (2016). Винокурений промисел Батурина XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*, 9, 225–228.
- Шерстюк, В.** (2013). Характеристика способів видобування селітри на теренах України у XVII–XIX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: 36. наук. ст.*, 22(1), 49–57.

References:

- Bahaliy, D.** (1991). *Istoriya Slobids'koyi Ukrayiny* [History of Slobodsk Ukraine]. Kharkiv: Osnova. 256 s. [In Ukrainian].
- Borysenko, V.** (2024). Nematerialna kulturna spadshchyna mista Avdiivky na Donechchyni (za arkhivnymi dokumentamy 1925–1927 rokiv) [Intangible Cultural Heritage of the City of Avdiivka in the Donetsk Region (Based on Archival Documents of 1925–1927)]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia – Folk art and ethnology*, 4 (404), 83–90. [In Ukrainian].
- Brekhunenko, V.** (2006). Typolohiya Stepovoho Kordonu Yevropy i perspektyva doslidzhennya istoriyi skhidnoyevropeys'kykh kozatstv [Typology of the Steppe Border of Europe and the Prospect of Research into the History of Eastern European Cossacks]. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi (z naydavnishykh chasiv do kintsya KHVIII st.)*, 6, 453–486. [In Ukrainian].
- Ekonomichna istoriia Ukrainy** (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy v 2-kh tomakh. T.1.* [Economic History of Ukraine in 2 volumes. Vol. 1]. Kyiv: Nika-Tsentr. 696 s. [In Ukrainian].
- Filiuk, O. V.** (2012). Dobuvannia zaliza v pivdenno-ruskykh zemliakh IX–XIII st. (za materialamy kompleksu pamiatok bilia s. Kolonshchyna Makarivskoho r-nu Kyivskoi obl.) [Iron mining in the southern Russian lands of the 9th–13th centuries. (Based on materials from the complex of monuments near the village of Kolonshchyna, Makariv district, Kyiv region)]. Kyiv: TOV «Tsentr uchbovoi literatury», 304 s. [In Ukrainian].
- Hensiruk S. A., Furdychko, O. I., Bondar, V. S.** (1995). *Istoriya lisivnytstva v Ukrayini*. [History of forestry in Ukraine]. Kyiv: Nauk. dumka. 421 s. [In Ukrainian].
- Kedun, I. S.** (2014). Do pytannya pro rozvytok selitryanoho promyslu v Novhorodi-Sivers'komu [On the development of saltpeter industry in Novgorod-Siversky]. *Sums'ka starovyna – Sumy Antiquities*, 43–44, 117–122 [In Ukrainian].
- Kharmak, M. M.** (2016). Vynokurenni promysel Baturyna XVII–XVIII st. [Distillery of Baturyn XVII–XVIII centuries]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*, 9, 225–228. [In Ukrainian].
- Klepatskyi, P. H.** (1912). Ocherky po ystoriy Kyevskoi zemly. T. I: Lytovskiy period [Klepatsky, P. G. (1912). Essays on the history of Kyiv land. Volume. I: Lithuanian period]. Odessa: Typohrafiya "Tekhnika", 599 s. [In Ukrainian].
- Kliuchniev, M. M.** (2001). Selitrovarinnia na Luhanshchyni u dobu piznoho serednovichchia (za danymy arkhelohii) [Saltpeter production in Luhansk region in the late Middle Ages (according to archaeological data)]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 10, 18–22 [In Ukrainian].
- Kocherhin, O. I.** (2005). Narysy z istorii hirnychoi spravy na Prydniprovi [Essays on the history of mining in the Dnieper region]. Dnipropetrovsk: NHU, 47 s. [In Ukrainian].
- Kononenko V.** (2009). Vplyv ekonomiky Hetmanshchyny na politychnu svidomist ukrainskoi rannomodernoi elity (90-i rr. XVII – 60-i rr. XVIII st.) [The influence of the economy of the Hetmanate on the political consciousness of the Ukrainian early modern elite (1790s – 1860s)]. *Siverianskyi litopys – Severiansky Chronicle*, 4, 15–23. [In Ukrainian].

- Kulakovskiy, P. (2020). Zvynhorodske starostvo v chasy kozatskoi revoliutsii (1648–1676 rr.) [Zvynhorod starostvo during the Cossack revolution (1648–1676)]. I Mizhnarodna naukova konferentsiia "Viina i Sotsium u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy": Prohrama ta tezy dopovidei (21–24 zhovtnia 2020 r., m. Kamianets-Podilskyi). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 74–48 [In Ukrainian].
- Lashchenko, K.H. (2002). Heohrafiia, pryrodne seredovyshe Volnosti Viiska Zaporizkoho, ta pryrodokorystuvannia zaporizkykh kozakiv (1734–1775) [Geography, natural environment of the Zaporizhian Cossacks' Freedoms and nature use (1734–1775)]: Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyiv: NAN Ukrainy. In-t ukr. arkheohrafi i ta dzhereloznav. im. M.S.Hrushevskoho. 18 s. [In Ukrainian].
- Lisovi promysly (2016). Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]. URL: <https://esu.com.ua/article-55693> [In Ukrainian].
- Masliichuk V. (2008). Istoriia Slobidskoi Ukrainy [History of Slobodsk Ukraine]. Kyiv. 71 s. [In Ukrainian].
- Matros, A.A. (2001). Z istorii kraieznavchykh doslidzhen na Kryvorizhzhii XVI–XVIII st. [From the history of local history research in Kryvyi Rih in the 16th–19th centuries]. Istoriia Kryvorizhzhia: suchasnyi pohliad na istorichni periody, postati ta kraieznavchi doslidzhennia. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim. 53 s. [In Ukrainian].
- Molchanovskij, N. (1885). Ocherk izvestij o Podolskoj zemle do 1434 goda [The essay is known about the Podolsk land before 1434]. Kiev: Tip. Imp. Un-ta sv. Vladimira. 434 s. [In Russian].
- Mordvincev V. M. (1988). Torgovo-promyshlennoe predprinimatel'stvo monastyrej Levoberezhnoj Ukranny v XVII v. [Commercial and industrial enterprise of the Left Bank monastery in the 17th century]. Kiev: izd-vo KNU. [In Russian].
- Moshenskyi, S. Z. (2023). Ukrainskyi ahraryni kapitalizm Hetmanshchyny: nepodolana ekonomichna peryferiia ta «efekt kolii» (druga polovyna XVII stolittia) [Ukrainian agrarian capitalism of the Hetmanate: the economic periphery and the “column effect” are not dealt with (the other half of the 17th century)]. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia – Economics, management and administration*, 1(103), 9–14. [In Ukrainian]. [https://doi.org/10.26642/ema-2023-1\(103\)-9-14](https://doi.org/10.26642/ema-2023-1(103)-9-14). [In Ukrainian].
- Nazarenko, V. (2025). Zabuta osetryna i vsiudysushcha tarania. Ryba v ratsioni naselennia Hetmanshchyny [The Forgotten Sturgeon and the Omnipresent Ram. Fish in the Diet of the Hetman Region Population]. *Lokadna istoriia – Local history*, 5. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/zabuta-osetrina-i-vsiudisushcha-tarania-ryba-v-ratsioni-naselennia-getmanshchiny/> [In Ukrainian].
- Nazarov, I. V. (1997). Ekonomichna istoriia Ukrainy (dokapitalistychnyi period) [Economic history of Ukraine (pre-capitalist period)]. Keiv: RVTs "Kyivskiy un-t". 48 s. [In Ukrainian].
- Oliinyk, O. L. (2007). Zaporozkyi zymivnyk v sotsialno-ekonomichnomu rozvytku Zaporozkykh Volnosti (1734–1775 rr.) [Zaporozhye winter in the socio-economic development of the Zaporozhye Liberties (1734–1775)]: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi un-t., 20 s. [In Ukrainian].
- Opysy (1991). Opysy Kharkivskoho namisnytstva kintsia XVIII st.: Opysovo-statystychni dzherela [Descriptions of the Kharkiv Governorate at the end of the 18th century: Descriptive and Statistical Sources]. Upor. V. Pirko, O. Hurzhii. Kyiv: Nauk. dumka. 278 s. [In Ukrainian].
- Osadchyi, Ye. M. (2011). Selitrovarinnia na terytorii Pivnichno-Zakhidnoi Slobozhanshchyny XVII st. [Saltpeter production in the territory of North-Western Slobozhanshchyna in the 17th century]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva – Proceedings of the Center for Monument Studies*, 20, 116–125. [In Ukrainian].
- Osadchyi, Ye. M. (2024). Fortetsi Livoberezhnoi Ukrainy yak syrovynna baza dla selitrovarinnia u 18 stolitti [Fortresses of Left-Bank Ukraine as a Raw Material Base for Saltpeter Production in the 18th Century]. *Konsensus – Consensus*, 3, 18–31. [In Ukrainian].
- Potapenko S. (2015). Kozatska elita Slobozhanshchyny (druga polovyna XVII–kinets XVIII st.). [The Cossack Elite of Slobozhanshchyna (second half of the 17th–end of the 18th century)]. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta – History of trade taxes and duties* 2, 56–65. [In Ukrainian].
- Pyvovarenko, O. A. (2007). Rozvytok vynokurinnia ta shynkuvannia na Livoberezhnii Ukraini u druhii polovyni KhVII–KhVIII st. [The Development of Distilling and Shredding in Left-Bank Ukraine in the Second Half of the 17th-18th Centuries]. Dysertatsiia na zdobuttia stupenia kandydata nauk: 07.00.01 Istoriia Ukrainy. Kyiv: Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. 173 s. [In Ukrainian].
- Rossokha, M. I. (2025). Usuperech Brodeliu: peredovi rysy materialnoi kultury 18–19 stolit (bilyi khlib i vynokurinnia) (Contrary to Braudel: advanced features of material culture of the 18th-19th centuries (white bread and distillery). *Kulturolohichnyi almanakh – Cultural Almanac* 2 (14), 170–175. [In Ukrainian].

- Serdiuk, I.** (2018). Malenkyi i doroslyi: dytyna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. x Small and adult: child and childhood in the Hetmanate of the 18th century]. Kyiv: K.I.S. 456 s. [In Ukrainian].
- Sherstiuk, V.** (2013). Kharakterystyka sposobiv vydobuvannia selitry na terenakh Ukrainy u KhVII–KhIKh st. [Characteristics of saltpeter extraction methods in Ukraine in the 17th–19th centuries]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: Zb. nauk. st.*, 22(1), 49–57. [In Ukrainian].
- Skorokhod, V. M.** (2011). Smolokurnyi promysel na Shestovytskomu arkheolohichnomu kompleksi u Kh – na Khl st. [Smolokurnyy promysel at Shestovitskyi archaeological complex in the 10th – 11th centuries]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*, 4, 98–101. [In Ukrainian].
- Smolka A.** (1996). Ekonomichna dumka ta sotsialno-ekonomichna polityka v Ukraini XVII - pochatku XVIII stolittia [Economic Thought and Socio-Economic Policy in Ukraine in the 17th - Early 18th Centuries]. *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata ekonomichnykh nauk: 08.01.04.* Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka. [In Ukrainian].
- Sokyrko O.** (2023). Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764 [Cossack Mars: The State and Army of the Cossack Hetmanate in the Age of the Military Revolution, 1648-1764]. Kyiv: Tempora, 912 s. [In Ukrainian].
- Strishenets M. M., Pavlova O. M., Pavlov K. V.** (2019). Proste tovarne vyrobnytstvo i zarozhennia manufaktur v Ukraini: monohrafiia [Simple commodity production and the emergence of manufactories in Ukraine: monograph]. Lutsk: vydavnytstvo "Teren", 292 s. [In Ukrainian].
- Strishenets M. M., Pavlova O. M., Pavlov K. V.** (2022). Promysly Volynskoho Voievodstva (druha polovyna XVIstolittia – seredyna XVII stolittia): monohrafiia [Crafts of the Volyn Voivodeship (second half of the 16th century – middle of the 17th century): monograph]. Lutsk: FOP Mazhula Yu. M. 221 s. [In Ukrainian].
- Tarasiuk, M. Yu.** (2024). Miske suspilstvo Volyni Lytovskoi doby: materialnyi vymir povsiakdennia [Urban Society of Volhynia in the Lithuanian Period: The Material Dimension of Everyday Life]. *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora filosofii: 032.* Kyiv: Kyivskyi politekhnichniy instytut imeni Ihoria Sikorskoho. [In Ukrainian].
- Tymochko, N. O.** (2005). Ekonomichna istoriia Ukrainy [Economic History of Ukraine]. Kyiv: KNEU, 2005. 204 s. [In Ukrainian].
- Voinarovskiy, V.** (2013). Davni vuhlyarstvo ta dihtyarstvo: tekhnolohiyi, arkheolohichni oznaky, stupin' spetsializatsiyi [Ancient charcoal and tar production: technologies, archaeological features, degree of specialization]. *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni* 17, 136–138. [In Ukrainian].

Images of Ukrainians and Russians in narrative sources from the late 18th to the 19th century

Anna V. Hedo

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
Head of the Department of History of Ukraine
Doctor in History, Professor (Ukraine)
email: a.hedo@kubg.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Oleh L. Ivaniuk

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
PhD in History, Associate Professor (Ukraine)
email: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Abstract

The purpose of the article is to study the perception and reflection of the fundamental differences between Ukrainians and Russians in narrative sources of the imperial era. **The methodological basis** of study is the concept of «banal nationalism» by Michael Billig, adapted to study everyday practices as markers of identity. The study is based on general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction, generalization, comparative analysis) and historical source studies, in particular internal criticism of sources. **The scientific novelty** lies in proving the ineffectiveness of the imperial policy of Russification outside the urban space and the preservation of Ukrainians' own identity, which can be traced through the prism of the sources under consideration. **The conclusions** demonstrate that regardless of the nationality of the authors, the sources systematically note cardinal differences between Ukrainians and Russians on anthropological grounds, household traditions, features of housing, language, character, as well as ideological and mental concepts. European travellers mostly focused on the elements of material culture as markers of uniqueness. Instead, Russian observers expressed surprise at the existing linguistic and mental abyss, which contradicted the prevailing imperial ideologemes of «fraternal peoples» or a single nation. They also noted the negative attitude of ordinary Ukrainians towards their northeastern neighbours. Ukrainian authors, representatives of the predominantly noble elite and scientific intelligentsia, emphasized the uniqueness and separateness of their own people, as well as the destructive influence of imperial policy on Ukrainian culture and national self-awareness. The results of the study confirm the sustainable preservation and awareness of Ukrainian national identity in the face of imperial pressure, which contradicted the official narratives of assimilation and unity.

Keywords: Dnieper Ukraine, Russian Empire, narrative sources, epistolary, identity.

Образи українців і росіян у наративних джерелах кінця XVIII–XIX ст.

Анна Гедьо

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
завідувачка кафедри історії України
докторка історичних наук, професорка (Київ, Україна)
email: a.hedo@kubg.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Олег Іванюк

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
кандидат історичних наук, доцент (Київ, Україна)
email: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Анотація

Метою статті є дослідження сприйняття та відображення докорінних відмінностей між українцями та росіянами у наративних джерелах імперської доби. **Методологічною основою** розвідки слугує концепція «банального націоналізму» Майкла Білліга, адаптована для вивчення повсякденних практик як маркерів ідентичності. Дослідження базується на

загальнонаукових методах (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, компаративний аналіз) та історичного джерелознавства, зокрема, внутрішньої критики опублікованих джерел. **Наукова новизна** полягає у доведенні неефективності імперської політики русифікації поза межами міського простору та збереженні українцями власної ідентичності, що простежується крізь призму розглянутих джерел. **Висновки** демонструють, що незалежно від національної приналежності авторів, у джерелах систематично відзначаються кардинальні розбіжності між українцями та росіянами за антропологічними ознаками, побутовими традиціями, особливостями житла, мовою, характером, а також світоглядними та ментальними концептами. Європейські мандрівники здебільшого акцентували увагу на елементах матеріальної культури як маркерах унікальності. Натомість російські спостерігачі висловлювали подив з приводу наявної мовної та ментальної прірви між двома народами. Вони також зазначали про негативне ставлення пересічних українців до північно-східних сусідів. Українські автори, представники переважно дворянської еліти та наукової інтелігенції, підкреслювали унікальність та окремішність власного народу, а також руйнівний вплив імперської політики на українську культуру й національне самоусвідомлення. Результати дослідження підтверджують стійке збереження та усвідомлення української національної ідентичності в умовах імперського тиску, що суперечило офіційним наративам про асиміляцію та єдність.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, Російська імперія, наративні джерела, епістолярій, ідентичність.

Постановка проблеми. Упродовж століть проблема взаємодії та співіснування різних етносів на спільному географічному просторі залишається одним із центральних питань історичних та соціокультурних досліджень. Особливої актуальності вона набуває при вивченні взаємин між українським та російським народами, які, попри тривалий період перебування в межах однієї імперської системи, демонстрували стійкі відмінності у своїй ідентичності, культурі та світогляді. Формування та утвердження російської імперської ідеології у XVIII–XIX ст. супроводжувалося активним просуванням наративів, які мали на меті легітимізувати панування та асиміляційну політику щодо українських земель. Однак, реалії повсякденного життя, як і спостереження сучасників, значно суперечили цим офіційним конструктам.

Актуальність теми зумовлена необхідністю глибшого розуміння історичних коренів відмінностей між українцями та росіянами, що є критично важливим у контексті сучасних геополітичних трансформацій та збереження національної ідентичності. Аналіз того, як ці відмінності фіксувалися та інтерпретувалися авторами епістолярних і наративних джерел імперської доби, дозволяє виявити приховані пласти взаємин, що формували уявлення про «свій» та «чужий» простір.

Ключовим аспектом дослідження є спростування міфів про «один народ» та спільне історичне коріння, які активно тиражувалися як Російською імперією, так і сучасною Російською Федерацією. Важливим завданням є демонстрація того, що за імперської доби українське дворянство та пересічні українці зберегли власну мову, культуру та усвідомлення приналежності до давнього й унікального народу.

Поняття «Образ українців і росіян» складається з узагальнених уявлень та спостережень, зафіксованих у наративних джерелах кінця XVIII – першої половини XIX ст. Це поняття ґрунтується на фундаментальних відмінностях, які автори систематично зауважували між двома народами. Ці відмінності, що формують образ, включають: антропологічні особливості (зовнішність, фізичні риси); побутові традиції (особливості повсякденного життя); особливості житла (матеріали та архітектура); мова (спостерігачі фіксували наявність окремої мови, відмінної від російської); характер (рис, що приписувалися представникам кожного народу); ідеологічні та ментальні концепти (світоглядні відмінності).

Європейські мандрівники здебільшого зосереджувалися на елементах матеріальної культури як маркерах унікальності. Натомість російські спостерігачі висловлювали подив із приводу наявних мовних і ментальних відмінностей, що підкреслюють різні підходи у формуванні образу.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Систематичне дослідження описів України у подорожній літературі та інших наративних джерелах бере свій початок у XIX ст. На початковому етапі основна увага дослідників зосереджувалася переважно на опублікованих подорожніх записках. Це зумовлено обмеженням доступом наукової спільноти до інших видів джерел, таких як приватне листування та щоденники, які на той час здебільшого не були об'єктом комплексного аналізу. У тогочасних часописах опубліковано низку статей М. Гудзія (Гудзий, 1888), К. Зеленецького (Зеленецкий, 1844), М. Надеждіна (Надеждин, 1844), присвячених окремим подорожнім запискам, які були укладені їхніми сучасниками: М. Всеволозьким, А. Демидовим, П. Сумароковим та ін.

Одним із піонерів у ґрунтовному аналізі тревелогів, що описували терени України, був російський географ Л. Синицький. Наприкінці XIX ст. у часописі «Київська старина» він опублікував серію статей, де приділив увагу німецькомовним подорожнім запискам кінця XVIII – початку XIX ст., авторами яких були Й. Гільденштедт, О. фон Гун, Й. Коль, Й. В. Меллер. Особливо детально дослідник розглядав твори російських мандрівників: І. Долгорукого, А. Глаголева, В. Зуєва, О. Левшина, П. Сумарокова (Синицький, 1893).

Дослідження тревелогів, що висвітлювали стан українських земель у XIX ст., продовжив російський і радянський філолог В. Сиповський, незважаючи на те, що радянська історіографія загалом ігнорувала вивчення образу українського народу. Мета дослідження полягала в систематизації та аналізі всього доступного літературно-художнього матеріалу, присвяченого географічній, історичній, етнографічній та побутовій характеристиці України. Цей матеріал був зібраний із російської оповідної літератури першої половини XIX ст. (Сиповський, 1928).

Дослідницьку традицію аналізу тревелогів продовжив В. Січинський, який запропонував комплексний підхід до вивчення текстів іноземних мандрівників. У своїй праці «Іноземці про Україну» він не лише систематизував відомості про українські землі, але й розглянув їх у широкому історичному та культурному контексті, що заклало основи для подальших історіографічних досліджень (Січинський, 2011).

Значна активізація досліджень подорожніх записок спостерігається наприкінці XX – на початку XXI ст. О. Вінтоняк проаналізував подорожні записки мандрівників другої половини XVIII ст., дослідивши висвітлення ними економічного та культурного життя українських теренів (Вінтоняк, 1995). У 2011 році вийшла монографія П. Брицького та П. Бочана, яка стала важливим внеском у дослідження образів, створених західноєвропейськими вченими, посланими, мандрівниками та військовими. Їхній аналіз охопив тревелоги німецьких (Й. Енгель, Й.-Г. Коль, Й.-Г. Блазіус), французького (К. Делямар), англійських (Д. Маршалл, В. Кокс, Е. Д. Кларк, Ч. Вітворт) та шотландського (П. Гордон) авторів. Дослідники зосередилися на питаннях репрезентації історії, етнографії та культури українського народу в подорожній літературі (Брицький, Бочан, 2011). Тему регіональних образів продовжили на початку 2020-х рр. Г. Михайленко (Михайленко, 2023) та О. Черемісін і Г. Михайленко (Черемісін, Михайленко, 2023). У своїх статтях, опублікованих у «Південному архіві», вони реконструювали образи українців і росіян Півдня України на основі подорожніх записок кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Джерельну базу розвідки становлять різнопланові наративні джерела імперської доби, що дозволяють здійснити компаративний аналіз образів українського та російського народів. До них належать подорожні записки іноземних (як європейських, так і російських) мандрівників, щоденники та листи українського дворянства, а також наукові розвідки етнографів XIX ст.

Серед європейських мандрівників, які подорожували теренами України в цей період і чії праці були залучені до аналізу, слід виокремити англійців: Робрета Лаєлла, Вільяма Макмайкла, Роберта Пінкертон; французького історика і статистика Йогана-Генріха Шнітцлера; німецьких вчених: Йогана Генріха Блазіуса, Йогана Георга Коля, Александра Петцхольдта та інших. До кола розглянутих джерел також увійшли подорожні записки російських авторів, таких як Василій Зуєв, Володимир Ізмайлов, Олександр Левшин, Павло Сумароков, Іван Долгорукий. Кожен з цих мандрівників після завершення своєї подорожі публікував власні записки, в яких окреслював як український, так і російський світи. Їхні яскраві описи часто фіксувалися мимовільно, як безпосередній спостереження. Однак у певних випадках, особливо це стосується європейських авторів, кардинальні відмінності між двома народами подавалися свідомо, що свідчить про їхнє розуміння відмінностей.

Поряд із подорожніми записами, важливими джерелами для реконструкції ментальних образів обох народів є щоденники та листи українського дворянства, зокрема Григорія Ґалаґана та Марії Милорадович. Цінні відомості містяться також у наукових розвідках українських етнографів і фольклористів, таких як Опанас Маркович, Олександр Афанасьєв-Чужбинський та ін.

Характерною ознакою обраних джерел є наявність суб'єктивних суджень авторів, які формувалися під впливом низки чинників. Окреслення відмінностей між «двома світами» європейцями зумовлювалося міжнародними відносинами, стереотипами уявлень про Росію та її населення, ступенем фінансового чи ідеологічного впливу імперії, попередніми працями співвітчизників, які вже відвідали регіон, а також власним досвідом та враженнями від побаченого. На сентенції українських і російських авторів впливали емоції, ступінь знання історії та заглиблення у аналіз подій минулого, фахові уподобання, патріотичні або, навпаки, імперські ідеологеми та слов'янофільські погляди.

Метою статті є дослідження сприйняття та відображення докорінних відмінностей між українцями й росіянами в епістолярних і наративних джерелах імперської доби. Для цього

необхідно дослідити особливості сприйняття українців і росіян європейськими, російськими й українськими авторами.

Методологія дослідження: ґрунтується на концепції банального націоналізму (banal nationalism) Майкла Білліґа, адаптованій та переосмисленій для аналізу процесів збереження національної ідентичності в умовах імперського тиску та культурної асиміляції (Billig, M., 1995). Згідно з М. Білліґом, національність не є виключно продуктом урочистих церемоній чи ідеологічних маніфестів, а постійно відтворюється через «прозаїчні, звичні слова» та «банальні практики» повсякденного життя. Це не пишні фрази, а дрібні, майже непомітні, але постійні нагадування про «батьківщину», що роблять національну ідентичність несвідомою, але неперервною. М. Білліґ стверджує, що для відтворення нації потрібні не свідомий вибір чи колективні акти уяви, а щоденний «вжиток» нації – так само, як мова потребує постійних носіїв. Його приклади, як-от прогноз погоди з картами «своєї країни» та «за кордону», чи розділи «своїх» та «міжнародних» новин демонструють, як «ми» постійно приховано відтворюється у повсякденності.

Враховуючи специфіку XIX ст. і відсутність у той час сучасних медіа, аналогічних прикладам М. Білліґа, це дослідження адаптує його ідеї, зосереджуючись на повсякденному побуті, традиціях та ритуалах як фундаментальних проявах банального націоналізму в українському контексті. Ми висуваємо тезу, що саме щоденні, неусвідомлені практики та візуальні/ментальні відмінності становили основу для збереження української ідентичності в умовах агресивної русифікації з боку Російської імперії.

Зокрема, матеріальна культура, як-от українська хата та її унікальне оформлення, що докорінно відрізнялося від російської «ізи», ставала матеріальним втіленням «нас». Це було не просто житло, а кодований текст ідентичності, який щоденно нагадував про приналежність до певної спільноти через повторювані візуальні елементи, успадковані від попередніх поколінь. Кулінарні традиції, представлені специфічними стравами, що готувалися і споживалися щодня, виконували роль не лише забезпечення життєдіяльності, а й маркерів «свого», створюючи чітку відмінність від «чужих» кулінарних практик.

Незважаючи на офіційний тиск, українська мова у її повсякденному використанні в родині, громадах та спілкуванні, була найпотужнішим проявом банального націоналізму. Вона щоденно відтворювала поділ на «нас» та «інших», навіть за відсутності свідомих політичних декларацій. Релігійні обряди та звичаї, включаючи специфіку релігійних практик, обрядів життєвого циклу (народження, весілля, поховання) та календарних свят, що відрізняли українців, були невід'ємною частиною щоденного життя і слугували ненав'язливим, але міцним елементом ідентичності. До того ж певні ментальні особливості та соціальні норми, як-от відмінності у ставленні до жінки, родини та спільноти, притаманні українському суспільству, також формували підґрунтя для несвідомого відмежування від імперських зразків.

Ці «банальні практики» дозволяли людям не просто «не казати собі та іншим «я – українець», а продовжувати жити своїм щоденним життям, що так різко відрізнялося від російського, і в такий спосіб, часто неусвідомлено, але ефективно зберігати свою ідентичність в умовах агресивної русифікації. Вони були «само собою зрозумілими» для «своїх» та «незрозумілими» для «чужих».

У дослідженні також звертається увага на те, як ці несвідомі прояви банального націоналізму ставали об'єктом пильного спостереження з боку іноземців, зокрема етнографів та мандрівників XIX ст. Їхні подорожні записки та етнографічні звіти, фіксуючи особливості українського побуту, мови, звичаїв, ставали своєрідним «прогнозом погоди» (за аналогією з М. Білліґом) для української інтелігенції, що формувалася. Ці тексти, що описували відмінності українського життя, виконували функцію означення «своєї» території та «своїх» культурних кордонів, навіть якщо це не було їхньою першочерговою метою. Вони надавали емпіричну основу для подальшого конструювання національного наративу. Хоча читачами цих текстів були не селяни, а той прошарок колишньої шляхти та інтелігенції, що почав формуватися, саме ці зафіксовані етнографічні та побутові відмінності ставали важливим джерелом для усвідомлення власної самотності. Так, банальний націоналізм «знизу» підживлював формування політичних ідей «зверху», надаючи їм обґрунтування та «доказову базу».

У дослідженні застосовано аналіз етнографічних описів, подорожніх записок іноземних мандрівників та вітчизняних дослідників XIX ст. Для виявлення ключових маркерів ідентичності (категорій «своє» та «чуже») у повсякденному житті буде застосовано контент-аналіз, а для зіставлення українських практик з російськими імперськими зразками – порівняльно-історичний метод.

Так, дослідження прагне показати, як несвідомі й рутинні елементи українського побуту, інтерпретовані крізь призму концепції банального націоналізму, стали невід'ємним механізмом збереження та відтворення національної ідентичності в умовах тривалого імперського тиску.

Виклад основного матеріалу. Європейські мандрівники, подорожуючи теренами Російської імперії у XIX ст., досить чітко розрізняли для себе два окремі народи: українців і росіян. Насамперед ці відмінності фіксувалися на візуальному рівні: у зовнішності, одязі, житлі.

У своїх записах мандрівники нерідко подавали деталізовані етнографічні характеристики, що підкреслювали суттєві відмінності українського населення від «великоросів» та інших сусідніх народів. Шотландський лікар і натураліст Р. Лаєлл, перебуваючи в Батурині, занотував, що місцеві жителі мають не лише мовні відмінності від російської, але й зовнішньо «більше схожі на татар, ніж на московитів» (Lyall, 1825, p. 68).

Паралельно німецький біолог Й. Блазіус надав детальний опис антропологічних та зовнішніх ознак мешканців Чернігівщини. Він протиставляв їх росіянам, зазначаючи, що українські чоловіки повністю голили обличчя, залишаючи лише «чорні вуса», на відміну від росіян, які носили довгі бороди (Blasius, 1844, p. 225). Блазіус окремо виділив тілесні контрасти: тоді як «московит» має схильність до кулястої форми голови й тіла, у «козаків і малоросів» переважають видовжені обличчя з гострими рисами, тонкими носами і струнким, майже виснаженим силуетом. Також він зазначав, що «високі і загнуті носи, як у смоленців і білорусів, тут теж рідкість» (Blasius, 1844, p. 225). Тож зафіксовані антропологічні відмінності свідчили про відсутність спільного етнічного коріння в українців і московитів, незважаючи на поширений імперський наратив про спільних пращурів двох народів.

Агроном і природознавець А. Петцольд запропонував іншу, відмінну від попередніх, характеристику українців, виділяючи їх за двома ключовими ознаками (Petzholdt, 1864, s. 66). По-перше, він наголошував на господарській сутності українців, стверджуючи, що вони «за своєю природою є землеробами», тоді як жодне з сусідніх племен, особливо великороси, не може претендувати на це звання. По-друге, Петцольд особливо відзначав чистоплотність населення, зауважуючи: «він чистий², на відміну від усіх своїх сусідів, навіть від татар... Зокрема, ця якість є чимось найбільш приємним», особливо при мандрівці з півночі до Малоросії (Petzholdt, 1864, s. 66).

Важливим аспектом спостережень іноземців була не лише особиста гігієна, а й доглянутість житлового простору. Зокрема, охайність та впорядкованість українських осель справила сильне враження на В. Макмайкла. Він писав, що помешкання «малоросіянина» було «значно кращим, порівняно з тими жалюгідними хатинами, у яких нам доводилося зупинятися, після нашого від'їзду з Москви» (Masmichael, 1819, p. 38), підкреслюючи комфорт та заможність житла.

Йоганн Блазіус зауважив: «Навіть якщо у певному малоросійському селі, загалом, не відчувається чистоти, то це видно в окремих житлових приміщеннях. У північних районах Росії таких чистих будинків, як тут, у козаків, ми не бачили. Стіни у всіх малоросійських будинках обкидані глиною всередині і ззовні та побілені. На цих білих глиняних стінах не видно й сліду бруду, навіть якщо бруд навколо будинків і на вулиці у фути глибиною» (Blasius, 1844, p. 225).

Порівнюючи побачене у російських губерніях, цікавість іноземців викликали й конструктивні, й етнографічні особливості українського житла. Наприклад, Р. Лайєлл зазначав, що «малоросіяни мали вищу майстерність у спорудженні солом'яних дахів, ніж їхні сусіди росіяни» (Lyall, 1825, p. 64). За його твердженням, українці демонстрували турботу і своєрідне мистецтво у спорудженні дахів. У той самий час росіяни лише недбало накидали на них соломи й закріплювали її за допомогою стовбурів молодих берез. Це призводило до того, що під час сніжних зим або сильних буревіїв значна частина російських сіл залишалася без дахів. Англієць мимоволі зафіксував і своєрідну ментальну відмінність між двома народами. На прикладі будівництва житла він стверджував, що росіяни не здатні до навчання, оскільки зруйновані природними явищами дахи вони відновлювали у попередньому вигляді, і такі дії повторювалися кожного року (Lyall, 1825, p. 64).

Захоплення українським житлом трансліював В. Макмайкл. Він писав: «О п'ятій годині (ранку) зайшов до помешкання малоросіянина, який вирізняється атмосферою комфорту, легкості й порівняної заможності, яка є значно кращою за жалюгідність хатин, де ми зазвичай зупинялися з моменту нашого від'їзду з Москви ...» (Masmichael, 1819, p. 38).

Значні відмінності у забудові сіл і конструктивних особливостях житла відзначали й російські спостерігачі. Наприклад, фрейліна імператриці О. Шишкіна, описуючи українські землі, писала: «Поселення так само більш красиві; замість довгих однотипних вулиць, живописно розкидані, між фруктовими садами маленькі хижки, обмазані глиною. У багатьох голубники. Чисті, відкриті двори, городи, навіть місточки обнесені тинами, які мені здалися значно міцніші за наші огорожі...» (Шишкіна, 1848, с. 152).

² У цьому випадку йдеться про традицію тримати тіло у чистоті і наявність у кожному селі приміщень для дотримання гігієни, тобто лазень.

Так само український письменник, етнограф, мовознавець О. Афанасьєв-Чужбинський підтверджував сентенції, висловлені іноземцями. Він зазначав: «Малоруський народ, тихий, добрий і безмежно домовитий, різко відрізняється від свого північного брата типом, мовою, одягом, нором і звичаями і, якщо поступається останньому у промисловості, то переважає у зручності домашнього життя, маючи для цього усі засоби... Малорус, як сказано раніше, бріє бороду (за виключенням кількох повітів Харківської і Чернігівської губерній, й окрім деяких людей похилого віку, які носять цю окрасу). Вуса у нього ростуть до низу у природньому напрямку і часто є величезними, що надає войовничого вигляду цьому племені, яке загалом, лише нещодавно склало зброю» (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 6–7). Він також підкреслював: «Одяг малорусів як чоловічий, так і жіночий, як літній, так і зимовий, зовсім не схожий на великоросійський, від сорочки до шапки; та й взуття зовсім іншого крою» (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 14).

Докорінні відмінності між двома народами полягали не лише у царині матеріальної культури, але й у традиціях, соціальних реакціях, поведінці, світобаченні та ментальності. Так, Г. Ґалаґан писав: «Ми проїжджали через безліч сіл, і я скрізь спостерігав за всіма рухами малоросіян і порівнював їх із росіянами. Яке порівняння! чи є у росіян ця гордість, яка мимоволі виявляється у зверненні до малоросіянина? це залишок колишньої їх незалежності» (Григорій Ґалаґан, 2020, с. 11).

Певні міркування з цього приводу наводив і О. Левшин. Сповідуючи імперські міфи, він вказував на те, що росіяни й українці, попри одне коріння і спільних пращурів, мають «нрави не схожі, звичаї відмінні, закони не однакові» (Левшин, 1816, с. 57–58). Цю докорінну різницю він був змушений пояснювати низкою чинників: поділом на князівства, кочовим життям українських козаків, сусідством з поляками, міжетнічними шлюбами та запозиченням звичаїв (Левшин, 1816, с. 47).

Олександр Афанасьєв-Чужбинський також звертав увагу на певні риси українського характеру, зазначаючи, що кмітливість українців відрізняється від комерційної хватки великоросійських селян, яка розвинулася в умовах суворого північного клімату та неродючих земель, що змушувало їх зосереджуватися на заробітку. До того ж він вказував на вроджену схильність українців до дотепності та насмішкватості, яка зберігалася навіть у скрутні моменти. Ця риса була настільки вираженою, що навіть дитячі розмови могли викликати сміх завдяки їхнім жартам та влучним прізвиськам. Афанасьєв-Чужбинський підкреслював, що українські жарти вирізнялися не лише змістовністю, а й тонкою спостережливістю та м'якістю подачі, яка дозволяла влучно вказувати на слабкі сторони чи недоліки. (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 22). Підсумовуючи, він додавав: «Що малорус простодушний, гостинний, і не поженеться за лишнім грошем і що шахрай може пограбувати і обманути його – у цьому немає жодних сумнівів; але, що він далеко не простий, підтвердять усі, кому хоча б трохи відома Малоросія» (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 22–23).

Григорій Ґалаґан, розмірковуючи про характерні риси українців та їхні відмінності від росіян, підкреслював відсутність релігійного фанатизму та невігластва, на протигагу російському народу. Він зазначав, що український селянин, хоча й може зневажливо ставитися до священнослужителів, однак зберігає благоговіння і свідомість у молитві, і чим сильнішою є національна самосвідомість, тим глибшою є така форма релігійності. Водночас, на його думку, молодь, яка втратила національність, демонструє відсутність релігійності та моралі. Ґалаґан також проводив паралель між шанобливим ставленням до жінки в європейській культурі (пов'язаним із культом Божої Матері) та рівнем європеїзму народу. Чим більше європеїзму в народу, тим більша повага до жінок. (Григорій Ґалаґан, 2020, с. 178). Він стверджував, що повага до жінок сприяла розвитку лицарства, яке заклало основи великих прав народних та людських, що відповідає християнським ідеалам. Ґалаґан протиставляв це ставленню до жінки у російському суспільстві, де, на його думку, жінка розглядалася як річ і не мала прав, на відміну від України, де вона користувалася більшою повагою, про що свідчить, наприклад, право дружини успадковувати майно померлого козака (Григорій Ґалаґан, 2020, с. 178–179).

На особливе місце жінки в українському суспільстві звернув і Й. Коль. Він зазначав: «Загальновідомо, що в Росії жінки взагалі не в пошані, але мені здається, що хочуть врахувати і слабкі нюанси – що жінки в Малоросії вище, ніж у Великій Росії, в тому, що вони і більше самостверджуються діяльністю, і більше цінуються чоловіками» (Kohl, 1841, р. 360).

Не обмежені цензурою європейці наголошували й на прагненні українців до волі та стверджували, що без України не може бути й імперії. Зокрема, Й. Коль писав: «Українці є надзвичайно погані російські патріоти. Любов й ідолопоклонство імператорові, такі притаманні великоросам, їм невідомі. Вони підкоряються йому, тому що не можуть вчинити інакше, а петербурзьких імператорів вважають нав'язаними їм, іноземними правителями... Так що ентузіазм і вірна прихильність одному правлячому дому, які можна побачити у московитів, не вирости у малоросів, і поки що московитам не вдалося їм прищепити їх» (Kohl, 1841, р. 318).

З погляду Й. Коля, Московія не мала шансів панувати вічно в українських землях. Мандрівник зазначав: «Немає сумніву, що коли велетенське тіло російської держави знову розпадеться, Малоросія стане однією з частин, які відокремляться від неї і стануть незалежними. Шов, де буде відбуватися цей перелом, вже дуже чітко позначений. Малороси стоять там як дуже своєрідний, дуже численний народ, зі своєю мовою й власною історичною пам'яттю. Змішування з великоросами у великих масштабах не відбувається, лише у поодиноких випадках» (Kohl, 1841, s. 323). Окрім того, він вважав, що рушійною силою збереження і підтримки патріотизму є українське дворянство, яке, за словами автора, подорожніх записок «консервує його». На підтвердження власної думки він наводить певні докази, зокрема й те, що у багатьох маєтках зберігаються старожитності, які нагадували про колишню велич і золоту добу незалежності батьківщини, серед яких портрети гетьманів (від Б. Хмельницького до І. Мазепи), їхні листи, рукописи тощо. І усе це дбайливо зберігається, бо належало «цим малоросійським героям» (Kohl, 1841, p. 319).

Заразом автори подорожніх записок кардинально протилежно описували росіян. Їхні сентенції значно співпадали з баченням російського імперського простору, українськими елітами й інтелектуалами. Наприклад, перебуваючи у Санкт-Петербурзі український дворянин Г. Ґалаґан, писав у власному «Журналі» від 1836 р.: «Росія; подивіться на мапу, вона займає 1/7 частину землі, а що у ній знаходиться? Пустеля, неосвіченість, також і багато хто з росіян лише лакований, а зазирніть у їхню голову! Однак про це помовчимо» (Григорій Ґалаґан, 2020. с. 28).

Незважаючи на те, що наприкінці XVIII ст. Російська імперія завершила процес формування кордонів, включивши до свого складу й українські землі, упродовж XIX ст. царату так і не вдалося остаточно асимілювати та зросійщити український народ. У спільному адміністративному, політичному, культурному просторі продовжували існувати два різні світи: український і російський. Про їхню відмінність передусім свідчить лінгвістична прірва між двома народами, яку імперському центру лише частково вдалося скоротити упродовж першої половини XIX ст.

О. Афанасьєв-Чужбинський, розмірковуючи про відмінності між українською та російською мовами, стверджував, що, попри визнання української мови окремим діалектом Другим відділенням Академії наук та придбання ним словника цього діалекту (розпочато Академією у 1854 р.), багато хто все ще вважав її зіпсованою версією великоросійської мови. Однак, на думку Афанасьєва-Чужбинського, дослідники, які глибоко вивчали вітчизняну мову, повинні враховувати важливий факт: українці, що споконвіку мешкали вздовж Дніпра та його прибережних територіях, є прямими нащадками слов'ян, які жили тут ще дохристиянської епохи, і відповідно повинні були успадкувати мову від своїх предків. Він вважав нелогічним припускати, що північна та південна гілки слов'ян говорили однією мовою, і водночас північна Русь зберегла її, а південна – змінила до сучасного стану. Афанасьєв-Чужбинський наголошував, що церковна мова не була розмовною народною мовою, і сумнівно, що слов'яни дохристиянської та дотатарської епох говорили так, як сучасні великороси. Хоча вони, зрозуміло, не розмовляли й українською, цей діалект, на його переконання, не віддалився значно від первісного джерела (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 7–8).

Доконаним фактом є також те, що переважна більшість українських селян по обидва боки Дніпра не лише не розмовляли російською, а й майже не розуміли її. Підтвердженням цієї тези є сентенції Павла Сумарокова, висловлені у подорожніх записках, опублікованих у 1803 р. (Сумароков, 1803, с. 226). Зрозуміло, що автор трактував минуле українських земель крізь призму імперських ідеологем, стверджуючи, зокрема, що Лівобережжя завжди було невід'ємною частиною імперського простору і право Московії на володіння ним є незаперечним. Однак підсвідомо він розумів, що Україна для нього є чужою. Мандрівник нотував: «У охайній і веселій хаті знаходжуся я, інші обличчя, інші звичаї, інший на господарях одяг, інше облаштування і чую іншу мову. Невже тут покладено кінець Імперії? Чи не у іншу в'їжджаю я державу?» (Сумароков, 1803, с. 45).

Цю саму ідею, але з протилежного боку, дещо пізніше підтвердив і свідомий московит, князь І. Долгорукий. Перебуваючи у Полтаві, він занотував, що вважав себе у «чужих краях» через просту, але вирішальну причину: він «припинив розуміти мову народну» (Долгорукий, 1870, с. 63). Долгорукий пояснював, що місцевий мешканець говорив і відповідав йому, але не розумів його повністю, а йому самому «з п'яти його слів потребував трьом перекладу». На підставі цього лінгвістичного розриву він підсумував, що батьківщина закінчується там, де народна мова стає незрозумілою (Долгорукий, 1870, с. 63).

Подібний стан справ фіксувала й Олімпіада Шишкіна. Перебуваючи на Чернігівщині поблизу Городні, вона писала: «Народ тут високий, і чоловіки і жінки говорять власним діалектом, ми їх погано розуміємо, а вони нас» (Шишкіна, 1848, с. 152).

Ситуація майже не змінилася й на початку другої половини XIX ст., незважаючи на усі заходи царату, спрямовані на русифікацію національних окраїн. Зокрема, у 1860-х рр.

Катеринославське губернське у селянських справах присутствіє для засвоєння селянами їх нових прав і обов'язків вирішило зробити витяг із Положення 19 лютого 1861 р., і виклавши його «південно-руською» мовою, розіслати усіма волостями своєї губернії. Це мало сприяти успішному розвитку справи реформи, бо за відгуком самих селян «виклад туземною мовою» для них виявився абсолютно зрозумілим на відміну від російської (Шевелів, 1928, с. 14).

Подібна ситуація спостерігалася і в Київській губернії. Зокрема, у 1862 р. київський цивільний губернатор М. П. Гессе під час подорожі адміністративно-територіальною одиницею, з метою переконання селян укладати уставні грамоти, був змушений залучити чиновника-перекладача, що мав перекладати його промови українською. Водночас селянам роздавалися друковані екземпляри цього тексту, також укладені українською мовою (Шевелів, 1928, с. 14). Ці дії, очевидно, свідчили про збереження лінгвістичної прірви між двома народами.

Такий стан справ фіксувало і розпорядження № 3633 1862 р. департаменту Міністерства державного майна Полтавській палаті Державного майна, яке повідомляло, що до Міністерства дійшла інформація, що видані Святішим Синодом букварі, надруковано російською мовою, яка є незрозумілою для місцевого населення і особливо для селян (Шевелів, 1928, с. 13).

Оскільки українські селяни не розмовляли російською, тому чиновники і поміщики мали спілкуватися з ними українською. Кілька вдалих прикладів широкого вжитку елітами української мови наводить Є. Ковальов у виданні «Український дворянський епістолярій». Наприклад, вказує на нотатки із щоденника Г. Галаґана, де він від 2 жовтня 1884 р. зазначає, що до нього у Сокиринці завітав свояк – Михайло Кочубей, молодий аристократ, власник маєтку у с. Вороньки на Чернігівщині, який «доволі добре говорить малоросійською мовою» (Ковальов, 2025, с. 15).

Про досить повільне зросійщення українців писав і український літературознавець та педагог Б. Шевелів, який був уродженцем Чернігівщини. Він зазначав: «У Малоросії книжна російська мова панує у дворянстві і між небагатьма заможними громадянами, які запозичили її через службу або торгіві зв'язки, і до того ж молодь цього класу засвоює її багаторічним навчанням у середніх і вищих навчальних закладах, що ніколи не може бути досяжним для усієї маси населення і особливо сільського» (Шевелів, 1928, с. 14.).

Розлогий огляд вживання української мови подав О. Афанасьєв-Чужбинський: «У пізніших малоросійських офіційних паперах помітний вплив мови великоросійської, а поміж тим народна мова і пісні усе такі ж як у давні часи... Однак якщо освічений стан сприйняв і засвоїв російську мову і загальноєвропейські звичаї, то проста людина зберегла усе своє, і тому і мова, її залишається такою, якою була у доісторичні часи» (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 12–13). Дослідник також зазначав, що суто українською говорили у Полтавській, Катеринославській, у південних і східних повітах Київської губернії, у південних повітах Чернігівської губернії, а також у Херсонській і Причорномор'ї. Вплив польської мови відчувався у Подільській і Волинській губерніях. Харківщина, Вороніжщина, Курщина, землі Війська Донського говорили, як зазначає дослідник, «харківським діалектом», тобто українською, у якій був відчутний вплив російської мови. Північні ж повіти Чернігівської губернії зазнали впливу білоруської мови (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 13).

Російські мандрівники не лише вказували на лінгвістичні відмінності між двома народами, але й часом плуталися у офіційних назвах і самоназвах регіонів. Траплялося, що у власних текстах вони поряд вживали як імперське – «Малоросія», так й історичне – «Україна». Зокрема, російський державний діяч та історик М. Всеволозький зазначав: «Тут на Україні, відчуваєш вже зовсім іншу природу – ти вступаєш у Малоросію! Народ не той, риси обличчя інші, ґрунт, землі місцезорозташування – усе набуває іншого вигляду» (Всеволозький, 1839, с. 11). Підсвідомо вони відмежовували себе від українців, використовуючи не спільні характеристики «наші пращури», «спільна історія» тощо, а термін «свої». Так, О. Левшин, перебуваючи у с. Білоцерківка, що поблизу Решетилівки (Полтавщина), писав: «Малоросіяни люблять пращурів **своїх**, люблять їх славу і поважають пам'ять тих козаків, які хоробро захищалися і вражали поляків під проводом Хмельницького...» (Левшин, 1816, с. 15).

Українці, незалежно від їхньої соціальної приналежності, чітко усвідомлювали себе як окремих, давній і героїчний народ. Це розуміння відображено в особистих записках Григорія Галаґана. Наприклад, під час відвідування с. Полошки, Глухівського повіту (маєток Пульхерії Скоропадської), Галаґан фіксує своє глибоке емоційне переживання від перебування на батьківщині. Він пише: «Я у Малоросії! Ця думка не йде з моєї голови...», – і значає приємне відчуття від зустрічі з «мирними моїми співвітчизниками, які... такі чудові після росіян!» (Григорій Галаґан, 2020, с. 34).

Згодом, після подорожі Полтавською губернією (Лубни, Хорол), Галаґан підкреслив, що саме у центрі регіону «ще існує національний дух» та збереглося «набагато більше народності, козацтва», ніж в інших частинах, що знаходяться під сильним впливом «клятої Росії». Перетинаючи Дніпро на південь від Кременчука, Галаґан зробив висновки, що Україна здалася йому «як острів, оточений морем – Росією» (Григорій Галаґан, 2020, с. 146), у такий спосіб виділяючи її національну та культурну ізоляцію в імперському просторі.

Значна частина українців, відмежовуючи себе від російського етносу, часто використовує щодо росіян терміни «кацап» або «москаль». У словнику В. Даля зазначається кілька його значень: «москаль» – москвич, росіянин; солдат, військовослужбовець» (Даль, 1881, с. 356). Автор також подає й синонім до нього – слово «кацап», пояснюючи його як «прізвище, надане малорусами великорусам, москаль, однак останнє означає російського військового» (Даль, 1881, с. 99). Так само його трактує й Київське видання словника Ф. Пискунова: «Москаль»: 1. солдат, військова людина; 2. Великорос» (Пискунов, 1882, с. 139).

У питання стосовно появи і вживання термінів «кацап» і «хохол» заглибився О. Афанасьєв-Чужбинський. Він зазначав, що московити, глузливо називаючи українців «хохлами» (особливо в анекдотах або з метою приниження), насправді не усвідомлювали ані етимології, ані семантики цього терміну. Дослідник запропонував власну інтерпретацію походження цих лексем. Зокрема, він вказував, що після приєднання Малоросії до Великої Росії, московські й українські війська діяли спільно, проте під час взаємодії двох етносів неминуче мали виникати суперечки щодо домінування та почали з'являтися взаємні прізвиська, до чого були схильні обидва народи. В Україні й донині зберігся звичай голити голову, залишаючи пасмо волосся, відоме як оселедець. За цією ознакою великороси називали українців «хохлами», у відповідь на що українці почали вживати щодо них термін «кацап». Цей термін також мав іронічний відтінок і зберігся до наших днів. Оскільки українці голили бороди, тоді як бородатих осіб почали називати «кацапами» (що етимологічно пов'язане зі словом «козел»), саме звідси, на думку вченого, походить ця назва, що поширено вживається в Малоросії (Афанасьєв-Чужбинський, 1893, с. 6).

Ця термінологія активно застосовувалася українськими елітами. Зокрема, у листі до Г. Ґалаґана, Марія Милорадович саркастично зазначала: «Давно, давно не розмовляла з Вами; мабуть думаєте, що Маруся колы поихала въ Московщину, до вже й Украину зъ украинцами забула, отъ же ни, байдуже, що мыжъ москалями, а на ихъ и не дывлюсь, правда, що инколы тильки шуткую да посмиюся зъ ными, а то усе свое да свое на уми да на яцыци. «Кацапы веселый и бійкій народъ, а що за богомильный, такъ мене ажъ удивляе; абы воно одъ щирого серця усе робылось, то й добре бъ було!» (Лист М. Милорадович – Г. Ґалаґану, 2025, с. 84).

Ще ширше термін «москаль» побутував у селянському середовищі. Залежно від ситуації і обставин він набував різного змістовного й емоційного забарвлення, однак майже завжди вживався у негативній конотації. Мова йшла як про етнічну або політичну приналежність людини, входження до складу імперських військових підрозділів, так і про позначення істоти, яка мала викликати огиду або страх. Таке ставлення знайшло широке відображення у народних прислів'ях. У збірнику українського етнографа і громадського діяча Опанаса Марковича ми зустрічаємо: «Москаль не свій брат, не помилює», «Москаль з бісом порадилися, та й на лихо понадились», «Тату, лізе чорт у хату!» – «Дарма, аби не москаль», «Мабуть москаль тоді красти перестане, як чорт молицьця Богу стане», «Коли чорт та москаль що вкрали, то поминай, як звали». «З Москалем дружи, а камінь за пазухою держи». «Не великий москаль, та страшний». Москаль ликом в'язаний, у ликах ходе, та й всіх у ликах воде» (Маркович, 1864, с. 18–19).

Слід зазначити, що негативне ставлення українського населення до росіян фіксували насамперед самі ж російські мандрівники. Так, І. Сбітнев, писав, що перебуваючи на Сумській дорозі, яка йшла з Ромен, на хуторі за 15 верст від Веприка, під час зупинки він попросив у місцевої мешканки горщик молока, на що отримав не зовсім очікувану відповідь: «Ніколи я не второпаю, що ти кажеш, москалю» (Сбітнев, 1830, с. 247). Зрештою, він підсумовував, що місцеві жителі з сарказмом говорять про москалів і зневажливо ставляться до них. Так само, І. Сбітнев відзначав, що основним чинником визначення приналежності до москалів для українського населення була мова спілкування.

Водночас О. Левшин так само фіксував відсутність «братерської любові» з боку українців. Він констатував: «Нажаль я маю завершити опис моральності Малоросіян неприємною рисою: нажаль я повинен, нарешті тобі сказати про ненависть їх до великоросіян» (Левшин, 1816, с. 47). Він також зазначав, що москалями часто мами лякали дітей. Мандрівник писав: «При цьому імені, налякана дитина, припиняла кричати» (Левшин, 1816, с. 47). У збірнику українських приказок і прислів'їв О. Марковича теж знаходимо згадки про те, що москалем лякали дітей: «Леле, лелечко мені. Москаль ззість» (Маркович, 1864, с. 178).

Підтверджував негативне ставлення до росіян, як з боку селян, так і з боку еліт і Г. Ґалаґан. Зокрема, він нотував: «Вчора поїхав від нас, пробув увесь день третього дня, Петро Петрович Скоропадський. Я дуже хотів його бачити і дуже полюбив його. Ось українець із серцем і з розумом; любить свою країну від щирого серця, благородно, безкорисливо! не любить або, швидше, так само, як і я, має відразу від москалів. Він живе у Григорівці, яка оточена великими козацькими селами: Бахмачем, Куренем та іншими, в яких ще лишилося багато національності» (Григорій Ґалаґан, 2020, с. 175).

Подібні свідчення знаходимо і у подорожніх записках Й. Коля. Мандрівник зазначав: «Відраза малоросів до великоросів, до своїх правителів, настільки велика, що це мало не можна було назвати ненавистю. Коли вони трохи збуджуються в сварці з великоросом, то незабаром на їх язичі з'являється слово «проклятий москаль» (москвич). Починаючи з XVII ст., коли вони потрапили під владу великоросів, ця ненависть, ймовірно, зростала, а не зменшувалася... (Kohl, 1841, р. 315). Автор тревелогів аргументував негативне ставлення українців до московитів тим, що останні не лише позбавили цілий народ волі, але й запровадили кріпацтво, тобто перетворили на рабів «половину населення» (Kohl, 1841, с. 316).

Історична пам'ять та попередній досвід взаємодії між двома народами зумовили негативне сприйняття московитів українцями. Такий досвід охоплював низку травматичних подій: військову агресію, окупацію українських територій, жорстокі розправи (як різанина у Батурині), інтенсифікацію закріпачення, а також постійні ексцеси, пов'язані з розміщенням російських військових постів.

Г. Галаган різко критикував політику імперського уряду, спрямовану на нівелювання національних відмінностей. Він висловлював глибоке патріотичне співчуття до "нещасної Малоросії", відчувачи гіркоту щодо політики імперського уряду стосовно українського народу (Григорій Галаган, 2020, с. 105). На його думку, метою імператора (якого він називає деспотом) було нівелювання будь-яких національних відмінностей серед населення, що в підсумку мало призвести до поділу Росії лише на дві соціальні категорії: правителя і рабів. Галаган із жалем констатував, що імператорська влада знищує козацтво, яке він розглядав як останній осередок (жменьку) колишньої української свободи, що майже повністю зникла (Григорій Галаган, 2020, с. 105).

Галаган продовжував свою думку, перераховуючи низку чинників, що призвели до глибокого занепаду українського народу. До них він відносив нераціональне управління, обтяжливі податки, рекрутський набір (шість осіб з тисячі), супроводжуваний грабунками збір недоїмок, високі ціни на продовольство у неврожайні роки, а також незрозумілі для населення розпорядження щодо межування земель. Проте найжахливішим з усього Галаган вважав ліквідацію козацтва, яке упродовж 400 років було джерелом гордості Малоросії. Усі ці фактори, на його думку, спричинили жахливе засмучення народу, призвели до зникнення самобутнього та прекрасного українського духу. Як приклад, він згадував, що дівчата більше не прикрашають голови стрічками, замінюючи їх хустками через дорожнечу, а замість чарівних народних пісень лунають лише скарги та нарікання (Григорій Галаган, 2020, с. 106).

Висновки. Проведене дослідження наративних джерел імперської доби дозволяє сформулювати низку ключових висновків щодо сприйняття та фіксації відмінностей між українцями та росіянами. Незалежно від етнічного походження, автори, які народилися на Наддніпрянщині або подорожували її теренами, послідовно відзначали докорінну різницю між двома народами, що проявлялася на багатьох рівнях.

По-перше, ці відмінності охоплювали значний спектр характеристик, починаючи від помітних антропологічних рис, побутових традицій та архітектури житла. Європейські спостерігачі, зокрема, часто зосереджувалися на візуальних аспектах матеріальної культури, відзначаючи охайність українських осель, специфіку їхнього будівництва та зовнішній вигляд населення. Ці спостереження, що ґрунтувалися на безпосередньому досвіді, слугували неспростовним свідченням наявності самобутнього українського культурного простору, відмінного від російського.

По-друге, одним із найважливіших маркерів розмежування була мова. Джерела засвідчують існування значної лінгвістичної прірви, яка створювала суттєві перешкоди для взаєморозуміння між українцями та росіянами. Парадоксально, що навіть в умовах панівних імперських ідеологем, російські подорожуючі й чиновники з подивом фіксували цю мовну непереборність. Свідчення про необхідність перекладачів для спілкування з українськими селянами й незрозумілість офіційних російськомовних документів для місцевого населення є вагомим аргументом на користь глибокої мовної відмінності, що чинила опір зусиллям з русифікації.

По-третє, джерела розкривають значні розбіжності у характері, світоглядних та ментальних концептах українців та росіян. Українські автори, які переважно належали до дворянської еліти або наукової інтелігенції, не лише підкреслювали унікальність та окремішність власного народу, а й висвітлювали нищівний вплив імперської політики на українську культуру та самоусвідомлення. Їхні наративи пронизані прагненням до волі, усвідомленням власної історичної спадщини та негативним сприйняттям імперського управління. Для російських авторів, навпаки, було малозрозумілим негативне ставлення пересічних українців до північно-східних сусідів, що свідчить про глибоку відмінність у їхніх історичних пам'ятках та політичних орієнтирах.

Отже, аналіз наративних джерел кінця XVIII–XIX ст. демонструє не лише об'єктивну фіксацію етнокультурних відмінностей між українцями та росіянами, але й рефлексію цих

відмінностей з боку сучасників. Виявлені відмінності в матеріальній культурі, мові, ментальних та світоглядних установках дискредитували імперські наративи про єдність. Натомість вони підтверджували збереження та посилення української національної ідентичності в умовах імперського тиску, що стало ключовою передумовою для подальших процесів національного відродження та боротьби за державність.

Подяка. Висловлюємо слова вдячності членам редакційної колегії журналу і рецензентам за надані зауваження та побажання, отримані у період підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової допомоги для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Blasius, J. H.** (1844). *Reise im Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841. T. 2. Reise im Süden.* Braunschweig, 480 s.
- Billig, M.** (1995). *Banal nationalism.* London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications, 200 p.
- Kohl, J. G.** (1841). *Reisen im Inneren von Rußland und Polen. T. 2. Die Ukraine. Kleinrußland.* Dresden; Leipzig, 399 s.
- Lyall, R.** (1825). *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia.* London, 533 p.
- Macmichael, W.** (1819). *Journey from Moscow to Constantinople.* London, 309 p.
- Petzholdt, A.** (1864). *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855.* Leipzig, 564 s.
- Афанасьев-Чужбинский, А.** (1893). *Собрание сочинений Александра Степановича Афанасьева (Чужбинского). Т. 8. Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра.* Санкт-Петербург, 450 с.
- Брицький, П. П., Бочан, П. О.** (2011). Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці, 308 с.
- Вінтоняк, О.** (1995). Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів; Мюнхен, 141 с.
- Всеволожский, Н. С.** (1839). *Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Т. 1.* Москва, 495 с.
- Гудзий, Н.** (1888). К истории русского сентиментализма (Путешествие в Крым П. Сумарокова). *Известия Таврической ученой архивной комиссии*, Т. 6. С. 132–143.
- Галаган, Григорій.** Журнал (1836–1841). (2020). Упорядкування, вступна та прикінцева статті, коментарі: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією Ірини Колесник. Київ: StreamArLine, 248 с.
- Даль, В.** (1881). *Толковый словарь живого великорусского языка. Т. II.* Санкт-Петербург; Москва.
- Долгорукий, И. М.** (1870). *Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года И. М. Долгорукого.* Москва, 355 с.
- Зеленецкий, К.** (1844). *Путешествие в Южную Россию и Крым Анатолия Демидова. Записки Одесского общества истории и древностей*, Т. 1. С. 442–453.
- Ковальов, Є.** (2025). Історичні зауваги до Українського дворянського епістолярію. *Український дворянський епістолярій: хрестоматія / упорядники: М. Будзар, М. Вінтонів, Т. Вінтонів, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов, О. Матвієнко.* Київ: Київ. столич. ун-т ім. Б. Грінченка. С. 8–26.
- Левшин, А.** (1816). *Письма из Малороссии, писанные Алексем Левшиным.* Харьков, 106 с.
- Лист М. Милорадович Г. Галагану.** (2025). *Український дворянський епістолярій: хрестоматія / упорядники: М. Будзар, М. Вінтонів, Т. Вінтонів, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов, О. Матвієнко.* Київ: Київ. столич. ун-т ім. Б. Грінченка. С. 84–86.
- Маркович, О. В.** (1864). *Українські приказки прислів'я і таке інше.* Санкт-Петербург, 330 с.
- Михайленко, Г. М.** (2023). Образ росіян у путівниках, кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Південний архів (історичні науки)*. № 44. С. 19–26. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-3>.
- Надеждин, Н.** (1844). *Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу Н. С. Всеволожского. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 1.* С. 433–441.
- Пискунов, Ф. М.** (1882). *Малороссийско-Червонорусский словарь живого и актового языка.* Киев, 304 с.
- Сбитнев, И. М.** (1830). *Поездка в Харьков. Вестник Европы.* Т. 15. С. 203–253.
- Синицкий, Л.** (1893). *Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. Долгорукого. Киевская старина*, Т. XL. С. 412–441.
- Січинський, В.** (2011). *Чужинці про Україну.* Київ: Ярославів Вал, 254 с.
- Сиповський, В.** (1928). *Україна в російському письменстві. Ч. I (1801–1850 pp.).* Київ, 458 с.

- Сумароков, П.** (1803). Досуги крымского судьи или 2-е путешествие в Тавриду. Павла Сумарокова. Ч. I. Санкт-Петербург, 226 с.
- Черемісін, О. В., Михайленко, Г. М.** (2023). Образ українців у подорожніх щоденниках кінця 18 – першої половини 19 століття. *Південний архів (історичні науки)*, № 40. С. 37–43. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-5>.
- Шевелів, Б.** (1928). Петиції українських громад до петербурзького комітету грамотності з 1862 р. *За сто літ*. Кн. 3, С. 11–16.
- Шишкина, О.** (1848). Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. Ч.1. Санкт-Петербург, 288 с.

References:

- Afanas'yev-Chuzhbinskiy, A.** (1893). *Sobraniye sochineniy Aleksandra Stepanovicha Afanas'yeva (Chuzhbinskogo)*. [Collected works by Alexander Stepanovich Afanasiev (Chuzhbinsky)]. T. 8. *Poyezdka v Yuzhnuyu Rossiyu. Ocherki Dnepra*. Saint Petersburg: Knigoizdatel'stvo Germana Goppe. [in Russian].
- Billig, M.** (1995). *Banal nationalism*. London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications.
- Blasius, J. H.** (1844). *Reise im Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841. T. 2. Reise im Süden*. Braunschweig.
- Brytskyi, P. P., Bochan, P. O.** (2011). *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII–XIX stolittiakh*. [Germans, French and British about Ukraine and the Ukrainian people in the XVII–XIX centuries.]. Chernivtsi: Tekhnodruk. [in Ukrainian].
- Cheremisin O. V., Mykhailenko H. M.** (2023). *Obraz ukrainsiv u podorozhnikh shchodennykh kintsia 18-pershoi polovyny 19 stolittia*. [The image of Ukrainians in travel diaries of the late 18th and first half of the 19th century]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky) – Southern Archives (Historical Sciences)*, 40, 37–43. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-5> [in Ukrainian].
- Dal, V.** (1881). *Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka*. [Explanatory dictionary of the living Great Russian language]. T. II. Saint Petersburg; Moscow: M.O. Volf. [in Russian].
- Dolgorukiy, I. M.** (1870). *Slavny bubny za gorami ili moye puteshestviye koye-kuda 1810 goda I.M. Dolgorukogo*. [Glorious tambourines beyond the mountains or my journey somewhere in 1810 by I.M. Dolgoruky]. Moscow. [in Russian].
- Galagan, Hryhorii. Zhurnal (1836–1841).** (2020). [Hryhorii Galagan. Crane (1836–1841)]. Uporiadkuvannia, vstupna ta prykintseva statti, komentari: Maryna Budzar, Yevhen Kovalov; za redaktsiieiu Iryny Kolesnyk. Kyiv: StreamArLine. [in Ukrainian].
- Gudziy, N.** (1888). K istorii russkogo sentimentalizma (Puteshestviye v Krym P. Sumarokova). [On the history of Russian sentimentalism («Journey to the Crimea» by P. Sumarokov)]. *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii – Proceedings of the Taurida Scientific Archival Commission*, 6, 132–143. [in Russian].
- Kohl, J. G.** (1841). *Reisen im Inneren von Rußland und Polen. T. 2. Die Ukraine. Kleinrußland*. Dresden; Leipzig.
- Kovalov, Ye.** (2025). Istorychni zauvahy do Ukrainskoho dvorianskoho epistoliaruii. *Ukrainskyi dvorianskyi epistoliaruii: [Historical Archive to the Ukrainian Noble Epistolary. Ukrainian gentry epistolary: reader]*: khrestomatiia / uporiadnyky: M. Budzar, M. Vintoniv, T. Vintoniv, A. Hedo, O. Ivaniuk, Ye. Kovalov, O. Matvienko. Kyiv: Kyiv. stolych. un-t im. B. Hrinchenka. 8–26. [in Ukrainian].
- Levshin, A.** (1816). *Pis'ma iz Malorossii, pisannyye Aleksem Levshynym*. [Letters from Little Russia written by Alexei Levshin]. Kharkov. [in Russian].
- Lyall, R.** (1825). *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia*. London: T. Cadell, Vol. 1.
- Lyst M. Myloradovych – H. Galaganu.** (2025). [Letter M. Miloradovich – G. Galaganu]. *Ukrainskyi dvorianskyi epistoliaruii: khrestomatiia*. Uporiadnyky: M. Budzar, M. Vintoniv, T. Vintoniv, A. Hedo, O. Ivaniuk, Ye. Kovalov, O. Matvienko. Kyiv: Kyiv. stolych. un-t im. B. Hrinchenka. 84–86 [in Ukrainian].
- Macmichael, W.** (1819). *Journey from Moscow to Constantinople*. London: John Murray.
- Markovych, O. V.** (1864). *Ukrainski prykazky pryslivia i take inshe*. [Ukrainian proverbs and take another]. Saint Petersburg. [in Ukrainian].
- Mykhailenko, H. M.** (2023). *Obraz rosiian u putivnykh, kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st.* [The image of Rus in travelers, the end of the XVIII – the first half of the XIX century]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky) – Southern Archives (Historical Sciences)*, 44, 19–26. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-44-3> [in Ukrainian].
- Nadezhdin, N.** (1844). *Puteshestviye cherez Yuzhnuyu Rossiyu, Krym i Odessu N.S. Vsevolozhskogo*. [Travel to the South of Russia, Crimea and Odessa by N.S. Vsevolozhsky]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities*, 1, 433–441. [in Russian].

- Petzholdt, A. (1864). *Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855*. Leipzig.
- Piskunov, F. M. (1882). *Malorossiysko-Chervonorusskiy slovar' zhivogo i aktovogo yazyka*. [Little Russian-Red Russian Dictionary of Living and Active Language]. Kiyev. [in Russian].
- Sbitnev, I. M. (1830). Poyezdka v Khar'kov. [Trip to Kharkiv]. *Vestnik Evropy – Herald Europe*, 15, 203–253 [in Russian].
- Sheveliv, B. (1928). Petytsii ukrainskykh hromad do peterburzkoho komitetu hramotnosti z 1862 r. [Petitions of Ukrainian communities to the St. Petersburg Literacy Committee since 1862]. *Za sto lit. – For a hundred years*, 3, 11–16. [in Ukrainian].
- Shishkina, O. (1848). *Zametki i vospominaniya russkoy puteshestvennitsy po Rossii v 1845 godu*. [Notes and memoirs of a Russian traveler in Russia in 1845]. Ch.1. Saint Petersburg. [in Russian].
- Sichynskiy, V. (2011). *Chuzhyntsi pro Ukrainu*. [Foreigners about Ukraine]. Kyiv: Yaroslaviv Val. [in Ukrainian].
- Sinititskiy, L. (1893). Puteshestviya v Malorossiyu akademika Gil'denshtedta i kn. Dolgorukogo. [Travels to Little Russia by Academician Guildenstedt and Book. Dolgoruki]. *Kiyevskaya starina – Kievan antiquity*, XL, 412–441. [in Russian].
- Sumarokov, P. (1803). *Dosugi krymskago sud'i ili 2- e puteshestviye v Tavridu*. Pavla Sumarokova. [Leisure of the Crimean judge or the 2nd trip to Taurida. Pavel Sumarokov]. Ch.1. Saint Petersburg. [in Russian].
- Sypovskiy, V. (1928). *Ukraina v rosiiskomu pysmenstvi. Ch.I (1801–1850 rr.)*. [Ukraine in Russian Writing. Part I (1801–1850)]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Vintoniak, O. (1995). *Ukraina v opysakh zakhidnoevropeiskykh podorozhnykiv druhoi polovyny XVIII stolittia*. [Ukraine in the descriptions of the Western European travelers of the second half of the XVIII century]. Lviv; Miunkhen: Dniprova khvylya. [in Ukrainian].
- Vsevolozhskiy, N. S. (1839). *Puteshestviye cherez Yuzhnuyu Rossiyu, Krym i Odessu v Konstantinopol', Maluyu Aziyu, Severnuyu Afriku, Mal'tu, Sitsiliyu, Italiyu, Yuzhnuyu Frantsiyu i Parizh v 1836 i 1837 godakh*. [Journey through Southern Russia, Crimea and Odessa to Constantinople, Asia Minor, North Africa, Malta, Sicily, Italy, Southern France and Paris in 1836 and 1837]. T. 1. Moscow. [in Russian].
- Zelenetskiy, K. (1844). Puteshestviye v Yuzhnuyu Rossiyu i Krym Anatoliya Demidova. [«Journey to the South of Russia and to the Crimea» by Anatoly Demidov]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities*, 1, 442–453. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 30.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.09.2025

Seasonality of births in the Volhynian governorate at the end of the 19th – beginning of the 20th century (based on the example of the Parish of the Dmitry church in the village of Biloshytsi, Ovruch county, Volhynian governorate)

Oleksandr V. Maksymov

Zhytomyr Ivan Franko State University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: Maksymov-O@zu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5251-3794>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAI-1104-2021>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58194057300>

Serhii V. Stelnykovich

Zhytomyr Ivan Franko State University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: Stelnykovich-S@zu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-5420-2016>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58194429200>

Abstract.

The purpose of the article is to study the patterns of influence exerted by church rituals, religious fasts, and agricultural cycles on the reproductive behavior of Ukrainian peasants in the late 19th – early 20th century (based on the example of the parish of the Dmitry church in the village of Biloshytsi, Ovruch County, Volhynian Governorate). **The research methodology** is grounded in an interdisciplinary approach that combines methods of social history, particularly microhistorical analysis, historical demography, and historical-anthropological analysis. The primary source is parish metric books, which allow the tracing of birth dynamics and seasonality. **The scientific novelty** lies in the attempt to interpret the demographic behavior of the Ukrainian peasantry based on parish metric records from the end of the 19th to the beginning of the 20th century, using the case of a specific parish (the Dmitry church in Biloshytsi village, Volhynian Governorate). This provides new insights into how religious factors influenced reproductive decisions among the population. **Conclusions.** The analysis of seasonal fluctuations in births in the village of Biloshytsi, Ovruch County, Volhynian Governorate revealed that the reproductive behavior of Ukrainian peasants at the end of the 19th – beginning of the 20th century was largely determined by the agrarian calendar, whereas religious factors did not have a dominant influence on the sexual life of the peasantry. Although the Church remained an important social institution and retained authority in matters of marriage, its influence on the intimate life of peasants was limited. Thus, religious prohibitions on sexual relations during fasting periods did not determine the overall dynamics of birth rates. This suggests the existence of separate sociocultural dimensions – religious and corporeal – which often did not align. This mismatch led to various social consequences, including the formation of a double morality, where outward displays of religiosity and participation in rituals coexisted with private lives governed by other (often pragmatic) rules.

Keywords: Volhynian Governorate, Dmitry church, modern period, birth rate, religious fasts, seasonality, ecclesiastical-religious restrictions.

Сезонність народжень у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії)

Олександр Максимов

Житомирський державний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: Maksymov-O@zu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5251-3794>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAI-1104-2021>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58194057300>

Сергій Стельникович

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: Stelnykovych-S@zu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-5420-2016>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58194429200>

Анотація.

Метою статті є дослідження закономірностей впливу церковних обрядів, релігійних постів і господарських циклів на репродуктивну поведінку українських селян кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії). **Методологія дослідження** ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує методи соціальної історії, зокрема, мікроісторичного аналізу, історичної демографії та історико-антропологічного аналізу. Основним джерелом є метричні книги, які дозволяють простежити динаміку народжень та сезонність народжуваності. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі метричних відомостей кінця XIX – початку XX ст. окремо взятого приходу (приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці) у Волинській губернії здійснено спробу інтерпретувати демографічну поведінку українського селянства, що відкриває нові підходи до розуміння впливу релігійних чинників на репродуктивні рішення населення. **Висновки.** На основі проведеного аналізу сезонних коливань народжуваності в с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії виявлено, що репродуктивна поведінка українського селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. значно мірою була зумовлена аграрним календарем, тоді як релігійний чинник не мав провідного впливу на статеве життя українського селянства. Хоча церква залишалася важливим соціальним інститутом і користувалася авторитетом у сфері шлюбу, її вплив на інтимне життя селян був обмеженим. Так, релігійні заборони щодо статевих стосунків під час постів не визначали загальної динаміки народжуваності, що свідчить про існування окремих соціокультурних площин – релігійної та тілесної. Вони досить часто не узгоджувалися, що зумовлювало низку соціальних наслідків, зокрема, формування подвійної моралі, коли зовнішньо демонструвалася релігійність і участь в обрядах, але в приватному житті люди жили за іншими (часто прагматичними) правилами.

Ключові слова: Волинська губернія, Дмитрівська церква, модерний період, народжуваність, релігійні пости, сезонність, церковно-релігійні обмеження.

Постановка проблеми. Народжуваність є одним із ключових показників демографічної ситуації в суспільстві, відображаючи не лише біологічну здатність населення до відтворення, а й складну систему соціально-економічних та культурних чинників. Як історико-демографічний процес, народжуваність зазнає суттєвих змін упродовж різних історичних етапів і ці зміни відображають трансформацію суспільного устрою, домінантних цінностей, рівня розвитку та умов життя населення. У традиційному українському суспільстві модерного періоду високий рівень народжуваності був закономірністю, а багатодітність розглядалася як соціальна норма. Висока дитяча смертність також спонукала до народження більшої кількості дітей, що в результаті створювало модель демографічного росту з високим природним приростом. В окресленому контексті актуальним видається дослідження сезонності народжень у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії). Адже це є важливим індикатором, що дозволяє виявити релігійні, соціально-економічні, природно-кліматичні та біологічні чинники, що впливали на репродуктивну поведінку населення в минулому.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблематика сезонності народжень в українських губерніях, зокрема у Волинській губернії (не рахуючи окремо взяті населені пункти, як-от с. Білошиці Овруцького повіту), у контексті історико-демографічного аналізу модерної доби кінця XIX – початку XX ст. не набула достатнього висвітлення в історіографії. У нашому дослідженні важливими методологічними й інтерпретаційними орієнтирами стали праці, присвячені соціально-історичним та історико-демографічним вимірам домодерного періоду, а саме Ю. Волошина та І. Сердюка. Зокрема, Ю. Волошин аналізує повсякдення парафіяльної громади домодерного періоду XVIII ст. крізь призму метричних записів, акцентуючи увагу на рівні шлюбності, народжуваності, смертності, а також на річних циклах демографічних процесів. Учений демонструє, що релігійний календар, господарський цикл і сезонна зайнятість сільського населення впливали на репродуктивну поведінку, що й створювало певну ритміку народжень (Волошин, 2023). Подібні результати дослідження отримав також І. Сердюк, який акцентує увагу

на взаємозв'язку між соціокультурними уявленнями про дитинство, фізіологічними особливостями репродуктивного циклу та сезонними умовами, що впливали на народжуваність (Сердюк, 2018). Важливе значення для розуміння контексту, пов'язаного з осмисленням матеріалів метричних книг, та вивчення сезонності народжень у різних регіонах України мають дослідження інших авторів, зокрема, О. Бороденко, В. Тучинського (Бороденко, Тучинський, 2023а; Бороденко, Тучинський, 2023b), Ю. Легуна (Легун, 2006).

Основу джерельної бази дослідження склали документи Державного архіву Житомирської області – метричні книги приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії.

Метою статті є дослідження закономірностей впливу церковних обрядів, релігійних постів і господарських циклів на репродуктивну поведінку українських селян кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії).

Виклад основного матеріалу. Для дослідження сезонних коливань народжень кінця XIX – початку XX ст. обрано десять хронологічних точок (років) у межах 1876–1910 рр., на основі метричних записів Дмитрівської церкви с. Білошиці, яке входило до складу Овруцького повіту Волинської губернії. Дмитрівська церква зведена у 1776 р. на кошти парафіян. Станом на 1888 р. при церковному приході зафіксовано 295 дворів, серед яких 2257 парафіян православного віросповідання, а також 20 єврейських і 19 римо-католицьких родин. До парафії Дмитрівської церкви разом із мешканцями с. Білошиці належали й жителі сусідніх сіл: Злобичі, Холосне, Іоганівка (Іванівка) (Теодорович, 1888, с. 355–356). Відтак об'єктом пропонованого дослідження є церковні метричні книги, які містять відомості про базовий компонент демографічної історії – народжуваність. Особливу увагу зосереджено на сезонних коливаннях народжуваності в межах одного окремо взятого приходу.

Зазначимо, що загалом демографічна поведінка українського населення підпорядковувалася усталеним суспільним нормам та релігійним приписам, які визначали шлюбну та репродуктивну поведінку. Важливу роль тут відігравала громада, що володіла інструментами соціального контролю та впливу на поведінку своїх членів. Громадський контроль безпосередньо визначався релігійними переконаннями, що формували принципи моральності, родинного життя та сексуальної поведінки на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Тож церковно-релігійні обмеження виконували регуляторну функцію у процесах шлюбності та народжуваності.

Варто наголосити, що українське населення, зокрема селянство, в досліджуваний період залишалося носієм самобутньої релігійної свідомості. Релігійно-традиціоналістична внутрішня віра визначала основи народного світогляду та обрядовості, формувала обмеження, однак не надто слідувала за дотриманням «офіційних» приписів. Попри наявність глибоких вірувань, релігійність часто виражалася лише у зовнішній обрядовості (участь у богослужіннях, святкова обрядовість, ритуальні дії тощо), радше виражаючи її чуттєво-образний зміст. Виконання релігійних настанов традиційно пов'язувалося з дотриманням основних церковних заборон, вшанування святих та померлих, що вимагало у дні церковно-релігійних свят відвідування богослужінь та утримання від праці (Присяжнюк, 2007, с. 224, 229). В умовах аграрного суспільства дотримання церковно-релігійних обмежень у святкові дні було умовним, оскільки ритм життя більше визначався інтенсивністю сільськогосподарських робіт. Особлива релігійність українського традиційного суспільства відобразилася й на демографічних процесах, що ми пропонуємо розглянути далі.

Православний календар передбачав численні періоди постів, як багатоденних, так і одностенних, що загалом охоплювало приблизно 200 днів на рік, упродовж яких заборонялися не лише шлюбні церемонії, а й подружнє співжиття. Пости, а також численні святкові дні, фактично встановлювали часові межі для сексуальних стосунків у шлюбі. Оскільки церковна практика і народні уявлення тісно взаємодіяли, дотримання цих приписів стало частиною селянської повсякденності. Також це впливало на час зачаття дітей, що зумовлювало певні циклічні закономірності в процесі народжуваності.

Для аналізу впливу релігійного календаря на демографічну сезонність необхідно враховувати хронологію постів у межах досліджуваного періоду. Так, наприклад, у 1901 р. тривалість Великого посту охоплювала період з 12 лютого до 31 березня; Петрівський піст припадав на 28 травня – 28 червня (ці пости мають рухомий характер). До нерухомих постів належать Успенський піст (1–14 серпня) та Пилипівський піст (15 листопада – 24 грудня). Урахування цих часових рамок є необхідним для коректного тлумачення сезонних коливань народжуваності в межах окремого календарного року.

На відміну від процесів народження та смерті, церковний календар шлюбів, а точніше – обрядів вінчання, підлягав безпосередньому регулюванню з боку церкви та священнослужителів, що підтверджується емпіричними спостереженнями та джерельними даними. Так, звернувшись до метричних записів розділу «Шлюби», вдалося виявити виразну сезонність шлюбної активності, що перебувала в чіткій відповідності до церковного календаря. У

.....
проміжку між 1 січня та 12 лютого укладено 19 шлюбів, останні з яких зафіксовані 2 лютого. Наступна хвиля шлюбних церемоній припадає на період з кінця квітня до 23 травня, коли за 5 днів до початку Петрівського посту зареєстровано ще 13 шлюбів. У літній період і на початку осені шлюбна активність значно знижується – усього 4 шлюби, що припадають на період з 1 липня по 20 серпня, тобто безпосередньо після завершення Петрівки і Успенського посту; у вересні зафіксовано ще 2 шлюби (ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 1180, арк. 346–353). Це свідчить про дотримання церковних обмежень, які регламентували допустимі терміни для укладання шлюбів. Водночас варто враховувати аграрний цикл: кінець літа та початок осені в селі були періодом інтенсивних сільськогосподарських робіт – збору врожаю та заготівлі харчових запасів, що, ймовірно, обмежувало прагнення для укладання шлюбів у цей час. Починаючи з жовтня й до середини листопада фіксується нове пожвавлення шлюбної активності парафії Дмитрівської церкви: у цей час відбулося 11 вінчань. Після початку Пилипівського посту шлюби більше не реєструвалися до кінця року (ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 1180, арк. 353–355).

Так, зафіксована сезонна динаміка укладання шлюбів чітко відображає релігійні регламентації, встановлені православною церквою, дотримання яких було невід'ємною частиною соціокультурного життя українського селянства у другій половині XIX – на початку XX ст. Також зауважимо, що статистичні матеріали щодо укладання шлюбів в Овруцькому повіті Волинської губернії підтверджують інституційний вплив церкви на сезонність шлюбів. Найбільша кількість шлюбів припадає на осінньо-зимовий період, а в березні та грудні православні священники взагалі не здійснювали обряди вінчання (Движение населения в Европейской России. Статистические таблицы за 1901 год, 1906). Отже, шлюбними періодами були січень-лютий, травень, жовтень-листопад, що підтверджується побутованням релігійних обмежень та сільськогосподарським циклом. Власне, шлюб розглядався не лише як соціально-правовий, а як і релігійний акт, що визнавався легітимною підставою для формування сім'ї та продовження роду. Правомірність народження дітей визнавалася виключно в межах подружжя, закріпленого церковним обрядом.

Відтак постає питання, яким чином шлюбна поведінка та релігійні обмеження співвідносяться з процесами відтворення населення? Підтвердження регулювання церквою допустимих періодів укладання шлюбів нашою думкою про виражену сезонність народжуваності, зумовлену обмеженнями на сексуальне життя в період постів та церковно-релігійних свят (Волошин, 2023, с. 272). Попри сезонність укладання шлюбів, ця тенденція не спричиняла пропорційного впливу на сезонну динаміку народжуваності. Дослідники припускають, що сезонні коливання шлюбності могли б корелювати з часом народження первісток, однак малоімовірно, що така залежність поширюється на народження другої та наступних дітей, або ж позашлюбних дітей (Ганчев, 2020, с. 48).

Варто зазначити, що українське селянство жило в межах аграрної культури, де народження дітей сприймалося як природна і бажана складова життя. Висока дитяча смертність, потреба в робочих руках та патріархальні уявлення про родинну цілісність спонукали до ранніх шлюбів і багатодітності. У таких умовах репродуктивна поведінка значною мірою визначалася економічною доцільністю, а не морально-релігійними заборонами. Через це церковні приписи щодо стриманості в інтимних стосунках, обмежень у певні пости чи періоди церковного року часто залишалися декларативними. Для перевірки цього припущення розглянемо дані щодо народжуваності в окремо взятому приході – Дмитрівської церкви с. Білошиці (див. табл.1).

Народження по місяцях у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці

(ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53; ф. 1, оп. 77, спр. 211; ф. 1, оп. 77, спр. 214; ф. 1, оп. 77, спр. 527; ф. 1, оп. 77, спр. 549; ф. 1, оп. 77, спр. 1180; ф. 1, оп. 77, спр. 1216; ф. 1, оп. 77, спр. 1240; ф. 1, оп. 77, спр. 1247, ф. 1, оп. 77, спр. 1255)

Місяць/ рік	1876	1878	1879	1889	1893	1901	1905	1908	1909	1910	Разом
Січень	26	14	10	14	23	32	32	24	27	26	228
Лютий	11	11	8	5	21	24	17	21	21	25	164
Березень	10	21	11	14	10	23	20	33	33	20	195
Квітень	4	9	9	17	22	19	26	21	17	22	166
Травень	8	8	9	15	8	12	20	16	8	18	122
Червень	4	9	14	6	10	20	11	16	15	18	123
Липень	18	8	9	11	20	17	28	15	32	19	177
Серпень	11	14	13	17	14	18	23	28	18	20	176
Вересень	18	10	27	15	15	14	13	35	15	37	199
Жовтень	6	13	20	22	17	26	20	23	23	24	194
Листопад	12	17	11	17	22	17	30	27	20	38	211
Грудень	7	7	7	23	18	27	25	22	28	35	199
Всього	135	141	148	176	200	249	265	281	257	302	2154

Сезонність народжень/хрещень по місяцях у період 1876–1910 рр. у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії подано на рисунку 1.

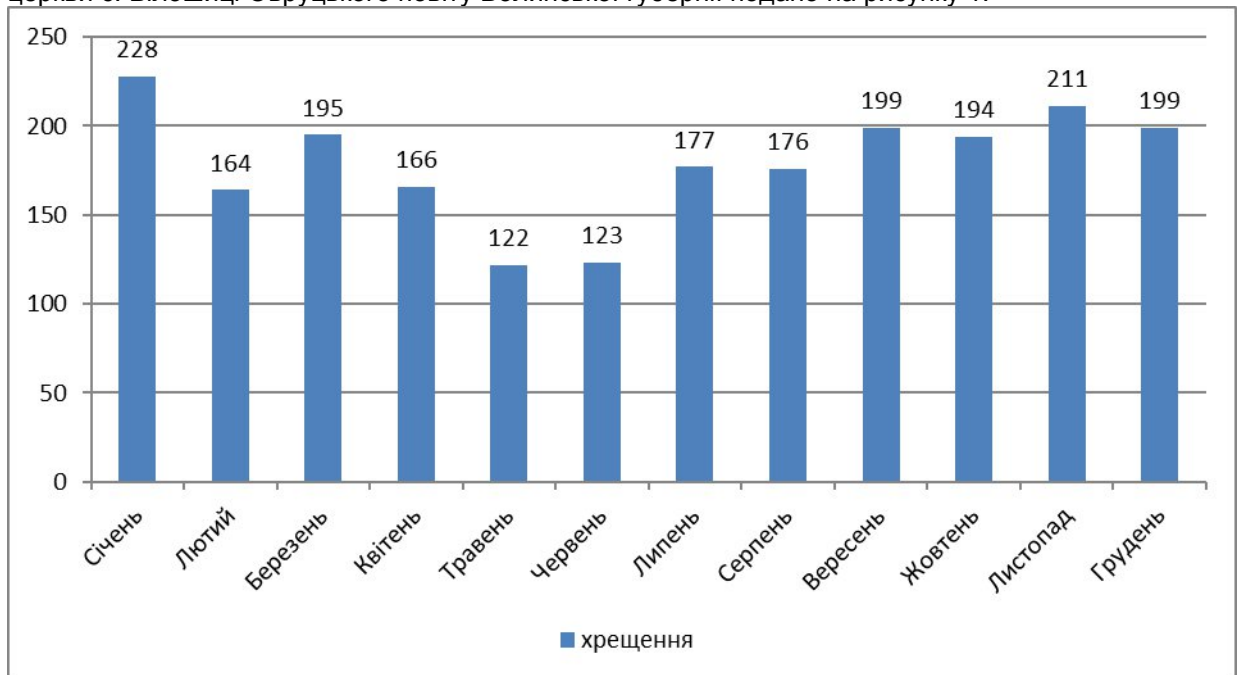

Рисунок 1

Сезонність народжень/хрещень по місяцях у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці (ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53, 211, 214, 527, 549, 1180, 1216, 1240, 1247, 1255)

Відповідно до наведених вище результатів можемо підсумувати, що за досліджуваний період (1876–1910) пік народжень припав на січень – 228 осіб, друге місце посів листопад – 211 осіб, третє – грудень і вересень по 199 осіб, четверта і п'ята позиції, відповідно, березень – 195 осіб, жовтень – 194 особи. Наступні дані по місяцях розподілились так: липень – 177 осіб, серпень – 176 осіб, квітень – 166 осіб, лютий – 164 осіб, червень – 123 особи та травень – 122 особи. Так, дані останньої чверті XIX – початку XX ст. щодо демографічних процесів народжуваності не демонструють такої чіткої сезонності, як шлюбні практики.

Народження дітей відбувалося постійно, незалежно від пори року чи церковного календаря. Загалом модерний період продовжив тенденції домодерного часу, в якому згідно з дослідженням Ю. Волошина сезонність народжень не була настільки контрастною, як шлюбів, адже не було місяців, в які б не хрестили новонароджених дітей. Найбільше немовлят народжувалося у січні та листопаді; відповідно найбільше зачать відбувалося у квітні та лютому, тобто у ті місяці, коли релігійних обмежень майже не передбачалося

(Волошин, 2023, с. 273–274). Подібні результати також отримав інший дослідник домодерного періоду І. Сердюк. Аналізуючи метричні книги Христорождественської церкви містечка Яреськи, вчений виявив максимальну частоту зачатъ у періоди грудня-лютого та квітня-травня, з мінімумом у липні-вересні; відповідно найбільшу кількість хрещень зафіксовано в січні. Пік народжуваності в січні дослідник пояснює як наслідок зачатъ, що мали місце у квітні (після завершення Великого посту), а також особливостями церковного діловодства. Щороку оригінали метричних книг відправляли до консисторії в січні і для своєчасного виконання цієї процедури священики могли реєструвати народження та смерті, що відбулися в останні дні року та на початку наступного року (Сердюк, 2018, с. 151–152). Отже, для модерного часу, як, власне, і для попередньої епохи, були характерні кількісні піки народжень. Найвищі показники спостерігалися у січні та листопаді, до того ж вони не суттєво відрізняються від показників інших місяців. Виняток становили травень та червень, а в дослідженнях домодерного періоду до цього переліку додавався й квітень.

Для оцінки отриманих показників важливо встановити дати основних християнських свят, зокрема Великодня та Трійці. Це дозволить визначити хронологічні межі постів, насамперед Великого та Петрівського. У таблиці 2 подано не лише роки, які становлять предмет дослідження, але й попередній період, оскільки більшість зачатъ мала місце саме в роки, які передували досліджуванім. Зокрема, дата Великодня для кожного року була визначена на основі алгоритму Гауса.

Таблиця 2

Співвідношення постів та Великодня з Трійцею
(особисті дані авторів)

Рік	Великий піст	Великдень	Трійця	Петрівський піст
1875	24 лютого – 12 квітня	13 квітня	01 червня	09 – 28 червня
1876	16 лютого – 03 квітня	04 квітня	23 травня	31 травня – 28 червня
1877	07 лютого – 26 березня	27 березня	15 травня	23 травня – 28 червня
1878	27 лютого – 15 квітня	16 квітня	04 червня	12–28 червня
1879	12 лютого – 31 березня	01 квітня	20 травня	28 травня – 28 червня
1888	07 березня – 23 квітня	24 квітня	12 червня	20–28 червня
1889	20 лютого – 08 квітня	09 квітня	28 травня	05–28 червня
1892	17 лютого – 04 квітня	05 квітня	24 травня	01–28 червня
1893	08 лютого – 27 березня	28 березня	16 травня	24 травня – 28 червня
1900	20 лютого – 08 квітня	09 квітня	28 травня	05–28 червня
1901	12 лютого – 31 березня	01 квітня	20 травня	28 травня – 28 червня
1904	08 лютого – 27 березня	28 березня	16 травня	24 травня – 28 червня
1905	28 лютого – 16 квітня	17 квітня	05 червня	13–28 червня
1907	05 березня – 21 квітня	22 квітня	10 червня	18–28 червня
1908	25 лютого – 12 квітня	13 квітня	01 червня	09–28 червня
1909	09 лютого – 28 березня	29 березня	17 травня	25 травня – 28 червня
1910	01 березня – 17 квітня	18 квітня	06 червня	14–28 червня

Враховуючи відомості щодо періодів постів у хронологічних межах дослідження, спробуємо проаналізувати співвідношення кількості зачатих дітей у періоди постів та поза ними. Період із другої половини січня та увесь лютий характеризувався відсутністю релігійних обмежень щодо статевого життя, що могло сприяти зростанню кількості зачатъ. У березні знову наставала перерва, з огляду на те, що червень (повністю або частково) часто збігався з Петрівським постом. Зокрема, у 1877 р., 1893 р. та 1904 р. він тривав більше місяця, а у 1888 р. та 1907 р. – близько 10 днів. У квітні обмеження тимчасово знімалися, проте вже на першу половину травня припадав Успенський піст, тривалістю понад 2 тижні. Від другої половини травня, протягом червня, липня, першої половини серпня, а також у вересні, жовтні та на початку листопада багатоденних постів не було, що свідчить про відсутність відповідних заборон. У цей період ймовірність зачатъ могла бути вищою. Із 15 листопада до 24 грудня тривав Пилипівський піст, що накладав обмеження на інтимні стосунки. Відповідним йому за термінами зачаття був період другої половини серпня та вересня, що також міг позначатися на зниженні народжуваності. Натомість жовтень та частина листопада характеризувались свободою від постів, тому діти, що народжувались у цей час, не вважались зачатими гріховно.

Особливу увагу варто звернути на період листопада, грудня та, у деякі роки, частини січня, які відповідають часовим межам Великого посту (наприклад, 7–8 лютого у 1877 р. та 1893 р., або 5–7 березня у 1888 р. та 1907 р.). Залежно від календарного розрахунку, листопад

міг частково або повністю не входити до цього періоду. Втім, грудень завжди збігався з часом, що відповідав Великому посту.

Так, на основі наведених даних можемо реконструювати орієнтовний календар зачаття та народжень впродовж кожного року у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці. Водночас слід підкреслити, що йдеться про модель поведінки, рекомендовану православною церквою; для з'ясування її фактичного впливу в умовах українського села кінця XIX – початку XX ст. слід звернутися до додаткових матеріалів, які відображають реальні демографічні процеси. Зокрема, таблиця 3 відображає сезонність народжень та зачаття.

Таблиця 3

Сезонність народжень і зачаття у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці
(ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53, 211, 214, 527, 549, 1180, 1216, 1240, 1247, 1255)

Характеристики	Місяці народжень													Разом
	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень		
	Місяці зачатъ													
	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень	січень	лютий	березень		
Загальне число народжень у період 1876–1910 рр.	228	164	195	166	122	123	177	176	199	194	211	199	2154	
Кількість днів у місяці	31	28	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	365	
Середньоденний показник	7,3	5,9	6,3	5,5	3,9	4,1	5,7	5,7	6,6	6,3	7	6,4	5,4	

Повертаючись до порівняння сезонності шлюбів та народжень, стає очевидним, що реальний вплив церкви на репродуктивну поведінку населення був обмеженим. Так, попри відсутність обрядів вінчання у березні та грудні, ці місяці демонструють одні з найвищих показників зачаття. Така невідповідність між релігійними приписами та фактичними демографічними тенденціями свідчить про те, що рішення щодо інтимного життя подружжя та зачаття дітей приймалися здебільшого поза межами церковного регламенту.

Найбільш плідним був січень, а ймовірною причиною цього факту – завершення Великого посту, що могло сприяти активізації статевого життя населення. Наступною за рівнем народжуваності є категорія народжених у листопаді – місяці, який відповідає зачаттям у лютому, який дуже часто, хоча й не завжди, передував Великому посту. На третьому місці розміщуються вересень та грудень – місяці, що припадають на релігійні обмеження, пов'язані з Пилипівським та Різдвяним постами, що теоретично мало би зменшити кількість зачаття у відповідні періоди. Значне зниження народжуваності спостерігається у травні та червні, що свідчить про періоди найменшої кількості зачаття у серпні та вересні, а також у лютому та квітні, що відповідає зачаттям у травні та липні.

Окрім того, спостерігається тенденція до зростання кількості народжень саме в грудні та вересні: зокрема, у грудні з 7 новонароджених у 1876 р. до 35 у 1910 р.; у вересні – з 10 у 1877 р. до 37 у 1910 р. Серед можливих чинників такого зростання: загальне збільшення чисельності населення (т. зв. «бебі-бум» кінці XIX – початку XX ст.), покращення умов життя та загальна спроможність прогодувати більшу кількість дітей окремими родинами. Кількісну різницю між зачаттями, що відбувалися в періоди релігійних постів, і зачаттями в періоди, коли обмежень не було (т. зв. м'ясоїди), ілюструє рисунок 2.

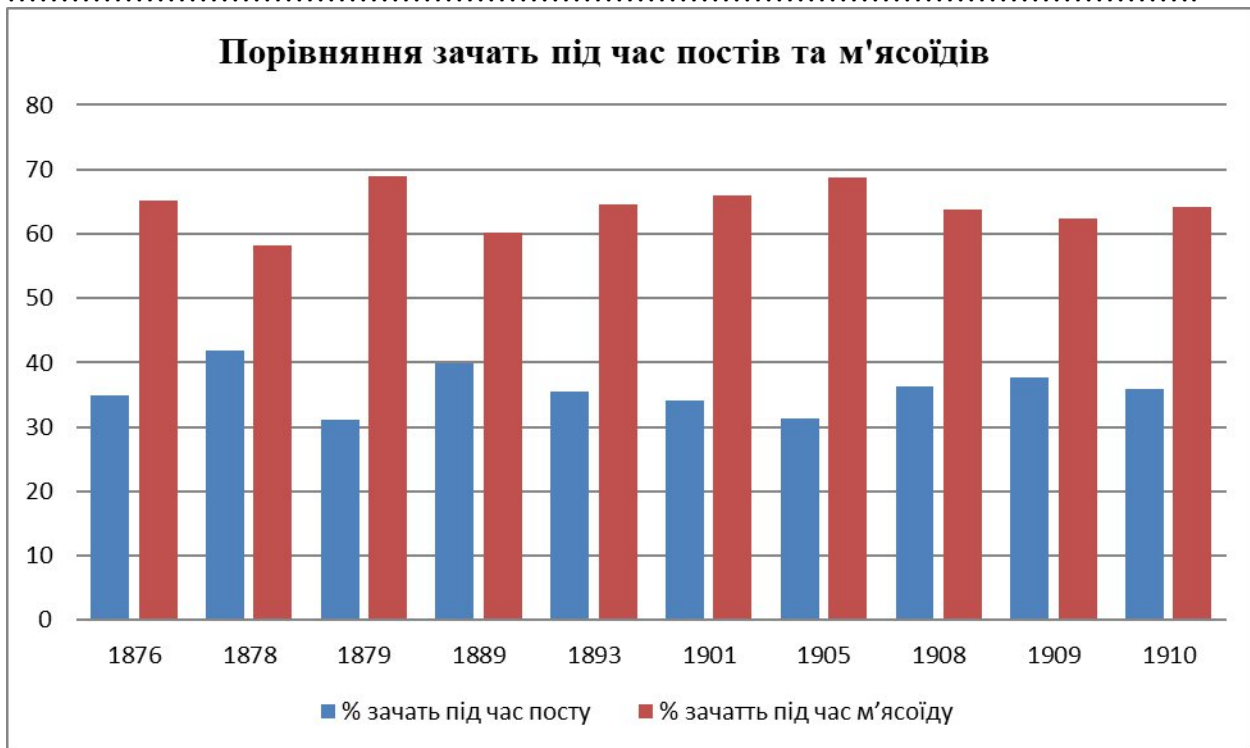

Рисунок 2
Порівняння зачатъ під час постів та м'ясоїдів по роках у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці
(ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53, 211, 214, 527, 549, 1180, 1216, 1240, 1247, 1255)

Додатково нижче подано таблицю, що містить не лише відсоткові показники зачатъ, а й абсолютні числові значення в розрізі років.

Таблиця 4

Співвідношення зачатъ по роках під час постів та м'ясоїдів у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці
(ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53, 211, 214, 527, 549, 1180, 1216, 1240, 1247, 1255)

	Роки										
	1876	1878	1879	1889	1893	1901	1905	1908	1909	1910	Разом
Зачаття під час посту	34,8	41,8	31,1	39,8	35,5	34,1	31,3	36,3	37,7	35,8	35,7
	47	59	46	70	71	85	83	102	97	108	768
Зачаття під час м'ясоїду	65,2	58,2	68,9	60,2	64,5	65,9	68,7	63,7	62,3	64,2	64,3
	88	82	102	106	129	164	182	179	160	194	1386
Загальна кількість	135	141	148	176	200	249	265	281	257	302	2154

Отже, в досліджувані роки, за даними Дмитрівського приходу, зареєстровано народження/хрещення 2154 осіб. Аналіз показав, що приблизно 35,7% (768 осіб) з них були зачаті під час постів, у той час як 64,3% (1386 осіб) – у періоди, вільні від церковних обмежень. Зазначені дані є орієнтовними, оскільки фізіологічні особливості людського організму важко передбачити з точністю. Однак навіть такі приблизні показники надають цінну інформацію для подальших роздумів. Як видно з наведених цифр, частка зачатъ під час постів є досить значною, а це ще раз підтверджує, що релігійний чинник не завжди мав домінуючий вплив на процеси відтворення населення.

Отримані дані можуть бути інтерпретовані через призму традиційного укладу життя українського селянства, в якому провідну роль відігравав аграрний календар. Періоди зачаття, зафіксовані в дослідженні, корелюють із сезонами інтенсивної господарської діяльності: весняними польовими роботами у травні та літньо-осіннім циклом збору врожаю і заготівлі

продуктів харчування (липень-вересень). Отже, у повсякденній практиці українського селянина господарський чинник мав пріоритетне значення, часто визначаючи навіть інтимне життя, адже йшлося про забезпечення виживання родини.

Так, таблиця 5 виразно ілюструє переваги господарського календаря над релігійним у житті українців модерної доби, за основу якої обрано два найбільших пости: Великий та Пилипівський, з акцентом на кількість зачатъ і відповідно народжень, що відбувалися в цей період.

Таблиця 5

Співвідношення зачатъ/народжень по роках у Великий та Пилипівський пости у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці
(ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53, 211, 214, 527, 549, 1180, 1216, 1240, 1247, 1255)

Роки	Кількість зачатих у Великий піст	Кількість зачатих у Пилипівський піст
1875–1876	14	18
1877–1878	8	25
1878–1879	17	21
1888–1889	38	22
1892–1893	36	20
1900–1901	46	18
1904–1905	26	28
1907–1908	38	42
1908–1909	52	17
1909–1910	35	38
Усього	310	249

Зауважимо, що роки подаються парно, адже в одному календарному році можуть бути представлені дані постів і попереднього року. Насмперед це стосується Великого посту та дати Великодня (чим пізніше це свято, тим більше днів у січні наступного року ми беремо для аналізу). Ймовірно, саме тому кількість зачатъ під час Великого посту більша, ніж під час Пилипівського. Однак такі розрахунки потребують подальших досліджень.

У цьому контексті пропонується припущення, ґрунтоване на наведених даних. Якщо звернути увагу на періоди 1907–1908 рр. та 1909–1910 рр., можна зауважити, що кількість зачатъ та відповідно народжень після Пилипівського посту була вищою, ніж зазвичай. Це може бути пов'язано з господарськими чинниками. У відповідні роки (1907 і 1909), що передували народженню дітей, осінні місяці, зокрема жовтень, відзначалися теплим кліматом. За даними Центральної геофізичної обсерваторії ім. Б. Срезневського, середня температура жовтня у ці роки становила 10,8°C та 10,9°C, що є значно теплішим порівняно з жовтнем 1881 р. та 1882 р., коли середня температура була лише 4,6°C (Середні місячні температури повітря по м. Києву за багаторічний період, 2025). Указане дозволяє припустити, що селяни використовували сприятливі погодні умови для продовження аграрного сезону та заготівлі продовольства. Як наслідок, період дозвілля молоді, зокрема вечорниць, а також спокійний час для старшого покоління, переміщувався на листопад-грудень, що припадає на Пилипівський піст. Ці зміни можуть пояснити порівняно високий рівень народжуваності у серпні-вересні, як показано у таблиці 3.

Протилежну тенденцію спостерігаємо у 1908 р.: тоді середня температура жовтня становила лише 5,4°C, що свідчить про суттєве зниження температурного режиму, якщо порівняти з іншими роками (Середні місячні температури повітря по м. Києву за багаторічний період, 2025). Похолодання обмежувало перебування населення на вулиці, сприяючи більшому проведенню часу в приміщеннях та ранньому початку сезону вечорниць. Відповідно у липні 1909 р. зафіксовано помітне зростання народжуваності.

Окрім того, інтенсивність господарської діяльності зумовлювала динаміку біологічних чинників, що відігравали важливу роль у фертильності та особливостях репродуктивної поведінки населення. Сільськогосподарська праця мала виразно сезонний характер, була фізично виснажливою, значну частину якої виконували жінки. Періоди обмеженого енергетичного забезпечення організму, внаслідок недостатнього споживання калорій та надмірних фізичних навантажень, позначалися на зниженні рівня статевих гормонів, зокрема естрогену та прогестерону, через що менструальний цикл тривав довше, а овуляція наставала рідше, що й зменшувало ймовірність зачаття. На гормональний рівень також впливав фотоперіод, тобто тривалість світлового дня. Збільшення світлового дня та інтенсивності освітлення асоціюється зі зниженням рівня мелатоніну, що так само могло сприяти підвищенню

.....
концентрації статевих гормонів (Nenko, 2022). Підтвердження цьому знаходимо в етнографічних матеріалах, зібраних Марком Грушевським на Київщині наприкінці XIX ст. Зокрема, у них йдеться про те, що влітку під час жнив у жінок була відсутня менструація і відновлювалася лише восени. Подібна ситуація мала місце також у періоди сильних морозів (Грушевський, 1906, с. 73–74). Тому зменшення кількості зачатъ у травні, липні-вересні, ймовірно, зумовлено не лише спадом активності статевого життя, а й суто утрудненою фізіологічною спроможністю жінок завагітніти.

Висновки. На основі проведеного дослідження сезонних коливань народжень у с. Білошиці, що належало до Овруцького повіту Волинської губернії, можна зробити кілька важливих висновків щодо демографічної поведінки українського населення наприкінці XIX – на початку XX ст. Церква, подібно до попередніх історичних етапів, зокрема домодерного періоду, зберігала статус важливого суспільного інституту, проте її вплив не набував універсального чи домінантного характеру. Сільські громади характеризувалися глибокою релігійністю, хоча її зміст і прояви виражалися особливою самотністю. Принаймні можна констатувати, що знання про церковні свята та пости були широко розповсюдженими й зберігалися на рівні повсякденної практики. У сферах, де церква зберігала можливість реалізовувати регулятивну функцію, зокрема, у питаннях, що стосувалися шлюбу, її авторитет залишався значущим та дієвим. Попри чітко виражену сезонність укладання шлюбів, яка зумовлена періодами релігійних постів та аграрним циклом, цей чинник не справляв співмірного впливу на сезонні коливання народжуваності.

Проаналізована у роботі сезонність народжень дозволяє стверджувати, що релігійний чинник не відігравав провідної ролі у регулюванні статевого життя. І хоча окремі подружжя, ймовірно, утримувалися від статевих стосунків під час релігійних постів, у загальній демографічній динаміці все ж домінував аграрний календар. Зростання сексуальної активності припадало на зимові та весняні місяці (грудень-квітень), з піком у квітні, тоді як у період від травня до вересня спостерігалось її зниження, зумовлене інтенсивністю сільськогосподарських робіт. Відповідно піковими періодами народжень ставали січень, вересень, жовтень, листопад, грудень. Стає зрозуміло, що дані зачатъ не корелюють із церковно-релігійними обмеженнями щодо утримання від статевого життя під час посту, натомість аграрний цикл цілком відповідає сезонній активності репродуктивної поведінки селян.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бороденко, О., Тучинський, В.** (2023a). Особливості вікових реєстрацій українського населення за матеріалами церковного та фіскального обліку другої половини XVIII століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 45, 31–38. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-31-38>.
- Бороденко, О., Тучинський, В.** (2023b). Проблема сповідання українським православним населенням XIX ст. (за матеріалами сповідних розписів Кам'янецького повіту Подільської губернії). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 44, 98–107. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-98-107>.
- Волошин, Ю.** (2023). Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 420 с.
- Ганчев, О.** (2020). Сезонність народжувань у болгар Південної Бессарабії першої половини XIX ст. *Буджацький фронтір у дзеркалі сучасної гуманітаристики: збірник наукових праць.* 47–54.
- Грушевський, М., Кузеля, З.** (1906). Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини. Львів: З друку. НТШ, 220 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Движение населения в Европейской России. Статистические таблицы за 1901 год.** (1906). Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 248 с.
- Легун, Ю. В.** (2006). Метричні книги, як джерело з вивчення селянської генеалогії Правобережної України XIX–XX ст. *Науковий часопис Національного Педагогічного Університету ім. М. П. Драгоманова: До 170-річного ювілею. Серія 6: Історичні науки.* 3. 229–237.

- Присяжнюк, Ю.** (2007). Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 640 с.
- Сердюк, І.** (2018). Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 456 с.
- Середні місячні температури повітря по м.Києву за багаторічний період.** (2025). *Центральна геофізична обсерваторія імені Бориса Срезневського*. URL: <http://cgo-sreznevskyi.kyiv.ua/uk/diialnist/klimatolohichna/klimatychni-dani-po-kyievu> (дата звернення 10.07.2025).
- Теодорович, Н.** (1888). Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 1. Уезды Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский. Почаев, 432 с.
- Nenko, I., Micek, A. та Jasienska, G.** (2022). From January to June: Birth seasonality across two centuries in a rural Polish community. *Scientific Reports*, 12.

References:

- Borodenko, O., Tuchynskyi, V.** (2023a). Osoblyvosti vikovykh reiestratsii ukrainskoho naselennia za materialamy tserkovnoho ta fiskalnoho obliku druhoi polovyny XVIII stolittia [Peculiarities of age registrations of the Ukrainian population based on church and fiscal accounting materials of the second half of the 18th century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*. 45, 31–38. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-31-38>.
- Borodenko, O., Tuchynskyi, V.** (2023b). Problema spovidannia ukrainskym pravoslavnym naselenniam XIX st. (za materialamy spovidnykh rozpysiv Kamianetskoho povitu Podilskoi hubernii) [The problem of confession among the Ukrainian Orthodox population in the 19th century (based on the materials of confessional paintings of Kamianets-Podilskyi district, Podolsk province)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*. 44, 98–107. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-98-107>.
- DAZHо** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
- Dvizhenie naseleniya v Yevropeiskoi Rossii. Statisticheskie tablitsi za 1901 god** [Population movement in European Russia. Statistical tables for 1901]. (1906). Sankt-Peterburg: Tsentr. stat. kom. M-va vnutr. del, 248 s. [in Russian].
- Hanchev, O.** (2020). Sezonnist narodzhuvan u bolhar Pivdennoi Bessarabii pershoi polovyny XIX st. [Seasonality of births among Bulgarians of Southern Bessarabia in the first half of the 19th century]. *Budzhatskyi frontyr u dzerkali suchasnoi humanitarystyky: zbirnyk naukovykh prats*. 47–54. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M., Kuzelia, Z.** (1906). Dytna v zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu: materialy z poludnevoi Kyivshchyny [The child in the customs and beliefs of the Ukrainian people: materials from the southern Kyiv region]. Lviv: Z druk. NTSh, 220 s. [in Ukrainian].
- Lehun, Yu. V.** (2006). Metrychni knyhy, yak dzhherelo z vyvchennia selianskoi henealohii Pravoberezhnoi Ukrainy XIX–XX st. [Metric books as a source for studying peasant genealogy of Right-Bank Ukraine in the 19th–20th centuries]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho Pedahohichnoho Universytetu im. M. P. Drahomanova: Do 170-richnoho yuvileiu. Seriya 6: Istorychni nauky*. 3. 229–237. [in Ukrainian].
- Nenko, I., Micek, A. та Jasienska, G.** (2022). From January to June: Birth seasonality across two centuries in a rural Polish community. *Scientific Reports*, 12 [in English].
- Prysiashniuk, Yu.** (2007). Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Ukrainian Peasantry of the Dnieper Ukraine: Socio-Mental History of the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries]. Cherkasy: Vertykal, 640 s. [in Ukrainian].
- Serdiuk, I.** (2018). Malenkyi doroslyi: Dytna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. [Little Adult: Child and Childhood in the 18th Century Hetmanate]. Kyiv: K.I.S., 456 s. [in Ukrainian].
- Seredni misiachni temperatury povitria po m. Kyievu za bahatorichnyi period** [Average monthly air temperatures in Kyiv over a multi-year period]. (2025). *Tsentralna heofizychna observatoriia imeni Borysa Sreznevskoho*. URL: <http://cgo-sreznevskyi.kyiv.ua/uk/diialnist/klimatolohichna/klimatychni-dani-po-kyievu> (data zvernennia 10.07.2025) [in Ukrainian].
- Teodorovich, N.** (1888). Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvei i prikhodov Volinskoi yeparkhii. Т. 1. Uezdi Zhitomirskii, Novograd-Volinskii i Ovruchskii [Historical and statistical description of churches and parishes of the Volyn diocese. Vol. 1. Zhitomir, Novograd-Volynsky and Ovruch districts]. Pochaev, 432 s. [in Russian].

.....
Voloshyn, Yu. (2023). Parafiialna spilnota. Pyriatynska protopopiia druhoi polovyny XVIII st. (sotsialno-istorychnyi ta istoryko-demohrafichnyi vymiry) [Parish community. Pyriatyn protopopia of the second half of the 18th century. (socio-historical and historical-demographic dimensions)]. Lviv: Ukrainskyi katolytskyi universytet, 420 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.08.2025

Gender barriers of the late 19th – early 20th century and strategies of women's professional self-realization: the case of the Gordeev family

Maryna S. Voronina

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: VoroninaMS@i.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7533-7463>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2577913>

Olha S. Honcharova

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: olia.goncharova2016@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8697-3211>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2733116>

Abstract.

*In the second half of the 19th century and the early 20th century, Ukrainian society underwent profound modernization changes affecting education, science, medicine, and professional activity in general. However, women's access to education and social engagement remained limited by both formal institutional frameworks and patriarchal stereotypes that defined the traditional role of women as keepers of the domestic hearth. **The purpose of this article** is to analyze the socio-historical context of modernization processes influencing women's opportunities for self-realization and to identify specific strategies of professional and educational advancement through the example of Yelyzaveta Dmytrivna Hordieieva (Chyrikova) and her daughter Khrystyna. **The research methodology** integrates general scientific methods (analysis, synthesis, comparison, generalization, and systematization) with specialized historical approaches, while adhering to the scientific principles of objectivity, systematics, and historicism. Using socio-historical and biographical approaches allowed linking the macro-level social transformations with individual women's life stories. **The study's scientific novelty** lies in examining how women from the Hordieiev family created alternative paths for self-realization, combining maternal and professional roles. The article reveals the specifics of gender barriers in the 19th and early 20th centuries that restricted women's access to knowledge and public recognition. It demonstrates practical ways to overcome them through private schools, Sunday educational institutions, and participation in cultural and educational initiatives. **The findings** show that the formation of new models of women's professional identity in the context of modernization occurred through active engagement with academic and professional opportunities, combining traditional roles with new social functions, and building collective and family strategies of self-emancipation. The experience of the Hordieiev family demonstrates that women's strategy for self-realization not only responded to the challenges of the era but also actively transformed societal perceptions of women's roles, contributing to the spread of education and the development of the cultural environment at the turn of the 19th–20th centuries.*

Keywords: gender, modernization, education, professional activity, self-realization, feminism.

Гендерні бар'єри кінця XIX – початку XX ст. та стратегії професійної реалізації жінок: на прикладі родини Гордєєвих

Марина Вороніна

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: VoroninaMS@i.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7533-7463>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2577913>

Ольга Гончарова

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: olia.goncharova2016@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8697-3211>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2733116>

Анотація.

У другій половині XIX – на початку XX ст. українське суспільство переживало глибокі модернізаційні зміни, що торкнулися освіти, науки, медицини та професійної діяльності загалом. Проте доступ жінок до освіти та суспільної активності залишався обмеженим як офіційними інституційними рамками, так і патріархальними стереотипами, що визначали традиційну роль жінки як берегині домашнього вогнища. **Метою статті** є аналіз соціально-історичного контексту модернізаційних процесів, які впливали на можливості жіночої самореалізації, виявлення конкретних стратегій професійного та освітнього утвердження жінок на прикладі Єлизавети Дмитрівни Гордєєвої (Чирикової) та її доньки Христини. **Методологія дослідження** базується на інтеграції загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення та систематизації) із спеціально-історичними підходами, з дотриманням при цьому наукових принципів об'єктивності, системності та історизму. Використання соціально-історичного та біографічного підходів дозволило поєднати макрорівень соціальних трансформацій із конкретними жіночими долями. **Наукова новизна роботи** полягає у тому, що на прикладі родини Гордєєвих досліджено, як жінки формували альтернативні шляхи самореалізації, поєднуючи материнські та професійні функції. Розкрито специфіку гендерних бар'єрів XIX – початку XX ст., які обмежували доступ жінок до знань та суспільного визнання, а також продемонстровано практичні способи їх подолання через приватні школи, недільні навчальні заклади, участь у культурно-освітніх ініціативах. **Висновки** показують, що формування нових моделей жіночої професійної ідентичності в умовах модернізації відбувалося через активне освоєння освітніх і професійних можливостей, поєднання традиційних ролей із новими соціальними функціями, побудову колективних і родинних стратегій самоємансипації. Досвід родини Гордєєвих демонструє, що жіночі стратегії самореалізації не лише відповідали викликам епохи, а й активно трансформували суспільні уявлення про роль жінки, сприяли поширенню освіти та розвитку культурного середовища кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: гендер, модернізація, освіта, професійна діяльність, самореалізація, фемінізм.

The problem statement. In the second half of the 19th and the early 20th century, Ukrainian society underwent dynamic modernization shifts that affected education, science, medicine, and the professional sphere. However, despite the growing demand for qualified personnel, women's access to education and professional activity remained significantly constrained by entrenched gender stereotypes and institutional barriers. The traditional model of the female role as the "guardian of the domestic hearth" came into conflict with women's increasing aspirations to acquire knowledge and assert themselves in the public sphere. Under these conditions, women faced the challenge of finding alternative paths to professional self-realization: participation in private educational projects, civic initiatives, and employment in fields gradually opening up to women (medicine, pedagogy, enlightenment). This fostered the emergence of new models of female professional identity that combined personal ambitions, societal challenges, and cultural transformations of the era. While the men of the Gordeev family realized themselves in "traditionally acceptable" spheres, the women – Yelyzaveta Dmytrivna and her daughter Khrystyna – became symbols of the new opportunities available to women at the turn of the 19th and 20th centuries. Analyzing women's strategies of self-realization through their example makes it possible to view this issue in a "living dimension": through concrete female biographies, their experience of overcoming gender barriers, and the construction of strategies of professional affirmation. Such an approach makes it possible to link the macro-level of modernization processes with the microhistory of women's destinies, which is especially important for understanding the gender specificity of the modernization era.

Analysis of sources and new research. The issue of gender barriers at the turn of the 19th and 20th centuries and women's strategies of professional self-realization occupies a prominent place in contemporary studies on the history of education, medicine, social movements, and gender history. A classical work in this field is Martha Bohachevsky-Chomiak's monograph *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939* (1988), which outlines the main directions of the women's movement in Ukraine. The author emphasizes that even without identifying as "feminists," women implemented emancipatory practices: they struggled to access education, professional activity, and the right to vote. This study is fundamental for analyzing gender barriers, particularly in education and social activism. In the same context, the collection *Women's Studies in Ukraine: Women in History and Today* (Smoliar, 1999) is significant. It became the first attempt at systematically presenting women's history in the Ukrainian academic space, summarizing the thematic field of gender studies. A considerable body of historiography is devoted to women's education. The works of O. Anishchenko (2003), M. Voronina (2003), and O. Drach (2008) interpret higher education as a new model of women's social behavior in the era of modernization, emphasizing the

transformation of female identity. Similarly, one should mention K. Kobchenko's monograph (2007) on the Kyiv Higher Women's Courses, which specifies the conditions under which the first systematic women's university experience was formed. The research of I. Volkova (2003) focuses on women's participation in the cultural and educational movement of the second half of the 19th century, which makes it possible to trace the interconnection between academic and social initiatives. A separate group consists of works dedicated to the history of medicine and the role of women in this field. Of a generalizing character is Ya. Hanitkevych's book *History of Ukrainian Medicine in Dates and Names* (2004) provides a factual basis for establishing medical institutions and key figures. It is also valuable for studying women's strategies in medicine. Titovska's work (2014) examines the "nursing movement" development during the First World War, demonstrating how the war opened new professional niches for women.

Of particular interest are studies concerning the history of the Gordeev family – the materials of A. Although journalistic in character, Paramonov (2018), devoted to the Chirikov house in Kharkiv, nonetheless enriches the reconstruction of the local context of this family's life. The article by S. Hlybytska (2017) highlights the activities of Ye. D. Gordeeva (Chirikova) as a teacher and associate of Kh. Alchevska, combining public and private perspectives. However, despite describing Yelyzaveta Dmytrivna's pedagogical activity, the author considers her biography primarily through the prism of motherhood, focusing on her children (mostly sons) who achieved scholarly and cultural recognition. Such an angle inadvertently shifts the mother's image into the background, leaving her as if only a backdrop for the future accomplishments of her children. This reveals the weakness of traditional "women's history," which often reproduces the patriarchal narrative of women's secondary role. In contrast, gender history offers a broader perspective: to view Gordeeva not only as the mother of "successful descendants" but as an independent figure – an educator, cultural activist, and intellectual partner of Alchevska. At the same time, this approach allows us to see the continuity of women's strategies within the family: for her daughter Khrystyna, by continuing her mother's active life stance, she realized herself in the professional and public spheres, which makes the "mother–daughter" duo an essential subject of gender analysis. Based on this, the authors of the article seek to fill the gap of traditional "women's history," demonstrating that members of the Gordeev family – both mother and daughter – were active agents of professional and public activity, and that their life strategies together form a coherent model of women's self-realization in the context of gender barriers at the turn of the 19th and 20th centuries.

The purpose of the article is to analyze the socio-historical context of the modernization processes of the late 19th and early 20th centuries, which shaped the conditions of women's access to education and professional activity, and to identify the strategies of their professional self-realization through the example of the female representatives of the Gordeev family.

The results of the research. The 19th and early 20th centuries marked a period of profound transformation in gender relations within the Russian Empire, most visibly reflected in women's search for opportunities for professional self-realization. The issue of women's emancipation during this era moved far beyond the realm of private conversations and became the subject of active public debate. It resonated in the publications of leading newspapers and journals, in the works of historians, jurists, sociologists, and philosophers, and found expression in Western European and Russian literature circulated in Ukraine. New conceptions of women's societal roles gradually took shape within these public debates. The spread of ideas of equality became a catalyst for processes of self-emancipation: an increasing number of women sought education, professional fulfillment, and participation in civic life. Their guiding values were independence, dedication, and a conscious desire to contribute to social progress. Nevertheless, women's opportunities to realize their intellectual potential in the second half of the 19th century remained severely constrained by imperial policy and the patriarchal system of social norms. The existing legislative restrictions and institutional inequality in education created distinct "boundaries" for women's activity. Equally powerful were cultural stereotypes that confined the female role to the family and domestic sphere. The social changes of the 1860s–1870s opened new opportunities for educated youth, yet women, traditionally excluded from systemic education, experienced their significance most acutely. The desire to learn was closely intertwined with the aspiration to fully prove one's capacity to participate in social life. Education and professional knowledge became for them both a tool of emancipation and a practical necessity, offering not only access to advanced learning but also the possibility of gaining public recognition, transcending the private sphere, and demonstrating that intellectual labor was not an exclusively male privilege (Smoliar, 1999, s. 78). Thus, throughout the 19th century, women gradually fought for their right to education, a process marked by numerous compromises with the state and society. While the earliest educational institutions for girls primarily aimed at preparing "educated wives and mothers," the situation began to change by the second half of the century. The emergence of women's gymnasias and the introduction of the eighth pedagogical class, completion of which granted graduates the right to teach in the first four grades of women's gymnasias and to serve as instructors in elementary

schools, created a new educational space in which women acquired not only cultural but also professional capital.

Women, gradually gaining access to secondary and higher education, became involved in educational circles, charitable and professional organizations, and participated in public initiatives. As a result, their intellectual space gradually expanded from a narrowly private domain to a socially significant one, opening new horizons for professional and cultural self-affirmation. The formally granted right of female graduates to teach in elementary schools represented the first recognition of their social role beyond the family. At the same time, this "legalization" of women's work as teachers did not dismantle the gender hierarchy, as pedagogical activity was still perceived as an extension of maternal functions. Yet it was from this niche that women began to enter broader professional spheres in urban settings, particularly in education and medicine. The experience of the women in the Hordieiev family vividly illustrates this transformation: by taking advantage of the educational opportunities available at the end of the 19th century, they combined traditionally "female" roles with new professional identities.

First of all, in the foregoing context, the figure of Yelyzaveta Dmytrivna Hordieieva (Chyrikova) draws particular attention. The formation of her socio-political convictions resulted from the interaction of multiple factors that reflected the complexity of the era. She was influenced by large-scale socio-economic shifts – the abolition of serfdom, the spread of bourgeois-democratic and populist ideas. Equally important were the cultural and intellectual processes: the active development of science, literature, art, and theater, which shaped new spiritual orientations in society. Family environment also played a significant role – traditions, moral values, and the psychological climate of the household. No less influential was the personal dimension: the impact of leading cultural and educational figures, Chyrikova's own temperament, her natural talents, her broad interests, and her aspiration for self-development. Together, all these factors created the unique ground on which her worldview and civic activity matured.

Yelyzaveta Dmytrivna was born on August 22, 1850, into the family of Dmytro Petrovych (1818–1868) and Maria Frantsivna (dates of birth and death unknown) Chyrikov (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 760, p. 1). Dmytro Petrovych's father came from serfs of the village of Staryi Merchyk, Valky County, which belonged to Vice-Governor Hryhorii Romanovych Shydlovskiy, where he worked as an estate manager. 1818 through Shydlovskiy's patronage, Dmytro entered the First Men's Gymnasium and later enrolled in the Faculty of History and Philology at the Imperial Kharkiv University. After graduation, he worked as a Russian language teacher at the First Men's Gymnasium in Kharkiv and gave private lessons. He also taught there from the opening of the Veterinary School in Kharkiv in 1851. Maria Frantsivna Chyrikova (Shperg) served as a class mistress at the Institute of Noble Maidens for some time (Paramonov, 2018). Yelyzaveta Dmytrivna Chyrikova received her primary education at the First Kharkiv Gymnasium, where she distinguished herself as a capable and diligent student. Teacher evaluations attest to her diligence and academic success, which Christina Danylivna Alchevska later referenced in her correspondence (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 792, p. 1). Such assessments from her teachers emphasized the thoroughness of the future educator's knowledge and laid the foundation for her subsequent educational and civic activities.

Amid the wave of social uplift in the 1860s, the young and unmarried Yelyzaveta Dmytrivna Chyrikova took her first steps in pedagogical activity by joining the effort to develop a women's Sunday school in Kharkiv. It was here that she met Khrystyna Danylivna Alchevska. Their collaboration quickly grew into a true sisterhood and shared educational dedication. They were united by the desire to overcome the stereotypical approach to educating children from low-income families, which was characterized by a clear gender divide. Parents often spent their last resources on sons, who were seen as future providers, while girls attended even free parish schools very rarely. The inspector of the Okhtyrka-Lebedyn district explained the situation as follows: "Such a low percentage of girls depends primarily on the belief that literacy is only necessary for boys, and also on the reluctance of mothers, as girls are the most needed helpers" (DAKhO, fP. 266, op. 1, d. 793, p. 7). The educators' goal was to provide women and girls with opportunities to gain an education, which opened the path to employment in less physically demanding jobs. Consequently, the social composition of the students reflected the poorest segments of the city's population. As a contemporary noted: "This entire mass of students belongs to the poorest population of Kharkiv; they are all townswomen, peasants' wives, and by profession – domestic servants, seamstresses, milliners, factory workers, wives and daughters of artisans, etc. – and without the Sunday school, they would have had no opportunity to receive any education at all" (Abramov, 1889, s. 5). Many of these girls could obtain primary education, which opened new life prospects and contributed to an improved social position. Later, mothers who had once studied at this school sought to enroll their daughters at an even younger age, viewing education as an essential investment in the future. In this way, the established gender stratification that traditionally limited girls' access to education was gradually being overcome.

In 1863, when the authorities closed Sunday schools, fearing “subversive” ideas, the young female educators did not stop their work: lessons continued in private homes, in small circles, almost clandestinely. During this period, the circle of Alchevska’s first collaborators was formed, among whom Yelyzaveta Dmytrivna Chyrikova stood out prominently. Her role in education development was even highlighted in the historical overview of Kharkiv prepared by D. I. Bahaliy and D. P. Miller (Bahaliy, Miller, 1912, s. 744). Later, in 1870, when Alchevska managed to open her own school, Chyrikova became one of her most devoted assistants, helping to organize the premises, establish the library, and collect books and educational materials. The donations contributed by her and other volunteers (Myropols’kyi, 1892, s. 19) were not merely material resources – they symbolized a shared belief in the importance of education and a collective endeavor capable of transforming the lives of hundreds of girls.

The private women’s Sunday school in Kharkiv, closely associated with the work of Yelyzaveta Dmytrivna Hordieieva (Chyrikova), became one of the first experimental platforms for the modernization of public education. Its teachers, together with Khrystyna Alchevska, introduced teaching methods that were ahead of their time. It was here that the “phonics method” of literacy instruction, developed by K. Ushinsky, was systematically applied for the first time, transforming the very approach to learning to read. In addition, the school actively practiced methods of dialogue, explanatory teaching, and extracurricular reading. The library, which Hordieieva herself helped to develop, became a central hub for the intellectual growth of the students, reflecting efforts to expand women’s access to books and knowledge. The curricula designed for both adults and children demonstrated the educators’ intent to create a comprehensive system of education that went far beyond mere “Sunday instruction.” Of particular importance for reconstructing the everyday life of this educational center is Chyrikova’s diary, in which she meticulously recorded the course of lessons, the specifics of the teaching process, and her own reflections during 1873–1874.

Analyzing the records shows that the educational process was built on a combination of traditional and innovative approaches. Even at the initial stages of learning, the teacher employed elements of a playful methodology (exercises with vowels and consonants in which students had to place or remove their hands from the desk; switching roles between student and teacher). In line with Alchevska’s ideas, this was an attempt to make lessons engaging and dynamic, overcoming the monotony of rote memorization. This reflects a search for more visual and interactive forms of working with children (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, pp. 3, 32). The teacher also devoted considerable attention to individual approaches to students. She emphasized that each child has a unique personality, and the teacher’s task is to reveal their abilities (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, p. 10). In cases where a student significantly lagged behind the class, it was recommended to transfer her to a lower grade (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, p. 5). At the same time, Yelyzaveta Dmytrivna constantly analyzed teaching methods. She sought to improve them, particularly by finding ways to support weaker students without harming the progress of stronger ones (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, p. 22). The diary consistently reflects the teacher’s self-reflection: she acknowledged her own mistakes in teaching (sometimes giving unclear explanations or failing to correct errors in students’ notebooks, which led to the memorization of incorrect information) (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, pp. 11, 26), worried about interruptions in lessons due to her own illness (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, p. 15), and doubted her own professionalism (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, p. 23). Notably, in her notes, Yelyzaveta Hordieieva–Chyrikova recorded the difficulties experienced by girls from Ukrainian-speaking backgrounds when learning Russian. In particular, she noted their frequent mistakes in pronouncing the sounds “И” and “Е” (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, p. 27). These observations demonstrate that Russian was not a natural language for the students, but was imposed as a mandatory tool of imperial educational policy, which displaced the native Ukrainian language from the learning environment. The existence of linguistic barriers and the need for artificial adaptation underscores both the multilingual character of the region and the assimilatory pressures typical of Slobozhanshchyna at the end of the 19th century.

An important feature of the school was its close cooperation with parents. Some of them attended lessons and provided feedback and expectations afterward. Chyrikova emphasized that only the combination of school and family education could yield positive results, and that parents should cultivate an internal motivation for learning in their children (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, pp. 4, 17). At the same time, the diary records parental complaints about the school, often based on negative statements made by the children (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, p. 16), illustrating the complexity of pedagogical interaction. She observed that lessons were effective only when children enjoyed learning; her greatest satisfaction came from moments when students did not want holiday breaks and asked to continue the lesson (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, p. 40). Simultaneously, the teacher noted structural problems in the educational environment, such as the negligence of some teachers who were late, missed classes, or were indifferent toward the children (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, p. 63). For Hordieieva, a particularly valuable practice was the mutual observation of lessons

followed by collective discussion of emerging problems and teaching methods (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 762, p. 48).

Her notes reveal not only a desire to improve her teaching methods but also to gain approval from her colleagues, confirming her professional competence in an environment where women had not yet been recognized as equal participants in the educational process. Despite her high self-criticism, contemporaries noted that she had a unique ability to engage children, maintaining their attention throughout the lesson and transforming learning from a formal obligation into a lively and captivating experience. As S. Myropols'kyi recalled, her lessons were distinguished by exceptional skill and elicited genuine interest from the students. A notable example occurred in 1871, after the lesson "Apple Tree," when the senior-class pupils unanimously asked H. Alchevska to convey their gratitude and their persistent request to keep Chyrikova as their permanent mentor (Myropols'kyi, 1892, s. 57). This incident was significant because subject lessons in the school were usually taught in rotation by different teachers. Yet, the students wished to deviate from the established schedule for their favorite instructor. This prompted a discussion within the school about whether all similar lessons should be entrusted to a single specialist. Despite heated debates, most teachers acknowledged the benefit of observing and learning from a colleague with exceptional pedagogical skills. As a result, Chyrikova was entrusted with conducting subject lessons systematically, which she did with great success. At the same time, Yelyzaveta Dmytrivna herself insisted that excessive specialization could narrow teachers' horizons. She emphasized that a true teacher must be well-rounded because knowledge in only one area does not allow fully addressing students' questions. In her view, an instructor who can skillfully talk about the animal world but falters when discussing trees or other natural phenomena cannot be considered adequately prepared (Myropols'kyi, 1892, s. 58–59). Gordieva's pedagogical work combined two complementary qualities: exceptional individual skill and a commitment to fostering the school's teachers' comprehensive development. Her approach reflected not only professional competence but also a progressive vision of the role of women educators in shaping the new educational culture of the late 19th century. Thus, Gordieva's diary not only documents her pedagogical endeavors but also demonstrates how a woman, operating under strict gender constraints, could earn her colleagues' respect, secure her place within the intellectual community, and influence the formation of a new school culture model.

In the 1870s, significant changes occurred in the life of Yelyzaveta Dmytrivna: she married Petro Andriyovych Gordieiev, a student at the Kharkiv Veterinary Institute. The couple lived for some time in Saint Petersburg, where Petro Andriyovych continued his studies at the Imperial Medical-Surgical Academy and quickly established himself in the scientific field: after defending his master's thesis, he was appointed a privat-docent and later a professor. It was there, in 1875, that their first child, Taras, the future renowned biologist, was born. For Yelyzaveta Dmytrivna, life in the capital did not mean retreating into her husband's shadow. On the contrary, combining motherhood with her pedagogical work, she took a teaching position at a women's gymnasium, remaining an active participant in the educational process (Hlybska, 2017, s. 50). When the family returned to Kharkiv in 1879, Petro Andriyovych's career continued to develop rapidly (Rudnyk, 2009, s. 123–125, 213–223, 369), yet Yelyzaveta Dmytrivna did not confine herself solely to the role of "professor's wife." In the following decades, she taught Russian language and literature at the Second Women's Gymnasium, served on its board of trustees, and at the same time remained devoted to the educational work of H. Alchevska's Sunday school (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 765, p. 1). The latter recalled Yelyzaveta Dmytrivna in her memoirs: "Yes! I admire our teachers, I love them... How could one not respect Chyrikova, who devotes her only free day to a noble cause?!" (Alchevska, 1912, s. 40).

Yelyzaveta Dmytrivna Gordieieva's involvement in creating the fundamental bibliographic index "What Should the People Read?: A Critical Guide to Books for Popular and Children's Reading" became a striking testament to her intellectual contribution to the cause of public education. It was precisely through her work in selecting and critically analyzing literature that this project gained significant domestic and European recognition (What Should the People Read, 1888). The first volume of the publication received high acclaim at the international exhibition in Paris, where the innovative approach and social value of the work of Kharkiv teachers were emphasized. Gordieva herself was awarded a silver medal, which acknowledged her methodological expertise and her dedication to the cause of enlightenment (Myropols'kyi, 1892, s. 105). This award highlighted Gordieva's role as one of the women laying the foundations of a new school and extracurricular education model, oriented toward the democratization of knowledge and the accessibility of books to broad segments of the population. Participation in this project established her as an active educator whose name stood alongside the most prominent figures of the educational movement in the second half of the 19th century.

The private life of Yelyzaveta Dmytrivna organically intertwined with her public activity: alongside raising her children – Khrystyna, Dmytro, Taras, and Bohdan – she maintained space for her own self-realization, demonstrating that a woman could be not only the guardian of the family but

also an active participant in intellectual and cultural life. This constitutes the gender dimension of Gordieieva's biography: her example challenged traditional notions of women's roles in late 19th-century society, showing the possibility of harmoniously combining family responsibilities with professional and civic engagement. Notably, this life stance of the mother also influenced her daughter Khrystyna, who, continuing the family tradition of service to society, chose the path of active participation in public life, realizing herself in her profession and socially beneficial work: after graduating from the gymnasium in 1899, she engaged in pedagogical activities, working for five years at the same women's Sunday school (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 814, p. 1). It was likely then that she fully realized the need to forge her own path, rather than merely benefiting from the efforts of her predecessors. Yelyzaveta Dmytrivna's letter, in which she wrote: "You are the 'young forces,' our 'salt of the earth,' our 'pride'; you are young Russian women, you will prove your equality in labor, knowledge, and the arts, gather your strength, and carry on your small shoulders a great task" (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 833, p. 4), can be regarded as a symbolic passing of the torch to the next generation.

The generation of Khrystyna Petriivna entered a different context than their mothers. In the second half of the 19th century, another form of professional activity recognized by both the authorities and society for women was obtaining the qualification of "trained midwives." The opening of midwifery schools in provincial towns aimed to replace traditional rural midwives with a new generation of educated medical practitioners. For many women, this was the only chance to earn official qualifications and an independent livelihood. Women with a stronger prior education aspired to more and often viewed midwifery as a stepping stone toward the coveted university medical course, access to which remained nearly closed to women in the Russian Empire. In this context, the trajectory of Khrystyna Petriivna Gordieieva's professional realization was taking shape. Like hundreds of her contemporaries, she sought ways to become a physician. However, the government, despite a severe shortage of medical personnel, stubbornly refused to grant women the right to complete education, even blocking diplomas from European universities. As a result, Khrystyna was forced to follow "detour" routes: taking Professor Lesgaft's courses in Saint Petersburg for "physical education instructors and supervisors," serving as a nurse during the Russo-Japanese War (1904–1905), and working for a year at the Lebedyn Zemstvo Hospital. Only briefly did Kharkiv University open its doors to women, and she seized the opportunity. Still, she was forced to transfer to Moscow to attend the private Higher Women's Medical Courses.

This experience proved a test of her willpower and a reflection of generational struggle. Her mother, Yelyzaveta Dmytrivna Gordieieva-Chyrikova, in the 1860s, exerted immense effort to earn the title of "home teacher," thereby asserting a woman's right to participate in educational and cultural life. Half a century later, her daughter Khrystyna fought for a woman's right to become a physician. Here lies the continuity of women's history: each generation claimed its own "territory of freedom," gradually expanding the boundaries of what was permitted. However, the path was complex and fraught with despair. As Khrystyna's friend, V. H. Zaporozhets-Smirnova, wrote, even the strongest-spirited women often felt cornered: "I have no faith in myself; the thought of what I will do next literally torments me – undoubtedly I will take a post as a nurse and for the rest of my days I will simply exist..." (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 833, p. 36). This reflected the condition of an entire generation that aspired to professional careers but had to settle for temporary or secondary roles, which, in reality, were available to virtually all women in the empire without special education (Titovska, 2014, s. 105). The financial aspect was an equally significant factor in women's struggle for professional realization. Education was entirely paid for and, in the first decades, accessible only in Moscow or Saint Petersburg. Unlike her brothers, Khrystyna had to live and feed herself away from home, which became a severe financial burden for the Gordieiev family. The theme of expenses pervades her correspondence with her mother, filled with pain and anxiety: "Today I calculated how much I have cost you all this year and I was simply horrified..." (TsDAMLM, fP. 208, op. 1, d. 790, p. 15). And all of this was for the hope of gaining the right to become a physician. Drawing on the experience and support of her mother, Khrystyna Gordieieva navigated this challenging path.

Just as Chyrikova's generation had swept away gender stereotypes in education, her daughter's generation created its own wave in response to society's demand for medical care, a context in which the gender of medical personnel was no longer ignored. In September 1907, the medical faculty at the Higher Women's Courses in Kyiv began its work, admitting 295 female students. Over the following five years, similar faculties were opened in Kharkiv and Odesa, resulting in hundreds of new women doctors entering the country every four years (Hanitkevych, 2004, s. 58–61, 63, 65).

The First World War finally changed the game's rules: the state was forced to recognize women doctors on an equal footing with men. For Khrystyna, this was an opportunity to establish herself in her profession fully. She worked as a resident physician in Kharkiv clinics and served on the front. In her autobiography, Khrystyna Petriivna Hordieieva notes: "Since the beginning of the World War, I served a year as a resident physician at the hospital of the Mutual Credit Society attached to

the First Clinic of Kharkiv University, then about a year on Sanitary Train No. 177 of the All-Russian Union of Cities, then in the advanced sanitary detachment named after the Voronezh Zemstvo..." (TsDAML, fP. 208, op. 1, d. 814, p. 1). During the Revolution and Civil War, she remained in the medical field, understanding the importance of her work. In the subsequent years of purges and repression under Bolshevik rule in Ukraine, her survival strategy was to occupy lower positions while continuing to work in her profession. This ultimately saved her, as it ensured her evacuation to Georgia on the eve of the occupation.

Conclusions. The study of the biographies of Yelyzaveta Dmytrivna Hordieieva (Chyrikova) and her daughter Khrystyna Petrivna Hordieieva makes it possible to view women's experience of professional self-realization in the second half of the 19th and early 20th centuries as part of broader social transformations. This period marked the time when the issue of women's emancipation moved beyond private conversations and became the subject of active debates in the press, scholarly works, and civic initiatives. Women's aspirations for education and professional fulfillment gradually eroded entrenched notions of "natural" roles, opening the way to new forms of participation in public life. The example of Yelyzaveta Dmytrivna demonstrates that even within the constraints of rigid imperial educational policies and patriarchal stereotypes, it was possible to secure the right to intellectual labor. Her pedagogical work in the Kharkiv Sunday School, collaboration with Khrystyna Alchevska, and the compilation of bibliographic indexes attest not only to her professionalism but also to her conscious stance as a woman-citizen striving to influence the cultural development of society. Khrystyna Petrivna, in turn, continued this path this time in the medical sphere. Despite the obstacles posed by imperial restrictions on women's education, her persistent efforts to qualify as a physician vividly illustrate the complexity of the "detours" women of the late 19th and early 20th centuries had to take to realize their intellectual potential. Thus, the destinies of mother and daughter reflect the evolution of women's strategies within a single family: from attaining the status of a "home tutor" and fighting for the right to teach in schools to mastering the medical profession and serving during wartime. This highlights the gradual, albeit contradictory, expansion of women's activity from the local pedagogical environment to socially significant spheres such as medicine, science, and culture. The experience of the Hordieievs vividly illustrates the ambivalence of women's position in the 19th and early 20th centuries: the formal recognition of certain professional rights was accompanied by persistent barriers that consumed both time and energy. Yet, their biographies confirm that women's path to professional and civic activity was not merely a matter of individual choice, but part of a broader process of societal modernization. Thanks to women such as Yelyzaveta Dmytrivna and Khrystyna Petrivna, a new cultural and social landscape gradually emerged, and women's presence in education and medicine became a recognized and accepted phenomenon.

Funding. The authors received no financial support for the research or publication of this article.

References:

- Abramov, Ya. V.** (1889). *Vnimaniyu intelligentnikh provintsialok (Iz obshchestvennoi zhizni Kharkova)* [To the attention of intelligent provincial women (From the public life of Kharkov)]. Sankt-Peterburg: Tip. Erlikh, 15 s. [in Russian].
- Alchevskaya, Kh. D.** (1912). *Peredumannoe i perezhitoe. Dnevnik, pisma, vospominaniya* [Thoughts and experiences. Diaries, letters, memories]. Moskva: Tipografiya Tovariščestva I. D. Sitina, 897 s. [in Russian].
- Alchevskaya, Kh. D.** (red.). (1888). *Chto čitat narodu? Kritičeskij ukazatel knig dlya narodnogo i detskogo čtenija* [What should the people read? A critical index of books for popular and children's reading]. Sankt-Peterburg: Tip. V. S. Balasheva, t. 1, VIII&805 c. [in Russian].
- Anishchenko, O. V.** (2003). *Profesiina osvita i samorealizatsiia žinok v Ukraini: istoriia ta suchasnist* [Professional education and self-realization of women in Ukraine: history and present]. Nizhyn: Nauka-Servis, 251 s. [in Ukrainian].
- Bagalei, D. I. & Miller, D. P.** (1912). *Istoriya g. Kharkova za 250 let yego sushchestvovaniya* [History of the city of Kharkov for 250 years of its existence]: v 2-kh t. Kharkov: Zilberbergi S-vya, t. 2, 972 s. [in Russian].
- Bohachevsky-Chomiak, M.** (1988) *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, XXVI&460 p. [in English].
- DAKhO** – Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. [State Archives of Kharkiv Region].
- Drach, O. O.** (2008). Vyshcha osvita yak nova model sotsialnoi povedinky žinok u period modernizatsii druhoi polovyny XIX st. [Higher education as a new model of women's social behavior during the modernization period of the second half of the 19th century.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 15, 351–360. [in Ukrainian] <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/13860>.

- Hanitkevych, Ya. V.** (2004). *Istoriia ukrainskoi medytsyny v datakh ta imenakh [History of Ukrainian medicine in dates and names]*. Lviv, 356 s. [in Ukrainian].
- Hlybyska, S. B.** (2017). Soratnytsia Kh. D. Alchevskoi, vchytelka Ye. D. Hordieieva (Chyrykova): hromadskyi ta osobystyi rakurs [Associate of Kh. D. Alchevska, teacher of Ye. D. Gordeeva (Chyrykova): public and personal perspective]. *Istoryko-kulturna spadshchyna rodyny Alchevskykh: teoretychni ta prykladni aspekty biohrafistyky*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 49–54. [in Ukrainian].
- Kobchenko, K. A.** (2007). *Zhinochyi universytet Sviatoi Olhy. istoriia Kyivskykh vyshchykh zhinochykh kursiv [Women's University of St. Olga. History of Kyiv Higher Women's Courses]*. Kyiv, 342 s. [in Ukrainian].
- Miropolskii, S.** (1892). *Shkola i obshchestvo: Chastnaya Kharkovskaya zhenskaya voskresnaya shkola [School and Society: Private Kharkov Women's Sunday School]*. Sankt-Peterburg: Tip. I. N. Skorokhodova, 107 s. [in Russian].
- Paramonov, A.** (05 October 2018). Progulki po Kharkovu. Dom uchitelya Dmitriya Chirikova v Tarakanovskom pereulke [Walks around Kharkov. House of teacher Dmitry Chirikov in Tarakanovsky lane]. *Kharkiv Today*. [in Russian] <https://2day.kh.ua/ru/news/progulki-po-kharkovu-dom-uchitelya-dmitriya-chirikova-v-tarakanovskom-pereulke>.
- Rudyk, S.** (2009). *Hordist «Kharkovskoho veterinarynnoho ynstytutu Ymperatora Nykolaia I» (1805–1905) [The pride of the “Kharkov Veterinary Institute of Emperor Nicholas I” (1805–1905)]*. Kyiv: Akademiia nauk vyshchoi osvity Ukrainy, 376 s. [in Ukrainian].
- Smoliar, L. O.** (red.). (1999). *Zhinochi studii v Ukraini: Zhinky v istorii ta sohodenni [Women's Studies in Ukraine: Women in History and Present]*. Odesa: Astropynt, 440 s. [in Ukrainian].
- Titovska, Zh. V.** (2014). Osoblyvosti rozvytku «sestrynskoho rukhu» v Rosiiskii imperii pid chas Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.) [Peculiarities of the development of the “sister movement” in the Russian Empire during the First World War (1914–1918)]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Istorii ta heohrafiia – Collection of scientific papers of the H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. History and Geography*, 51, 103–109. [in Ukrainian].
- TsDAMLM** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine].
- Volkova, I. O.** (2003). *Zhinky u kulturno-prosvitnytskomu rusi druhoi polovyny XIX st. [Women in the cultural and educational movement of the second half of the 19th century.]*. *Derzhava i pravo: Yurydychni i politychni nauky – State and law. Legal and political sciences*, 19, 538–543. [in Ukrainian].
- Voronina, M. S.** (2003). «Antymonopolni» dii zhinok shchodo vyshchoi osvity v Kharkivskii hubernii u druhoi polovyny XIX st. na pochatku XX st. [“Antimonopoly” actions of women regarding higher education in the Kharkiv province in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century.]. *Zbirnyk naukovykh prats. Serii «Istoriia ta heohrafiia» – Collection of scientific papers of the H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. History and Geography*, 13, 202–206. [in Ukrainian].

Illia Mechnikov in Ukrainian biographical studies: from imperial to national narratives

Olena O. Syniavska

Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: ol.syniavska@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>

Vadym M. Khmarskyi

Odesa I. I. Mechnikov National University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: khmarskyi@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8140-639X>

Abstract.

This article has been prepared to mark the 180th anniversary of the birth of the eminent Ukrainian scientist and Nobel laureate Illia Mechnikov. **The purpose of this article** is to review the contributions of Ukrainian biographical scholarship devoted to the figure of Illia Mechnikov, a native of Slobozhanshchyna, Ukraine, where he began his teaching and research career (in Odesa). The authors single out, from the broader body of biographical literature, the specifically Ukrainian contribution to Mechnikov studies from the late 19th to the early 21st century. **The methodological framework** of the study combines general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) with special historical approaches (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, and biographical), based on the principles of historicism, systematization, integrity, scientific objectivity, and verification. **The scientific novelty** of this research lies in the fact that, for the first time in Ukrainian historiography, a comprehensive review has been made of the works by Ukrainian scholars devoted to the study of Mechnikov's biography and scientific legacy. This forms the foundation for recognizing his belonging to Ukraine's civilizational heritage and for identifying him as a Ukrainian scientist. **Conclusions.** The remarkable personality of Illia Mechnikov (1845–1916) attracted scholarly attention, including from Ukrainian researchers, even during his lifetime. However, a deeper understanding of his place in science and the significance of his intellectual legacy began only after his death – through extensive obituaries and commemorative publications. During the Soviet era, Ukrainian authors sought to demonstrate that the progress of Soviet science was rooted in the strong traditions established by “progressive” scholars of the imperial period, often classifying Mechnikov unambiguously as a “Russian” scientist. Following the collapse of the USSR, processes of national historiographical formation began. Ukrainian scholarship has justifiably incorporated Mechnikov's legacy into Ukraine's civilizational treasury, given that he spent much of his life in Slobozhanshchyna and Southern Ukraine, particularly in Odesa. Therefore, from the perspective of national identification, Illia Mechnikov should rightly be regarded as a Ukrainian scientist.

Keywords: Illia Mechnikov, historiography, biographical studies, history of science, Ukrainian scientist.

Ілля Мечников у вітчизняній біографістиці: від імперських до національних наративів

Олена Синявська

Одеська державна академія будівництва та архітектури

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: ol.syniavska@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7247-3590>

Вадим Хмарський

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: khmarskyi@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8140-639X>

Анотація.

Стаття підготовлена з нагоди 180-річчя від дня народження видатного українського науковця, нобелівського лауреата Іллі Мечникова. **Метою статті** є огляд наукового доробку вітчизняної біографістики щодо постаті Іллі Мечникова, який є уродженцем України (Слобожанщина), де розпочав свою викладацьку і наукову діяльність (Одеса). Автори виокремлюють зі всього біографічного доробку вітчизняний внесок у мечниковознавство з кінця XIX до початку XXI століття. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного, біографічного) методів з принципами історизму, системності, цілісності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено огляд доробку саме українських науковців у вивчення наукового доробку і біографії Іллі Мечникова, що стає підґрунтям причетності його до цивілізаційної спадщини України і визначення його як українського вченого. **Висновки.** Масштабна персона Іллі Мечникова (1845–1916) привертала увагу дослідників, зокрема й українських, ще за його життя. Втім осмислення його місця у науці і ваги наукового доробку розпочалось лише після його смерті – через розлогі некрологи та пам'ятні згадки. Радянські українські автори прагнули продемонструвати, що поступ радянської науки спирався на міцні традиції, закладені «прогресивними» науковцями в імперську добу, до того ж часто-густо його однозвучно класифікували як «російського» вченого. З розпадом СРСР розпочались процеси становлення національних історіографій. Вітчизняна наука небезпідставно залучила спадщину І. Мечникова до цивілізаційної скарбниці України, адже більшу частину життя він провів на Слобожанщині та Півдні України, зокрема в Одесі. Тому, вочевидь, у разі національної ідентифікації Іллі Мечников потребує визначення як «український».

Ключові слова: Ілля Мечников, історіографія, біографістика, історія науки, український вчений.

Постановка проблеми. У 2025 році світова наукова спільнота відзначала 180-річчя від дня народження видатного біолога, імунолога та нобелівського лауреата Іллі Ілліча Мечникова (1845–1916), у 2026 році життя та діяльність вченого згадуватимуть в контексті 110-річчя від дня смерті. Його постать привертає увагу дослідників упродовж понад століття, проте питання його національної ідентифікації та місця в історичній пам'яті України довгий час залишалося дискусійним: радянська традиція наполягала на визначенні його як «російського» вченого, у той час як низка вітчизняних дослідників наприкінці XX – на початку XXI ст. почали обґрунтовувати його належність до українського культурного й інтелектуального простору. У зв'язку з посиленням процесів деколонізації гуманітарного знання постає потреба узагальнити внесок українських авторів у формування біографічного та історіографічного образу І. Мечникова.

Аналіз джерел та останніх досліджень. «Український, російський та французький науковець, один з основоположників порівняльної патології, еволюційної ембріології, імунології та мікробіології, творець наукової школи» – це слова про Іллю Ілліча Мечникова (1845–1916) з оприлюдненого 7 жовтня 2025 року Українським інститутом національної пам'яті «Переліку № 2 осіб та подій періоду Московського царства та Російської імперії, об'єкти, присвячені яким, відповідно до пункту 4 частини 1 статті 2 Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», підпадають під винятки і не містять символіки російської імперської політики» ([Деколонізація](#), 2025).

З одного боку, навіть розгляд постаті І. Мечникова у наведеному вище контексті може викликати подив, але з другого – все ж є чітка афірмативна позиція держави, що стає інструментом історичної політики. Особливо через те, що питання стосовно його національної (у сучасному розумінні) приналежності не таке і просте. Для історіографічної традиції, лівова частка якої припадає на радянський час, характерне визначення І. Мечникова як «російського» вченого, що перекочувало і до сучасної російської оцінки.

Прикметним маркером «націоналізації» І. Мечникова є популярний енциклопедичний ресурс «Вікіпедія» – дуже потужний чинник формування у сучасної допитливої людини уявлення про світ. Російськомовний ресурс, що хоч і не є позицією імперського офіціозу, але визначає І. Мечникова як «російського та французького» вченого. Україномовний – як «українського та французького» (до широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну там була ще вказівка й на його «російськість»). Тут очевидним є зіткнення історичних пам'ятей, де спадщина І. Мечникова вже стає цариною «боїв за історію».

Найкоректнішим, на нашу думку, є англомовний текст «Вікіпедії», вільніший від ідеологічного протистояння мнемонічних бійців, згідно з яким І. Мечников «був зоологом із Російської імперії молдовського дворянського походження...; що народився в регіоні Російської імперії, який є частиною сьогоденної України, в родині молдовського дворянина та матері – української єврейки, а пізніше продовжив свою кар'єру у Франції. Зважаючи на цю складну

спадщину, на Мечникова претендують п'ять різних націй і народів» (Élie Metchnikoff. Wikipedia, 2025). Певно йдеться про єврейський/ізраїльський, молдовсько/румунський, російський, український та французький національні дискурси.

Енциклопедія «Британіка» демонструє еклектичність – спочатку характеризує його як «біолога російського походження» («Russian-born biologist») і одразу ж коректно пише про факт народження І. Мечникова – «побіля Харкова, Україна, Російська імперія [нині Харків, Україна]» (Élie Metchnikoff. Britannica, 2025).

У зв'язку з наведеним вище ставимо собі за мету узагальнити доробок вітчизняних дослідників, щоб простежити еволюцію сприйняття ними видатного вченого. Так, **метою статті** є огляд наукового доробку вітчизняної біографістики щодо постаті видатного українського науковця, нобелівського лауреата Іллі Мечникова (1908), який є уродженцем України (Слобожанщина), де розпочав свою викладацьку і наукову діяльність (Одеса). Під «вітчизняною історіографією» маємо на увазі тих авторів, що у різній мірі мали дотичність до України – не в ідеологічному, а територіальному сенсі.

У статті використано праці імперського, радянського та пострадянського періодів, а також сучасні дослідження, присвячені рецепції постаті І. Мечникова в українському та європейському інтелектуальному просторі. Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено огляд доробку саме українських науковців у мечниковознавстві з кінця XIX до початку XXI століття, що стає підґрунтям причетності Іллі Мечникова до цивілізаційної спадщини України і визначення його як українського вченого.

Виклад основного матеріалу. Витоки біографічної уваги до постаті Іллі Мечникова знаходимо ще в імперському періоді, хоч сам науковець був його сучасником. Засади вивчення його персоні закладено у праці одесита, професора Олексія Маркевича, з історії Одеського університету (1890) (Синявська, 2020). Іллі Мечникову присвячено порівняно великий фрагмент (майже п'ять сторінок) у розповіді про фізико-математичний факультет і, зокрема, кафедру зоології, на якій він працював. Йдеться про шістьох зоологів, але О. Маркевич дозволяє собі епітет лише до І. Мечникова, називаючи його «знаменитим зоологом» (Маркевич, 1890, с. 446). Історик наводить його стислу біографію, переповідаючи про початок наукової кар'єри, змальовує обставини переїзду до Одеси, факт виходу у відставку та констатує перебування І. Мечникова на той час у Парижі. Також у книзі міститься перелік праць, серед яких 80 наукових (переважно німецькою мовою) та 15 науково-популярних, який і займає більшу частину інформації про науковця.

Справжній вибух інтересу до І. Мечникова відбувся у зв'язку з його 70-річчям та смертю – упродовж 1915–1917 рр. З'явилось близько трьох десятків різноманітних рефлексій – від традиційних некрологів до спроб біографічних нарисів та оцінки його наукової спадщини в цілому чи в окремих напрямках біології та філософії. Серед них такі науковці-біологи, як Яків Бардах, Олександр Безредка, Данило Заболотний, Володимир Заленський, Лев Тарасевич, Микола Умов, літературознавець Соломон Штрайх, так чи інакше пов'язані з Одесою чи тамтешнім університетом (Мельник, 1924, с.170–171).

У 1917 році – час різкої лібералізації після падіння імперії – започатковано книжкову серію «Класики природознавства», що передбачала публікацію праць видатних науковців. І першою книгою, що відкрила серію, стали «Лекції про порівняльну патологію запалення» І. Мечникова, які він читав у Пастерівському інституті (Мечников, 1917). Очевидно, що це відбулось завдяки Льву Тарасевичу, випускнику Одеського університету (1891), представнику київської школи патологів Володимира Підвисоцького. Л. Тарасевич – колишній співробітник І. Мечникова у Пастерівському інституті, був одним з п'яти членів редколегії названої книжкової серії. Згодом він вдало адаптувався до нової влади і спромігся перевидати збірку праць І. Мечникова ще раз у 1923 р. у цій же серії. Гадаємо, що його авторитет значною мірою сприяв тому, що постать І. Мечникова потрапила у коло топ-науковців, сприйнятих більшовицькою владою.

Отже, в імперський період вітчизняні дослідники зробили перші кроки щодо окреслення біографії І. Мечникова та його наукового доробку.

Гадаємо, що вирішальною подією для біографів І. Мечникова став вихід у Парижі у 1920 році ґрунтовних спогадів французькою мовою його дружини Ольги Миколаївни, що через п'ять років вийшли друком у СРСР (Мечникова, 1926).

У радянській Україні у 20–30-ті роки XX ст. мечниковознавчі дослідження зосередились у її тодішній столиці (і його малій батьківщині) та Одесі. Так, 1924 р. у Харкові з'явилась друком монографія М. Мельника з небезпідставною претензією на всебічне вивчення І. Мечникова, адже там містилась його біографія, розгляд праць та основ світогляду, хоча сам автор слушно зазначив, що його праця – лише вступ до вивчення І. Мечникова (Мельник, 1924). Варто наголосити й на опублікованій промові одеського мікробіолога Сергія Щастного з нагоди 40-річчя Одеського бактеріологічного і фізіологічного інституту професора Гамалії – колишньої

Одеської бактеріологічної станції, де він висвітлював роль І. Мечникова у створенні знаменитої установи (1925) (Щастний, 1927).

Археографічне освоєння персони І. Мечникова, крім публікацій спогадів О. Мечникової, продовжили біологи Я. Бардах (Бардах, 1925) та О. Безредка, який після І. Мечникова опинився на посаді заступника директора Пастерівського інституту (Безредка, 1926, № 7–8), а 1926 р. у Харкові вийшла друком книжка О. Безредки про науковий доробок І. Мечникова – переклад з французької (Безредка, 1926, 104 с.). Здійснювалась публікація окремих праць І. Мечникова. До безсумнівного успіху вітчизняного мечниковознавства відносимо видання у 1932 р. українською мовою «Лекцій з порівняльної патології запалення, читані у квітні й травні 1891 року в Пастерівському інституті», автор передмови – український лікар С. Генес, а перекладач – І. Холодний (Мечников, 1932). Це був унікальний досвід, що вартий наслідування і сьогодні.

Втім, незважаючи на офіційно-інституційне визнання І. Мечникова у Радянському Союзі, існування вже у 1930-ті роки у Харкові Всеукраїнського інституту бактеріології, епідеміології та сироваткотерапії його імені (нині – Інститут мікробіології та імунології імені І. І. Мечникова Національної академії медичних наук України), біографічна увага до персони І. Мечникова не була екстраординарною.

Заразом І. Мечникову продовжували приділяти увагу в Одеському університеті, зокрема, у книзі «Одеський університет за 75 років (1865–1940)» (1940). У ній акцент зроблено не стільки на науковому доробку І. Мечникова, скільки змальовано його у дусі часу, як громадського діяча, з певними елементами вульгаризаторства, у вирі суспільно-політичної боротьби, у контексті другого різночинського (за В. Леніним), етапу визвольного руху в імперії з його революційно-демократичною ідеологією, що стала предтечею появи марксизму та більшовиків (автор фрагменту Андрій Крячун). Адже невтомний вчений-матеріаліст з ліберальними поглядами відстоював свою позицію у науці, підтримував студентський рух і врешті постраждав від реакційних кіл (Хмарський, 2025, с.136–137).

У 1945 р. настало сторіччя від дня народження Іллі Мечникова. На ювілейному засіданні АН УРСР виступив академік Дмитро Третяков із доповіддю на тему: «І. Мечников як зоолог». Те, що ця проблематика його цікавила і раніше, свідчить чернетка праці «І. І. Мечников як зоолог та антрополог», написана застарілою транслітерацією (з 1912 року він був екстраординарним професором Одеського університету) і зберігається у Державному архіві Одеської області (ДАОО, ф. 331, оп. 1, спр. 6, 19 арк.). Будучи зоологом і послідовником І. Мечникова, Д. Третяков сформулював концептуальні засади його «матеріалістичного світогляду» (Третяков, 1945).

У наступні два роки українською мовою побачили світ праці киян-мікробіологів Сергія Дяченка (Дяченко, 1946) та Бориса Клейна (Клейн, 1947), який був знайомий з І. Мечниковим як співробітник Пастерівського інституту. Директор Інституту філософії АН УРСР Дмитро Острянин захистив присвячену І. Мечникову докторську дисертацію (1953), а також написав дві книжки, видані у Харкові («Світогляд І. І. Мечникова», 1948) та Києві («Боротьба І. І. Мечникова за матеріалізм у природознавстві», 1954).

У цілому українські автори писали про І. Мечникова у контексті загальної радянської парадигми. Це поширювалось і на його «національне» визначення. Так, у 1947 році побачила світ збірка статей, видана Харківським університетом – «І. І. Мечников. Пам'яті великого російського вченого», а в 1951 р. – бібліографічний покажчик «Творчість І. І. Мечникова і література про нього» (Г. Вайндрас, В. Хижняков, Н. Хижнякова). З'явився друком художній твір харківського письменника Бориса Могилевського з промовистою назвою – «Життя Мечникова. Повість про великого російського біолога» (1955).

Отже, можна констатувати, що у перше десятиліття після столітнього ювілею І. Мечникова відбувся справжній прорив у радянському мечниковознавстві. Адже закладено засади бібліографічного, археографічного, науково-популярного вивчення і навіть художнього творення його образу. Характерною ознакою ідеологічної парадигми пізнього сталінського часу була акцентуація, починаючи з назви, на тому, що він був саме «російським» вченим.

У подальші десятиліття мечниковську тематику опанували дослідники союзного масштабу і доробок українських дослідників був порівняно скромним – за кілька десятиліть можна назвати лише нове видання твору Б. Могилевського («І. І. Мечников. Повість про труди і дні великого російського біолога», 1958) у книжковій серії науково-художніх біографій «Життя визначних людей» та монографію біолога Д. Острянина «І. І. Мечников у боротьбі за матеріалістичний світогляд» (1977).

Упродовж 60–80-х років ХХ ст. І. Мечников неодмінно з'являвся на сторінках праць з історії Одеського університету, який з 1945 року носив його ім'я – «Одеському університету – сто років» (1965), «Історія Одеського університету за 100 років» (1968), «Одеський університет 1865–1990» (1991). Неодмінною авторкою фрагментів про нього була історикinja Заїра Першина (Синявська, 2013). У цих книжках, на відміну від аналогічної праці 1940 року, відбувається певна корекція образу І. Мечникова – основний текст про нього розміщено у тих частинах, де йшлося

.....
про освітній процес і наукове життя університету, і лише додано окремі епізоди у розділах, присвячених суспільно-політичній боротьбі. Завдяки цим працям відбувалось перетворення І. Мечникова на культового університетського персонажа, що, звісно ж, не могло не мати надлишкових елементів глорифікації (Хмарський, 2025, с.146–147).

У пострадянський час перевага у «мечниковознавстві» об'єктивно перейшла з радянської до сучасної Росії. Особливо це помітно через наявність інформації на різноманітних російських інтернет-ресурсах (Петрюк, 2010, с. 61–62).

Втім і сучасне вітчизняне мечниковознавство у пострадянський час набуло нового дихання. Воно оформилось вже у перші роки існування незалежної України. Так, до 150-річчя І. Мечникова у 1995 р. проведено аж дві конференції – «Ідеї І.І. Мечникова та розвиток сучасного природознавства» (Харків) (Идеи, 1995) та «Ілля Мечников – великий син України та людства» (Одеса) (Бачинська, 2009, с. 631). У наступні роки дослідники зосередились на менш висвітленому «паризькому» періоді І. Мечникова, коли він працював у Пастерівському інституті (Галушка, 2001; Калита, 2006; Вергунов, 2008). Оригінальним виданням став вихід фотоальбому на 160-річчя І. Мечникова (2005) (Ілля Ілліч Мечников, 2005).

Важливе значення в українському мечниковознавстві має стаття медиків Ірини Кучми й Володимира Резника та психолога Петра Петрюка, опублікована у 2010 році в «Анналах Мечниковського інституту» – науковому журналі Інституту мікробіології і імунології імені І. І. Мечникова АМНУ. Її присвячено різноманітним аспектам біографії, наукового доробку та особистості І. Мечникова. Стаття має репрезентативне коло наукової літератури та історичних джерел, коректні посилання й академічний виклад. Хоч її опубліковано російською мовою і автори висловлюються евфемізмом про внесок І. Мечникова у «вітчизняну та світову науку» (неочевидно, до якої з них віднесено сучасну Росію), отже включають його персону в український контекст (Петрюк, 2010). Також у журналі у ювілейний для І. Мечникова рік опубліковано і вузькоспеціальну статтю щодо його наукового доробку (Чугунов, 2010).

У пострадянській Україні постать І. Мечникова була інтегрована як до контексту історії наукових товариств (Савчук, 1994) чи інституцій (Скрипченко, 1995), так і до конкретних історико-біологічних досліджень у працях В. Севастьянова (Севастьянов, 2002), К. та Ю. Васильєвих (Васильєв, 2007), В. Кузнєцова (Кузнєцов, 2011), а також присвячених мечниковській теорії ортобіозу (Клімова, 2012; Ворожбіт-Горбатюк, 2023) та його педагогічній спадщині (Голубнича, 2019) і зовсім трохи – біографічним сюжетам (Перцева, 2016). Важливою прикметою став акцент у працях на його походженні з України (Рогальчук, 2014; Паламарчук, 2015; Скрипаль, 2018). Не зайвим буде зазначити, що українські дослідники В. Кузнєцов, Н. Паламарчук та В. Савчук є фаховими істориками.

На 170–175-річчя І. Мечникова найбільше відзначились харківські дослідники, зокрема, проведено конференцію «Фундаментальні дослідження у працях І. І. Мечникова: сучасний санітарно-епідеміологічний стан та імунoproфілактики України» та опубліковано спеціальний випуск журналу, у якому їхньому землякові присвячено чотири статті (Белозеров, 2020; Бервено, 2020; Стамблер, 2020; Рогожин, 2020), а так само писали й інші автори (Андрух, 2020). Виділилися харків'яни у 2013 р. і поодиноким вітчизняним археографічним здобутком – публікацією праці І. Мечникова «Етюди оптимізму» (російською мовою) (Мечников, 2013). Зазначимо, що названі статті були присвячені або краєзнавчим, або спеціальнонауковим питанням доробку І. Мечникова. Водночас до столітніх роковин смерті І. Мечникова (2016) з'явилися й узагальнювальні публікації (Руда, 2017; Ezerchuk, 2016). Особливо відзначимо доробок Світлани Рудої – історикині, авторки монографії з історії мікробіології в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., де І. Мечников є одним з найпомітніших фігурантів (Руда, 2000).

У 2020 р. шість співробітників Інституту мікробіології та імунології імені І. І. Мечникова АМНУ у своєму академічному виданні опублікували концептуальну статтю «Життя і творчість Іллі Ілліча Мечникова», де основний акцент зробили на науковому доробку І. Мечникова. Важлива не лише компактна подача його наукових досягнень, але й демонстрація, через посилання, інкорпорованості ідей вченого до сучасної світової науки (Минухин, 2020).

Варто зауважити, що в історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, написаній на 150-річчя закладу вищої освіти (2015), постать І. І. Мечникова виглядає вельми скромно, що безсумнівно ставить питання про спеціальне дослідження щодо перебування видатного науковця в Одесі.

Висновки. Отже, масштабна персона І. Мечникова привертала увагу ще за його життя. Втім осмислення його місця у науці і ваги наукового доробку розпочалось лише після його смерті через розлогі некрологи та пам'ятні згадки. Особливе місце у цьому процесі посіли ґрунтовні спогади його дружини Ольги Мечникової. У 20–30-ті ХХ століття в Україні вийшла друком низка праць про І. Мечникова. У зв'язку зі столітнім ювілеєм відбулась інтенсифікація дослідницької уваги до І. Мечникова, але центр досліджень однозначно перемістився до

союзного центру. Радянські автори прагнули продемонструвати, що поступ радянської науки спирався на міцні традиції, закладені «прогресивними» науковцями в імперську добу, при цьому часто-густо його однозначно класифікували як «російського» вченого.

З розпадом СРСР розпочались процеси становлення національних наукових шкіл, які по-різному сприймали місце наукового надбання І. Мечникова. Вітчизняна наука, переважно зусиллями харків'ян та одеситів, небезпідставно залучила спадщину І. Мечникова до цивілізаційної скарбниці України, адже більшу частину життя він провів на Слобожанщині та Півдні України, зокрема в Одесі. Тому, вочевидь, у разі національної ідентифікації, Ілля Мечников потребує визначення як «український». Однак є інший підхід, який сповідують сучасні вітчизняні енциклопедії, не надаючи жодної національної ознаки (Бачинська, 2009; Скрипаль, 2018). Певно, з огляду на те, що вони за визначенням є українськими.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Андрух, В. С., & Слободян, М. В.** (2020). І. І. Мечников: штрихи до портрета (до 175-річчя з дня народження). *Актуальна інфектологія*, 8(1), 77–83.
- Бардах, Я. Ю.** (1925). Воспоминания об И. И. Мечникове. *Врачебное дело*, 1517, 1195–1201.
- Бачинська, О. А.** (2009). Мечников Ілля Ілліч. *Енциклопедія історії України* (Т. 6, с. 631). Київ: Наук. думка.
- Безредка, А. М.** (1926). Воспоминания о И. И. Мечникове. *Природа*, 7–8.
- Безредка, А. М.** (1926). *История одной идеи. Творчество Мечникова*. Харьков: Госиздат.
- Белозеров, И. В., Кириченко, М. И., Проценко, Е. С., Мищенко, Т. С., Ремнёва, Н. А., & Лядова, Т. И.** (2020). Илья Ильич Мечников и медицинский факультет Харьковского университета. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*, 2(Б), 8–13.
- Бервено, О. М.** (2020). Про музей І. І. Мечникова в Дворічній. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*, 2(Б), 38–40.
- Васильев, Ю. К., & Васильев, К. Г.** (2007). В. В. Подвысоцкий и И. И. Мечников (к 150-летию со дня рождения В. В. Подвысоцкого). *Інтегративна антропологія*, 1(9), 13–15.
- Вергунов, В. А.** (2008). Україна та Франція у житті та творчому доробку І. І. Мечникова. *Сільськогосподарська мікробіологія*, 8, 168–177.
- Ворожбіт-Горбатюк, В., Собченко, Т., & Козиренко, С.** (2023). Теорія ортобіозу Іллі Мечникова. *Новий колегіум*, 1–2(110), 105–109.
- Галушка, Р. А., Кучма, И. Ю., & Глазунова, Л. И.** (2001). Научная деятельность И. И. Мечникова за рубежом. *Аннали Мечниковського інституту*, 2, 65–69.
- Голубнича, Л. О.** (2019). Педагогічні ідеї Іллі Мечникова в контексті сучасності. *Педагогіка та психологія*, 61, 31–42.
- Деколонізація** (2025). Деконізація: оприлюднено переліки осіб та подій, що містять та не містять символіку російської імперської політики URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/perelik-osib-ta-podiy-shcho-ne-mistyat-symvoliku-rosiyskoyi-imperskoyi-polityky> (дата звернення: 21.08.2025).
- ДАОО – Державний архів Одеської області.**
- Дяченко, С. С.** (1946). *І. І. Мечников: життя і діяльність*. Харків: Держмедвидав.
- Идеи** (1995). Идеи И.И. Мечникова и развитие современного естествознания. Тези конференції. Харків.
- Ілля Ілліч Мечников. Фотоальбом.** (2005). Харків.
- Калита, В.** (2006). Эмиль Ру: «Институт Пастера многим Вам обязан». Страницы жизни лауреата Нобелевской премии Ильи Мечникова. *Здоров'я України*, 4. URL: <http://healthua.com/articles/1243.html> (дата звернення: 15.08.2025).
- Клейн, Б. І.** (1947). *Ілля Ілліч Мечніков*. Київ: Вид-во АН УРСР.
- Клімова, О. М., Кордон, Т. І., & Іваненко, М. О.** (2012). Концепція ортобіозу І. І. Мечникова та характеристика імунорезистентності при ішемії кишківника у хворих різного віку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія*, 32, 154–159.
- Кузнєцов, В. О.** (2011). *Становлення та функціонування наукових мікробіологічних шкіл у Новоросійському (Одеському) університеті (друга половина XIX – перша половина XX століть)* (дис. ... канд. іст. наук). Київ.
- Маркевич, А. И.** (1890). *Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета*. Одесса: Эконом. тип.
- Мельник, М.** (1924). *И. И. Мечников: Жизнь, труды, мировоззрение*. Харьков.
- Мечников, І.** (1932). *Лекції з порівняльної патології запалення*. Харків–Київ: Медвидав УСРР.
- Мечников, И.** (1917). *Лекции о сравнительной патологии воспаления*. Москва: Природа.
- Мечников, И.** (2013). *Этюды оптимизма*. Харьков: Фолио.
- Мечникова, О. Н.** (1926). *Жизнь Ильи Ильича Мечникова*. Москва–Ленинград: Госиздат.

- Минухин, В. В., Колотова, Т. Ю., Скляр, Н. И., Воронкина, И. А., Давыденко, М. В., & Казмирчук, В. В. (2020). Жизнь и творчество И. И. Мечникова. *Annals of Mechnikov Institute*, 3, 11–35.
- Паламарчук, Н. І. (2015). Ілля Мечников – лауреат Нобелівської премії, уродженець України. *Сторінки історії*, 39, 33–41.
- Перцева, Ж. Н. (2016). Женщины в судьбе И. И. Мечникова. *Медицинский университет*, 3–4, 7.
- Петрюк, П. Т., Кучма, И. Ю., & Резник, В. И. (2010). Илья Ильич Мечников биографические, научные и психиатрические аспекты (к 165-летию со дня рождения). *Annals of Mechnikov Institute*, 2, 53–62.
- Рогальчук, Л. (2014). З безмежною вірою в силу науки. *Дати і події*, 1(5), 130–133.
- Рогожин, Б. А. (2020). Харьков в жизни И. И. Мечникова. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*, 2(Б), 14–24.
- Руда, С. П. (2000). *Нариси з історії мікробіології в Україні*. Київ: ІВЦ Держкомстату України.
- Руда, С. П. (2017). Становлення мікробіології як наукової дисципліни (до 100-річчя від дня смерті І. І. Мечникова). *Історія науки і техніки*, 10, 204–210.
- Савчук, В. С. (1994). *Естественнонаучные общества Юга Российской империи*. Дніпропетровськ: ДДУ.
- Севастьянов, В. Д. (2002). Вклад І. І. Мечникова та О. О. Ковалевського в створення сільськогосподарської ентомології в Україні. *Вісник ОНУ. Серія Біологія*, 7(1), 314–319.
- Синявська, О. (2013). Заїра Першина: штрихи до портрету. *Історична Україністика в Одеському університеті*, 168–189.
- Синявська, О. (2020). Олександр Маркевич – історіограф Одеського університету. *Південний захід. Одесика*, 29, 210–222.
- Скрипаль, І. Г. (2018). Мечников Ілля Ілліч. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-66768> (дата звернення: 22.08.2025).
- Скрипченко, Г. С. (1995). Одесский НИИ вирусологии и эпидемиологии им. И. И. Мечникова. У *Очерки развития науки в Одессе*, 347–353.
- Славетний співвітчизник (2005). Славетний співвітчизник: до 160-х роковин І. І. Мечникова. Каталог виставки. Харків.
- Стамблер, І. (2020). Ілля Мечников – засновник геронтології. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*, 2(Б), 29–30.
- Третьяков, Д. К. (1945). Мечников як зоолог. До сторіччя з дня народження Іллі Ілліча Мечникова (1845–1945). *Доповіді АН УРСР*, 8–15.
- Хмарський, В. (2025). Еволюція образу Іллі Мечникова у синтетичних працях з історії Одеського університету (кінець 19 – початок 21 ст.). *Бібліотечний Меркурій*, 1(33), 132–150.
- Чугунов, В. В. (2010). Антропологические исследования И. И. Мечникова в истории сексологии XIX–XX веков (к 165-летию со дня рождения). *Аннали Мечниковського інституту*, 2, 49–52.
- Щастный, С. М. (1927). Одесский бактериологический институт за 40 лет: речь в торжественном заседании Научной конференции Института 12/IX 1926. *Отчет Одес. гос. санит.-бактериол. ин-та им. И. И. Мечникова за 1925–1926*, 5–16.
- Élie Metchnikoff. *Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Elie-Metchnikoff> (дата звернення: 22.05.2025).
- Élie Metchnikoff. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89lie_Metchnikoff (дата звернення: 24.05.2025).
- Ezepchuk, Yu. V., & Kolybo, D. V. (2016). Nobel Laureate Ilya Mechnikov: Life story and career. *The Ukrainian Biochemical Journal*, 88(6), 98–109.

References:

- Andrukh, V. S., & Slobodian, M. V. (2020). I. I. Mechnykov: shtrykhy do portreta (do 175-richchia z dnia narodzhennia) [I. I. Mechnikov: Touches to the portrait (on the 175th anniversary)]. *Aktualna infektolohiia*, 8(1), 77–83. [in Ukrainian].
- Bachynska, O. A. (2009). Mechnykov Illia Illiovych [Ilya Mechnikov]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6, p. 631). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Bardakh, Ia. Yu. (1925). Vospominaniia ob I. I. Mechnikove [Memoirs about I. I. Mechnikov]. *Vrachebnoe delo*, 1517, 1195–1201. [in Russian].
- Belozarov, I. V., Kyrychenko, M. I., Protsenko, E. S., Myshchenko, T. S., Remniova, N. A., & Liadova, T. I. (2020). Ilya Illiich Mechnykov i medytsynskyi fakultet Kharkivskoho universytetu [Mechnikov and the medical faculty of Kharkiv University]. *Skhidnoievropeyskyi zhurnal vnutrishnoi ta simeinoi medytsyny*, 2(Б), 8–13. [in Russian].

- Berveno, O. M.** (2020). Pro muzei I. I. Mechnykova v Dvorichnii [On the Mechnikov Museum in Dvorichna]. *Skhidnoevropeyskyi zhurnal vnutrishnoi ta simeinoi medytsyny*, 2(B), 38–40. [in Ukrainian].
- Bezredka, A. M.** (1926). *Istoriia odnoi idei. Tvorchestvo Mechnikova* [The history of one idea. The work of Mechnikov]. Kharkiv: Hosyzdat. [in Russian].
- Bezredka, A. M.** (1926). Vospominaniia o I. I. Mechnykove [Memoirs about I. I. Mechnikov]. *Priroda*, 7–8. [in Russian].
- Chuhunov, V. V.** (2010). Antropolohichni doslidzhennia I. I. Mechnykova v istorii seksolohii XIX–XX stolit (k 165-richchiu) [Anthropological studies of Mechnikov in the history of sexology]. *Annaly Mechnykovskoho instytutu*, 2, 49–52. [in Ukrainian].
- DAOO** – Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa Region].
- Decolonization** (2025). Decolonization: Lists of persons and events that contain or do not contain symbols of Russian imperial policy have been published Retrieved from <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/perelik-osib-ta-podiy-shcho-ne-mistytat-symvoliku-rosiyskoyi-imperskoyi-polityky> (Accessed: 21.08.2025). [in Ukrainian].
- Diachenko, S. S.** (1946). *I. I. Mechnykov: zhyttia i diialnist* [Life and work]. Kharkiv: Derzhmedvydav. [in Ukrainian].
- Élie Metchnikoff.** (2025, May 24). *Wikipedia*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89lie_Metchnikoff (Accessed: 24.05.2025). [in English].
- Élie Metchnikoff.** (n.d.). *Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/Elie-Metchnikoff> (Accessed: 22.05.2025). [in English].
- Ezepchuk, Yu. V., & Kolybo, D. V.** (2016). Nobel Laureate Ilya Mechnikov: Life story and career. *The Ukrainian Biochemical Journal*, 88(6), 98–109. [in English].
- Halushka, R. A., Kuchma, I. Yu., & Hlazunova, L. I.** (2001). Nauchnaia deiatelnost I. I. Mechnikova za rubezhom [Scientific activity of Mechnikov abroad]. *Annaly Mechnykovskoho instytutu*, 2, 65–69. [in Russian].
- Holubnycha, L. O.** (2019). Pedahohichni idei Illi Mechnykova [Pedagogical ideas of Mechnikov]. *Pedahohika ta psykholohiia*, 61, 31–42. [in Ukrainian].
- Idei** (1995). Idei I. I. Mechnikova i razvitie sovremennogo estestvoznaniia [Ideas of Mechnikov and the development of science]. Tezy konferentsii. Kharkiv. [in Russian].
- Illia Illiich Mechnykov.** Fotoalbom [Photo album] (2005). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Kalyta, V.** (2006). Emil Ru: «Institut Pastera mnogim Vam obyazan». Stranitsy zhizni laureata Nobelevskoi premii Illi Mechnikova [«The Pasteur Institute Owes You Much»: Pages from the life of Nobel laureate Ilya Mechnikov]. *Zdorovia Ukrainy*, 4. Retrieved from <http://healthua.com/articles/1243.html> (Accessed: 15.08.2025). [in Russian].
- Khmarskyi, V.** (2025). Evoliutsiia obrazu Illi Mechnykova u syntetychnykh pratsiakh z istorii Odeskoho universytetu (kinets 19 – pochatok 21 st.) [The evolution of Mechnikov's image in syntheses on the history of Odesa University]. *Bibliotechnyi Merkurii*, 1(33), 132–150. [in Ukrainian].
- Klein, B. I.** (1947). *Illia Illiich Mechnykov* [Ilya Mechnikov]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [in Ukrainian].
- Klimova, O. M., Kordon, T. I., & Ivanenko, M. O.** (2012). Kontsepsiia ortobiozu I. I. Mechnykova ta kharakterystyka imunorezystentnosti pry ishemii kyslykivnyka u khvorykh riznogo viku [The concept of I. I. Mechnikov's orthobiosis and the characteristics of immune resistance in intestinal ischemia in patients of different ages]. *Naukovyi visnyk Uzhorodskoho universytetu. Seriya Biolohiia*, 32, 154–159. [in Ukrainian].
- Kuznietsov, V. O.** (2011). *Stanovlennia ta funktsionuvannia naukovykh mikrobiolohichnykh shkil u Novorosiiskomu (Odeskomu) universyteti (druha polovyna XIX – persha polovyna XX stolit)* [The formation and functioning of scientific microbiological schools at Novorossiysk (Odesa) University (late 19th – first half of the 20th century)] (PhD dissertation). Kyiv. [in Ukrainian].
- Markevich, A. I.** (1890). *Dvadtsatypiatiletiie Imperatorskoho Novorossiiskoho universiteta* [25th anniversary of Novorossiysk University]. Odesa: Ekonom. typ. [in Russian].
- Mechnikov, I.** (1917). *Lektsii o sravnitelnoi patologii vospalenii* [Lectures on comparative pathology of inflammation]. Moskva: Priroda. [in Russian].
- Mechnikov, I.** (2013). *Etiudy optymizmu* [Essays on optimism]. Kharkiv: Folio. [in Russian].
- Mechnikova, O. N.** (1926). *Zhizn Illi Illicha Mechnikova* [Life of Mechnikov]. Moskva–Leningrad: Hosizdat. [in Russian].
- Mechnykov, I.** (1932). *Lektsii z porivnialnoi patolohii zapalennia* [Lectures on comparative inflammation pathology]. Kharkiv–Kyiv: Medvydav. [in Ukrainian].
- Melnyk, M.** (1924). *I. I. Mechnikov: zhizn, trudy, mirovozzrenie* [Life, works, worldview]. Kharkiv. [in Russian].
- Minukhin, V. V.** et al. (2020). Zhizn i tvorchestvo I. Mechnikova [Life and work]. *Annals of Mechnikov Institute*, 3, 11–35. [in Russian].

- Palmarchuk, N. I.** (2015). Illia Mechnykov – laureat Nobelivskoi premii, urodzhenets Ukrainy [Nobel laureate and native of Ukraine]. *Storinky istorii*, 39, 33–41. [in Ukrainian].
- Pertseva, Zh. N.** (2016). Zhenshchiny v sudbe I. I. Mechnikova [Women in the fate of I. I. Mechnikov]. *Medychnyi universytet*, 3–4, 7. [in Russian].
- Petriuk, P. T., Kuchma, I. Yu., & Reznik, V. I.** (2010). Il'ia Il'ich Mechnikov: biograficheskie, nauchnye i psikhiatricheskie aspekty (k 165-letiiu so dnia rozhdeniia) [Illia Mechnikov: Biographical, scientific and psychiatric aspects (to the 165th anniversary)]. *Annals of Mechnikov Institute*, 2, 53–62. [in Russian].
- Rohalchuk, L.** (2014). Z bezmeznoi viroiu v sylu nauky. Do 170-richchia vid dnia narodzhennia I. Mechnikova (1845–1945) [With boundless faith in the power of science]. *Dati i podii*, 1(5), 130–133. [in Ukrainian].
- Rohozhyn, B. A.** (2020). Kharkiv v zhyzni I. I. Mechnikova: litsa, doma, ulitsy [Kharkiv in Mechnikov's life: people, houses, streets]. *Skhidnoevropeyskyi zhurnal vnutrishnoi ta simeinoi medytsyny*, 2(B), 14–24. [in Russian].
- Ruda, S. P.** (2000). *Narysy z istorii mikrobiologii v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.)* [Essays on the history of microbiology in Ukraine]. Kyiv: IVTs Derzhkomstatu Ukrainy. [in Ukrainian].
- Ruda, S. P.** (2017). Stanovlennia mikrobiologii yak naukovoï dystsyplyny (do 100-richchia vid dnia smerti I. I. Mechnikova) [The formation of microbiology as a scientific discipline]. *Istoriia nauky i tekhniki*, 10, 204–210. [in Ukrainian].
- Savchuk, V. S.** (1994). *Estestvennonauchnye obshchestva luga Rossiiskoi imperii: vtoraiia polovina XIX – nachalo XX st.* [Natural science societies of the South of the Russian Empire]. Dnipropetrovsk: DDU. [in Russian].
- Sevastianov, V. D.** (2002). Vklad I. I. Mechnikova ta O. O. Kovalevskoho v stvorennia silskohospodarskoi entomologii v Ukraini [Contribution to agricultural entomology]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Biologhiia*, 7(1), 314–319. [in Ukrainian].
- Shchasnyi, S. M.** (1927). Odeskyi bakteriologichnyi instytut za 40 rokiv: rech u torzhestvennomu zasidanni 12/IX 1926 [The Odesa Bacteriological Institute for 40 years]. *Otchet Odeskoho derzhavnoho sanit.-bakteriol. instytutu im. I. I. Mechnikova za 1925–1926*, 5–16. [in Russian].
- Skripchenko, H. S.** (1995). Odeskyi naukovo-doslidnyi instytut virusologii i epidemiologii im. I. I. Mechnikova [Odesa Research Institute of Virology and Epidemiology]. In *Ocherki razvitiia nauki v Odesse*, 347–353. [in Russian].
- Skrypal, I. H.** (2018). Mechnykov Illia Illiovych [Illia Mechnikov]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-66768> (Accessed: 22.08.2025). [in Ukrainian].
- Slavetnyi spivvitchyznak** (2005). Slavetnyi spivvitchyznak: do 160-kh rokovyn I. I. Mechnikova: katalog vystavky [An illustrious compatriot: Exhibition catalog] Kharkiv. [in Ukrainian].
- Stambler, I.** (2020). Illia Mechnykov – zasnovnyk herontologii [Founder of gerontology]. *Skhidnoevropeyskyi zhurnal vnutrishnoi ta simeinoi medytsyny*, 2(B), 29–30. [in Ukrainian].
- Syniavska, O.** (2013). Zaira Valentynivna Pershyna: shtrykhy do portretu [Zaira Pershyna: Strokes to a portrait]. *Istorychna Ukrainistyka v Odeskomu universyteti: vyznachni vikhi, personazhi, dorobok*, 168–189. [in Ukrainian].
- Syniavska, O.** (2020). Oleksii Markevych – istoriohraf Odeskoho universytetu [Oleksii Markevych, the historiographer of Odesa University]. *Pivdennyi zakhid. Odesyka*, 29, 210–222. [in Ukrainian].
- Tretiakov, D. K.** (1945). Mechnikov yak zooloh. Do storichchia z dnia narodzhennia Illi Illiicha Mechnikova (1845–1945) [Mechnikov as a zoologist]. *Dopovidi AN URSS*, 8–15. [in Ukrainian].
- Vasyliev, Yu. K., & Vasyliev, K. H.** (2007). V. V. Podvysotskyi i I. I. Mechnykov [Podvysotskyi and Mechnikov]. *Intehratyvna antropologhiia*, 1(9), 13–15. [in Russian].
- Verhunov, V. A.** (2008). Ukraina ta Frantsiia u zhytti I. I. Mechnikova [Ukraine and France in Mechnikov's life]. *Silskohospodarska mikrobiologhiia*, 8, 168–177. [in Ukrainian].
- Vorozhbit-Horbatyuk, V., Sobchenko, T., & Kozyrenko, S.** (2023). Teoriia ortobiozu Illi Mechnikova [Mechnikov's theory of orthobiosis]. *Novyi kolehium*, 1–2(110), 105–109. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 24.10.2025

The development of political consciousness and activity of Jewish communities in the towns of Right-bank Ukraine at the beginning of the 20th century and during the period of the Ukrainian Central Rada

Anatolii L. Hlushkovetskyi

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3197-4580>

ResearcherID Web of Science: AAE-4390-2022

Oleksandr B. Komarnitskyi

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: kob-1974@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1012-3683>

ResearcherID Web of Science: ABC-6699-2020

Abstract.

The **purpose** of the article is to analyze the process of formation and evolution of political consciousness and Jewish communities' activity in the towns of Right-Bank Ukraine at the beginning of the 20th century and during the era of the Central Rada of Ukraine. The **methodological basis** of the research is grounded in the principles of objectivity, historicism, systematicity, and verification. The applied methods include historical-descriptive, quantitative-statistical, comparative-historical, archaeographic, historical-sociological methods, as well as the case study method. The **innovative scientific value** of the paper lies in an in-depth analysis of the political consciousness and activity of the Jewish population in the towns of Right-Bank Ukraine, grounded in an extensive body of archival materials, a critical review of historiographical stereotypes, and the analysis of underexplored aspects of local socio-political life. **Conclusions.** The towns of Right-Bank Ukraine were arenas of profound ethnonational and socio-political transformations. A distinctive feature of these settlements was the high concentration of Jewish population, which not only constituted a significant portion of the overall demographic composition but also played an active role in the political, economic, and cultural life of the region. The political engagement of the Jewish population covered a broad spectrum – from the left-radical Bund to nationalist Zionist movements – demonstrating profound ideological polarization within the community itself. At the same time, Ukrainian - Jewish relations in urban areas were characterized by a certain degree of ambiguity. Despite certain instances of cooperation and solidarity during the revolutionary upheavals of 1917–1918, noticeable tensions arose, driven by social, economic, and political factors. However, it is important to note that it was precisely in the towns where elements of a new political culture began to emerge, which, despite all contradictions, created prerequisites for dialogue between ethnic groups.

Keywords: Jews, town, Right-Bank Ukraine, party, local self-government, elections, socio-political life.

Розвиток політичної свідомості й активності єврейських громад містечок Правобережної України на початку ХХ ст. та в добу Української Центральної Ради

Анатолій Глушковецький

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3197-4580>

ResearcherID Web of Science: AAE-4390-2022

Олександр Комарніцький

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: kob-1974@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1012-3683>

ResearcherID Web of Science: ABC-6699-2020

Анотація.

Мета статті – проаналізувати процес формування та еволюції політичної свідомості й активності єврейських громад у містечках Правобережної України на початку ХХ ст. та у добу Української Центральної Ради. **Методологічна основа дослідження** базується на принципах об'єктивності, історизму, системності та верифікації. Застосовані історико-описовий, кількісно-статистичний, порівняльно-історичний, археографічний, історико-соціологічний методи, метод case study. **Наукова новизна статті** полягає в поглибленому аналізі політичної свідомості й активності єврейського населення містечок Правобережної України, заснованому на широкому масиві архівних джерел, критичному перегляді історіографічних стереотипів та висвітленні малодосліджених аспектів місцевого громадсько-політичного життя. **Висновки.** Містечка Правобережної України були ареною глибоких етнонаціональних та соціально-політичних трансформацій. Особливістю цих поселень була висока концентрація єврейського населення, яке не лише становило значну частку загального демографічного складу, але й відігравало активну роль у політичному, економічному та культурному житті регіону. Політична активність євреїв охоплювала широкий спектр – від ліворадикального Бунду до націоналістичних сіоністських організацій, що відображало глибоку політичну поляризацію всередині самої громади. Водночас українсько-єврейські взаємини в містечках не були однозначними. Попри окремі випадки співпраці та солідарності в умовах революційних зрушень 1917–1918 рр., виявлялися й ознаки напруження, зумовлені соціальними, економічними та політичними чинниками. Проте важливо зазначити, що саме в містечках відбувалося зародження елементів нової політичної культури, яка, незважаючи на усі суперечності, формувала передумови для діалогу між етносами.

Ключові слова: євреї, містечко, Правобережна Україна, партія, місцеве самоврядування, вибори, громадсько-політичне життя.

Постановка проблеми. Початок ХХ ст. був часом суттєвих змін у всій Східній Європі: зростання політичної активності, національних рухів, модернізаційних процесів, культурно-освітніх реформ. Єврейські громади, як значна частина населення Правобережжя, опинилися в центрі цих перетворень – вони не лише зазнавали зовнішніх впливів, але й брали участь у формуванні нових громадянських, національних і політичних ідентичностей. Ці процеси набули особливого значення в період Української Центральної Ради, коли громади отримали реальну можливість для самоврядування, участі в державотворчих процесах та реалізації прав національної автономії. У той час євреї активно включалися в громадсько-політичне життя, реагуючи на виклики національного відродження, революційних подій та змін у державному устрої. Вони прагнули захистити свої права, зберегти культурну і релігійну ідентичність, а також знайти своє місце у нових політичних реаліях. Так, аналіз двох історичних етапів дозволяє простежити тяглість, динаміку та особливості громадсько-політичного становлення єврейських громад у добу змін. Зауважимо також, що чимало робіт з історії Правобережної України та єврейського населення концентруються на великих містах, на економічній чи культурній історії, а теми, що стосуються саме громадсько-політичної діяльності містечкових громад у той період потребують детального дослідження.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографія проблеми є частиною ширшого поля досліджень єврейської історії в Україні. Тема охоплює перші десятиліття ХХ ст., коли єврейські громади активно брали участь у політичних процесах, зокрема, через діяльність політичних партій, культурних та освітніх установ, а також участь у революційних подіях. Так, дослідники В. Гула (Гула, 2018, 2022) і О. Федьков (Федьков, 2015) аналізують участь єврейських громад у політичних процесах того часу здебільшого через діяльність політичних партій, таких як Бунд та сіоністські організації. Ці партії активно діяли в містечках Правобережної України, організовуючи культурні та освітні заходи, а також беручи участь у революційних подіях. Окремі дослідження також охоплюють соціально-економічне становище єврейських громад, зокрема, їх участь у революції 1905–1907 рр., підтримку діяльності осередків Бунду та інших політичних партій, а ще боротьбу за права, свободи і демократизацію суспільства. У цьому контексті якісно виділяється дисертація Л. Орловського (Орловський, 2019). Історики О. Мельничук та Я. Цецик дослідили організацію та проведення Союзом російського народу антиєврейської пропаганди на Волині напередодні та на початку Першої світової війни (Мельничук, Цецик, 2024). Колективна монографія «Суспільно-політичні та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст», видана Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, висвітлює розвиток єврейських громад в Україні в контексті європейських процесів (Суспільно-політичні та історичні аспекти, 2022). С. Білокінь торкається єврейського питання в контексті роботи Центральної Ради, оприявнює участь євреїв у державних структурах УНР, зокрема міністерстві у справах євреїв (Білокінь, 2004). Великий внесок у висвітлення громадсько-політичних та культурно-освітніх аспектів життя євреїв в

Україні у роки боротьби за українську державність належить В. Гусеву (Гусев, 1996), І. Мищаку (Мищак, 2022) і О. Найману (Найман, 2000).

Окремі аспекти окресленої теми розглянуто у наукових працях А. Глушковецького, О. Завальнюка, О. Комарніцького (Глушковецький, 2010; Завальнюк, Комарніцький, 2005; Комарніцький, 2009).

Під час підготовки статті ми послуговувалися документами Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань і українців (ЦДАГОУ), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), Центрального державного архіву літератури і мистецтва України, Державного архіву Російської Федерації, Державних архівів Вінницької, Київської і Хмельницької областей, матеріалами тогочасної періодичної преси.

Попри значний прогрес у вивченні теми, помітні певні прогалини в історіографії. Зокрема, потребує подальшого дослідження вплив революційних подій 1917–1918 років на єврейські громади, а також взаємодія єврейських громад з іншими етнічними та політичними групами в той період. Також важливо звернути увагу на локальні аспекти, зокрема, на специфіку містечок Правобережної України, що може дати глибше розуміння місцевих особливостей тогочасного громадсько-політичного життя євреїв.

Мета статті – проаналізувати процес формування та еволюції політичної свідомості й активності єврейських громад у містечках Правобережної України у перші десятиліття ХХ ст., з'ясувати вплив соціально-політичних змін на трансформацію єврейського політичного руху та участь єврейських громад у суспільно-політичному житті регіону.

Виклад основного матеріалу. На зламі ХІХ і ХХ століть містечка Правобережної України зазнавали активних етнонаціональних трансформацій. Основу національного складу населення становили єврейська, українська, російська та польська етнічні спільноти. Точно визначити чисельність цих груп у правобережних містечках складно, оскільки статистичні джерела того часу, за винятком перепису населення 1897 року, не надавали подібної інформації. За нашими підрахунками, станом на 1897 р. у правобережних містечках православні складали 51,5% від усього населення, іудеї – 42,6%, а представники інших конфесій – 5,9% (Населенные места Российской империи, 1905, с. 17–29, 78–89, 158–170 (підр. наші).

Отже, з національного погляду, містечка істотно відрізнялися як від сільської місцевості, де домінувало українське населення, так і від міст, у яких частка росіян була значно вищою. Що ж до єврейського населення, то розрахунки показують, що у містечках частка євреїв, хоч і не набагато, але все ж була вищою, ніж у містах. А. Гуменюк встановив, що в останніх єврейське населення складало 39,7% (Гуменюк, 1995, с. 108). Цей показник був вищим у Волинській та Подільській губерніях, де, за підрахунками російського демографа Я. Шабада, він сягав 50,77% і 46,4% відповідно, а в містечках цих губерній – 49,3% і 44,2% (Еврейская энциклопедия, т. 5, с. 739; т. 12, с. 648). На Київщині, навпаки, частка єврейського населення становила 31,6% у містах і 37,9% у містечках (Еврейская энциклопедия, т. 9, с. 511).

Попри це, беззаперечним є те, що саме містечка були основним місцем проживання євреїв на Правобережжі. За нашими підрахунками, у містечках мешкало 50,1% загальної чисельності єврейського населення цього регіону (Населенные места Российской империи, с. 17–29, 78–89, 158–170 (підр. наші).

Загалом у 11 із 36 повітів Правобережної України євреї становили понад половину мешканців містечок. Саме значна єврейська присутність у містечкових поселеннях Правобережжя, на нашу думку, стала підставою для хибного уявлення деяких дослідників, які вважали ці містечка єврейськими. Цей погляд підтримував М. Кіппер (Киппер, 1930), І. Іванова (Іванова, 2003, с. 22–26), В. Лукін, А. Соколова, Б. Хаймович (100 еврейских местечек, 1997, 2000). Ю. Сіцінський дав доволі оригінальне трактування поняття «містечко», сприймаючи його як різновид «міста». Зокрема, описуючи Смотрич (який він називав «містом»), дослідник зазначав, що це поселення поділяється переважно на дві частини: українське село та єврейське містечко (ДАХМО, ф. р. 3333, оп. 1, спр. 28, арк. 1 зв.).

У містечках Правобережжя діяли осередки єврейських політичних партій, серед яких найактивнішими були представники Бунду. За даними О. Симчишина, бундівські організації на Поділлі функціонували в 12 містечках (Симчишин, 2004, с. 133–136). Ці осередки ставили завдання організовувати мітинги, поширювати прокламації та проводити страйки. Вартим уваги є випадок у Зінкові, де бундівці змусили власника кузні Воймана звільнити російських працівників і прийняти на їхнє місце євреїв (ДАХМО, ф. 228, оп. 2, спр. 155, арк. 50). У Чорному Острові члени партії створили єврейську самооборону та організували збір пожертв на потреби бойової дружини (Симчишин, 2004, с. 134). Бундівські осередки також функціонували в київських містечках – Біла Церква, Коростишев, Сміла, Городище, Макарів (Гусев, 1992, с. 36, 38, 39, 40, 42), Ружин (Махорін, 2000, с. 34), а також у волинських – Баранівка та Чуднів (Гусев, 1992, с. 40).

Діяли в містечках і осередки Соціалістичної єврейської робочої партії. На жаль, інформації про їх діяльність обмаль. Водночас із листа міщанина Могилева Л. Койфмана до засновника

СЕРП М. Зільберфарба від 7 грудня 1906 р. відомо, що осередки партії у містечках Могилівського повіту були активними: «Виборча комісія [вибори до Державної Думи] збирається виключити околичні містечка з Могилівської виборчої курії і зарахувати їх до м. Бару. Це значить позбавити могилівських виборців-євреїв їх більшості над християнськими виборцями» (ДАРФ, ф. 102 ДПОО. Оп. 235, спр. 725 ч. 62, арк. 2). Подібне мало місце в Ольгопільському і Проскурівському повітах (ДАРФ, ф. 102 ДПОО. Оп. 235, спр. 725 ч. 62, арк. 10). 23 грудня 1906 р. на активність єврейського населення звертав увагу у своєму донесенні начальник Київського губернського жандармського управління: «євреї, що становили досить багаточисельне населення повітових міст і містечок у Київській губернії, є серйозним фактором під час виборів завдяки своїй згуртованості, а головним чином завдяки своєму впливу на групу поміщиків і власників торговельних закладів» (ДАРФ, ф. 102 ДПОО. Оп. 235, спр. 725 ч. 32, арк. 37)

Сіоністські організації також набули значного поширення. Наприклад, у Дунаївцях, на одному із зібрань, сіоністи зачитали реферати, в яких критикували діяльність Бунду, закликали до повалення самодержавного ладу та засуджували єврейські погроми (ДАХМО, ф. 281, оп. 1, спр. 7860, арк. 256, 257). Серед активних осередків виділялися також сіоністські організації Радзивилова, Шепетівки (ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 85, арк. 22–23, 40), Мирополя (ДАРФ, ф. 102 ДПОО. Оп. 235, спр. 725 ч. 15, арк. 8) і Тального (Федьков, 1993, с. 184–185). Окрім цього, в Меджибожі та Старій Синяві діяли єврейські молодіжні організації. Втім їхній вплив на єврейську спільноту був незначним. Ба більше, їхня діяльність нерідко не отримувала підтримки з боку тих громадян, інтереси яких вони нібито представляли. Показовим є випадок, що стався влітку 1907 р. у Меджибожі. Там представники місцевого осередку Бунду закликали всіх шевців до загального страйку. Тих же, хто відмовлявся приєднатися, намагалися змусити силоміць – вдавалися до фізичного тиску, погроз і навіть насильства проти самих робітників та їхніх родин. Ситуація дійшла до того, що окремі євреї-шевці разом із членами своїх родин звернулися до місцевої поліції з проханням захистити їх від радикально налаштованих активістів, які намагалися дестабілізувати обстановку (Нестеренко, 2004, с. 355–356).

Цікаво, що євреї входили до осередків і українських політичних партій, зокрема Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Так, у Медвині з 26 активістів 15 були українцями, а 11 – євреями, тоді як у Богуславі серед активних учасників згадуються лише євреї. У Корнині головою містечкового комітету став євреї С.-Я. Ш. Ципенко (Федьков, 1993, с. 204).

Єврейську громаду в містечках очолювали громадські рабини, яких, як і їхніх помічників, обирали шляхом голосування. Вибори відбувалися в кілька етапів: спочатку кожне молитовне товариство делегувало своїх уповноважених, а вже ті, на спільних зборах, обирали рабина та його помічників. Члени духовних правлінь молитовних будинків – такі як староста, скарбник і вчені – також обиралися шляхом голосування. Після цього їхні кандидатури затверджувало губернське правління (Орлянський, 1997, с. 38–39]. Прикладами таких виборів можуть слугувати випадки у Златополі, Кам'янці та Корсуні (ДАКО, ф. 1, оп. 151, спр. 87, арк. 1–5зв.; спр. 102, арк. 1, 4–6; спр. 157, арк. 2, 33).

Фактичним лідером громади був духовний рабин, хоча формально він вважався лише помічником громадського рабина. Такий розподіл ролей не спричиняв конфлікти – навпаки, обидва рабини зазвичай діяли у злагоді та співпраці (100 єврейских местечек, 1997, с. 155). За нашими відомостями, у 1904 р. в містечках Подільської губернії було 23 раввінати (Адрес-календарь, 1904, с. 97, 108, 116, 125, 137, 148, 157, 167, 180, 190, 201, 212). Основним органом законодавчої та виконавчої влади громади був кагал, до складу якого входило 20 і більше членів, яких щорічно переобирали. Також функціонував раввінський суд, що переважно розглядав приватні справи (100 єврейских местечек, 1997, с. 226, 230).

Громадсько-політичне життя єврейських громад Правобережної України на початку ХХ ст. стало основою для їх активної участі в українському державотворенні в добу Української Центральної Ради, яка вперше в історії українського суспільно-політичного руху сформулювала чітку програму, спрямовану на забезпечення рівноправності всіх націй і народностей в УНР, задоволення їхніх культурно-національних, релігійних та інших потреб, а також створила правові засади демократичної політики у сфері міжнаціональних відносин (Рафальський, 2000, с. 84). М. Грушевський вважав, що надання євреям, росіянам, полякам права на національно-культурне самовизначення та рішуче викорінення антисемітизму сприятимуть встановленню міцного взаєморозуміння, солідарності й навіть взаємної приязні між титульною нацією та національними меншинами (Політична історія України, 2003, с. 44).

Спроби досягти компромісу між сторонами проявлялися і на містечковому рівні. Так, у Чорнобилі 18 червня 1917 р. соціал-демократ Гуревич закликав єврейське та українське населення до взаєморозуміння. Він визнавав вимоги українських організацій справедливими та надавав великого значення Центральній Раді як найвищому органу влади (Як ставляться євреї, с. 4). Під час Установчих зборів Шполянського споживчого товариства 11 травня 1917 р. промовці виступали на підтримку рівноправності національних меншин і відродження мов інших

етносів, що проживали в Україні. Один із доповідачів зазначив: «Якщо мені дороге моє рідне, якщо я поважаю свою мову й народ, то маю розуміти, що євреєві чи полякові так само дороге його рідне та його народ» (Губа, 2002, с. 91–92). 24 жовтня 1917 р. Генеральний секретар з національних справ О. Шульгин звернувся до Коростишівської волосної земської управи з проханням задовольнити клопотання голови місцевої єврейської громади Арона Раткера щодо дозволу на роботу єврейських крамниць у святкові та вихідні дні. На його переконання, це мало сприяти налагодженню добросусідських стосунків між національностями у вільній Україні та забезпеченню прав національних меншин (ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 31, арк. 13в.). Позитивно подібне питання було вирішено і в Сатанові (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 50, арк. 14, 17). У Ходоркові місцевий православний священник та єврейський кантор разом відслужили панахиду за загиблими за волю. Під час організованого мітингу виступи пролунали українською, російською, єврейською та польською мовами (Борьба за власть Советов, 1957, с. 100). У Махнівці та Кагарлику національні свята українців активно підтримували єврейські та польські громадські й політичні організації (Вісти з краю. Національне свято, с. 3; Вісти з краю. Свято волі, с. 3). У березні та квітні 1917 р. Лисянська «Просвіта» проводила революційні маніфестації, в яких також брали участь євреї. Вони виступали із закликами до братерської єдності між єврейським і українським народами (Вісти з краю. Діяльність Лисянської «Просвіти», с. 3). Відкрито висловили підтримку українській владі єврейські громади ще кількох містечок (Вісти з краю. Вистава, с. 3; 3 українського життя. Мітинг у м. Бородянці, с. 3–4; ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 93, арк. 100). Центральну Раду привітав Перший з'їзд представників єврейських громад Проскурівського повіту Подільської губернії, в якому брали участь також мешканці містечок (ЦДАВО України, ф. 1854, оп. 1, спр. 18, арк. 5). У містечку Іванків навесні 1918 року відбулася показова подія: на запрошення місцевих українських активістів євреї долучилися до Шевченківської маніфестації. У колоні, окрім них, було лише десятеро українців. Селяни поставилися до цього з іронією, жартома назвавши подію «жидівською маніфестацією» (Чериковер, 1930, с. 252).

Євреї брали участь у діяльності суто українських організацій, зокрема Вільного козацтва. Виступивши на засіданні Центральної Ради 6 серпня 1917 р., Симон Петлюра повідомив про перебіг формування цих загонів і підкреслив, що в багатьох місцевостях до їхнього складу входили представники різних національностей. Однак, як з'ясував дослідник В. Лободаєв, через національно-українську орієнтацію руху, представники національних меншин долучалися до нього нечасто й здебільшого тимчасово (Лободаєв, 2001, с. 39–40). Згідно з архівними джерелами, у містечках євреї вступали до лав Вільного козацтва лише в окремих випадках – зокрема, у Горностайполі, Трипіллі (ЦДАВО України, ф. 811, оп. 1, спр. 1, арк. 216 зв., 312) та кількох населених пунктах Ушицького повіту (ДАВіО, ф. р. 1196, оп. 1, спр. 4, арк. 59).

Тодішнє містечкове населення вирізнялося значною активністю неукраїнських громадян. У зв'язку з цим історикиня В. Піскун підкреслила, що навіть у містах і містечках з переважною українською більшістю політична активність національних меншин була вищою, через що саме вони частіше обиралися до керівних органів (Піскун, 1999, с. 102). Так, у Животові (ДАКО, ф. 1, оп. 325, спр. 2832, арк. 2) та Уланові (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 5, спр. 12, арк. 26) всі ключові посади в місцевому самоврядуванні обіймали євреї. На спільне засідання представників повітових і міських організацій Літинського повіту, що відбулося 13 квітня 1917 р. і було присвячене початковому впорядкуванню місцевого життя, запросили чотирьох членів містечкових виконкомів, з яких двоє були євреями (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 39, арк. 244). Саме тому занепокоєння Ольгопільського повітового інструктора А. Дячука виглядало цілком обґрунтованим. У своєму звіті до Організаційної комісії Центральної Ради він наголошував на необхідності приділити особливу увагу ситуації в Бершадській волості, де значну частину населення становили євреї. На його думку, за умови активного використання виборчих прав, єврейське населення могло б отримати представництво в земських установах. У зв'язку з цим він наполягав на вжитті заходів, щоб забезпечити селянському населенню більшість голосів (ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 50, арк. 58). Подібні повідомлення надходили й з інших волостей. Реакція селян на такі ситуації була своєрідною. Наприклад, у Брусиліві під час виборів до волосного земства селяни не дозволяли євреям брати участь у голосуванні, а місцевого інструктора ледь не побили, підозрюючи його у єврейському походженні (Вибори до волосного земства, с. 3). Унаслідок подібних дій представництво національних меншин у списках новообраних волосних земських гласних загалом залишалося незначним. Зокрема, у Погребищенській волості серед 34 обраних гласних лише 6 були євреями та 1 – поляком (3 життя повіту. У Погребищенській волості, с. 3); у Катеринопільській – з 40 гласних лише 3 були євреями; у Шполянській – з 50 гласних єврейське населення було представлене 4 особами (ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 49, арк. 22зв., 28); у Гранівській – серед 49 гласних лише 2 були євреями (ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 50, арк. 70 зв.) тощо.

Одним із найяскравіших проявів зростання політичної свідомості національних меншин стала активність місцевих осередків національних політичних партій. Їх формування відбувалося в

.....
умовах напруженого міжпартійного суперництва. Політичне життя єврейської громади того часу вирізнялося виразною конфронтацією між двома таборами: з одного боку, єврейські соціалісти, які домінували в органах законодавчої та виконавчої влади УНР, з іншого – сіоністсько-клерикальна більшість, що мала вплив у єврейських громадах. Цілком слушною є думка сучасного українського історика Г. Кривошиї, що серйозною помилкою Центральної Ради була її одностороння ставка на ліві, соціалістичні сили серед національних меншин. Водночас вона свідомо проігнорувала пропозиції співпраці з консервативними колами, які, на відміну від соціалістів, виявляли більшу готовність підтримати ідею української державності (Кривоший, 1997, с. 20).

Згідно з наявними даними, у більшості єврейських містечкових громад домінували прихильники сіонізму. Зокрема, у містечку Володимирець Волинської губернії під час загальних зборів єврейської громади, скликаних місцевою сіоністською організацією 5 вересня 1917 р., висловлено вимогу забезпечити представництво широких верств єврейського населення в Центральній Раді. Учасники зборів наголошували, що бундівці та об'єднані єврейські соціалісти не мають достатніх повноважень, аби представляти інтереси всіх євреїв України (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 238, арк. 5). Сіоністи з Рокитного виступили з ініціативою надіслати телеграму з вимогою скликати єврейські національні збори на широкій демократичній основі з метою обрання представників єврейської спільноти до Центральної Ради та Генерального Секретаріату (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 238, арк. 4). Аналогічний протест був спрямований до УЦР сіоністським осередком із Полонного (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 238, арк. 9).

Значну політичну активність виявляли сіоністи містечок Сатанів і Зіньків Подільської губернії. У Сатанові відразу після Лютневої революції розгорнули діяльність партійні організації «Гехалуц» і «Цейре-Ціон». Керівництво громадською радою (Ваадам) очолив представник сіоністського руху Р. Ледервергер. Вони заснували школу, організували вечірні курси з вивчення івриту, проводили концерти й театральні вистави. Під їхнім впливом діяли позичково-ощадна каса, кооператив та благодійні організації «Бікур Холім», «Лінат Цедек» і «Гекдеш» (100 єврейських містечек України, 1997, с. 203).

У Зінькові сіоністи заснували товариство «Тхія» та партійний клуб, дбали про своє представництво в єврейських громадських і комунальних установах, а також у керівництві місцевої єврейської школи. Окрім цього, вони організували бібліотеку з книгами на івриті, драматичну студію та дитяче об'єднання «Пірхей-Ціон» (100 єврейських містечек України, 1997, с. 104–105). Їхні організації також активно діяли в Городку, Чуднові та Лисянці (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 10, арк. 2, 17–19, 27).

Серед інших національних політичних сил помітну активність виявляли осередки Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії. Зокрема, партійці з трьох містечок (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 91, арк. 70–71, 75; спр. 93, арк. 100) висловили подяку Генеральному секретарю з єврейських справ УНР Зільберфарбу та Генеральному секретаріатові за ухвалення закону «Про національно-персональну автономію». Потужні організації цієї партії функціонували в 15 містечках (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 91, арк. 37, 41, 43, 61–62, 67, 68, 86, 105; спр. 92, арк. 30, 35, 36, 55, 56, 69; спр. 93, арк. 52–53, 69, 77–78). Бундівці домінували в 11 містечках (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 54, арк. 211; ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 10, арк. 10, 17–19, 42, 44, 50; спр. 17, арк. 14, 15, 33; спр. 19, арк. 5). Газета «Єврейська робітничая хроніка» інформувала про активність місцевих осередків Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей-Ціон» у чотирьох містечках (Реакция на смерть вождя, с. 40–41; Сообщения с мест. Ржев, с. 62; Сообщения с мест. Слуцк, с. 62). Подільська земська діячка О. Пащенко-Шульмінська у своїх спогадах відзначала діяльність осередків єврейських партійних організацій. Зокрема, вона згадувала, що від Купинської волості до Кам'янецького повітового земства був делегований лише один представник єврейської молоді з містечка Купин, ймовірно, сіоніст або бундист (ЦДАЛМ України, ф. 39, оп. 1, спр. 12, арк. 33). Втім переважна частина єврейського населення не брала активної участі в політичному житті. Місцеві осередки загальноросійських і польських партій проявляли незначну активність або були малопомітними.

Про рівень впливу різних політичних сил свідчать результати виборів до Всеросійських та Українських Установчих Зборів. З-поміж 17 кандидатських списків, запропонованих виборцям Київської губернії під час виборів до Українських Установчих Зборів, виразно національний характер мали такі: список № 2 – Єврейський національний комітет, № 3 – Об'єднана єврейська соціалістична робітничая партія (ОЄСРП), № 4 – Єврейська соціал-демократична робітничая партія (ЄСДРП), № 9 – Бунд, № 11 – Польський краєвий список, а також № 8 – позапартійний блок російських виборців (ЦДАВО України, ф. 1156, оп. 1, спр. 2, арк. 5–10, 25–41).

Найактивнішу передвиборчу кампанію провадили єврейські національні партії. Збереглися численні звернення єврейських громад містечок із проханнями надіслати агітаторів для проведення просвітницьких заходів, присвячених темі майбутніх виборів. Місцеві партійні осередки з восьми містечок Київської губернії також повідомляли центральні органи про потребу

у відозвах, періодичних виданнях та агітаційній літературі (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 231, арк. 28, 32, 38, 49, 67, 81–83, 120).

22 листопада 1917 р. у Кагарлику один із агітаторів списку № 2 після проведення мітингу в синагозі організував збір коштів на підтримку національного виборчого фонду партії. Активна передвиборча агітація також відбувалася ще в дев'яти містечках Київської губернії (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 231, арк. 28, 43, 74). Згідно з нашими підрахунками, під час виборів у містечках Київської губернії список № 2 отримав 23,5% голосів виборців, список № 9 – 3,8%, № 3 – 3,09%, № 11 – 2,3%, тоді як решта списків набрали менш ніж 1% голосів кожен (Комарницький, 2005, с. 336).

Вибори до Українських Установчих Зборів істотно не вплинули на розстановку політичних сил. Як і раніше, найбільшу підтримку отримали сіоністи: у містечках Поділля за них проголосували 35,5% виборців, на Волині – 29,5%, у Київській губернії – 24,9%. Натомість соціалістичні партії, виступаючи окремо, зазнали суттєвої поразки. Зокрема, за Бунд проголосували 7,9% виборців у волинських містечках, 5,9% – у київських, і лише 3,3% – у подільських. Об'єднану єврейську соціалістичну робітничу партію підтримали лише в містечках Київської губернії – 5,1%.

У Подільській губернії об'єднаних соціалістів підтримали 1,9% містечкових виборців, у Волинській – 1,4%. Показники соціал-демократів були ще нижчими: 0,5% у Подільській, 2% у Волинській та 2,4% у Київській губерніях (Комарницький, 2005, с. 340–344).

Центральна Рада здійснила значні кроки із розвитку самоврядування євреїв, зокрема проводилися вибори до єврейських громадських рад (Комарницький, 2003).

Висновки. На початку XX ст. і в добу Української Центральної Ради містечка Правобережної України були ареною глибоких етнонаціональних та соціально-політичних трансформацій. Особливістю цих поселень була висока концентрація єврейського населення, яке не лише становило значну частку загального демографічного складу, але й відігравало активну роль у політичному, економічному та культурному житті регіону. Єврейські громади містечок вирізнялися складною внутрішньою структурою, де поєднувалися релігійні традиції та модерні форми самоорганізації, як-от партійна і громадська діяльність. Політична активність євреїв охоплювала широкий спектр – від ліворадикального Бунду до націоналістичних сіоністських організацій, що відображало глибоку політичну поляризацію всередині самої громади.

Водночас українсько-єврейські взаємини в містечках не були однозначними. Попри окремі випадки співпраці та солідарності в умовах революційних зрушень 1917–1918 рр., виявлялися й ознаки напруження, зумовлені соціальними, економічними та політичними чинниками. Домінування єврейських активістів у місцевих органах самоврядування, а також страх українського селянства перед їхнім впливом, породжували взаємну недовіру. Проте саме в містечках відбувалося зародження елементів нової політичної культури, яка, попри усі суперечності, формувала передумови для діалогу між етносами. Спроби встановлення міжнаціонального порозуміння на місцевому рівні, як-от спільні мітинги, участь у національних святах чи публічне визнання взаємної гідності, свідчать про потенціал містечок як майданчиків для суспільної інтеграції.

Так, дослідження етнополітичного життя правобережних містечок Правобережної України дозволяє глибше зрозуміти механізми взаємодії національних спільнот у багатокультурному середовищі та осмислити передумови конфліктів і співпраці в добу державотворення.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Білокінь, С. І. (2004). Двадцять років «єврейської державності» в Україні, 1918–38. *Сучасність*, 2 (514), Лютий, 63–70.
- Вибори до волосного земства (1917). *Нова Рада*, 149 (29 вересня), 3.
- Вісти з краю. Вистава (1917). *Нова Рада*, 138 (16 вересня), 3.
- Вісти з краю. Діяльність Лисянської «Просвіти» (1917). *Народня воля*, 36 (16 (29) червня), 3–4.
- Вісти з краю. Національне свято в Кагарлику (1917). *Народня воля*, 44 (25 червня (8 липня)), 3–4.
- Вісти з краю. Свято волі (1917). *Народня воля*, 6 (10 (23) травня), 3.
- Гаркави, А. & Каценельсон Л. (б. г.). *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем* (Т. 9). Санкт-Петербург, 961 с.
- Гаркави, А. & Каценельсон Л. (б. г.). *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем* (Т. 12). Санкт-Петербург, 963 с.
- Гинцбург, Д. & Каценельсон Л. (б. г.). *Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем* (Т. 5). Санкт-Петербург, 959 с.

- Глушковецький, А. Л. (2010). *Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії*: монографія. Кам'янець-Подільський, 400 с.
- Губа, П. І. (2002). *Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси, 1917–1920 рр.* Черкаси, 263 с.
- Гула, В. (2018). Бунд і використання тероризму в політичній боротьбі (1897–1907). *Київські історичні студії*, 2 (7), 60–64. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2018.2.606>.
- Гула, В. Д. (2022). Незалежна Єврейська робітничка партія у радянській історіографії. *Сторінки історії*, (54), 149–158. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264578>.
- Гуменюк, А. О. (1995). Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60–90-х роках XIX ст. *Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]*, (1). Кам'янець-Подільський, 106–117.
- Гусєв, В. І. (1996). *Бунд, комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.)*. Київ, 149 с.
- Гусєв, В. І. (1992). Бундівські організації в 1905 р. *Наукові праці з питань політичної історії: міжвідомч. наук. зб.*, (173). Київ, 35–49.
- ДАВіО – Державний архів Вінницької області.
- ДАКО – Державний архів Київської області.
- ДАРФ – Державний архів Російської Федерації.
- ДАХМО – Державний архів Хмельницької області.
- 3 життя повіту. У Погребиській волості (1917). *Селянська думка*, 4 (22 вересня), 3.
- 3 українського життя. Мітинг у м. Бородянці (1917). *Робітничка газета*, 8 (9 квітня), 3–4.
- Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2005). *Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр.* Кам'янець-Подільський, 320 с.
- Іванова, І. А. (2003). Єврейське містечко України в середині XIX – першій половині XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (6). Вінниця, 22–26.
- Киппер, М. (1930). *Єврейское местечко на Украине*. Харьков, 107 с.
- Комарніцький, О. Б. (2003). Єврейське громадське самоврядування в 1917–1918 рр.: на матеріалах містечок Правобережної України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (5). Вінниця, 64–69.
- Комарніцький, О. Б. (2009). *Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр.*: монографія. Кам'янець-Подільський, 312 с.
- Комарніцький, О. Б. (2005). *Містечка Правобережної України в добу Української революції 1917–1920 рр.*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Чернівці, 364 с.
- Кривоший, Г. Ф. (1997). *Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.)*: (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01). Запоріжжя, 24 с.
- Крылов, А. (сост.). (1904). *Адрес-календарь Подольской губернии*. Каменец-Подольск, 357 с.
- Курас, І. Ф. (гол. редкол.). (2003). *Політична історія України XX ст.* (у 6 т., Т. 2). Київ, 488 с.
- Лободаєв, В. М. (2001). *Українське Вільне Козацтво (1917–1918 рр.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ, 216 с.
- Лукин, В. & Хаймович, Б. (1997). *100 еврейских местечек Украины: ист. путеводитель*, (Вып. 1: Подолия). Иерусалим, Санкт-Петербург, 256 с.
- Лукин, В., Соколова, А. & Хаймович, Б. (2000). *100 еврейских местечек Украины: ист. путеводитель*, (Вып. 2: Подолия). Санкт-Петербург, 704 с.
- Махорін, Г. (2000). *Історія Ружинщини: нариси і документи*. Житомир, 150 с.
- Мельничук, О. А. & Цецик Я. П. (2024). Особливості антиєврейської пропаганди чорносотенців на Волині напередодні та на початку Першої світової війни. *Сторінки історії*, (59), 138–153. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318870>.
- Мишак, І. М. (2022). Законодавче забезпечення прав національних меншин з боку Української Центральної Ради. *Сторінки історії*, (59), 111–124. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269757>.
- Найман, О. Я. (2000). *Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925 рр.)*: (дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05). Київ, 225 с.
- Орловський, Л. О. (2019). *Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861–1914 рр.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Кам'янець-Подільський, 313 с.
- Орлянський, С. Ф. (1997). О выборах раввинов и духовного правления еврейских общин в начале XX в. (на примере Александровска Екатеринославской губ.). *Еврейская мысль сквозь века: сб. науч. труд.*, (1). Днепропетровск, 37–40.

- Піскун, В. М.** (1999). Четвертий Універсал і питання становлення територіальної цілісності Української держави. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: зб. ст. (5). Київ, 100–108.
- Подольський, А. Ю.** (2022). *Суспільно-політичні та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст*: монографія. Київ, 374 с.
- Рафальський, О.** (2000). *Національні меншини України у ХХ столітті: історіографія*. Нарис. Київ, 447 с.
- Реакция на смерть вождя** (1918). Реакция на смерть вождя и теоретика партии Борохова. *Еврейская рабочая хроника*, 1–2 (27 января), 39–41.
- Симчишин, О.** (2004). Діяльність БУНДУ на Поділлі в роки першої російської революції (1905–1907 рр.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*: наук. зб., (VII). Київ, 130–137.
- Сообщения с мест. Ржев** (1918). *Еврейская рабочая хроника*, 1–2 (27 января), 62.
- Сообщения с мест. Слуцк, 15.11.** (1918). *Еврейская рабочая хроника*, 1–2 (27 января), 62.
- Тройницкий, Н. А.** (ред.). (1905). *Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой Всеобщей переписи населения 1897 г.* Санкт-Петербург, 170 с.
- Тронько, П. Т.** (відп. ред.). (1957). *Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 – февраль 1918)*: сб. док. и материал. Киев, 664 с.
- Федьков, О. М.** (2015). Сіоністсько-соціалістичний рух в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: іст. науки*, (8). Кам'янець-Подільський, 229–243.
- Федьков, О. М.** (1993). *Політичні партії і селянські громадські організації на Правобережній Україні 1905–1907 рр.*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02). Київ, 368 с.
- ЦДАВО України** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань і українців.
- ЦДАЛМ України** – Центральний державний архів літератури і мистецтва України.
- ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів України в м. Києві.
- Чериковер, И.** (1930). Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и гетмана. *Революция на Украине: по мемуарах белых*. Москва, Ленинград, 239–276.
- Як ставляться євреї до українського питання в Чорнобилі** (1917). *Народня воля*, 44 (25 червня (8 липня), 4.

References:

- Bilokin, S. I.** (2004). Dvadsyat rokov «ievreiskoi derzhavnosti» v Ukraini, 1918–38 [Twenty years of "Jewish statehood" in Ukraine, 1918–38]. *Suchasnist*, 2 (514), Liutyi, 63–70. [in Ukrainian].
- Vybory do volosnoho zemstva** [Elections to the Volost Zemstvo]. (1917). *Nova Rada*, 149 (29 veresnia), 3. [in Ukrainian].
- Visty z kraiu. Vystava** [News from the edge. Performance]. (1917). *Nova Rada*, 138 (16 veresnia), 3. [in Ukrainian].
- Visty z kraiu. Diialnist Lysianskoi «Prosvity»** [News from the region. Activities of Lysyanskaya "Prosvita"]. (1917). *Narodnia volia*, 36 (16 (29)) chervnia, 3–4. [in Ukrainian].
- Visty z kraiu. Natsionalne sviato v Kaharlyku** [News from the region. National holiday in Kagarlyk]. (1917). *Narodnia volia*, 44 (25 chervnia (8 lypnia)), 3–4. [in Ukrainian].
- Visty z kraiu. Sviato voli** [News from the edge. Freedom Day]. (1917). *Narodnia volia*, 6 (10 (23) travnia), 3. [in Ukrainian].
- Garkavi, A. & Katsenel'son L.** (b. g.). *Yevreyskaya entsiklopediya. Svod znaniy o yevreystve i yego kul'ture v proshlom i nastoyashchem* [The Jewish Encyclopedia: A Compendium of Knowledge about Jewry and Its Culture, Past and Present]. (Vol. 9). Sankt-Peterburg, 961 s. [in Russian].
- Garkavi, A. & Katsenel'son L.** (b. g.). *Yevreyskaya entsiklopediya. Svod znaniy o yevreystve i yego kul'ture v proshlom i nastoyashchem* [The Jewish Encyclopedia: A Compendium of Knowledge about Jewry and Its Culture, Past and Present]. (Vol. 12). Sankt-Peterburg, 963 s. [in Russian].
- Gintsburg, D. & Katsenel'son L.** (b. g.). *Yevreyskaya entsiklopediya: Svod znaniy o yevreystve i yego kul'ture v proshlom i nastoyashchem* [The Jewish Encyclopedia: A Compendium of Knowledge about Jewry and Its Culture, Past and Present]. (Vol. 5). Sankt-Peterburg, 959 s. [in Russian].
- Hlushkovetskyi, A. L.** (2010). *Demokratiia v provintsii: vybory ta diialnist deputativ Podil'skoi hubernii u Derzhavnykh Dumakh Rosiiskoi imperii* [Democracy in the province: elections and activities of deputies of the Podolsk province in the State Dumas of the Russian Empire]: monohrafiia. Kamianets-Podil'skyi, 400 s. [in Ukrainian].
- Huba, P. I.** (2002). *Ukrainske vidrozhennia: sprobа dzhereloznavchoi otsinky vitchyznianoї presy, 1917–1920 rr.* [Ukrainian Renaissance: An Attempt at a Source-Based Assessment of the National Press, 1917–1920.]. Cherkasy, 263 s. [in Ukrainian].

- Hula, V. (2018). Bund i vykorystannia teroryzmu v politychnii borotbi (1897-1907) [The Bund and the use of terrorism in political struggle (1897–1907)]. *Kyivski istorychni studii*, 2 (7), 60–64. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2018.2.606> [in Ukrainian].
- Hula, V. D. (2022). Nezalezhna Yevreiska robitnycha partiia u radianskii istoriohrafii [The Independent Jewish Workers' Party in Soviet historiography]. *Storinky istorii*, (54), 149–158. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264578> [in Ukrainian].
- Humeniuk, A. O. (1995). Etnichniy sklad miskoho naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy v 60–90-kh rokakh XIX st. [The ethnic composition of the urban population of Right-Bank Ukraine in the 60s–90s of the 19th century.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu [Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnoho instytutu]*, (1). Kamianets-Podilskiy, 106–117. [in Ukrainian].
- Husiev, V. I. (1996). Bund, komfarband, yevseksii KP(b)U: mistse v politychnomu zhytti Ukrainy (1917–1921 rr.) [Bund, Komfarband, evseksions of the CP(b)U: place in the political life of Ukraine (1917–1921)]. Kyiv, 149 s. [in Ukrainian].
- Husiev, V. I. (1992). Bundivski orhanizatsii v 1905 r. [Bund organizations in 1905]. *Naukovi pratsi z pytan politychnoi istorii: mizhvidomch. nauk. zb.*, (173). Kyiv, 35–49. [in Ukrainian].
- DAViO – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region].
- DAKO – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [State Archives of Kyiv Region].
- DARF – Derzhavnyy arkhiv Rosiys'koyi Federatsiyi [State Archives of the Russian Federation].
- DAKhMO – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytskyi Region].
- Z zhyttia povitu. U Pohrebyskii volosti [From the life of the county. In Pogrebyska volost]. (1917). *Selianska dumka*, 4 (22 veresnia), 3. [in Ukrainian].
- Z ukrainskoho zhyttia. Mitynh u m. Borodiantsi [From Ukrainian life. Rally in Borodyanka]. (1917). *Robitnycha hazeta*, 8 (9 kvitnia), 3–4. [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2005). Podilski mistechka v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr. [Podolsk towns during the Ukrainian Revolution of 1917–1920.]. Kamianets-Podilskiy, 320 s. [in Ukrainian].
- Ivanova, I. A. (2003). Yevreiske mistechko Ukrainy v seredyni XIX – pershii polovyni XX st. [Jewish town of Ukraine in the middle of the 19th – first half of the 20th century.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, (6). Vinnytsia, 22–26. [in Ukrainian].
- Kypper, M. (1930). *Evreiskoe mestechko na Ukrayne* [Jewish shtetl in Ukraine]. Kharkov, 107 s. [in Russian].
- Komarnitskyi, O. B. (2003). Yevreiske hromadske samovriaduvannia v 1917–1918 rr.: na materialakh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy [Jewish public self-government in 1917–1918: based on materials from the cities of Right-Bank Ukraine]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, (5). Vinnytsia, 64–69. [in Ukrainian].
- Komarnitskyi, O. B. (2009). *Mistechka Volyni ta Kyivshchyny u dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr.* [Cities of Volhynia and Kyiv region during the Ukrainian Revolution of 1917–1920.]: monohrafiia. Kamianets-Podilskiy, 312 s. [in Ukrainian].
- Komarnitskyi, O. B. (2005). *Mistechka Pravoberezhnoi Ukrainy v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr.* [Towns of Right-Bank Ukraine during the Ukrainian Revolution of 1917–1920.]: (Candidate's thesis). Chernivtsi, 364 c. [in Ukrainian].
- Kryvoshii, H. F. (1997). *Etnosotsialna baza Ukrainskoi revoliutsii (berezen 1917 – liutyi 1918 rr.)* [Ethnosocial Base of the Ukrainian Revolution (March 1917 – February 1918)]: (Candidate's thesis). Zaporizhzhia, 24 s. [in Ukrainian].
- Krylov, A. (Comps.). (1904). *Adres-kalendar' Podol'skoy gubernii* [Address calendar of Podolsk province]. Kamenets-Podol'sk, 357 s. [in Russian].
- Kuras, I. F. (Ed). (2003). *Politychna istoriia Ukrainy XX st.* [Political history of Ukraine in the 20th century.]. (Vol. 2). Kyiv, 488 s. [in Ukrainian].
- Lobodaiev, V. M. (2001). *Ukrainske Vilne Kozatstvo (1917–1918 rr.)* [Ukrainian Free Cossacks (1917–1918)]: (Candidate's thesis). Kyiv, 216 s. [in Ukrainian].
- Lukyn, V. & Khaimovych, B. (1997). *100 evreiskykh mestechek Ukrayny* [100 Jewish shtetls in Ukraine]: yst. putevodytel, (Vol. 1: Podolyia). Yerusalyim, Sankt-Peterburh, 256 s. [in Russian].
- Lukyn, V., Sokolova, A. & Khaimovych, B. (2000). *100 evreiskykh mestechek Ukrayny* [100 Jewish shtetls in Ukraine]: yst. putevodytel, (Vol. 2: Podolyia). Sankt-Peterburh, 704 s. [in Russian].
- Makhorin, H. (2000). *Istoriiia Ruzhynshchyny* [History of Ruzhyn Region]: narysy i dokumenty. Zhytomyr, 150 s. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. A. & Tsetsyk Ya. P. (2024). Osoblyvosti antyievreiskoi propahandy chornosotentsiv na Volyni naperedodni ta na pochatku Pershoi svitovoi viiny [Peculiarities of anti-Jewish

- propaganda of the Black Hundreds in Volhynia on the eve and at the beginning of World War I]. *Storinky istorii*, (59), 138–153. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318870> [in Ukrainian].
- Myshchak, I. M.** (2022). Zakonodavche zabezpechennia prav natsionalnykh menshyn z boku Ukrainskoi Tsentralnoi Rady [Legislative support for the rights of national minorities by the Ukrainian Central Rada]. *Storinky istorii*, (59), 111–124. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269757> [in Ukrainian].
- Naiman, O. Ya.** (2000). *Diialnist yevreiskyykh partii ta obiednan u rozbudovi natsionalnoho zhyttia v Ukraini (1917–1925 rr.)* [The activities of Jewish parties and associations in the development of national life in Ukraine (1917–1925)]: (Candidate's thesis). Kyiv, 225 s. [in Ukrainian].
- Orlovskiy, L. O.** (2019). *Yevreiske naselennia v sotsialno-ekonomichnomu, suspilno-politychnomu, osvithno-kulturnomu i dukhovnomu zhytti Podillia (1861–1914 rr.)* [The Jewish population in the socio-economic, socio-political, educational, cultural and spiritual life of Podillia (1861–1914)]: (Candidate's thesis). Kamianets-Podilskiy, 313 s. [in Ukrainian].
- Orlianskyi, S. F.** (1997). О выборах раввинов у духовного правления еврейских общин в начале XX в. (на примере Александровска Екатеринославской губ.) [On the elections of rabbis and spiritual leadership of Jewish communities at the beginning of the 20th century (using the example of Aleksandrovsk, Yekaterinoslav province)]. *Evreiskaia mysl skvoz veka*: sb. nauch. trud., (1). Dnepropetrovsk, 37–40. [in Russian].
- Piskun, V. M.** (1999). Chetvertyi Universal i pytannia stanovlennia terytorialnoi tsilisnosti Ukrainskoi derzhavy [The Fourth Universal and the issue of the formation of the territorial integrity of the Ukrainian state]. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*: zb. st. (5). Kyiv, 100–108. [in Ukrainian].
- Podolskyi, A. Yu.** (2022). *Suspilno-politychni ta istorychni aspekty rozvytku suchasnoi yevreiskoi hromady Ukrainy: yevropeyskyi kontekst* [Socio-political and historical aspects of the development of the modern Jewish community of Ukraine: European context]: monohrafiia. Kyiv, 374 s. [in Ukrainian].
- Rafalskyi, O.** (2000). *Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: istoriohraf.* [National minorities of Ukraine in the 20th century: historiography]. Narys. Kyiv, 447 s. [in Ukrainian].
- Reaktsiya na smert' vozhdya i teoretika partii Borokhova** [Reaction to the death of party leader and theorist Borokhov]. (1918). *Yevreyskaya rabochaya khronika*, 1–2 (27 yanvarya), 39–41. [in Russian].
- Symchyshyn, O.** (2004). Diialnist BUNDu na Podilli v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii (1905–1907 rr.) [The activities of the BUND in Podolia during the years of the first Russian revolution (1905–1907)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*: nauk. zb., (VII). Kyiv, 130–137. [in Ukrainian].
- Soobshcheniya s mest. Rzhev** [Local reports. Rzhev]. (1918). *Yevreyskaya rabochaya khronika*, 1–2 (27 yanvarya), 62. [in Russian].
- Soobshcheniya s mest. Slutsk, 15.11** [Local reports. Slutsk, November 15]. (1918). *Yevreyskaya rabochaya khronika*, 1–2 (27 yanvarya), 62. [in Russian].
- Troynitskiy, N. A.** (Ed.). (1905). *Naselennyye mesta Rossiyskoy imperii v 500 i boleye zhiteley s ukazaniyem vsego nalichnogo v nikh naseleniya i chisla zhiteley preobladayushchikh veroispovedaniy po dannym Pervoy Vseobshchey perepisi naseleniya 1897 g.* [Populated areas of the Russian Empire with 500 or more inhabitants, indicating the total population present in them and the number of inhabitants of the predominant religions according to the First General Population Census of 1897.]. Sankt-Peterburg, 170 s. [in Russian].
- Tron'ko, P. T.** (vidp. red.). (1957). *Bor'ba za vlast' Sovetov na Kiyevshchine (mart 1917 – fevral' 1918)* [The Struggle for Soviet Power in the Kiev Region (March 1917 – February 1918)]: sb. dok. i material. Kiyev, 664 s. [in Russian].
- Fedkov, O. M.** (2015). Sionistsko-sotsialistychnyi rukh v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The Zionist-Socialist Movement in the Ukrainian Provinces of the Russian Empire in the Late 19th and Early 20th Centuries.]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka: ist. nauky*, (8). Kamianets-Podilskiy, 229–243. [in Ukrainian].
- Fedkov, O. M.** (1993). *Politychni partii i selianski hromadski orhanizatsii na Pravoberezhnii Ukraini 1905–1907 rr.* [Political parties and peasant public organizations in Right-Bank Ukraine, 1905–1907.]: (Candidate's thesis). Kyiv, 368 s. [in Ukrainian].
- TsDAVO Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- TsDAHO Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan i ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].
- TsDALM Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv literatury i mystetstva Ukrainy [Central State Archive of Literature and Art of Ukraine].

-
TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv].
Cherykover, Y. (1930). Antysemytyzm y pohromy na Ukrayne v peryod Tsentralnoi Rady y hetmana [Anti-Semitism and pogroms in Ukraine during the Central Rada and Hetmanate]. *Revoliutsyia na Ukrayne: po memuarakh belykh*. Moskva, Lenynhrad, 239–276. [in Russian].
Yak stavliatsia yevrei do ukrainskoho pytannia v Chornobyli [How do Jews feel about the Ukrainian issue in Chernobyl]. (1917). *Narodnia volia*, 44 (25 chervnia (8 lypnia), 4. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 27.08.2025

Criminality as a mobilization resource in the Armed Forces of Great Britain and Russia during the First World War: a historical-comparative analysis

Ruslan V. Hula

Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: rslnhula1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8177-1565>

Researcher ID Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/N-3649-2018>

Scopus Author ID:

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?origin=resultslist&authorId=57204980116&>

Iryna H. Perederii

National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: iryna.perederii@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

Researcher ID Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8447-2019>

Scopus Author ID:

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?origin=resultslist&authorId=57204974725&>

Abstract.

The purpose of this article is to conduct a historical-comparative analysis of the state policies of the British Empire, the Russian Empire, and post-monarchical Russia concerning the mobilization of convicted criminals during the First World War. The research is based on a wide range of literature, archival sources, and legal documents of the period. The **methodological foundation** of the study is the historical-comparative approach, which enables the identification of the essence of phenomena and processes by comparing the policies of different countries within a shared historical period and in relation to a common problem. The principles of objectivity and historicism are also employed – facts are analyzed within the broader context of socio-political developments and corresponding interdependencies. The **scholarly novelty** of the article lies in the fact that, for the first time in Ukrainian historiography, the social and political sentiments within the armies and societies of the British Empire and the Russian state during the First World War – as well as the criminogenic situation in the postwar period – have been examined based on the analysis of newly discovered sources and critical engagement with historical documents. The **conclusions** substantiate the thesis that there were significant differences in the approaches to involving the criminal population in military service. In the British Empire, the mobilization of individuals with criminal backgrounds was driven by the need for manpower. State and social institutions, on the whole, managed to cope with the challenges arising from the inclusion of asocial elements in the military and prevented their destructive influence on the army and postwar society. In contrast, the Russian Empire adopted an exclusionary approach, seeking to keep offenders out of the army. Following the February Revolution, the Provisional Government, guided by populist considerations, permitted the enlistment of amnestied convicts – an initiative that triggered a cascade of destructive consequences, including the disintegration of the army, loss of command and control, and the collapse of post-monarchical statehood.

Keywords: criminality, army, mobilization, First World War, moral and psychological state, society.

Криміналітет як мобілізаційний ресурс у збройних силах Великої Британії та Росії у роки Першої світової війни: історико-порівняльний аналіз

Руслан Гула

Харківський національний університет Повітряних сил імені Івана Кожедуба

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: rslnhula1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8177-1565>

Researcher ID Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/N-3649-2018>

Scopus Author ID:

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?origin=resultslist&authorId=57204980116&>

Ірина Передерій

Національний університет "Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка"

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: iryna.perederii@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

Researcher ID Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8447-2019>

Scopus Author ID:

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?origin=resultslist&authorId=57204974725&>

Анотація.

Метою статті є здійснення історико-порівняльного аналізу державної політики Британської імперії, Російської імперії та постмонархічної Росії щодо мобілізації засуджених під час Першої світової війни. Дослідження базується на широкому колі літератури, архівних джерел та нормативно-правових документів того часу. **Методологічну основу** становить історико-порівняльний підхід, який дозволяє виявити сутність явищ і процесів шляхом зіставлення політик різних країн у межах спільного історичного періоду щодо подібної проблеми. Також застосовано принципи об'єктивності та історизму – аналіз фактів здійснюється в контексті розвитку соціально-політичних відносин і відповідних взаємозалежностей. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії на основі аналізу нових джерел і критичного осмислення історичних документів досліджено соціально-політичні настрої в армії та суспільстві Британської імперії й Російської держави під час Першої світової війни, а також криміногенну ситуацію в післявоєнний період. У **висновках** обґрунтовується теза про суттєві відмінності в підходах до залучення криміналітету на військову службу. У Британській імперії мобілізація осіб із кримінальним минулим була зумовлена потребою в людських ресурсах. Державні та соціальні інституції загалом впоралися з викликами, які супроводжували залучення асоціальних елементів до війська, і не допустили їхнього руйнівного впливу на армію та повоєнне суспільство. Натомість у Російській імперії превалював підхід до виключення правопорушників з лав армії. Після Лютневої революції Тимчасовий уряд, керуючись популістськими міркуваннями, дозволив призов амністованих засуджених, що спричинило руйнівні процеси – розклад армії, втрату керованості та крах постмонархічної державності.

Ключові слова: криміналітет, армія, мобілізація, Перша світова війна, морально-психологічний стан, суспільство.

Problem Statement and Relevance of the Study. Historical experience demonstrates that the involvement of criminal elements in armed conflict has been practiced throughout the history of humankind. On the one hand, this approach allowed for the compensation of manpower shortages by recruiting individuals who, due to the nature of their lifestyles, were often better adapted to the extreme conditions of war. In this context, criminal elements were frequently employed by military leadership as a utilitarian resource for executing the most difficult and dangerous tasks – often with the tacit expectation of their eventual physical elimination.

On the other hand, military circles harbored hopes for the moral transformation of these individuals through exposure to the military environment, collective responsibility, and combat brotherhood. This fostered the illusion that the experience of war could assist in reintegrating offenders into normal social life and mitigate the risks of postwar crime waves.

At the beginning of the War for Independence, Ukraine's senior military and political leadership did not consider it necessary to mobilize individuals with a criminal past. Until May 2024, citizens convicted of serious crimes (such as armed robbery, grievous bodily harm, extortion, or large-scale drug trafficking) or especially serious crimes (such as intentional homicide, treason, terrorism, or rape) were not subject to mobilization, even after their convictions were expunged – according to Article 37 of the Law of Ukraine «On Military Duty and Military Service». This policy was most likely rooted in concerns over security and maintaining discipline within the military. Individuals convicted of lesser offenses (petty theft, hooliganism, minor drug-related infractions), however, could previously be conscripted following the expungement or removal of their criminal records.

Nevertheless, the experience of combat operations in the ATO/JFO (Anti-Terrorist Operation / Joint Forces Operation) zones and during the full-scale war of 2022–2025 revealed that the scale and intensity of mobilization challenges required the state to reconsider its approach. Under these circumstances, on May 3, 2024, the Verkhovna Rada adopted Law No. 3633-IX, which allowed for the mobilization of all citizens with expunged or removed convictions, with the exception of those convicted of crimes against national security (including treason).

According to the Ministry of Justice of Ukraine, as of early September 2025, 10,100 individuals who had undergone early conditional release from correctional institutions were mobilized into the ranks of the Armed Forces (Released from prisons, 2025).

The study of historical practices of mobilizing this social group in the armed forces of both allied and enemy states holds significant applied value. Understanding the mechanisms and consequences of such policies allows for a better grasp of both historical and contemporary challenges facing military-political leadership. Such analysis may serve as a foundation for informed decisions that help minimize the destructive influence of criminal subcultures on the functioning of a nation's military structure and on societal stability in the postwar period. At the same time, historical experience is crucial for developing an effective system of psychological rehabilitation for veterans with criminal backgrounds – one that reduces the risk of potential increases in crime following the war's end.

Literature Review and Previous Scholarship. The issue of mobilizing former convicts during the First World War remains understudied, primarily because only a limited number of states ever applied such practices. In fact, only two countries – Great Britain and Russia – mobilized individuals with criminal backgrounds into their armed forces.

In British historiography, the earliest academic work that touches on this subject in passing is G. Mannheim's «War and Crime» (1941), dedicated to the impact of war on levels of criminality in the country. Mannheim notes that although quantitative estimates of criminals entering military service remain imprecise, such figures are likely underestimated. He further argues that as the war progressed and selection standards declined, the army became less stringent about prior convictions among recruits (Mannheim, 1941).

Aspects of the interaction between police and the penal system, particularly in relation to releasing prisoners for recruitment, are explored in K. Emsley's «A Short History of the Police» (Emsley, 2021). Notably, Emsley suggests that patriotic motivations often drove criminal elements to enlist in the British Army.

The most comprehensive study on this topic is by the modern British historian K. McKay: «“Probably They Will Make Good Soldiers”: Mobilizing Britain's Criminal Population during the First World War» (McKay, 2021). In that work, McKay argues for the objective necessity of incorporating criminal elements, examines the motivations of convict recruits, and traces their influence on the front lines and in postwar British society. Although he draws on a substantial body of law enforcement sources, McKay does not provide reliable statistical estimates of the total number of criminals mobilized.

Generally speaking, in official British historiography the involvement of persons with criminal histories in combat remained on the periphery of scholarly interest. This is due in part to the dominance of heroic mythologizing, glorification, and sanctification of martial traditions in the state's public discourse, which was at odds with the notion of recruiting socially marginalized individuals into the army.

In Russian historiography, scholarship tends to focus instead on the influence of amnestied criminals on the revolutionary events of 1917, the transformation of the penal system following the February Revolution, and the destructive role of criminal elements in the disintegration of the armed forces. Representatives such as S.V. Arkhipov, O.D. Tverdikova, E.E. Shumilova, and M.I. Petrenko have contributed to that literature. However, as in British studies, quantitative data regarding the participation of convicts in military operations remain absent.

A notable contribution to the social history of Russia's 1917 revolution is the work of the American historian of Japanese origin Tsuyoshi Hasegawa. In his seminal study «Crime and Punishment in the Russian Revolution: Mob Justice and Police in Petrograd» (Hasegawa, 2017), he focuses on the rise of crime, the breakdown of law and order, the collapse of police institutions, and mass mob justice during revolutionary transformation. By drawing extensively on archival sources, his analysis reveals how the criminal element not only survived but began to play a significant role in shaping the emerging revolutionary reality. His findings are crucial for understanding the context in which the Provisional Government adopted policies to mobilize amnestied convicts and the consequences of those decisions.

Hence, while individual facets of convict participation in war have been studied in British, American, and Russian scholarship, these works remain fragmented and do not capture the full spectrum of social, political, and psychomoral implications of their mobilization. At the same time, within Ukrainian historiography this topic has scarcely been explored – its coverage is largely confined to the context of the 1917 Ukrainian Revolution.

What remains largely neglected, and is the focus of our study, is the comparative analysis of how different states – particularly Russia and the British Empire – approached the mobilization of criminal elements into their armed forces. Equally underexplored are the institutional, social, and political factors driving those approaches; the influence of convicted recruits on the moral climate of the military; their interaction with other categories of conscripts; the degree of their adaptation to military life; and their postwar destinies.

The purpose of the article is to conduct a historical-comparative analysis of state policies concerning the mobilization, control, and combat deployment of individuals with criminal backgrounds in the armed forces of the British Empire and post-monarchical Russia during the First World War. Particular emphasis is placed on identifying the civilizational and sociocultural differences between British and Russian societies, as well as on assessing their impact on the military effectiveness of incorporating criminal elements into the armed forces and on the nature of their integration into postwar civilian life.

The results of the research. At the beginning of the 20th century, the world entered a period of escalating military and political tensions, manifested, in particular, through the formation of opposing military-political alliances, which ultimately led to the outbreak of the First World War. A defining feature of military development during this era was the transition (since the second half of the 19th century) toward the establishment of mass armies. This was facilitated by a combination of factors that, at the time, eliminated the need to enlist individuals with criminal records into the ranks of the armed forces.

Firstly, the introduction of conscription based on universal military service provided a sufficient number of recruits. Secondly, the wars in Europe in the second half of the 19th and early 20th centuries were generally short in duration: combat operations were usually limited to one or two summer campaigns. Under such conditions, the belligerent parties, as a rule, did not exhaust their available mobilization reserves, including the trained and qualified military personnel.

As a result, most states involved in the First World War consciously refrained from the idea of mobilizing prison inmates. This was due to both the objective absence of a need for additional manpower and the limited fitness of prisoners for military service due to health conditions. Within the overall mobilization structure, they constituted a very small percentage and could not significantly influence the outcome of mobilization campaigns. At the same time, military command in most countries was wary of the potentially destructive influence of the criminal element on the troops, justifiably believing that individuals with a criminal mindset often did not share the fundamental ethical norms that underpin military discipline and collective responsibility.

The only exceptions were the United Kingdom and Russia (after the fall of the monarchy in February 1917), where criminal offenders were partially integrated into the armed forces.

The United Kingdom: From a Volunteer Army to Universal Conscription

Prior to the First World War, there was no system of universal military conscription in the United Kingdom. The British land forces were formed exclusively on a voluntary basis and, therefore, were significantly smaller in size compared to the standing armies of continental European powers. By 1914, the British Army comprised approximately 400,000 volunteers, nearly half of whom were stationed in colonial garrisons across the British Empire (Beckett, 2007, p. 289).

With the outbreak of war, amidst a wave of patriotic enthusiasm, recruitment of volunteers and reservists was initially quite active. By early 1915, tens of thousands of Britons had enlisted. The motivations of these individuals varied – from sincere patriotic conviction to purely pragmatic considerations. For instance, nine out of ten unemployed men in Bristol volunteered for military service in August 1914, a moment that coincided with economic instability caused by the financial crisis (Ferguson, 1999, pp. 206–207). As early as 5 September 1914, the total number of new recruits who had voluntarily joined the army surpassed 225,000 (Encyclopedia, 2005, p. 503).

However, by the end of 1914, it became clear that the limited resources of the professional army were insufficient for securing victory in a protracted war, and that a substantial expansion of the mobilization base would be necessary. At the same time, by early 1916, a sharp decline in the number of volunteers was recorded. This was partly due to the “reservation” of workers in the defense industry. Between 1914 and 1916, nearly one million workers were exempted from military service to ensure the uninterrupted operation of defense-related industries (Dewey, 1984, p. 214).

In this context, the mobilization of convicted criminals into the army made it possible to simultaneously solve several problems: to increase the number of available conscripts while preserving the skilled labor force at strategically important enterprises.

Eventually, in January 1916, universal military conscription was introduced – initially for unmarried men, and beginning in May, for all men between the ages of 18 and 41 (Beckett, 2007, pp. 291–295). By the end of the war in 1918, the size of the British land forces had reached four million (Encyclopedia, 2005, p. 504). This approach not only increased the manpower of the British Army but also contributed to a decline in crime rates across the country by “redirecting” the most at-risk demographic group – young men – into military service.

As the demand for manpower continued to grow, criminals began to be conscripted on nearly equal terms with the rest of the population. It was not uncommon for defendants to request that their sentence be replaced with deployment to the army. In the early months of the war, courts generally rejected such petitions, believing that the motives of these individuals were primarily selfish and driven

by a desire to evade legal responsibility. Furthermore, at that time, the judiciary lacked formal guidelines for handling such cases, and decisions were made at the discretion of individual judges (McKay, 2021, p. 585).

However, while in 1914 most judges rejected requests from convicted individuals to be enlisted in the army, by 1916 the courts themselves increasingly began offering defendants a choice between imprisonment and military service – effectively encouraging them to choose the latter. This option was also extended to those already serving prison sentences, allowing them to be conditionally released on the condition of joining the military. As a result, a significant number of criminal offenders expressed a willingness to serve the state. According to estimates by B. Thomson, Head of the Criminal Investigation Department, approximately 1,100 individuals classified as «ordinary criminals» were recruited into the army during the war (Thomson, 1922, p. 50).

This development was closely related to the enactment of the Military Service Act in January 1916, which introduced universal conscription. At the same time, the government was guided not only by mobilization needs but also by economic considerations: the release of prisoners allowed for reduced expenditures on maintaining the penitentiary system – an especially urgent matter in the context of a wartime economy. Thus, the humanitarian or patriotic rhetoric that accompanied the release of convicts often concealed more pragmatic objectives of state policy.

The statistical data are also telling. In 1915, the number of incarcerated individuals in England and Wales decreased by 37,320 compared to the previous year. In Scotland, the prison population reached its lowest level since 1869 (Report, 1915, p. 5; Annual Report, 1915, p. 4). This trend, among other things, eased the burden on police structures, which themselves were experiencing personnel shortages due to mobilization.

At the same time, the war period saw a significant expansion in the use of prison labor for the needs of the front: by 1918, over 4.5 million units of goods produced by inmates had been delivered to the Admiralty and the War Office (Report, 1918, p. 25). Although the items were not technically sophisticated, the engagement of prisoners in routine labor allowed skilled civilian workers to focus on the production of high-tech weaponry in the defense industry.

Equally important was the mental and psychological factor. Total mobilization required a transformation of public consciousness – from peace-oriented to war-oriented. In this context, representatives of the ruling establishment believed that convicts – individuals with diminished levels of empathy and better adapted to harsh conditions – were more capable of functioning in the extreme environment of war than members of the «civilized» population who were unprepared for killing. This, in turn, served as a moral justification for their participation in combat and was used as an argument in favor of relaxing policies toward criminal recruits.

It is worth noting that alongside a strictly pragmatic approach to the mobilization of individuals with criminal backgrounds, there existed within British society and the prison administration a more idealistic belief in the potential of the army as an instrument of resocialization. War was seen as a chance for redemption – a «second opportunity» for offenders to gain a new social identity and escape from criminal surroundings. British and Irish prison officials believed that military service would contribute to the development of a more positive social environment, insulate individuals from criminal influences, and potentially foster moral rehabilitation among prisoners (Reidy, 2009, p. 183).

As the war dragged on and recruitment standards declined, members of the criminal population were accepted into the army more readily. Nevertheless, skepticism persisted among the political establishment regarding some segments of the convict population. It was argued that many of them suffered from physical or psychological impairments and would be rejected as medically unfit (Mannheim, 1941, pp. 97–100).

A particularly prejudiced attitude was observed toward thieves and petty criminals. They were regarded as excessively individualistic, selfish, and incapable of military solidarity. Concerns also arose regarding potential «ethical disruption» – the transmission of behavioral norms into military units that were incompatible with military discipline and hierarchy. This reflected the influence of social Darwinism, which asserted that certain social groups were naturally less fit to serve society and the nation (Hawkins, 1997, pp. 42–45).

In contrast, attitudes toward offenders convicted of violent crimes were more ambivalent. Military leadership tended to interpret such acts – particularly «crimes of honor» – as manifestations of impulsive but potentially controlled aggression, which could be seen as an asset in combat situations (Conley, 1986, p. 532). This illustrated the underlying dilemma between the risks posed by social dangerousness and the utilitarian value of such individuals. Violent offenders were perceived as potentially less damaging to military cohesion than thieves, who undermined trust, interdependence, and team unity within the armed forces.

By contrast, individuals convicted of homosexual acts (recorded in official documents as «gross indecency») were viewed entirely negatively. They were deemed unfit for service due to their perceived «unnaturalness» and lack of heteronormative masculinity – an ideal closely associated with the imperial soldier archetype (McKay, 2021, p. 593). Even former officers, once exposed for such

offenses, were either returned to the ranks as privates or, more commonly, removed from service altogether through blacklisting by the Home Office (Harvey, 2001, pp. 313–319). However, in His Majesty's Navy, some degree of tolerance reportedly existed toward such sexual relationships – provided they were consensual and discreet (McKee, 2002, pp. 192–193).

Another source of mobilization came from borstal institutions. Military service was viewed as a means of instilling patriotism, discipline, and self-sacrifice among juvenile offenders. This belief was supported by the reformist ideas of the early 20th century, particularly the provisions of the Criminal Justice Administration Act of 1908, which established the borstal system – specialized reform institutions for young offenders (Prevention of Crime Act 1908). This legislation laid the legal foundation for the concept of rehabilitation through labor, discipline, and social integration, aligning perfectly with wartime expectations for the army's role in reforming young delinquents.

Following the introduction of the 1916 Military Service Act, it became common practice to release these youths early in preparation for enlistment once they reached the age of 17. According to reports from the Commissioners of Prisons for England and Wales, 340 juveniles were released for military service during the first year of the war alone, and at least 958 individuals from borstals were mobilized over the course of the war (McKay, 2021, p. 588).

In contrast to the British Army, the Admiralty of the United Kingdom adopted a more cautious stance regarding the enlistment of individuals with criminal backgrounds into the ranks of the Royal Navy. This approach stemmed from the naval command's desire not only to enhance the combat effectiveness of its units but also to improve the public image of both the recruits and the Navy itself.

Moral and social considerations played a significant role in this process – including the influence of Christian morality, the active temperance movement, and concerns over the potential spread of venereal diseases associated with the recruitment of individuals exhibiting antisocial behavior. These factors led to the implementation of policies aimed at improving the moral and physical condition of sailors, grounded in the traditional values of the British naval service (Smith, 2020, pp. 53–77).

The Everyday Conduct of Mobilized Offenders in the British Armed Forces: Between Resocialization and Recidivism

Despite prevailing concerns, a significant proportion of former convicts fulfilled their military duties conscientiously during the war. Some were even recommended for officer commissions (McKay, 2021, p. 597). Many acknowledged that army service had a transformative effect on their behavior and worldview, allowing them, in their own words, to “become a man” by rethinking their role in society (Meyer, 2009, pp. 24–25).

At the same time, the extreme conditions of war should not be idealized as a path to moral purification. By its very nature, war does not foster the humanization of the individual. Some mobilized offenders returned to their previous criminal lifestyles after the cessation of hostilities.

Nevertheless, the hypothetical threat posed by criminal recruits to unit cohesion, military discipline, and the esprit de corps was not substantiated in practice. Supporting this conclusion is the statistical data from the British Army's field courts-martial during 1914–1918. In total, 5,952 officers and 298,310 enlisted personnel – just over 3% of the entire army – were brought to trial. Of these: 89% were convicted; 8% were acquitted; The remaining cases either lacked confirmation of the verdict or were later overturned.

The most common offenses included: Unauthorized absence – 30%; Drunkenness – 15%; Desertion – 14% (only 3% of these occurred in active combat zones); Disobedience – 11%; Loss of military equipment – 11%; Other offenses – 19%.

Main types of punishment imposed: Three months' imprisonment – 24%; Field punishment No. 1 (attachment to a fixed object) – 22%; Fines – 12%; Six months' detention – 10%; Demotion – 10%; Field punishment No. 2 (handcuffs without immobilization) – 8%.

A total of 3,080 servicemen (1.1% of those convicted) were sentenced to death, of whom 89% were pardoned. In the end, 346 individuals were executed. The most frequent capital offenses were: Desertion – 266; Murder – 37; Cowardice – 18; Abandoning post – 7; Violence against superior officers – 6; Disobedience – 5; Mutiny – 3; Sleeping on duty – 2; Throwing down arms – 2.

Among those executed, 91 individuals were already serving conditional sentences, including 40 under suspended death penalties (Military crimes).

These figures support a well-founded conclusion: the high level of civilizational development in British society, the efficient organization of the military system, and clear mechanisms for social control and integration enabled the state to minimize the risks associated with the inclusion of individuals with criminal backgrounds. Their participation did not undermine the combat effectiveness or moral integrity of the armed forces.

Moreover, predictions of a potential postwar crime surge due to the return of former offenders did not materialize. According to police statistics for Great Britain in 1919–1920, of the 6,461 ex-servicemen who were imprisoned during this period, only 1,398 (22%) had prior convictions, while

3,411 (53%) were first-time offenders (McKay, 2021, p. 599). These figures suggest that the majority of individuals from marginal or antisocial backgrounds were effectively integrated into both the military environment and postwar civilian life.

Thus, despite the initial caution exhibited by British state institutions – particularly the Admiralty – regarding the mobilization of individuals with criminal records, the realities of wartime gradually led to the development of a rational model for their employment as a manpower resource. In most cases, the participation of former convicts in military operations did not produce catastrophic consequences for the army's morale, discipline, or postwar crime rates. On the contrary, their demonstrated capacity to adapt to military conditions and reintegrate into civilian society provided grounds for cautiously optimistic assessments of their contribution to the defense of the empire.

At the same time, there are currently no consolidated and reliable statistical data on the overall number of individuals with criminal backgrounds mobilized into the British armed forces. Based on available sources, it can be asserted that their involvement was most likely limited in scale and did not extend to full participation in operational-strategic level planning or execution. In the overwhelming majority of cases, these contingents were likely used at the operational-tactical level, serving as force multipliers during periods of personnel shortages.

Nevertheless, the very fact of employing representatives of the criminal underworld within an institution grounded in fundamentally opposing ethical and legal norms – such as military service – raises considerable scholarly interest. This allows us to interpret the British experience as a case of limited yet controlled mobilization of antisocial elements under conditions of total war.

A comparison of this experience with the practices of the Russian Empire – and later, of the Provisional Government following the collapse of the monarchy – reveals fundamental civilizational, cultural, and political differences in the approaches adopted by the two empires. The next section will examine the mechanisms of conscription, societal responses, internal military dynamics, and postwar consequences of the incorporation of criminal elements into the Russian armed forces – within the broader context of revolutionary upheaval, state collapse, and the moral disintegration of the military establishment.

The Mobilization Policy of the Russian Empire: Between Security and Discipline

At the outbreak of the First World War, the Russian Imperial Armed Forces numbered approximately 1.423 million personnel, including over 40,000 officers. As a result of general mobilization, this figure increased to 5.338 million, with the number of officers rising to 80,000 (Jones, 2002, pp. 227–248). According to calculations by the military historian Lieutenant General M.M. Golovin, 23 mobilization waves were announced between 1914 and 1917, resulting in the conscription of approximately 25 million individuals into the ranks of the Imperial Army (Golovin, 1931, pp. 48–49). Under such conditions, unlike in the case of Great Britain, the Russian military and political leadership saw no urgent need to mobilize individuals from criminal backgrounds.

It is known that during the first two years of the war, the Ministry of War received dozens of petitions requesting the termination of legal proceedings or the revision of sentences for individuals accused of various crimes, on the condition that they would voluntarily enlist for military service. The petitioners represented different social estates and age groups and included individuals convicted of document forgery, robbery, rape, and other offenses. This phenomenon can be explained both by the wave of patriotic enthusiasm that swept Russian society in 1914 and by the pragmatic desire of convicts to avoid the harsh conditions of incarceration. Nonetheless, only a handful of these petitions received a favorable response – positive decisions remained the exception rather than the rule.

The General Staff of the Imperial Army rejected the proposal to enlist individuals with criminal records from the earliest months of the armed conflict. This stance remained unchanged even after the exhaustion of the trained mobilization reserve and the disastrous consequences of the Great Retreat in 1915, which revealed a sharp decline in the army's combat effectiveness (Astashov, 2021). Even the fact that some convicts were former servicemen with combat experience was not considered a sufficient argument to revise this policy.

Thus, the official state policy of the Russian Empire regarding mobilization during the First World War was explicitly aimed at prohibiting or, at the very least, severely limiting the enlistment of criminal elements into the armed forces. On this issue, the War Ministry maintained an uncompromising position, regarding the presence of convicted individuals in military units as a threat to the moral climate, command hierarchy, and overall discipline within the army.

The Provisional Government's Policy on the Mobilization of Convicted Offenders (1917)

Following the February Revolution of 1917, the policy regarding the mobilization of individuals from the criminal milieu underwent a radical transformation. The views of the new political elites on pre-revolutionary prisons were shaped primarily through the lens of the Tsarist regime's repressive nature. As a result, these institutions were unilaterally associated with manifestations of arbitrary administration, unbearable living conditions, and violations of personal rights, while the criminal-legal

specificity of the prison population was largely ignored. This perspective contributed to the adoption of the Provisional Government's Decree of March 17, 1917, «On the Easing of the Fate of Persons Convicted of Criminal Offenses», which effectively proclaimed a general amnesty for those sentenced for non-political crimes. According to Article 101 of the decree, release was granted on the condition of the individual's consent to be mobilized into the army (Sbornik, 1917, p. 277). As a result, by April 1, 1917, the prison population had decreased by 75%, numbering only 41,509 individuals (Hasegawa, 2017, pp. 19–26).

However, the majority of those amnestied failed to fulfill their military obligations: some deserted immediately, others never appeared at their assigned units, and some returned to criminal activity. Those who were mobilized often did not join combat units due to the command's unwillingness to accept individuals with questionable backgrounds. Many were sent to reserve formations deep in the rear, which often led to an increase in criminal activity in those regions.

A telling example was the riot in the Ukrainian town of Ostroh, Volhynian Governorate, on September 28, 1917. According to investigative findings, it involved amnestied former prisoners who had been mobilized into the 266th Reserve Infantry Regiment (TsDIAK, f.317, op.1, spr.6100, fol. 4). Official documents stated that “these murderers, thieves, and robbers, disguised in soldiers' uniforms, brazenly burst into private homes, conduct illegal searches, loot, rape, and spread terror” (Sbornik, 1917, p. 364).

The state's response to the rising violence was contradictory. Measures aimed at tightening control – such as authorizing the use of capital punishment in cases of resistance – failed to stabilize the situation and often incited mass instances of vigilante justice. According to contemporary sources, spontaneous lynchings of criminals caught in the act became widespread across various regions (Hasegawa, 2017, pp. 214–220).

Realizing the destructive consequences of its policy, the Provisional Government issued a new order on July 14, 1917, restricting the recruitment of conditionally amnestied individuals, allowing their enlistment only with the approval of commanding officers (Sbornik, 1918, p. 584). Subsequently, attempts were made to restore stricter law enforcement practices: on July 12, 1917, military-revolutionary tribunals were introduced and the death penalty was reinstated for a range of serious crimes (Welch, 2014). However, the effectiveness of these measures remained questionable amid the collapse of state institutions.

Disciplinary control within the army was maintained only locally and often thanks to the efforts of individual commanders – such as General Lavr Kornilov, who reinstated capital punishment in the armies of the Southwestern Front. Nonetheless, such efforts yielded only short-term effects (Hula, Perederii, 2018, pp. 57–59).

One of the most detrimental consequences was the growing influence of criminal elements within soldiers' committees, which had been established as part of the democratization of the military. Former prisoners, drawing on their experience of informal prison self-governance, quickly rose to leadership positions within these new structures. Combined with widespread alcoholism, the collapse of discipline, ideological disorientation among officers and soldiers, and stagnation on the front lines, this led to the rapid disintegration of the army (Hula, Perederii, 2025, p. 245).

Thus, the Provisional Government's policy of amnesty and mobilization of criminal offenders – implemented without clear mechanisms of control and amid the broader collapse of the imperial state and army – became one of the key factors contributing to the breakdown of military command and authority.

Conclusions. A comparative analysis of the practices of mobilizing the criminal contingent during the First World War reveals a strong dependence of military and personnel decisions on the overall level of political and legal culture, the condition of state institutions, and the dominant societal values (see Table 1). Based on the examined cases of Great Britain and Russia, a number of conclusions and generalizations can be drawn.

Table 1.

Comparative analysis: Mobilization of Convicted Offenders in the Armed Forces of the British Empire and Russia During the First World War

Criterion	British Empire	Russian Empire / Provisional Government
1. Pre-war recruitment system	Volunteer army, absence of conscription before 1916	Conscription-based system established in the 19 th century
2. Initial policy toward mobilization of persons with criminal records	Generally cautious; selective enlistment was permitted. However, volunteers with a criminal background were often rejected.	Strict prohibition on the mobilization of individuals with a criminal background by the imperial military and political leadership in order to preserve military discipline. Strict prohibition on the mobilization of

		convicted offenders
3. Key change during the war	Gradual liberalization of recruitment standards; acceptance of some offenders as part of general mobilization	Post-February 1917 amnesty and mass mobilization of former prisoners by the Provisional Government
4. Motivations for mobilizing convicted offenders	Manpower shortage, economic and pragmatic considerations, belief in the army as a tool for resocialization	Populist political motives, underestimation of risks, ideological rejection of the Tsarist penal system
5. Legal Framework of Mobilization	The Military Service Act of 1916, which introduced compulsory conscription. Offenders could be released from punishment on the condition of military service.	Decree of the Provisional Government dated March 17, 1917, on amnesty and the possibility of military service.
6. Forms of recruitment	Conditional release in exchange for enlistment, judicial substitution of sentences with military service	General amnesty in exchange for enlistment (often not fulfilled), automatic conscription of ex-prisoners
7. Integration into the army	Relatively successful; some were granted officer ranks; minimal negative impact on military discipline.	Predominantly unsuccessful; most amnestied individuals avoided the front; commanders refused to accept former convicts, leading to a sharp rise in crime within military units and disorganization in the rear, a breakdown of discipline, and the intensification of anarchy.
8. Post-war consequences	No significant spike in crime; former offenders generally reintegrated into society	Contributed to the disintegration of army discipline and rise in criminal violence; accelerated collapse of military order
9. Overall assessment	Controlled, pragmatic mobilization with limited risks and some benefits	Ill-conceived, destabilizing policy that weakened the army and state institutions

The reasons for conscripting criminal and socially marginalized elements into the armed forces differed diametrically between Great Britain and post-Romanov Russia.

Whereas the mobilization of this contingent into the British Imperial Army was primarily aimed at addressing utilitarian, practical, and financial-economic needs – and was dictated by the objective necessity of increasing the manpower pool for the land component of the armed forces – the decisions of the Russian Provisional Government were mostly based on populist and idealistic notions, which had little in common with the realities of the Russian situation. This policy was a form of political gesture rooted in revolutionary ideas about the “rehabilitation” of the criminal through his participation in the «defense of the Fatherland», rather than in realistic assessments of the army’s moral condition, discipline, and combat effectiveness.

At the same time, up to 1917, the Russian Empire – despite the exhaustion of its mobilization resources and the overall deterioration of its army’s combat potential – categorically refused to conscript individuals with a criminal background. This reflected an attempt to preserve the stability of military discipline and the traditional social hierarchy.

In comparing the outcomes of criminal contingent mobilization in Great Britain and Russia, it must be acknowledged that the strong democratic traditions of British society, its high level of civilizational development, and the presence of a system of parliamentary oversight over the armed forces helped minimize the negative impact of conscripting individuals with a criminal past – both during wartime and in the postwar period.

In contrast, the longstanding traditions of autocratic subjecthood, the near absence of democratic institutions, the dominance of the principle of «supreme autocratic power», and the widespread legal nihilism among the population of the Russian Empire – and later, the chaotic populism of the Provisional Government – led to a rapid and uncontrollable process of social criminalization, military disintegration, the paralysis of governing institutions, and the creation of conditions that enabled the Bolshevik coup. This, in turn, opened the way for the construction of a new type of 20th-century totalitarian state dominated by a repressive apparatus – an apparatus which, in many respects, grew out of the logic of using marginalized social groups as a political power base.

Funding. The authors received no financial support for the research or publication of this article.

References:

- Annual Report** (1915). Annual Report of the Prison Commissioners for Scotland for the Year 1914 (Parl. Papers [Cd. 7927], XXXIII), 700 p. [in English].
- Astashov, A. B.** (2021). Between Acceptance and Refusal-Soldiers' Attitudes Towards War (Russian Empire. *International encyclopedia.1914–1918-online*. April. URL: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/between-acceptance-and-refusal-soldiers-attitudes-towards-war-russian-empire-1-1/> [in English].
- Beckett, I. F. W.** (2007). The Great War. Modern Wars in Perspective Series. L: Pearson Education, 813 p. [in English].
- Conley, C. A.** (1986). Rape and justice in Victorian England, *Victorian Studies*, XXIX, P. 519–536. [in English].
- Dewey, P. E.** (1984). Military recruiting and the British Labour Force during the First World War, *Historical Journal*, XXVII, P. 199–223. [in English].
- Emsley, C. A.** (2021). Short History of Police and Policing. L: Oxford University Press, 224 p. [in English].
- Encyclopedia of World War I** (2005) / S. Tucker; P. Roberts. L: ABC-CLIO, 856 p. [in English].
- Ferguson, N.** (1999). The Pity of War: Explaining World War I. L: Basic Books, 563 p. [in English].
- Golovin, N. N.** (1831). The Russian Army in the World War, New Haven, Yale University Press, 1931, 287 p. [in English].
- Gula, R. V., Perederii, I. G.** (2018). Voennyi terror komandovaniia voisk IUgo-Zapadnogo fronta v Vostochnoi Galitsii i Severnoi Bukovine fevral oktiabr 1917 g. [Military terror of the Southwestern Front command in Eastern Galicia and Northern Bukovina (February–October 1917)]. *Rusin – Rusyn*. № 53. V. 3. S. 50–63. DOI: 10.17223/18572685/53/4 [in Russian].
- Harvey, A. D.** (2001). Homosexuality and the British Army During the First World War. *Journal of the Society for Army Historical Research*, Vol. 79, No. 320, Winter, P. 313–319. [in English].
- Hasegawa, T.** (2017). Crime and Punishment in the Russian Revolution. Mob Justice and Police in Petrograd. Cambridge: Belknap Press, 351 p. [in English].
- Hawkins, M.** (1997). *Social Darwinism in European and American Thought, 1860–1945: Nature as Model and Nature as Threat*. Cambridge University Press, 344 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558481> [in English].
- Hula, R. V., Perederii, I. H.** (2025). Alkohol v armiakh Pershoi svitovoi: yednist u protylezhnostiakh [Alcohol in the armies of the First World War: unity in opposites]. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military Scientific Bulletin*. № 43. Lviv: NASV, S. 233–252. DOI: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.43.2025.233-252> [in Ukrainian].
- Jones, D. R.** (2002). The Imperial Army in World War I, 1914–1917 / *The Military History of Tsarist Russia*. L: Palgrave, 2002. P. 227–248. DOI:10.1007/978-0-230-10822-6_12 [in English].
- Mannheim, H.** (1941). War and Crime. L: Watts & Co, Binding: Hardcover, 208 p. [in English].
- McKay, C.** (2021). “Likely to make good soldiers”: mobilizing Britain’s criminal population during the First World War. *Historical Research*, Volume 94, Issue 265, P. 578–600. [in English]. <https://doi.org/10.1093/hisres/htab007>
- McKee, C.** (2002). Sober Men and True: Sailor Lives in the Royal Navy, 1900–1945, Harvard University Press, 300 p. [in English].
- Meyer, J.** (2009). Men of War: Masculinity and the First World War in Britain. Basingstoke [England] ; New York : Palgrave Macmillan, 2009, 216 p. [in English].
- Military crimes 1914–1918 British Army. The Long, Long Trail. Researching soldiers of the British Army in the Great War of 1914–1918.** URL: <https://www.longlongtrail.co.uk/soldiers/a-soldiers-life-1914-1918/military-crimes-1914-1918-british-army/> [in English].
- Prevention of Crime Act 1908.** URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e3/Prevention_of_Crime_Act_1908_%28UK_PGA_1908-59%29.pdf [in English].
- Reidy, C.** (2009). Ireland's 'moral hospital' : the Irish borstal system, 1906–1956. Dublin; Portland, Oregon : Irish Academic Press, 256 p. [in English].
- Report** (1915). Report of the Commissioners of Prisons and the Directors of Convict Prisons (for the Year Ended 31st March 1915) (Parl. Papers [Cd. 7837], XXXIII), 130 p. [in English].
- Report** (1918). Report of the Commissioners for Prisons and the Directors of Convict Prisons, L: Majestic Stationery Office, 94 p. [in English].
- Sbornik ukazov** (1917). Sbornik ukazov i postanovlenii Vremennogo pravitelstva Vyp. 1. 27 fevralia - 5 maia 1917 g. [Collection of decrees and resolutions of the Provisional Government]. Vyp. 1. 27 fevralia – 5 maia 1917 g. / Sost otd svoda zakonov Gos kantseliarii. Pg Gosudarstvennaia tipografiia 557 s. [in Russian].

- Sbornik ukazov** (1918). Sbornik ukazov i postanovlenii Vremennogo pravitelstva [Collection of decrees and resolutions of the Provisional Government] : Vyp 1–2 Petrograd Gos tip 1917–1918 2 t Vyp. 2. 5 maia – 24 iulia 1917 g. CH. 1. 698 s. [in Russian].
- Smith, E. J.** (2020). Raising boys for the navy: health, welfare, and the British Sea Services, 1870–1905, *Journal of the History of Medicine*, LXXVI, P. 53–77. [in English].
- Thomson, B.** (1922). *Queer People*, London : Hodder and Stoughton, 360 p. [in English].
- TsDIAK** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv].
- Welch, S. R.** (2014). Military Justice. *International encyclopedia. 1914–1918-online*. October. URL: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/military-justice/> [in English].
- Z viaznyts** (2025). Z viaznyts zvilnyly ponad 10 tys. zasudzhenykh dlia mobilizatsii do ukrainskoi armii [More than 10,000 convicts were released from prisons for mobilisation into the Ukrainian army]. Zakhid.net. 16 veresenia. URL: https://zaxid.net/z_vyaznits_zvilnili_ponad_10_tis_zasudzheniy_dlya_mobilizatsiyi_d_o_ukrayinskoyi_armiyi_n1619344?fbclid=IwY2xjawM3LBxleHRuA2FlbQlXMQABHrtUdwVXho3R_9ebUrKtbuB0NGYGJ4SdenhmQP5P5VfjJh2p_jE-3pAlYQZt_aem_FL34Y-8nM6hVut00jdBOZQ [in Ukrainian].
- Zakon** (2024). Zakon № 3633-IX vid 11.04.2024 Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo okremykh pytan prokhozhenia viiskovoi sluzhby, mobilizatsii ta viiskovoho obliku [Law No. 3633-IX of 11 April 2024. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Certain Issues of Military Service, Mobilisation and Military Registration]. ZAKONONLINE. URL: https://zakononline.ua/documents/show/526451___768399 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 01.11.2025

'Wrecking' organizations in the agricultural sector of the Ukrainian SSR in the first half of the 1930s (based on materials from the sectoral state archive of the security service of Ukraine)

Oleksandr P. Trygub

Petro Mohyla Black Sea National University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Researcher ID Web of Science: P-1173-2017

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215006812>

Serhii V. Kornovenko

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: s-kornovenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

Researcher ID Web of Science: U-4291-2018

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920530500>

Abstract.

*The purpose of the research paper is to determine and outline the information potential of the funds of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (HDA SBU) for the study of repressions against 'wrecking' organizations fabricated by the Chekists in the agricultural sector of the Ukrainian SSR in the first half of the 1930s, to identify gaps in the specified issues and prospects for future research. **Methodologically**, the study is based on a comprehensive archival and documentary analysis of materials from the HAD SBU, applying an interdisciplinary approach that combines historical analysis, source studies, generalization, and elements of content analysis of official documents. The principles of historicism, systematics, and scientific validity are adhered to; attention is paid to the comparison of representative 'cases' (1930–1935) and the identification of typical patterns of investigative fabrications and propaganda narratives. **Conclusions.** Archival materials confirm that repressive operations against 'wreckers' in the agricultural sector were systematic and centrally coordinated, and not isolated cases. The GPU-NKVD employed standardized patterns of fabrication, including the construction of 'organizations,' the production of falsified evidence, forced confessions, and accusations of wrecking, counter-revolutionary conspiracy, sabotage, and preparation of intervention. The victims of such mythical cases were leading researchers, veterinarians, microbiologists, managers, and employees of agricultural institutions. Criminal cases served as a tool for eliminating alternative approaches to management, demoralizing the intelligentsia, and justifying the failures of collectivization. The funds of the HDA SBU contain significant information potential for further disclosure of personal destinies, investigation procedures, and propaganda logic of repressions, which makes it necessary to study them in detail in the future.*

Funding. The study was prepared based on the results of fundamental research "The Socio-cultural Space of Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – First Third of the Twentieth Century: the Peasant-centric Dimension" (state registration number: 0123U101600) with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

Keywords: wrecking organizations, repressions, agricultural sphere, falsification, archival and investigative cases, agriculture, first half of the 1930s

«Шкідницькі» організації у сільському господарстві УСРР першої половини 1930-х років (за матеріалами ГДА СБУ)

Олександр Тригуб

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Доктор історичних наук, професор (Україна)

email: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Researcher ID Web of Science: P-1173-2017

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215006812>

Сергій Корновенко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Доктор історичних наук, професор (Україна)

email: s-kornovenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

Researcher ID Web of Science: U-4291-2018

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57920530500>**Анотація.**

Метою статті є визначення й окреслення інформаційного потенціалу фондів Галузевого держархіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) у вивченні репресій щодо сфальсифікованих чекістами «шкідницьких» організацій у сільському господарстві УСРР першої половини 1930-х років, визначенні білих плям в означеній проблематиці та перспектив майбутніх досліджень. **Методологічно** дослідження базується на комплексному архівно-документальному аналізі матеріалів ГДА СБУ із застосуванням міждисциплінарного підходу, що поєднує історичний аналіз, джерелознавство, узагальнення та елементи контент-аналізу офіційних документів. Дотримано принципи історизму, системності та наукової обґрунтованості; увага приділена порівнянню репрезентативних «справ» (1930–1935 рр.) і виявленню типових схем слідчих фабрикацій і пропагандистських наративів. **Висновки.** Архівні матеріали підтверджують, що репресивні операції проти «шкідників» у сільському господарстві були системними та централізовано координованими, а не поодинокими випадками. ДПУ–НКВС використовували стандартизовані схеми фабрикацій – конструювання «організацій», вироблення сфальсифікованих доказів, примусові зізнання та звинувачення у шкідництві, контрреволюційній змові, саботажі та підготовці інтервенції. Жертвами цих міфічних справ стали провідні вчені, ветеринари, мікробіологи, керівники та працівники аграрних установ. Кримінальні справи слугували інструментом усунення альтернативних підходів господарювання, деморалізації інтелігенції та виправдання провалів колективізації. Фонди ГДА СБУ містять значний інформаційний потенціал для подальшого розкриття персональних доль, процедур слідства та пропагандистської логіки репресій, що робить необхідним їх детальне дослідження у подальшому. **Фінансування.** Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Ключові слова: шкідницькі організації, репресії, аграрна сфера, фальсифікація, архівно-слідчі справи, сільське господарство, перша половина 1930-х років.

Постановка проблеми. У першій половині 1930-х років радянська влада в УСРР активно фабрикувала справи про так звані «шкідницькі» або «контрреволюційні» організації, нібито існуючі у сільському господарстві. Такі справи були елементом сталінської політики терору, спрямованої на ліквідацію старих фахівців-аграріїв, інженерів, економістів і керівників, а також на виправдання невдач колективізації та продуктивності.

До найвідоміших шкідницьких справ можна віднести «Справу контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР» (1930), «Трудової селянської партії» (1930–1931), «Контрреволюційної шкідницької організації в органах наркомзему і наркомрадгоспів» (1933), які вже знайшли своє відображення в сучасній історіографії, яка спиралася переважно на опубліковані матеріали та документи більшовицької партії. Натомість поза увагою дослідників опинилися численні доповідні й аналітичні матеріали, обвинувальні висновки тощо, що зберігаються у фондах Галузевого держархіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) і насамперед фондах № 16 «Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР» та № 13 «Колекція друкованих видань КГБ УРСР», де зустрічаємо доповідні та обвинувальні висновки щодо контрреволюційних і шкідницьких організацій. Вказані матеріали на сьогодні активно вводяться до наукового обігу, але цей процес знаходиться лише на початковій стадії, що пояснюється нетривалим періодом отримання науковцями вільного доступу до його матеріалів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Інтерес до визначеної нами проблематики спостерігається вже на світанку відродження української незалежності. Так, у 1993 р. загальний огляд окремих справ у своїй книзі здійснив Ю. Шаповал (Шаповал, 1993), який одним із перших отримав доступ до колишніх архівів КДБ УРСР. Однією з перших предметно направлених праць стала стаття В. Марочка (Марочко, 1998), що розкриває зміст і перебіг однієї із фальсифікованих справ – «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР» (1930). Спираючись на різні групи джерел (архівні й опубліковані документи, пресу), автор через призму особистих доль учасників процесу прослідкував те, як радянська репресивна машина знищувала передових вчених і практиків аграрної галузі. Праця дослідника є оглядовою і

.....
залишає значні перспективи для наступників, зокрема, й детальне вивчення безпосередньо кримінальної справи, що зберігається в ГДА СБУ.

Огляд справи «Українська філія Трудової селянської партії» у передмові до збірки документів провели Т. Григор'єва та В. Очеретянко (Григор'єва, Очеретянко, 2010, с. 3–21). Автори дійшли висновку, що «справа “Трудової селянської партії”, яка була сфальсифікована ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР мала чітку політичну мету – продемонструвати українському суспільству невідворотність форсованої модернізації економіки СРСР та вилучити реальних і потенційних політичних, інтелектуальних опонентів більшовицькій владі» (Григор'єва, Очеретянко, 2010, с. 20). Більш ширше й аналітичне бачення проблеми Т. Григор'єва подала в окремій статті (Григор'єва, 2008), але зосередилася на тій частині операції «Трудової селянської партії», яка проводилася на території Одещини. Вказаній справі присвячені невеликі тези Л. Рожкової (Рожкова, 2014), що побудовані на згаданому збірнику документів.

Невеличкий огляд, що ґрунтується на обвинувальному висновку щодо «Справи про контрреволюційну змову у сільському господарстві» (зберігається у фонді 13 друкованих видань ГДА СБУ), провела Т. Грищенко (Грищенко, 2012). Авторка уважно вивчила зміст справи, зазначивши, що пізніші дослідники надали їй умовну назву «Група Конара–Вольфа–Коварського». Сфальсифікована «організація» мала загальносоюзний характер і мала в УСРР республіканський центр з 6 обласними філіями. 11 березня 1933 р. по справі засуджено 100 найбільш активних учасників – фахівців із сільськогосподарської дослідної справи. Вивчення участі України та відведеного для неї місця у цій справі проти вітчизняних аграріїв здійснив Р. Гілязетдінов, виділивши зі 100 засуджених 15 фігурантів, що представляли «українську філію» (Гілязетдінов, 2015).

Короткі енциклопедичні огляди вказаних вище справ зробив Ю. Шаповал (Шаповал, 2008a, 2008b, 2015).

У розрізі оголошеної теми неможливо обійти стороною праці Н. Романець, яка багато років досліджує історію колективізації в Україні. У своїх роботах вона вивчає репресивні механізми радянської влади (боротьбу зі шкідництвом в аграрному секторі України (Романець, 2011; Романець, 2015a, 2015b), політику колективізації та її наслідки, а також детально аналізує опір українського селянства (Іваненко, Романець, 2009; Романець, 2024). Про репресивні практики бійців Червоної армії при здійсненні суцільної колективізації йдеться в статтях О. Мельничука, П. Кравченка (Мельничук, Кравченко, 2024) та О. і М. Мельничуків (Мельничук О., Мельничук М., 2025).

Як бачимо, проблема шкідництва у сільськогосподарській галузі отримала певне висвітлення, водночас можна сміливо стверджувати, що автори поки не залучили у повній мірі документальний матеріал з фондів ГДА СБУ.

Метою цього дослідження є визначення й окреслення інформаційного потенціалу фондів № 13 і № 16 у вивченні репресій щодо сфальсифікованих чекістами «шкідницьких» організацій у сільському господарстві УСРР першої половини 1930-х років, визначенні білих плям в означеній проблематиці та перспектив майбутніх досліджень.

Виклад основного матеріалу. Винятково чекістський погляд на так зване «шкідництво» в аграрній сфері подають нам доповідні матеріали НКВС й обвинувальні висновки, що зберігаються у Галузевому держархіві Служби безпеки України. Вони не лише доповнюють знання про дію репресивного апарату, а й показують шляхи викорінення альтернативних підходів господарювання, які йшли урозріз нав'язуваній колгоспній системі.

4 лютого 1930 р. голова ДПУ В. Балицький направив голові Раднаргоспу УСРР К. Сухомліну підготовлену Економічним управлінням ДПУ розлогу аналітичну записку під назвою «Контрреволюційна організація у сільському господарстві України» (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 10–52). Доповідь розкриває перебіг і ключові моменти сфабрикованого процесу над теоретиками-аграрниками та працівниками сільськогосподарської галузі УСРР. Справа стала хрестоматійною та широко висвітлювалася у пресі (Железногорський, 1930a; Железногорський, 1930b; Контрреволюція..., 1930; Контрреволюція..., 1930), заслуживши навіть окремого пропагандистського збірника (Шкідництво..., 1931). Оскільки її сутність вже досить детально висвітлена сучасними науковцями, то ми не будемо зупинятися на її перебігу (див., наприклад, статтю В. Марочка (Марочко, 1998). Загалом співробітники ДПУ УСРР арештували 46 сільськогосподарських фахівців – працівників НКЗ УСРР, «Укрсільбанку», «Укрнасіносоюзу», науково-дослідних інститутів сільськогосподарського профілю, дослідних станцій. Вже у червні 1930 р. надзвичайна сесія Верховного суду УСРР оголосила вирок на різні терміни позбавлення волі (Марочко, 1998, с. 99–100). Звинувачувальний висновок по цій справі та матеріали судового засідання знаходимо у фонді 13 під назвою «Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України. 1930 р.» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 134).

28 липня 1935 р. В. Балицький направив командувачу військами Київського військового округу І. Якіру (ймовірно, Якір був членом ЦК КП(б)У) обвинувальний висновок по справі, «викритої органами УДБ НКВС УСРР контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві», з приміткою, що справа направлена для слухання до Спецколегії Верховного Суду УСРР (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 48).

Відповідно до документу (маємо друкований примірник обвинувачення й у фонді 13 (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 80) протягом січня-березня 1935 р. були проведені арешти фігурантів справи: професора Київського сільгоспінституту Михайла Гудим-Левковича, завідувача науково-дослідницькою станцією в Терезине Білоцерківського району, професора Миколи Староверова, завідувача секцією молокознавства Київської зональної станції, професора Петра Лавренюка, доцента Дніпропетровського сільгоспінституту Василя Козицького, старшого наукового співробітника ВУАН Івана Назаренка, доцента мікробіології Дніпропетровського сільгоспінституту Михайла Озерського та старшого наукового співробітника Київської зональної станції Леоніда Засенка.

Відповідно до агентурних матеріалів, означеними особами була створена контрреволюційна шкідницька організація, що ставила за мету проведення підривної роботи у галузі тваринництва. За версією слідчих, «учасники організації проникли до науково-дослідних інститутів, сільськогосподарських ВНЗ, дослідних станцій та інших установ, що пов'язані з роботою по розвитку та зміцненню тваринницької справи у країні та, використавши своє становище у цих установах, вели контрреволюційну роботу, спрямовану на зрив тваринництва та колективізації, намагаючись тим самим підірвати економічну міць Радянського Союзу». Окремі учасники організації навіть «розробляли плани організації біо-війни шляхом поширення шкідливих бактерій» (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 49–50). Останнє твердження ґрунтувалося на тому, що у мікробіолога М. Озерського були знайдені пробірки з бактеріями сибірської виразки, кишкової палички, щурячого тифу й ін.

Сфабрикована організація виглядала наступним чином. Восени 1929 р. за ініціативи професора Всесоюзного інституту тваринництва В. Устьянцева, який раніше працював у Київському сільгоспінституті, була створена організація, до якої залучено учнів Устьянцева – Гудим-Левковича і Староверова, а згодом й інших учасників. Головним завданням організації стало «шкідництво в галузі тваринництва» (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 52–53). Організація начебто мала політичну платформу, тактику дій, здійснювала контрреволюційну та шкідницьку роботу. Усі ці складові детально прописані у звинувачувальному висновку (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 49–93). Особливо тісні зв'язки організація мала з Московською організацією на чолі з В. Устьянцевим (ліквідована у 1935 р.): «При зустрічах учасників київської організації та московського центру вироблялися настанови у практичній контрреволюційній роботі, з Москви отримувалися вказівки про методи підривної роботи» (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 59).

До шкідницької роботи організації слідчі відносили підтримку куркулів та одноосібного господарства, зрив заходів радянської влади у галузі сільського господарства, зосереджуючись на тваринництві, підривній роботі організації у племінній справі, знищенні худоби, підриві кормової бази, шкідництві у педагогічній і науковій роботі тощо. Особливий інтерес викликає версія про підготовку та здійснення біологічної війни, якій організація надавала «виняткове значення». Серед її цілей було поширення інфекційних захворювань і падіж худоби, псування кормів і продуктів тваринництва (наприклад, псування сирно-масло-молочних продуктів шляхом введення в них шкідливих бактерій). І навіть більше, Озерський «надавав велике значення застосуванню в мікробіологічній боротьбі бактерій Банга, що викликають поширення інфекційного аборту у худоби та захворювання людей (спричиняють бруцельоз, або мальтійську чи середземноморську гарячку. – Авт.), проводив наукове вивчення цих бактерій, припускаючи використання їх на практиці у контрреволюційних цілях» (ГДА СБУ, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 27, Арк. 61–68).

У результаті слідства до справи притягнуто ще 27 фігурантів та виділено в окремі справи. Матеріали слідства направлено прокурору у спецсправах НКЮ для підготовки справи у розгляді судом Спецколегії Верховного суду УСРР. Подальша доля ключових фігурантів невідома.

Більш презентативним у колі окресленої проблеми виглядає фонд № 13, де знаходимо добірку фінальних звинувачувальних висновків, які відносяться до окресленої проблеми. Авторами знайдено 26 справ (2 з них вже згадані вище), які умовно можна поділити на 3 групи.

Найбільшою групою є 14 справ на контрреволюційні шкідницькі організації бактеріологів, ветеринарів і мікробіологів. З них 13 відносяться до 1931 року та пов'язані насамперед із загальносоюзною «справою ветеринарів-бактеріологів» на чолі з відомим радянським ветеринаром, директором Московського ветеринарно-бактеріологічного інституту Ніколаєм Міхініним (1872–1946) і «справою мікробіологів» на чолі з відомим українським науковцем, директором Московського інституту інфекційних хвороб імені І.І. Мечникова Степаном Коршуном (1868–1931). Українські чекісти теж «не пасли задніх» і розкрили свою «Всеукраїнську

.....
контрреволюційну організацію ветеринарів і бактеріологів», що охоплювала впливом усі регіони УСРР. Документи ГДА СБУ представляють загальний обвинувальний висновок по «центру» організації (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 37, 149) й обвинувачення по крайовим організаціям, які були виділені в окремі впровадження (Волинська філія з центром у Житомирі (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 38), Полтавська (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 39), Подільська з центром у Вінниці (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 40), дві групи Дніпропетровської філії – ветеринари (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 41) та мікробіологи (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 82), ветеринарні працівники Запоріжжя (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 42), ветеринари-бактеріологи Південної України з центром в Одесі (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 43), ветеринари Харківщини й Ізюмщини (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 44), ветеринарні лікарі та бактеріологи Київщини (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 45), ветеринари Криворіжжя (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 146, 147). Окремо виділимо справу тваринників-бактеріологів 1934 р. (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 80) щодо шкідницької організації на чолі з професором М. Гудим-Левковичем, яку ми вже згадували та характеризували вище.

Не вдаючись у деталі означених справ, адже такого завдання собі не ставили, окреслимо суть цієї маловідомої, але досить масштабної фальсифікованої справи (за деякими даними, на території СРСР у рамках цієї операції заарештовано близько 700 вчених). Арешти стосовно цих справ розпочалися майже одночасно по всій території СРСР, що свідчить про централізоване управління її проведенням. В УСРР головні фігуранти були заарештовані у листопаді-грудні 1930 р.: професор Микола Агаллі, завідувач кафедри вакцин і сироваток Харківського інституту наукової та практичної ветеринарії; директор Харківського ветеринарно-бактеріологічного інституту Олександр Степаненко; завідувач епізоотичним відділом Українського ветеринарного управління Наркомзему Микола Веселовський; професор хірургічної патології Харківського ветеринарного інституту Ніколай Самоделкін; епізоотолог Українського ветеринарного управління Наркомзему Микола Іляшенко; інспектор Українського ветеринарного управління Наркомзему Павло Косминський; директор Херсонського ветеринарно-бактеріологічного інституту Павло Боровський та інші. Усього до ключових фігур «Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів і бактеріологів» віднесено 17 осіб (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 37. С. 83–91).

За легендою слідчих, організація утворена в 1921 р. за ініціативи та при участі проф. М. Агаллі, який на той час очолював Харківський ветеринарно-бактеріологічний інститут. Основною метою організації було «повалення радянської влади» та підготовка «бактеріальної війни – зараження водоймищ, колодязів і продуктів харчування людськими патогенними мікробами, з метою поширення серед населення масових епідемічних захворювань». Члени організації відповідали за утримання патогенних культур (паратифи, тиф, дизентерія, холера та різні аеробні культури), що «були виділені та підтримувалися постійно у стані вірулентності (живому та здатному до зараження стані)».

Організація «систематично та безперервно протягом низки років і до останнього часу, здійснювала шкідницькі акти в галузі усупільненого та соціалістичного тваринництва за допомоги ветеринарних і бактеріологічних засобів, наносячи цим непомірну шкоду соціалістичному тваринництву» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 37, С. 3–4).

Українська організація тримала тісний зв'язок із Московським центром, який «здійснював керівництво українською організацією, як в галузі ветеринарного та бактеріологічного шкідництва, так і з питань підготовки бактеріальної війни». Також мала контакти із закордонними центрами в Югославії, Франції, Німеччині, Чехословаччині. Організація мала осередки: Волинський, Херсонський (з групою у Миколасві), Сталінський (з групами в Артемівську та Луганську), Сумський, Полтавський, Харківський, Одеський, Дніпропетровський (з групами в Кривому Розі, Мелітополі та Запоріжжі), Вінницький і Київський (див. рис. 1). Прив'язали чекісти «організацію» і до «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації», що давало ув'язку з відомою операцією «Весна» та тісними контактами із закордоном.

Так, «шкідництво» організації мало багаторівневий характер (підтримка куркулів, поширення хвороб серед домашніх тварин, шкідництво у провідних ветеринарно-бактеріологічних інститутах Харкова, Києва, Херсона, Дніпропетровська та Полтави, перешкоджання якісного обслуговування колгоспного тваринництва, шкідництво у галузі скотарства, свинарства та птахівництва тощо). Як зазначали слідчі: «Уся діяльність контрреволюційної організації до 1928 року йшла по лінії збереження та укріплення куркульських тваринницьких господарств і максимального гальмування розвитку соціалістичного й усупільненого тваринництва» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 37, С. 39). Тобто ветеринари усіляко підтримували селян-одноосібників і шкодили утворенню колгоспів і їхньому господарству. Головною метою цього шкідництва було «знищення стада, протидія вирішення м'ясної проблеми, поглиблення кризи у забезпеченні м'ясопродуктами та розвитку сировинних ресурсів

країни» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 37, С. 39). Фактично вина у прорахунках суцільної колективізації покладалася на «шкідницьку» діяльність вигаданої організації.

Організація намічала на період інтервенції широку шкідницьку та диверсійну діяльність з метою знищення продуктивної худоби та кінського поголів'я шляхом зараження пасовищ, водойм і фуражу культурами заразних хвороб. У руках організації, за твердженням ДПУ, були зосереджені майже всі вирішальні республіканські та крайові командні висоти у практичній і науково-дослідній ветеринарії, з метою нібито поширення серед населення масових епідемічних захворювань.

Звинувачувальний висновок остаточно оформлено 17 березня 1931 р. та підписано начальником Економічного управління ДПУ УСРР Мазо та начальником 2-го відділу цього ж управління Броневим. Усі фігуранти проходили по статтях 54–7 (підлив державної промисловості, транспорту, торгівлі і т. д.) і 54–11 (участь у контрреволюційній організації) КК УСРР. За даними українського дослідника А. Корольова, більшість фігурантів була засуджена до розстрілу із заміною 10 роками виправно-трудоих таборів (Корольов, 2007).

Зрозуміло, що один лише звинувачувальний висновок не розкриває суті справи. У подальшому науковцям потрібно не лише ознайомитися з вищевказаними справами, а й залучити до них додатковий матеріал як кримінальних справ, так і оперативно-агентурний, які, можливо, дали б базу для роботи слідчих.

Другий комплекс представлений 5 справами, що репрезентують уже згадану «Трудову селянську партію» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 105, 106, 107, 108, 109). Зазначена справа окреслена в українській історіографії як у загальних рисах, так і представлена вже згаданою археографічною збіркою документів. Саме тому зосередимося на характеристиці наявних у ГДА СБУ обвинувальних висновків.

Перші чотири справи (№ 105–108) є матеріалами т.зв. крайових організацій, а саме: Дніпропетровщини (справа № 105), Полтавщини (106), Поділля (107) та Центрально-Чорноземного округу – Воронежчини (108), яка тісно пов'язана з УСРР. Остання справа представляє собою друкований примірник із вміщеними фотографіями ключових фігурантів, інші – машинописні копії. Водночас Дніпропетровський варіант має сліди численних правок олівцем, що свідчить про його робочу версію. Із залученням додаткових матеріалів кожен обвинувальний висновок може стати основою для серйозного наукового дослідження.

Узагальнений варіант «Обвинувального висновку у справі українського філіалу контрреволюційної організації «Трудової селянської партії»» представлений об'ємним документом типографського друку у вигляді брошури обсягом 193 с. (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 109). Окрім загальних положень по суті справи, документ показує історію виникнення «контрреволюційної організації» Трудової селянської партії на території України, розкриває ключові цілі та завдання організації, шляхи та методи «контрреволюційної та шкідницької діяльності», склад, структуру та зв'язки центру з периферією. Особлива увага зосереджена на діяльності організації у сільських районах, перешкоджанні колективізації та підтримці заможного селянства. Усього по загальній справі проходило 143 особи, що обвинувачувалися за вищезгаданими статтями 54–7 і 54–11. Про політичну важливість справи свідчить той факт, що обвинувачення підписав помічник начальника секретно-оперативного управління ДПУ УСРР і начальник секретно-політичного відділу Генріх Люшков, якого після цієї фабрикації перевели на роботу до Москви.

До *третьої групи* відносимо справи, які представляють обвинувачення по окремим шкідницьким організаціям як загальноукраїнського, так і регіонального характеру. Таких справ ми нарахували 7: «Контрреволюційна шкідницька організація в Укркооптах» (1931) (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 22), «Контрреволюційна шкідницька група в Укрплодовоч» (1930) (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 30), «Хижацька шайка у конезаготівельній системі Наркомзему України» (1935) (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 60) і 4 справи контрреволюційних змов і шкідницьких організацій у сільському господарстві УСРР як загальноукраїнського, так і регіонального характеру (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 72, 131, 134, 175). Відразу зазначимо, що окремі справи вже були згадані дослідниками, хоча ретельного аналізу та вивчення до сьогодні так і не відбулося. Наприклад, В. Марочко розкрив зміст «Справи контрреволюційної шкідницької організації у сільському господарстві України» 1930 року, про яку ми згадували вище у розрізі документів фонду № 16, але ним вказані справи ГДА СБУ не використовувалися. Справу «Контрреволюційної змови у сільському господарстві» (1933) побіжно вивчали Т. Грищенко та Р. Гілязетдінов, тому вважаємо, що справа ще чекає своїх дослідників.

Оскільки обсяг нашої наукової розвідки не дозволяє зробити короткий огляд усіх згаданих справ, то зупинимося лише на одній – контрреволюційній шкідницькій групі в Укрплодовоч. У грудні 1930 р. вже добре відомі за «Справою ветеринарів-бактеріологів» чекісти Економічного управління ДПУ УСРР Мазо та Броневой подали на затвердження голові ДПУ УСРР Балицькому обвинувачення щодо групи з 6 аграріїв, що займали різні посади у системі Укрплодовоч – Івана Ільїна, Володимира Лугового, Матвія Палька, Андрія Кузьменка, Митрофана Дашкевича та

Семена Лоханова. За версією слідства, з «метою проведення шкідництва», вони захопили ключові ланки апарату треста «Укрплодовоч». Організація представляла собою українську філію Контрреволюційної шкідницької організації у «Союзплодовоч» з центром у Москві, що утворилася разом із створенням тресту.

Так звані «шкідники» «свідомо навмисне проводили свою роботу таким чином, щоб овочі не попадали у робітничі центри, перероблювальні підприємства залишалися без сировини, будівництво підприємств проводилося у місцях, де відсутня сировинна база тощо» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 30, Арк. 2). Прагнучи «зірвати робітничі постачання», члени організації складали нереальні плани, неправильно розподіляли овочеві ресурси, затримували наряди, зменшували посівні площі під городи та розвиток городницького господарства, гальмували будівництво переробних комбінатів і постачали до них неякісну сировину (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 30, Арк. 11). До того ж їх метою було «викликати незадоволення серед широких мас споживачів, які не отримували овочі, працюючи так, щоб у великих містах і робітничих районах штучно створювалися черги за овочами» (ГДА СБУ, Ф. 13, Оп. 1, Спр. 30, Арк. 12). Так, більшовицьке партійне керівництво перекладало усю вину за неправильне та безграмотне планування першої п'ятирічки та прорахунки колективізації на міфічне шкідництво працівників тресту.

У результаті усіх фігурантів було звинувачено за ст. 54–7 (контрреволюційна шкідницька організація), а справа була передана до Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР. На жаль, без вивчення архівно-кримінальної справи з'ясувати подальшу долю вказаних осіб неможливо.

Огляд вказаних справ підтверджує тезу дослідників Л. Якубової та Я. Примаченко, що створений цими процесами образ «шкідника», принаймні до середини 1930-х рр., міцно закріпився за інтелігенцією. До того ж у масовій свідомості навіть гіпотетично не порушувалося питання його невідповідності реальності. Демонізація та карикатуризація обвинувачуваних, а в їх особі і «шкідників» як особливої суспільної групи, перетворилася на дієвий інструмент соціальної мобілізації – деструктивної й антигуманної за своїм спрямуванням (Якубова, Примаченко, 2016, с. 205–206). Боротьба зі шкідництвом не просто стала інструментом, а програмною метою утвердження сталінської моделі суспільства й економічного розвитку.

Висновки. Дослідження показує, що фабрикація «шкідницьких» справ у сільському господарстві УСРР у першій половині 1930-х рр. була складовою системної політики радянської влади, спрямованої на знищення національної аграрної інтелігенції та виправдання провалів колективізації. Основна мета цих кампаній полягала не у виявленні реальних змов, а в формуванні образу ворога – «шкідника», що уособлював саботаж і контрреволюцію в очах суспільства, що давало можливість виправдовувати прорахунки вищого керівництва країни Рад.

Залучені архівні джерела Галузевого держархіву СБУ розкривають механізм дії радянського карального апарату, який через слідчі фабрикації конструював «докази» вини провідних учених і фахівців. Матеріали демонструють масштабність кампанії: десятки вигаданих організацій, тисячі заарештованих, сфабриковані звинувачення у «біологічній війні», «бактеріологічному шкідництві» чи «підриві тваринництва». Українські справи вписувалися у загальносоюзні репресивні операції («Справа ветеринарів-бактеріологів», «Трудова селянська партія», «Контрреволюційна змова у сільському господарстві»), що свідчить про централізоване керівництво репресіями з Москви.

Вивчення обвинувальних висновків показує, що репресії торкнулися практично всіх ланок аграрної галузі – від університетських професорів і дослідників до керівників господарських структур. Вони обвинувачувалися у навмисному зриві колективізації, псуванні продукції, підтримці куркульства, хоча насправді часто виступали за раціональне господарювання та наукові підходи, що суперечили примусовій політиці партії.

Отже, так звані «шкідницькі організації» були інструментом політичного терору, спрямованого на підкорення інтелектуальної еліти сільськогосподарської сфери, усунення альтернативних думок і зміцнення тоталітарного контролю над аграрною галуззю. Опубліковані та неопубліковані документи ГДА СБУ мають значний потенціал для подальших досліджень, здатних уточнити масштаби, механізми та персональний вимір цих репресій, які стали однією з трагічних сторінок історії українського села доби сталінізму.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Джерела та література:

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Київ).

Гілязетдінов, Р.Н. (2015). «Контрреволюційна змова у сільському господарстві» (Українська філія, 1933 р.). *Історія науки і біографістика*, 2. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/6.pdf>.

Григор'єва, Т. (2008). Використання міфічних організацій як мотив проведення політичних репресій під час масової колективізації в 1930–1931 рр. (на прикладі «Трудової селянської партії»). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*, 35, 98–116.

Григор'єва, Т. Ф., Очеретянко, В. І. (упоряд.). (2010). *Справа «Української філії Трудової селянської партії»*. Київ: Головна редколегія «Реабілітовані історією», 368 с.

Грищенко, Т. Р. (2012). Репресії у вітчизняній аграрній науці – «Група Конара – Вольфа – Коварського» (1933). *Історія науки і біографістика*, 4. URL: https://inb.dnsgb.com.ua/2012-4/12_grishchenko.pdf.

Желєзнодорожський, Г. (1930а). Кондратьєвщина на практиці (контрреволюційна шкідницька організація в сільському господарстві України). *Більшовик України*, 23/24, 60–87.

Желєзнодорожський, Г. (1930b). Присуд історії (процес контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України). *Комуніст*, 5 червня.

Іваненко, В., Романець, Н. (2009). *Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору*. Дніпропетровщина. Київ, 64 с.

Контрреволюція в сільському господарстві України (1930а). *Пролетарий*, 30 мая.

Контрреволюція в сільському господарстві УСРР (в залі суду) (1930b). *Вісник ВУЦВК*, 5 червня.

Королев, А.Г. (2007). Інститут наукової і практичної ветеринарії Наркомзема УСРР в роки репресій. *Історія науки і біографістика*, 3. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2007-3/07kagugr.pdf>.

Марочко, В. (1998). Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1/2 (6/7), 96–104.

Мельничук, О. А., Кравченко, П. М. (2024). Участь червоноармійців у проведенні суцільної колективізації на Поділлі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 48, 75–82. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-75-82>.

Мельничук, О. А., Мельничук, М. О. (2025). Настрої та поведінка червоноармійців під час кампанії ліквідації куркульства як класу на Поділлі в період суцільної колективізації. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 51, 88–95. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-88-95>.

Рожкова, Л. І. (2014). Розгортання репресій проти вчених та фахівців-аграрників на початку 1930-х рр. Справа «Трудової селянської партії» та її «української філії». *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали IX Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів* (22 травня 2014 р., Київ). Київ: ФОРМ «Корзун Д.Ю.», 125–127.

Романець, Н. Р. (2011). Боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі України. *Грані*, 3 (77), 54–59.

Романець, Н. Р. (2015а). «Шкідницька лінія» у репресивній політиці радянської влади на селі за доби «Великого терору» (1937–1938 рр.). *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. Збірник статей*. Т. 3: Більшовицький терор проти селян Придніпров'я. Дніпропетровськ: Монолит, 198–208.

Романець, Н. Р. (2015b). Боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі Дніпропетровщини у другій половині 1933–1936 рр. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. Збірник статей*. Т. 3: Більшовицький терор проти селян Придніпров'я. Дніпропетровськ: Монолит, 138–154.

Романець, Н. (2024). Розкуркулені селянські родини: практики виживання. *Український селянин*, 32, 46–55. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Romanets>.

Шаповал, Ю. І. (1993). *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*. Київ: Наукова думка, 352 с.

Шаповал, Ю. І. (2008а). «Контрреволюційної організації в сільському господарстві України» справа 1930. *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 107.

Шаповал, Ю. І. (2008b). «Контрреволюційної шкідницької організації в органах наркомзему і наркомрадгоспів» справа 1933. *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон-Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 108.

Шаповал, Ю. І. (2013). «Трудової селянської партії» справа 1930-х років. *Енциклопедія історії України*: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 168.

.....
Шкідництво у сільському господарстві на Україні (1931). Харків-Київ: Держсільгоспвидав, 104 с.

Якубова, Л., Примаченко, Я. (2016). *В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 544 с.

References:

- HDA SBU** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (Kyiv) [The Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
- Hilyazetdinov, R.N.** (2015). «Kontrevoliutsiina zмова u silskomu hospodarstvi» (Ukrainska filii, 1933 r.) [‘Counter-revolutionary Conspiracy in Agriculture’ (Ukrainian Branch, 1933)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 2. Retrieved from <https://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/6.pdf> [in Ukrainian].
- Hryhorieva, T.** (2008). Vykorystannia mifichnykh orhanizatsii yak motyv provedennia politychnykh represii pid chas masovoiu kolektyvizatsiiu v 1930–1931 rr. (na prykladi «Trudovoi selianskoi partii») [Use of Mythical Organizations as a Motive for Political Repressions during the Mass Collectivization of 1930–1931 (based on the example of the ‘Labor Peasant Party’)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 35, 98–116 [in Ukrainian].
- Hryhorieva, T. F. & Ocheretianko, V. I. (Comp.)**. (2010). *Sprava «Ukrainskoi filii Trudovoi selianskoi partii»* [The Case of the ‘Ukrainian Branch of the Labor Peasant Party’]. Kyiv: Holovna redkolehiia «Reabilitovani istorieiu» [in Ukrainian].
- Hryshchenko, T. R.** (2012). Represii u vitchyznianiui ahrarnii nautsi – «Hrupa Konara–Volfa–Kovarskoho» (1933) [Repressions in Domestic Agricultural Science – ‘Konar–Wolf–Kovarsky Group’ (1933)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 4. Retrieved from https://inb.dnsgb.com.ua/2012-4/12_grishchenko.pdf [in Ukrainian].
- Ivanenko, V. & Romanets, N.** (2009). *Opir selyan nasylnytskiy kolektyvizatsii ta Holodomoru. Dnipropetrovshchyna* [Peasant Resistance to Forced Collectivization and the Holodomor. Dnipropetrovsk region]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kontrevoliutsiia v selskom khoziaistve Ukrainy (1930a)**. [Counter-Revolution in the Agriculture of Ukraine]. *Proletarii*, 30 maia [in Russian].
- Kontrevoliutsiia v silskomu hospodarstvi USRR (v zali sudu) (1930b)**. [Counter-Revolution in Agriculture of the USSR (in Court)]. *Visti VUTsVK*, 5 chervnia [in Ukrainian].
- Korolev, A. H.** (2007). Institut nauchnoi i prakticheskoi veterinarii Narkomzema USSR v gody repressii [Institute of Scientific and Practical Veterinary Medicine of the Narkomzem of the USSR during the Years of Repressions]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 3. Retrieved from <https://inb.dnsgb.com.ua/2007-3/07kagugr.pdf> [in Russian].
- Marochko, V.** (1998). Sprava «Kontrevoliutsiinoi shkidnytskoi orhanizatsii v silskomu hospodarstvi USRR»: mekhanizm i naslidky teroru [The Case of the ‘Counter-Revolutionary Sabotage Organization in Agriculture of the USSR’: Mechanism and Consequences of Terror]. *Z arkhivu VUCHK-HPU-NKVD-KGB*, 1/2 (6/7), 96–104 [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. A., Kravchenko, P. M.** (2024). Uchast chervonoarmiitsiv u provedenni sutsilnoi kolektyvizatsii na Podilli [The participation of Red Army soldiers in the providing of complete collectivization in Podillia]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, 48, 75–82. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-75-82> [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. A., Melnychuk, M. O.** (2025). Nastroi ta povedinka chervonoarmiitsiv pid chas kampanii likvidatsii kurkulstva yak klasu na Podilli v period sutsilnoi kolektyvizatsii [The moods and behaviour of Red Army soldiers during the campaign to ‘eliminate the kulaks as a class’ in Podillia during the period of continuous collectivisation]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, 51, 88–95. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-88-95> [in Ukrainian].
- Romanets, N.** (2024). Rozkurkuleni selyanski rodyny: praktyky vyzhyvannia [Dekulakized peasant families: survival practices]. *Ukrainskyi selyanyn – Ukrainian peasant*, 32, 46–55. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Romanets> [in Ukrainian].
- Romanets, N. R.** (2011). Borotba zi shkidnytstvom v ahrarnomu sektori Ukrainy [Combating Sabotage in the Agricultural Sector of Ukraine]. *Hrani*, 3 (77), 54–59 [in Ukrainian].
- Romanets, N. R.** (2015a). «Shkidnytska liniia» u represyvnii politytsii radianskoi vldy na sili za doby «Velykoho teroru» (1937–1938 rr.) [‘Sabotage Line’ in the Repressive Policy of Soviet Power in the Countryside during the ‘Great Terror’ (1937–1938)]. In *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represii. Zbirnyk statei*. Vol. 3: Bilshovytskyi teror proty selyan Prydniprovnia. Dnipropetrovsk: Monolit, 198–208 [in Ukrainian].

- Romanets, N. R.** (2015b). Borotba zi shkidnytstvom v aharnomu sektori Dnipropetrovshchyny u družii polovyni 1933–1936 rr. [Combating Sabotage in the Agricultural Sector of Dnipropetrovshchyna in the Second Half of 1933–1936]. In *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represii. Zbirnyk statei*. Vol. 3: Bilshovytskyi teror proty selyan Prydniprovia. Dnipropetrovsk: Monolit, 138–154 [in Ukrainian].
- Rozhkova, L. I.** (2014). Rozhortannia represii proty vchenykh ta fakhivtsiv-aharnikiv na pochatku 1930-kh rr. Sprava «Trudovoi selianskoi partii» ta yii «ukrainskoi filii» [Expansion of Repressions against Scientists and Agrarian Specialists in the Early 1930s: The Case of the 'Labor Peasant Party' and its 'Ukrainian Branch']. *Istoriia osvity, nauky i tekhniky v Ukraini: materialy IX Vseukrainskoyi konferentsiyi molodykh uchenykh ta spetsialistiv* (22 travnia 2014 r., Kyiv). Kyiv: FOP «Korzun D.Yu.», 125–127 [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. I.** (1993). *Ukraina 20-50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istoriyi* [Ukraine in the 1920s – 1950s: Pages of Unwritten History]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. I.** (2008a). «Kontrevoliutsiinoyi orhanizatsii v silskomu hospodarstvi Ukrainy» sprava 1930 [Case 1930 of 'Counter-Revolutionary Organization in Agriculture of Ukraine']. *Entsyklopediia istoriyi Ukrainy*. Vol. 5: Kon-Kiu. Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 107 [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. I.** (2008b). «Kontrevoliutsiinoyi shkidnytskoi orhanizatsii v orhanakh narkomzemu i narkomradhospiv» sprava 1933 [Case 1933 of 'Counter-Revolutionary Sabotage Organization in the Narkomzem and Narkomradhospis']. *Entsyklopediia istoriyi Ukrainy*. Vol. 5: Kon-Kiu. Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 108 [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. I.** (2013). «Trudovoi selianskoi partii» sprava 1930-kh rokiv [‘Labor Peasant Party’ Case of the 1930s]. *Entsyklopediia istoriyi Ukrainy*. Vol. 10: T-Ya. Kyiv: V-vo «Naukova dumka», 168 [in Ukrainian].
- Shkidnytstvo u silskomu hospodarstvi na Ukraini** (1931) [Sabotage in Agriculture in Ukraine]. Kharkiv-Kyiv: Derzhsilhospvydav [in Ukrainian].
- Yakubova, L. & Prymachenko, Ya.** (2016). *V obiimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini* [In the Grip of Fear and Death: Bolshevik Terror in Ukraine]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
- Zheleznohorskyi, H.** (1930a). Kondratievshchyna na praktytsi (kontrevoliutsiina shkidnytska orhanizatsiia v silskomu hospodarstvi Ukrainy) [Kondratievism in Practice (Counter-Revolutionary Sabotage Organization in Agriculture of Ukraine)]. *Bilshovyk Ukrainy*, 23/24, 60–87 [in Ukrainian].
- Zheleznohorskyi, H.** (1930b). Prysud istorii (protses kontrevoliutsiinoyi shkidnytskoi orhanizatsii v silskomu hospodarstvi Ukrainy) [Historical Verdict (Trial of the Counter-Revolutionary Sabotage Organization in Agriculture of Ukraine)]. *Komunist*, 5 chervnia [in Ukrainian].

Historical, geopolitical, and socio-cultural preconditions for the formation of the Commonwealth of Nations

Igor M. Vietrynskyi

State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine"

PhD in Political Science, Senior Researcher (Ukraine)

email: ivietrynskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2867-291X>

Abstract.

The purpose of the study is to analyze the historical and geopolitical preconditions for the formation of the Commonwealth of Nations, taking into account the evolution of international legal mechanisms and socio-cultural factors that shaped the organization's development at different stages of its formation. **The research methodology** is primarily based on an interdisciplinary approach, combining methods from history and political science, which makes it possible to examine the international-political dimensions of the British Empire's activities and its relations with colonies and dominions in historical retrospect. In addition, the historical-systemic and historical-comparative methods were applied in studying the preconditions for the establishment of the Commonwealth. Content analysis proved useful in working with the normative framework and historical documents. General scientific methods of analysis and synthesis, induction and deduction, complemented the methodological foundation of the research. **The scientific novelty** of the study lies in the examination of the preconditions and factors behind the creation of the Commonwealth of Nations in line with the relevant geopolitical processes at each stage of its evolution, with due regard to the historical and socio-cultural context of the British Empire's transformation. **Conclusions.** Historically, the formation of the Commonwealth of Nations was primarily determined by the imperial legacy of the United Kingdom, which, over more than two centuries of expansionist policy, became the largest colonial power in the world, controlling nearly a quarter of the world's landmass. At the same time, a series of regional and global geopolitical upheavals provided a direct impetus for transforming intra-imperial relations. The loss of the North American colonies and defeat in the American War of Independence prompted London to revise its approach to governing self-governing territories, introducing the status of dominion as the initial stage of the future Commonwealth. Following the First World War, the dominions acquired the right to conduct their own foreign policy, while the two World Wars accelerated decolonization and the institutional evolution of the organization, which, after 1945, became open to a wider range of states. By preserving common legal, linguistic, and cultural traditions, the Commonwealth fulfilled a socio-cultural role in overcoming the consequences of the imperial system, while the adaptability of the British political elite enabled the United Kingdom to maintain influential positions in international politics even after the dissolution of the empire.

Keywords: British Empire, Commonwealth of Nations, geopolitics, dominion, decolonization, Second World War, Cold War

Історичні, геополітичні та соціокультурні передумови формування Співдружності націй

Ігор Вєтринський

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

кандидат політичних наук, старший науковий співробітник (Україна)

email: ivietrynskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2867-291X>

Анотація.

Метою дослідження є аналіз історичних і геополітичних передумов формування Співдружності націй, з урахуванням еволюції міжнародно-правових механізмів та соціокультурних факторів, що визначали розвиток організації на різних етапах її становлення. **Методологія дослідження** ґрунтується насамперед на міждисциплінарному підході з використанням методів історії та політології, що дозволяє аналізувати міжнародно-політичні події, аспекти діяльності Британської імперії, а також її взаємовідносини з колоніями й домініонами в історичній ретроспективі. Крім того, під час дослідження передумов формування Співдружності застосовано історико-системний та історико-

порівняльний методи. У роботі з нормативною базою та історичними документами в нагоді став контент-аналіз. Загальнонаукові методи аналізу й синтезу, індукції та дедукції доповнили методологічну базу дослідження. **Наукова новизна** дослідження полягає в аналізі передумов та чинників створення Співдружності націй відповідно до актуальних геополітичних процесів на кожному з етапів її формування, з урахуванням історичного та соціокультурного контексту трансформації Британської імперії. **Висновки.** Історично формування Співдружності націй зумовлене насамперед імперським минулим Великої Британії, яка упродовж понад двох століть експансіоністської політики стала найбільшою колоніальною державою світу, контролюючи майже чверть суходолу. Водночас саме низка регіональних та глобальних геополітичних потрясінь дали безпосередній імпульс для трансформації відносин всередині Британської імперії. Втрата північноамериканських колоній та поразка у війні за незалежність США спонукали Лондон переглянути підходи до управління самоврядними територіями, запровадивши статус домініону як початкову форму майбутньої Співдружності. Після Першої світової війни домініони отримали право на власну зовнішню політику, а дві світові війни прискорили деколонізацію та інституційну еволюцію організації, яка після 1945 р. стала відкритою для ширшого кола держав. Зберігаючи спільні правові, мовні й культурні традиції, Співдружність виконувала соціокультурну функцію подолання наслідків імперської системи, а гнучкість британських еліт забезпечила країні збереження впливових позицій у міжнародній політиці після розпаду імперії.

Ключові слова: Британська імперія, Співдружність націй, геополітика, домініон, деколонізація, Друга світова, Холодна війна

The Problem Statement. The process of dismantling empires has never been simple, either for the former imperial centre or for its peripheral territories and colonies. Historically, de-imperialization tends to generate multiple local conflicts that may persist for decades. Russia's aggression against Ukraine vividly illustrates the bloody nature of the prolonged disintegration of the Soviet empire. By contrast, the British Empire managed to develop a unique model of transformation – the conversion of empire into a union of sovereign states – intended to soften and regulate the process of decolonization, ensuring that it remained largely peaceful and controllable. Although conflicts such as the Indo-Pakistani wars demonstrated that peace was not achieved everywhere, the British experience nonetheless established a significant international-political precedent.

The creation of the Commonwealth of Nations aimed to reform the model of cooperation within the former empire by rejecting any forms of military dominance by the metropole. Considering Britain's earlier imperial policy of gradually extending autonomy to its colonies, the emergence of the Commonwealth was a logical and evolutionary stage in this process. The establishment of such an organization allowed the preservation of postcolonial ties and the continuation of British cultural, political, and linguistic influence – yet in a manner grounded in participation and loyalty rather than imperial domination.

The reorganization of the empire into the Commonwealth and the granting of greater powers to the former colonies were not spontaneous decisions. These measures represented London's strategic response to large-scale global and regional geopolitical shifts. In today's world, marked by growing tensions among major centres of power, it remains highly relevant to analyze Britain's experience of national and political adaptation during periods of global geopolitical upheaval.

The Analysis of Sources and Recent Research. The nature and significance of the international political processes that preceded the establishment of the Commonwealth of Nations – and influenced its subsequent development – remain insufficiently explored in both Ukrainian and foreign academic literature. Ukrainian studies on the Commonwealth tend to focus on other dimensions of its formation and functioning.

Among domestic works, particular attention should be paid to the comprehensive monograph by S. Khrystyuk, which examines the transformation of the British Empire into the Commonwealth during the 1930s and 1940s (Khrystyuk, 2017). The author analyses the impact of economic, military, and socio-political factors on the evolution of Britain's relations with its dominions, revealing the interconnection between London's imperial transformation policies and the socio-economic development of these dominions. O. Filonov concentrates on the legal nature of the Commonwealth, its structure, and the principles of its operation (Filonov, 2016), while O. Avdieienko explores the evolution of the United Kingdom's relations with the Commonwealth between 1991 and 2013, assessing its place and role in British foreign policy under globalization (Avdieienko, 2015).

In foreign scholarship, the Commonwealth has been approached from diverse and sometimes conflicting perspectives. F. Murphy (Murphy, 2018) offers a critical assessment of the very idea and institutional form of the Commonwealth, describing it as an entity afflicted by "imperial amnesia" (Murphy, 2018). Murphy raises the essential question of whether the organization can ever emerge from the shadow of the British Empire to become a community grounded in shared values rather than shared history. Meanwhile, K. Hill and S. Badley interpret the Commonwealth as a manifestation of the

United Kingdom's soft power (Hill, 2014), while D. McDougall examines how the organization's internal balance of influence shifts according to the size and economic capacity of its member states (McDougall, 2018). D. Bell focuses on the political and socio-economic processes within the late nineteenth-century British Empire that laid the groundwork for the Commonwealth's eventual formation (Bell, 2007).

Despite this wide range of modern research and the diversity of thematic and methodological approaches, the contributions of classic scholars such as P. Kennedy (Kennedy, 1988) and D. McIntyre (McIntyre, 1977) remain indispensable. Their works provide detailed historical context and trace the major stages of the Commonwealth's evolution, situating its emergence within a broader international-political panorama and emphasizing the particularities of the colonial powers' development – especially that of Great Britain.

Purpose of the Study. The purpose of this article is to analyze the historical and geopolitical factors that led to the creation of the Commonwealth of Nations, as well as to examine the international legal foundations and socio-cultural context that characterized each stage of the organization's formation.

The Results of the Research. England was not the first European country to pursue a policy of territorial expansion. However, the pragmatic and consistent approach of London in building a colonial state had, by the eighteenth century, turned England into a leading power on the world stage. By the nineteenth century, the British Empire had evolved into a true global hegemon – a geopolitical leader that pursued a harsh and often inhumane policy of territorial expansion (Kennedy, 1988, p. 151).

Inspired by the example of Spanish conquests in the sixteenth century and their economic outcomes, the English made their first attempt to establish a colony on Roanoke Island (present-day USA) in 1587. For a number of reasons, this expedition proved unsuccessful, and the first permanent English settlement was only established in 1607 at Jamestown (modern-day Virginia, USA) (BBC, 2025). England, however, did not abandon its expansionist ambitions, and by 1670, British colonies had been established in New England, Virginia, and Maryland, with settlements also on the Bermuda Islands, in Honduras, Antigua, Barbados, and Nova Scotia. Jamaica was captured from Spain in 1655, which had controlled the island since 1509. Around the same period – the 1670s – the British also began to develop the northwestern part of present-day Canada (Britannica, 2025).

It is noteworthy that most early settlements were not the result of direct state policy but of private initiative undertaken by trading companies and wealthy individuals. The Crown exercised limited supervisory rights, but the colonies were in essence self-governing enterprises. Thus, the formation of the empire was an uncoordinated process based on gradual territorial acquisitions. In many cases, the British government was the least enthusiastic participant in this process.

From as early as 1600, the East India Company had begun establishing trading posts in India, which later evolved – through the company's territorial expansion – into the British Straits Settlements (Penang, Singapore, Malacca, and Labuan). The first permanent English settlement on the African continent was founded on James Island in the Gambia River in 1661. Although the slave trade had started earlier in Sierra Leone, this region only became a British possession in 1787. Britain acquired the Cape of Good Hope (present-day South Africa) in 1806, while the inland territories of southern Africa were explored and settled by Boers and British pioneers under imperial control (Britannica, 2025). The Victorian era (1837–1901) became the period of Britain's greatest territorial expansion: the empire stretched from Canada and the Caribbean to India, Malaya, South Africa, and Oceania. As the world's preeminent maritime power, Britain controlled key strategic points such as the Suez Canal, Gibraltar, Malta, Ceylon, and Singapore. During this period, the British Empire came to be known as “the empire on which the sun never sets.”

During the XVII and XVIII centuries, London exercised control over its colonies primarily in the spheres of trade and navigation. In line with the prevailing mercantilist philosophy, the colonies were regarded as junior trading partners and as suppliers of essential raw materials to England. The colonies enjoyed monopolies on certain goods – such as tobacco and sugar – on the British market, but in return, they were expected to conduct all trade through English ships and to serve as markets for British manufactured goods. The Navigation Act of 1651 and subsequent legislation created a closed economic system between Britain and its colonies, requiring that all colonial exports be carried on English ships and that all imports pass through English ports. This system persisted until the early XIX century.

The structure of relations between the metropole and its dependent territories evolved in response to changing historical and geopolitical conditions. A major turning point came with the American War of Independence (1775–1783), which ended in Britain's defeat. The conflict, in which several of Britain's geopolitical rivals –including France, Spain, and the Netherlands – sided with the United States, demonstrated that coercive military dominance was not always an effective means of managing dependencies. Consequently, Britain adopted a more flexible approach toward its later colonies, particularly in Australia (established in 1788) and New Zealand (1840). Economic relations

were generally mutually beneficial, and political institutions and systems of self-government were established with active support from London.

The gradual shift in Britain's imperial philosophy, combined with the realities of international politics, prompted the search for new forms of governance over the empire's far-flung territories. A pivotal step in this direction was the introduction of a new structural unit within the imperial framework – the dominion. By the turn of the nineteenth and twentieth centuries, several British colonies had been granted substantial autonomy, marking the emergence of a distinct legal and political status – the dominion. These dominions possessed their own parliaments and governments, enjoying de facto autonomy in domestic affairs while formally recognizing the British monarch as head of state and leaving foreign policy under London's control.

The revolutionary movements in North America provided the British government with valuable lessons on the management of colonial relations. During 1837–1838, several uprisings broke out in the Canadian colonies, as protestors challenged the authority of the British governor and his unelected advisors, demanding fiscal control and the establishment of responsible government (Buckner, 2013). Although these rebellions were suppressed, London recognized the need for reform, as the empire's centralized system of governance was increasingly unsustainable. The ideological foundation for reform was articulated in *The Report on the Affairs of British North America* (1839), prepared by Lord John George Lambton, Earl of Durham. He argued for the introduction of "responsible self-government" for colonies with European populations, emphasizing that granting internal autonomy would ensure their loyalty to the empire and prevent a repeat of the American scenario (Durham Report, 1839). Durham's ideas laid the groundwork for Canadian self-government and became the theoretical precursor to the dominion model.

The concept of dominions was further developed by Joseph Chamberlain, Secretary of State for the Colonies (1895–1903), who envisioned the empire as a quasi-federal structure in which self-governing colonies would serve as integral partners. In his speeches, Chamberlain advocated the idea of "imperial partnership" between Britain and its dominions – Canada, Australia, New Zealand, and South Africa (Hyam, 2002). He initiated the Imperial Conferences, which became vital instruments for political coordination between London and the dominions. Chamberlain's vision was of an empire evolving toward a decentralized yet cohesive federation of equal partners.

The first dominion, Canada, was established in 1867. Britain acted out of concern over the expansionist ambitions of the newly formed United States, which sought to annex several North American colonies. To counter this threat, London decided to unite its scattered colonies into a single federal entity with common institutions of governance and defense. The British North America Act, enacted on July 1, 1867 (UK Parliament, 2025), united the colonies of the Province of Canada (divided into Ontario and Quebec), Nova Scotia, and New Brunswick into the Dominion of Canada. The new federation had its own parliament and government, while foreign affairs, defense, and the highest judicial authority remained under British control.

Encouraged by Canada's success, Britain extended the dominion model to other regions. With London's initiative, several Australian colonies were united into a single federal state, which in 1901 became the Commonwealth of Australia. Subsequently, dominion status was granted to New Zealand (1907), Newfoundland (1907), the Union of South Africa (1910), and the Irish Free State (1922). The term "dominion" was used de facto for decades before being formally codified in the Statute of Westminster (1931) (Khrystiuk, 2017, p. 57).

The emergence of dominions reflected a profound transformation in Britain's imperial consciousness and governance philosophy. London came to recognize that total political and economic dependence, while once convenient, was no longer sustainable. The dominion model represented a pragmatic balance – granting colonies wide-ranging self-government while preserving British influence. This evolution marked the first stage in the transformation of the empire into what would later become the Commonwealth of Nations.

The major geopolitical transformations of the twentieth century emerged as direct consequences of global conflicts in which control over territories became the central issue – namely, the First and Second World Wars. These events profoundly influenced the dynamics and nature of structural changes within the British Empire. Both world wars radically reshaped the global geopolitical landscape, launching extensive processes of decolonisation. Several large empires (the Ottoman, Russian, and Austro-Hungarian), collapsed after the First World War, which opened the way for the appearance and restoration of a number of independent nation-states. In contrast, Britain discovered a unique, gradual path toward dismantling its empire through transformation into the Commonwealth of Nations, a voluntary association of sovereign states.

The British Empire was a central actor in the First World War, which began as an attempt by rival powers to alter the existing balance of forces in the international system. A core dimension of the conflict was the contest for control over colonies and dependent territories. Britain's colonies and dominions actively supported London in the struggle against the opposing coalition: Canada, Australia, New Zealand, the Union of South Africa, and Newfoundland participated across virtually all major

fronts of the global conflict. The dominions' greatest contributions were made on the Western Front in France and Belgium, where the Canadian Expeditionary Force, the Australian and New Zealand Army Corps (ANZAC), the Newfoundland Regiment, and South African contingents fought with distinction. The dominions were also engaged in campaigns against the Ottoman Empire and across the Middle East – in Egypt, the Sinai Desert, Palestine, and Syria. In addition to land warfare, dominion forces played a notable role at sea and in remote theatres of operation: Australian troops helped seize German colonies in the Pacific, including New Guinea, while Canadian, Australian, and New Zealand naval vessels patrolled the Atlantic and Pacific Oceans, safeguarding imperial trade routes.

The dominions paid an extraordinarily high price for their participation and loyalty to Britain – not only in economic losses but also in human casualties. Canada suffered the most severe toll: of the more than 620,000 who served, over 60,000 were killed and about 170,000 wounded. Australia, whose population did not exceed five million, mobilised over 400,000 soldiers, more than 60,000 of whom were killed and over 150,000 wounded (historylearning, 2025). New Zealand, with a population of roughly one million, sent about 100,000 troops to war; nearly 18,000 were killed and more than 40,000 wounded (historylearning, 2025). The Union of South Africa, which fought primarily in Africa and partly on the Western Front, lost about 12,000 soldiers. Newfoundland, then a separate dominion, sent over 12,000 men to the front, of whom more than 1,000 died.

The support extended to Britain by the Dominions during the First World War held not only military but also profound symbolic significance. It demonstrated to the international community that these entities were no longer mere colonial dependencies but genuine partners in defending the shared values and collective security of the Empire. This experience became a catalyst that gradually accelerated the Dominions' pursuit of greater autonomy and the eventual legal recognition of their independent status within what evolved into the Commonwealth of Nations. Given the absence of independent foreign policymaking, the Dominions' entry into the war occurred automatically, without prior consultation with London. While the populations of the Dominions initially embraced the prospect of joint military engagement alongside the United Kingdom, the realities of war proved far less romantic. The heavy human and financial costs generated new momentum for political movements and governmental initiatives aimed at achieving full sovereignty, including in the sphere of external relations. The Dominions increasingly resisted the notion of remaining passive instruments of British geopolitical design.

As a result of protracted negotiations with London, the Imperial Conference of 1923 granted the Dominions the right to conclude treaties independently with foreign powers. Yet, this concession did not resolve the underlying tension between the metropole and the Dominions concerning their constitutional status and scope of authority. Diplomatic friction persisted throughout 1925–1926 and culminated in the Dominions' de facto victory. The 1926 Balfour Declaration explicitly affirmed that the Dominions were autonomous political communities within the British Empire, "equal in status, in no way subordinate one to another in any aspect of their domestic or external affairs, though united by a common allegiance to the Crown," voluntarily associated as members of the British Commonwealth of Nations (Balfour Declaration, 1926).

In accordance with this resolution, London relinquished its right to interfere in the domestic affairs of the Dominions or to make foreign policy decisions on their behalf. Although still formally within the imperial framework, they had become legally self-governing entities. Britain and the Dominions thus entered a new intergovernmental configuration officially termed the "British Commonwealth of Nations." The constitutional process reached its culmination in the Statute of Westminster, which codified the Dominions' legislative equality and marked the completion of the evolutionary legal transformation of Britain's relations with its Dominions – ushering in a new format: an association of independent states (Statute of Westminster, 1931). While the Statute conferred formal control over foreign policy to the Dominions, in practice, the establishment of their distinct diplomatic services evolved gradually over subsequent decades.

The aftermath of the First World War, which can be viewed as the apogee of Britain's global geopolitical project, set in motion profound processes of international realignment. For the British Empire, it signaled the onset of decline, as the traditional model of coercive dominance for colonial control rapidly lost viability. During the interwar years, Britain faced a strategic dilemma: whether to reinforce its colonial policing apparatus or to expand its military capacity in anticipation of renewed conflict in Europe. No satisfactory equilibrium was achieved. The continued evolution of Dominion relations, including the progressive extension of external autonomy, represented a broader strategy of post-imperial adaptation – the search for cooperative mechanisms to sustain British influence while accommodating new political realities. These measures proved effective in stimulating the institutional development of the emerging Dominions while preserving substantial British strategic leverage. Ultimately, this framework of mutual adjustment and shared allegiance became the foundation of a new intergovernmental entity: the Commonwealth of Nations.

The Second World War consolidated the new geopolitical realities confronting the British Empire: the Dominions ceased to function as dependent territories and emerged as partners within the evolving framework of the Commonwealth of Nations. Relations between London and the Dominions during the war were characterized by a complex interplay of loyalty, strategic autonomy, and a gradual rethinking of the colonial hierarchy – dynamics that laid the foundations for a restructured architecture of Commonwealth relations. Unlike in 1914, by 1939 each Dominion independently determined whether to enter the war on Britain's side. Canada declared war on Germany on 10 September 1939 – a week after Britain – thereby symbolically asserting the sovereignty of its foreign policy. Australia and New Zealand joined almost simultaneously with London, reflecting their closer strategic and cultural ties to the metropole. South Africa entered the war only after internal political debate in parliament, while Ireland declared neutrality, openly demonstrating its independence and unwillingness to follow British geopolitical directives. Despite this autonomy, the Dominions coordinated their actions closely with the Imperial War Cabinet in London. They participated in military operations as equals but increasingly insisted on recognition of their own national interests, particularly regarding human losses and resource allocation. The Second World War thus became a catalyst for a profound political and institutional transformation of the British Empire. It not only affirmed the Dominions' *de facto* international agency but also exposed the obsolescence of colonial mechanisms of governance. Relations between Britain and the Dominions evolved from hierarchical dependence to horizontal partnership, forming the conceptual and institutional basis of the modern Commonwealth of Nations.

Most Dominions offered unconditional support to Britain, dispatching troops to fight in distant theatres of war – often at great cost to their own national security. Australia, for instance, found itself virtually undefended against the Japanese threat while much of its army fought overseas. Hence, despite the formal international subjectivity of the Dominions, Britain maintained decisive influence within the Commonwealth framework.

Following the war, as the Dominions achieved full equality and the attributes of sovereign statehood, London faced a pressing question: how to preserve a shared organization that would unite these countries on a voluntary basis without forfeiting its own geopolitical influence. The issue became particularly acute when India announced its intention to become a republic and to abandon formal recognition of the British monarch as head of state. Until that point, Commonwealth membership presupposed such recognition, making republican membership constitutionally impossible. Yet India – of immense political, economic, and symbolic importance to the Commonwealth – sought to retain its association with Britain and the former colonies, albeit as an independent republic.

In pursuit of compromise, the London Commonwealth Prime Ministers' Conference convened in April 1949. The outcome was the London Declaration, which redefined the constitutional and normative foundations of the Commonwealth. The declaration articulated three transformative principles: (1) each member state recognized the British monarch not as its head of state but as the symbol of the free association of independent member nations; (2) republics could join or remain within the Commonwealth; and (3) the Commonwealth was henceforth a voluntary association of sovereign states cooperating in their common interests (The Commonwealth, 2025).

These decisions enabled India to remain a member following its transition to republican status in 1950 and opened the door for the accession of newly independent states across Asia, Africa, and the Caribbean. The London Declaration thus marked the definitive transformation of the Commonwealth from an imperial union of former colonies under British tutelage into an association of independent and equal nations. It enshrined the principles of voluntary participation, sovereign equality, and shared values – later codified as commitments to democracy, human rights, and the rule of law.

Following 1949, the Commonwealth ceased to be a "British club" and began to expand to include states beyond the imperial orbit. Notably, Mozambique (1995), Rwanda (2009), Gabon (2022), and Togo (2022) joined despite never having been part of the British Empire. The accession of Mozambique—a former Portuguese colony—was particularly symbolic: supported by African Commonwealth members such as South Africa, Tanzania, and Zambia, it represented an act of solidarity with Lusophone Africa emerging from apartheid and postcolonial transition. Mozambique's integration as a responsible aid recipient, particularly through sectoral and general budget support from the UK Department for International Development (DFID), made it a model case for development assistance within the Commonwealth framework (Power, 2009).

The London Declaration of 1949 thus stands as a historic watershed that marked the transition from empire to a Commonwealth of equals and preserved the organization amid the turbulence of decolonization. It was the product of London's pragmatic adaptation to post-imperial realities – balancing continuity of influence with recognition of the sovereignty of new states. This capacity for diplomatic flexibility and institutional innovation ensured the Commonwealth's survival and global relevance. By embracing a policy of post-imperial adaptation and fostering mutually beneficial relations with emerging nations, Britain not only maintained but expanded its sphere of influence, transforming the Commonwealth into a distinctive instrument of soft power and global partnership.

.....

The second half of the XX century became a period of intense confrontation between two competing geopolitical projects advanced by the Western and Soviet blocs, a conflict known as the Cold War. Each bloc had its own ideological and economic model and sought to attract as many states as possible as allies or partners. Immediately after the end of the Second World War, the USSR continued to pursue its aggressive geopolitical ambitions through the active “export” of communist ideology, financial support for friendly or potentially allied regimes across the globe, and the establishment of military control over a number of countries, particularly in Eastern Europe.

The West responded to Soviet activism by forming a series of military-political alliances, such as NATO, ANZUS, and SEATO, as well as through a strategy of collective containment designed to resist communist expansion by all available means. One of the key guiding principles of U.S. foreign policy under Presidents H. Truman, D. Eisenhower, and J. Kennedy was the “Domino Theory,” according to which the communist takeover of a single country (notably in Indochina and the broader Southeast Asian region) would quickly trigger the fall of neighboring states. The theory reached the height of its influence during the Eisenhower administration: in 1952, the U.S. National Security Council included it in its report on the situation in Indochina. President Eisenhower later formulated it as the “falling domino principle,” arguing that communist control over Vietnam would likely lead to similar outcomes in Laos, Cambodia, Thailand, and potentially India, Japan, the Philippines, Indonesia, and even Australia and New Zealand (History, 2009).

Accordingly, the United States and its allies devoted significant resources to countering Soviet geopolitical ambitions, resulting in a series of localized conflicts around the globe between pro-Western and pro-Soviet forces. Notable examples of such “Cold War flashpoints” include the Korean War, the Malayan Emergency, the Vietnam War, and the Soviet–Afghan War. One of the strategic imperatives for Great Britain during the creation and promotion of the Commonwealth of Nations was the preservation of political and economic ties with its former colonies and dominions in order to prevent their drift into the Soviet sphere of influence. London’s efforts in this direction included: maintaining political and cultural influence to offer an ideological alternative to communism by keeping newly independent countries aligned with the “democratic West” rather than the USSR; promoting economic cooperation through investment, trade, education, and technical assistance to reduce the appeal of Soviet aid, especially in economically vulnerable states; and developing common institutions and forums – regular meetings of Commonwealth leaders, student exchanges, and professional and cultural programs – that strengthened shared identity and fostered pro-European elites within the new nations, thereby reducing the risk of political alignment with Moscow. Membership in the Commonwealth overlapped in part with participation in the Non-Aligned Movement, but the former also included Great Britain and Australia – countries belonging to the “Western camp” (Craggs, 2018). A separate and significant component of Commonwealth cooperation was security collaboration. London sought to sustain military–technical partnerships with member states, some of which supported British defense initiatives by participating in regional conflicts on the Western side or by providing access to military bases. Even India, despite its non-aligned policy, maintained prolonged military cooperation with British institutions.

The Commonwealth of Nations thus emerged as an alternative model of cooperation outside the rigid structures of the Western and communist blocs. This flexible framework appealed to newly independent states that wished to avoid becoming Soviet satellites while also resisting full integration into the U.S.-led Western system. As P. Murphy notes, it was precisely the “anti-Soviet consensus” of the 1950s–1960s that helped sustain the Commonwealth’s unity despite the political and ideological diversity of its members (Murphy, 2018, p. 107). In this sense, the Commonwealth became an important instrument of Britain’s soft power, enabling it to preserve influence over former colonies and dominions while simultaneously supporting the broader Western strategy of containing Soviet expansion during the Cold War. Through Commonwealth cooperation, Britain was able to maintain indirect control over strategically important zones – including trade routes (e.g., the Suez Canal until 1956), military bases (Gibraltar, the Falklands, Malta), and maritime regions in the Pacific and Indian Oceans. Leveraging diplomatic cooperation, London pursued its global interests without direct military or administrative presence. Thus, the formation of the Commonwealth can be viewed as part of Britain’s strategic policy of transforming its empire into a global network of influence.

Beyond their shared imperial legacy, the member states of the Commonwealth also possessed common strategic interests in the spheres of security, trade, and diplomacy. In the security domain, Commonwealth countries focus on maintaining international stability and conflict prevention; combating terrorism and organized crime; strengthening civil security and the rule of law; and participating in peacekeeping operations. To achieve these goals, member states regularly exchange expertise among their armed forces, conduct joint exercises, and participate in UN peacekeeping missions. Furthermore, Commonwealth members coordinate efforts in intelligence sharing, legislative improvement, and the adoption of best practices in cybersecurity and counter-extremism (Chatham

House, 2020). Many Commonwealth states actively contribute to international missions, particularly in Africa and Asia.

Among the Commonwealth's strategic priorities, trade and economic cooperation occupy a central role. A key dimension of this cooperation lies in facilitating intra-Commonwealth trade, supported by shared legal traditions (common law) and the use of English as a working language, both of which reduce transaction costs. Other priorities include promoting small and medium-sized enterprises, especially in less developed member states; encouraging investment and market access to attract capital from more developed economies (the United Kingdom, Canada, Australia, New Zealand) to less developed partners; and supporting sustainable development and the green economy through joint programs focused on renewable energy, resilient agriculture, and eco-tourism (The Commonwealth, 2025).

In the diplomatic sphere, Commonwealth cooperation centers on the support of multilateral institutions (including the UN, WTO, and World Bank), the promotion of democracy, human rights, and the rule of law through joint declarations and the activities of the Commonwealth Secretariat. Shared diplomatic interests also encompass mediation and conflict resolution – providing diplomatic assistance in resolving crises within member states – as well as cultural and humanitarian diplomacy through student exchanges, cultural festivals, and scholarship programs.

Traditionally, the political commitments of Commonwealth member states were expressed through a series of declarations—such as the Singapore Declaration (1971), the Harare Declaration (1991), and the Millbrook Declaration on Democracy and Development (1995). These documents outlined the organization's key orientations in the areas of democracy, human rights, and development, yet they lacked a comprehensive and legally codified framework. Consequently, the need arose to establish a single, codified document consolidating the core principles and values of the Commonwealth of Nations. In 2009, the heads of government mandated the Eminent Persons Group (EPG) to prepare recommendations for strengthening the organization's effectiveness. In its 2011 report, the Group emphasized the necessity of codifying the Commonwealth's foundational principles into a single document – the Charter of the Commonwealth. The proposed recommendations were discussed during meetings of the Commonwealth Heads of Government Meeting (CHOGM) and in the national parliaments of member states throughout 2011–2012. The Charter was intended to unify all previously adopted declarations and serve as a political guide for member states in the fields of democracy, security, trade, and human rights.

The final text of the Commonwealth Charter was approved by the leaders of 54 member states and officially signed on behalf of the organization by Queen Elizabeth II on 11 March 2013 – a date now celebrated as Commonwealth Day (Cutts, 2022). Although not a legally binding international treaty, the Charter carries significant political weight as the first universal document integrating all the organization's fundamental principles – democracy, human rights, sustainable development, peace and security, gender equality, among others – into a single framework.

All member states of the Commonwealth of Nations became signatories to the Charter. It represents a foundational instrument that codifies the core principles and values underpinning the organization's activities. Adopted in 2013, it serves as the politico-legal basis for cooperation among member states in matters of security, development, and diplomacy. The document proclaims the equality and sovereignty of all member states and reaffirms their commitment to democracy, human rights, the rule of law, and good governance.

The Charter identifies several priority areas of cooperation: the protection of democratic institutions and human rights, including judicial independence and political freedoms; promotion of sustainable economic development and trade, with particular attention to vulnerable and small states; strengthening peace and security, including combating terrorism, extremism, and organized crime; advancing gender equality and social justice, and enhancing youth participation in decision-making; protecting the environment and addressing climate change as a global challenge. The Charter also envisions the development of multilateral diplomacy and collective mechanisms for conflict resolution, thereby reinforcing the Commonwealth's political cohesion as a global network of cooperation (The Commonwealth, 2025).

Conclusions. The historical foundations of the Commonwealth of Nations are inseparably linked to Britain's imperial past, which profoundly shaped its national identity and political culture. Over more than two centuries of deliberate and often rigorous expansionist policy, Britain transformed into the world's largest colonial empire. By the twentieth century, British-controlled territories spanned every continent except Antarctica, with a total area surpassing that of any other state and encompassing nearly one-quarter of the world's land surface.

The creation and enduring administration of such a vast structure demonstrate the exceptional strategic acumen of Britain's ruling elite, who combined strict administrative methods with a distinctive flexibility in political decision-making – an unusual quality for imperial powers. These factors endowed the Empire with long-term resilience and made London one of the principal centers of global influence.

Most structural transformations within Britain's colonial administration were driven by regional and global geopolitical shifts. The loss of Britain's North American colonies following the U.S. War of Independence – supported by London's principal geopolitical rivals–forced the British government to reconsider its relationship with several self-governing colonies. As a result, these territories were granted broad domestic autonomy and the new status of “dominion,” marking the first stage in the evolution of the Commonwealth of Nations.

The global upheavals caused by the First and Second World Wars profoundly affected all empires, reshaping the international balance of power and accelerating worldwide decolonization processes. These developments compelled London to further reform its imperial governance structure: after the First World War, dominions acquired the right to conduct independent foreign policy, completing their transformation into sovereign states and legally establishing a new model of relations with the former colonies – the Commonwealth of Nations.

In the aftermath of the Second World War, the Commonwealth concept evolved into a universal international organization, characterized by increased structural flexibility and openness to new members.

From a sociocultural perspective, the Commonwealth of Nations represents a unique phenomenon. Since its inception, it has served as a platform through which the citizens of the former metropole and its former colonies have worked jointly for decades to overcome the negative legacies of imperial domination while preserving mutually beneficial achievements – such as legal systems, political traditions, language, and shared institutional culture.

The United Kingdom thus exemplifies an exceptional case of a metropolitan elite's capacity for constructive political adaptation in the face of radically changing geopolitical circumstances. This adaptability enabled London to retain substantial international influence even after the dismantling of its empire, transforming imperial decline into a reconfiguration of global presence through the Commonwealth framework.

Acknowledgements. We express our sincere gratitude to all members of the editorial board for their advice during the preparation of the article for publication.

Funding. The author received no financial support for the research or publication of this article.

References:

- Avdeenko, O.** (2015). Evoliutsiia vidnosyn Velykoi Brytanii zi Spivdruzhnistiu natsii u period 1991–2013 rr. [The UK and Commonwealth evolution (1991–2013 years)] *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhia National University*, 44(2), P. 144–148. [in Ukrainian].
- BBC.** (2025). The British Empire: An overview. URL: <https://www.bbc.co.uk/bitesize/articles/zpju3j6#z6x6trd> [in English].
- Bell, D.** (2007). *The idea of Greater Britain: Empire and the future of world order, 1860–1900*. Princeton: Princeton University Press. 321 p.
- Buckner, P. A.** (2013). Rebellions of 1837–38. *The Canadian Encyclopedia*. URL: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca> [in English].
- Chatham House.** (2020). *The Commonwealth cyber declaration: Achievements and way forward*. International Security Programme Meeting Summary. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/20200204%20The%20Commonwealth%20Cyber%20Declaration%20-%20Achievements%20and%20Way%20Forward.pdf> [in English].
- Craggs, R.** (2018). Subaltern geopolitics and the post-colonial Commonwealth, 1965–1990. *Political Geography*, Vol. 65, P. 46–56. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0962629817302688> <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2018.04.003> [in English].
- Cutts, S.** (2022). The Commonwealth Eminent Persons Group: Some personal reflections. *The Commonwealth Round Table*. URL: <https://www.commonwealthroundtable.co.uk/commonwealth/research-article-the-commonwealth-eminant-persons-group-some-personal-reflections/> [in English].
- Durham, J. G. L.** (1839). *Report on the affairs of British North America*. [in English].
- Encyclopaedia Britannica.** (2025). British Empire: Historical empire. URL: <https://www.britannica.com/place/British-Empire#ref284217> [in English].
- Filonov, O.** (2016). Brytanska Spivdruzhnist: istoryko-pravovyi analiz [The British Commonwealth: a historical and legal analysis]. *Porivnialno-analitychne parvo – Comparative and analytical law*, (1), P. 34–35. [in Ukrainian].
- Her Majesty's Stationery Office.** (1931). *Statute of Westminster*. London. URL:
- Hill, C., Beadle, S.** (2014). *The art of attraction: Soft power and the UK's role in the world*. London: British Academy. 57 p. [in English].

- History.com.** (2023, April). Domino theory. URL: <https://www.history.com/topics/cold-war/domino-theory> [in English].
- HistoryLearning.com.** (2025). Canada and World War One. URL: <https://www.historylearning.com> [in English].
- HistoryLearning.com.** (2025). New Zealand and World War One. URL: <https://www.historylearning.com> [in English].
- <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2008.04.008> Get rights and content [in English].
- https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1931/4/pdfs/ukpga_19310004_en.pdf [in English].
- Hyam, R.** (2002). *Britain's imperial century, 1815–1914: A study of empire and expansion*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. [in English].
- Imperial Conference.** (1926). *Balfour Declaration* 1926. URL: https://www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/cth11_doc_1926.pdf [in English].
- Kennedy, P.** (1988). *The rise and fall of the great powers: Economic change and military conflict from 1500 to 2000*. London: Unwin Hyman Limited. 678 p. [in English].
- Khrystiuk, S.** (2017). Transformatsiia Brytanskoi imperii v Spivdruzhnist natsii (1931–1947 rr.) [Transformation of the British Empire into the Commonwealth of Nations (1931–1947)]. Kyiv: CP «Kompriynt». 205 c. [in Ukrainian].
- McDougall, D.** (2018). The Commonwealth of Nations: What is its contemporary international role. *Commonwealth & Comparative Politics*, 56(4), P. 479–499. <https://doi.org/10.1080/14662043.2018.1514695> [in English].
- McIntyre, W. D.** (1977). *The Commonwealth of Nations: Origins and impact, 1869–1971*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 596 p. [in English].
- Murphy, P.** (2018). *The empire's new clothes: The myth of the Commonwealth*. London: Hurst & Company. 282 p. [in English].
- Power, M.** (2009). The Commonwealth, 'development' and post-colonial responsibility. *Geoforum*, Vol. 40, Issue 1, P. 14–24. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S001671850800081X>.
- The Commonwealth.** (1949). *London Declaration*. URL: <https://thecommonwealth.org/london-declaration-1949> [in English].
- UK Parliament.** (1867). *British North America Act 1867*. URL: <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/legislativescrutiny/parliament-and-empire/collections1/parliament-and-canada/british-north-america-act-1867/> [in English].

Надійшла до редакції / Received: 12.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 20.09.2025

Subordination as a condition for survival: discipline in the UPA in 1943–early 1944

Volodymyr V. Dzobak

Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine

PhD in History, Doctoral student (Ukraine)

email: v.v.dzobak@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2187-6554>

Abstract.

*The aim of the study is to analyze discipline in the Ukrainian Insurgent Army from 1943 to February 1944 as a multidimensional phenomenon that combined organizational control and moral and ideological practices. Discipline in the UPA is considered not only as a management tool, but also as a deeply rooted moral and ideological mechanism that determined behavior patterns, structured clandestine life, and influenced the formation of the insurgent's inner world. The main focus is on analyzing the activities of the OUN(b) and UPA units that operated in Volhynia and Polissya during the specified period. **Methodologically** the study is based on an interdisciplinary approach, combining conceptual developments in the fields of military history, everyday history, social psychology, and cultural anthropology. The focus of the research procedures was on the analysis of instructions, orders, protocols, and memoirs, which make it possible to trace how discipline regulated not only combat behavior, but also everyday life, emotions, interpersonal relationships, and the limits of what was permissible in wartime. The text uses modern terminology that has been thoroughly tested in global social sciences and military anthropology. **Conclusions.** Discipline became one of the decisive factors in the functioning of the Ukrainian Insurgent Army, its ability to survive and carry out its tasks in the extremely difficult circumstances of confrontation with several much stronger totalitarian military machines – the Bolshevik and Nazi ones. Equally important, discipline was at the core of insurgent ethics and a means of forming a new masculine identity. An in-depth study of these aspects of the national liberation movement makes it possible to identify the specific features of everyday life in the UPA as a space of constant tension between freedom, order, and fear. An analysis of the normative dimension of discipline (through the prism of statutes, orders, and instructions) and its practical manifestations in specific situations, as well as punishment for its violation, internal organizational conflicts, and moral choices contributes to an adequate reconstruction of the complex military and socio-psychological phenomena associated with the existence and activities of the UPA, allowing us to understand the deep motivations of its soldiers and their behavior patterns in diverse, often existential conditions.*

Keywords: World War II, UPA, discipline, everyday life, underground, orders, military statutes, moral control, punishment.

Підпорядкування як умова виживання: дисципліна в УПА в 1943 – на початку 1944 рр.

Володимир Дзьобак

Інститут історії України НАН України

Кандидат історичних наук, докторант

email: v.v.dzobak@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2187-6554>

Анотація.

*Метою дослідження є проаналізувати дисципліну в Українській повстанській армії з 1943 р. до лютого 1944 р. як багатовимірний феномен, що поєднував організаційний контроль і морально-ідеологічні практики. Дисципліна в УПА розглядається не тільки як інструмент управління, а як глибоко вкорінений моральний та ідеологічний механізм, що визначав моделі поведінки, структурував підпільне життя та впливав на формування внутрішнього світу повстанця. Основна увага зосереджена на аналізі діяльності ОУН(б) і відділів УПА, які діяли в означений відрізок часу на Волині і Поліссі. **Методологічно** дослідження базується на міждисциплінарному підході, поєднанні концептуальних напрацювань у галузях військової історії, історії повсякденності, соціальної психології та культурної антропології. Фокус дослідницьких процедур спрямовувався на аналіз інструкцій,*

наказів, протоколів та спогадів, які дають змогу простежити, як дисципліна регулювала не тільки бойову поведінку, а й повсякденне життя, емоції, міжособистісні стосунки та межі дозволеного у воєнний час. У тексті застосовується сучасний термінологічний апарат, ґрунтовно апробований у світовій соціогуманітаристиці та воєнній антропології. **Висновки.** Дисципліна стала одним із вирішальних чинників функціонування Української повстанської армії, її здатності виживати і виконувати поставлені завдання у надзвичайно складних обставинах протистояння з кількома набагато сильнішими тоталітарними мілітарними машинами – більшовицькою і нацистською. Не менш важливо, що дисципліна була ядром повстанської етики та засобом формування нової чоловічої ідентичності. Поглиблене студіювання вказаних аспектів національно-визвольного руху уможливило з'ясування особливих рис повсякденного життя в УПА як простору постійної напруги між свободою, порядком і страхом. Аналіз нормативного виміру дисципліни (крізь призму статутів, наказів та інструкцій) та її практичних виявів у конкретних ситуаціях, а також покарання за її порушення, внутрішньоорганізаційних конфліктів та морального вибору сприяє адекватній реконструкції складних військових та соціально-психологічних явищ, пов'язаних з існуванням та діяльністю УПА, дозволяє зрозуміти глибинні мотивації її вояків та моделі поведінки у різноманітних, часто екзистенційних умовах.

Ключові слова: Друга світова війна, УПА, дисципліна, повсякденне життя, підпілля, накази, військові статuti, моральний контроль, покарання.

Постановка проблеми. Дисципліна в Українській повстанській армії є однією з найменш досліджених, але водночас ключових тем для розуміння функціонування визвольного руху в умовах війни та підпілля. Саме вона визначала не лише рівень організаційної згуртованості, а й морально-психологічну стійкість, внутрішню солідарність і легітимність УПА як військової формації. В умовах багатofронтового протистояння, відсутності державної підтримки та постійної загрози фізичного знищення дисципліна ставала не просто інструментом контролю, а засобом виживання, символічним маркером належності до "ордену борців" і механізмом самозбереження спільноти. Її аналіз дозволяє глибше осягнути соціальні та культурні механізми, що забезпечували тривалість підпільного руху, а також відкрити нові перспективи для інтерпретації повсякденного життя повстанців у контексті воєнної антропології.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Важливими джерелами для написання цієї роботи стали «Літопис УПА» та спогади учасників національно-визвольного руху.

На сьогодні відсутні комплексні дослідження, спеціально присвячені проблематиці дисципліни в УПА. Історіографічна база з цього питання залишається вкрай обмеженою: наявні праці здебільшого зосереджуються на окремих аспектах діяльності цього військово-політичного формування та не розглядають дисципліну як самостійний концептуальний об'єкт аналізу.

Радянські автори (Давиденко, 1989; Даниленко, 1972; Масловський, 1984, Масловський, 1978, Масловський, 1975, Масловський, 1999; Чередниченко, 1978, Чередниченко, 1970; Дмитрук, 1974, Дмитрук, 1982; Добрецова, 1978; Симоненко, 1977; Шевцов, 1981 та інші) розглядали УПА крізь призму пропагандистських кліше, зводячи її дисциплінарну практику до «терору» та «насилства над населенням».

У діаспорних працях 1950–1980-х років (Potichnyj, Peter J., & Shtendera, Yevhen (Ed.), 1983, Потічний, 1997, с. 64–75; Мірчук, 1953, Мірчук, 1970, Мірчук, 1954; Бедрій, 1994, Бедрій, 1983, с. 528–537, Бедрій, 1994, с. 658–664; Верига, 1991; Прокоп, 1983, с. 156–161, Прокоп, 1976, с. 64–75; Shkandrij, 2015, с. 344 та багато інших) сформувався протилежний – глорифікаційний образ, у якому дисципліна трактувалася як вияв жертвності, самопосягати та ідеологічної відданості.

Окремо потрібно відзначити працю професора історії Східної Європи Альбертського університету Джон-Пол Хімка (Himka, 2021). «Це дослідження стосується участі Організації українських націоналістів (ОУН) та її збройних сил, Української повстанської армії (УПА), у знищенні єврейського населення в Україні під німецькою окупацією в 1941–1944 роках» (Himka, 2021, р. 13).

Іноземні дослідники Джон Армстронг (Armstrong, 1955), Андерс Рудлінг (Rudling, 2006, с. 163–189) та інші висвітлювали тему здебільшого в компаративному ключі, вивчаючи УПА на тлі інших рухів опору.

В українській історіографії після 1991 р. почався «архівний поворот»: увага змістилася до практичних аспектів діяльності підпілля та до джерельних корпусів СБУ й ЦДАГО.

Серед найважливіших дослідників варто назвати Юрія Киричука (Киричук, 1991), Анатолія Кентія (Кентій, 1999), Анатолія Русначенка (Русначенко, 2002), Олександра Лисенка (Лисенко, Веденєєв, 2007, с. 46–66), Галину Стародубець (Стародубець, 2006) і багато інших.

Останніми роками з'явилося кілька публікацій, у яких дослідники розглядають окремі аспекти дисциплінарної проблематики. Так, Руслан Забілий (Забілий, 2016) здійснив спробу переосмислити моральний кодекс воїнів УПА, застосовуючи до нього аналогії з японським

.....
кодексом самураїв, «шляхом воїна» (бусідо), щоб підкреслити універсальні принципи шляхетності та обов'язку для українських повстанців. У цій публікації висвітлюються деякі аспекти дисципліни. Іван Патриляк (Патриляк, 2013) вказав, що попри нерегулярний статус, УПА демонструвала організаційні принципи, схожі на регулярну армію, що давало змогу ефективно вести боротьбу.

Дмитро Веденєєв (Веденєєв, 2002) у своїй публікації дав ретельний аналіз діяльності військово-польової жандармерії від її зародження до ліквідації. Пізнавальною є праця Д. Веденєєва спільно із Я. Антонюком «Оперативні ігри як метод протиборства спеціальних підрозділів ОУН з радянськими спецслужбами у Західній Україні (1944 – початок 1950-х рр.)» (Antoniuk, Ya. & Viedenieiev, D., 2022, с. 133–141).

Інформаційно насиченою є докторська дисертація Я. Антонюка «Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991)», яка захищена в 2021 році. У цьому дослідженні комплексно проаналізовано розвідувальну, контррозвідувальну, оперативно-облікову, агітаційно-викривальну, судово-дисциплінарну, диверсійно-терористичну, охоронну, оперативно-бойову, навчально-виховну діяльність, кадровий склад та еволюцію структури спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій упродовж 1921–1991 рр..» (Антонюк, 2021).

Діяльності міських боївків ОУН присвячена колективна праця В. Ільницького та Я. Антонюка (Ільницький & Антонюк, 2023, с. 175–194).

Окремий ряд публікацій Ігоря Дрогобицького стосується функціонування Української народної самооборони (УНС) у 1940-х роках (Дрогобицький, 2023, с. 166–174).

Та все ж, попри значний корпус праць, присвячених історії Української повстанської армії, комплексних досліджень, у яких би аналізувалися питання щодо дисципліни в українському самостійницькому русі, наразі немає. Історіографічна база з цього питання залишається фрагментарною: наявні студії здебільшого зосереджені на політичних, військових чи соціально-побутових аспектах діяльності УПА, натомість дисципліна як комплексний феномен – на перетині організаційного, морального та повсякденного вимірів – залишалася на маргінесі досліджень. Така ситуація окреслює виразну дослідницьку прогалину, що потребує системного аналізу.

Брак спеціальних студій змушує звернутися безпосередньо до практики повстанського руху та джерел, які її відображають. Саме там дисципліна постає не абстрактною категорією, а конкретною умовою виживання й внутрішньої стійкості.

У збройному підпіллі, яке діяло в умовах постійної загрози, обмежених ресурсів і «двофронтової боротьби», питання стосовно внутрішнього порядку і контролю набували особливого значення. Як зазначалося в тогочасних звітах, «беручи за зразок регулярні армії, повстанське командування приділяло колосальну увагу питанням дисципліни особового складу» (Патриляк, 2013).

З усіх елементів організаційного життя дисципліна була одним із найменш помітних, але потенційно вирішальних факторів у тривалому опорі. Згадки про вказану засаду функціонування УПА присутні у звітах, наказах, інструкціях і мемуарах. Але що насправді стоїть за цим поняттям у контексті діяльності УПА?

Незважаючи на усталене уявлення про дисципліну як суто військовий інструмент контролю, її функції в повстанському середовищі могли бути набагато ширшими і водночас більш суперечливими. Наскільки глибоко вона проникала в повсякденне життя повстанців? Чи завжди дисципліна слугувала єдності та стійкості чи, навпаки, ставала джерелом страху та внутрішніх розбіжностей? Як вона впливала на людей, які опинилися між наказами та власною совістю?

Ця розвідка покликана встановити, як функціонувала в УПА дисципліна упродовж 1943–1944 років – у період становлення, романтизації боротьби та перших серйозних викликів, а також простежити її ідеологічні джерела, формальні механізми та практичну реалізацію, спираючись на дисциплінарні статuti, накази, інструкції та свідчення учасників. Особлива увага зосереджується на тому, як дисципліна не лише забезпечувала порядок, а й формувала морально-психологічний образ повстанця.

Уже в першому наказі Крайового провідника ОУН від 10 січня 1943 року Б. Боруна (один із псевдонімів Р. Клячківського) (Кентій, 2011, с. 212) майже весь зміст (як і, власне, сама назва) були присвячені дотриманню суворої дисципліни (Веселова, Дзьобак, Дубик & Сергійчук, 2008, с. 65). Сам факт, що питання дисципліни перебувало в центрі першого наказу Крайового провідника, свідчить про її місце, як стрижня ієрархії та чинника моральної стійкості.

Наказ встановлював 12 випадків порушень, за котрі члени ОУН підлягали покаранню смертю, а також 5, за які вони могли бути публічно виключені з організації (ЦДАВОУ, ф. 3967, оп. 1, спр. 2, арк. 1). ОУН, на думку цього діяча, мала бути схожою на орден. «Краще менше людей, але кращих членів Ордену. Тільки сильна ОУН зуміє довести українську націю до

побідної боротьби за самостійну соборну Українську державу!» (Веселова, Дзьобак, Дубик & Сергійчук, 2008 с. 65–66).

Аналогія з орденом означала не лише структуру, а й спосіб життя: повстанець мав бути морально чистим, ідейно переконаним і дисциплінованим до аскетизму, що формувало надзвичайно сувору модель повсякденної чоловічості у воєнний час. Стандарти і вимоги до внутрішнього порядку повстанців були надзвичайно високими уже з самого початку діяльності військових підрозділів ОУН (Б), що спричиняло постійну внутрішню напругу серед повстанців.

Певним доповненням до вище згаданого документа стала Інструкція № 1 ОУН (Б) з кадрових питань від 10 березня 1943 року. «Пізнати основно терен, моральну вартість та політичну спроможність орг.кадр[ів] (членів), юнаків, симпатиків), а викривши в сітці всеціло безвартісний елемент, в найкоротшому часі усунути (до усунення балаясту з сітки допускається найнижче районного провідника)» (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 45, арк. 2–3).

Повсякденне життя в таких умовах втрачало приватність: особиста слабкість, алкогольна залежність чи навіть зниження моральної витривалості ставали об'єктами контролю. Все це створювало атмосферу постійного нагляду і самоконтролю, де людина мала відповідати суворому образу «солдата-наставника», здатного контролювати себе в усьому – від дій до емоцій. «За всяку ціну зліквідувати п'янство, картограйство, крадежі, надужиття і всякі аморальні прояви. До боротьби з вищезгаданими проявами заангажувати все здорове українське громадянство..., а в крайнім випадку, коли не допоможуть вищезгадані засоби, дозволяється вжити репресій» (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 45, арк. 2–3).

Постійне нагадування командирам військових підрозділів про дисципліну свідчить, що вона в УПА розглядалася не лише як засіб підтримання порядку, а й як механізм морального контролю над внутрішнім світом повстанця. Підпільник мав не лише підкорятися, він мав переживати дисципліну, як складову своєї гідності та військової честі.

Керівники ОУН, відповідних служб і підрозділів не тільки видавали накази, розпорядження, в яких розписано міри покарання, а й повідомляли членів організації про вжиті заходи впливу на особу, яка провинилася. Так, уже в квітні 1943 р. оприлюднено документ одного з окружних проводів бандерівської фракції на Волині й Поліссі, в якому повідомлялося про розстріл за невиконання наказу бойовика Трофінюка (ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 353, арк. 8). Інформація про страти, а також публічність таких покарань мала засвідчити невідворотність покарань для повстанців у випадку порушення відповідних приписів і правил. «За розпорядженням першого командувача повстанської армії "Клима Савура" від 15 травня 1943 р. запроваджуються "революційні трибунали" та військово-польові суди, визначаються перелік тяжких злочинів та міри покарання за них» (Веденєєв, 2002).

Навесні та влітку 1943 року керівники ОУН та УПА намагалися більше задіювати добровільний принцип формування військових підрозділів, однак часто це не спрацьовувало. У зв'язку з цим включалися механізми примусу. «Почали прибувати добровольці. Проте впродовж якого тижня прибуло надто мало новобранців. Тому я почав алярмувати кур. "Острого" й військових референтів, що формування сотні йде пиняво. Після того наша теренова адміністрація влаштувала мобілізаційну "кампанію" до УПА. Кожний район мав визначену квоту, скільки має дати добровольців і мав провести пропагандивну кампанію по всіх селах» (Штендера & Потічний, 1984, с. 74).

Примус поширювався не тільки на військових, а й на місцеве населення. «ОУН Самостійників, яка сьогодні є єдиною організованою українською силою на українських землях, уважає себе в праві застосувати також примус до власного громадянства, наприклад, у наборі необхідних людей-фахівців до праці» (Штендера & Потічний, 1984, с. 22).

Здавалося, що перші місяці формування військових загонів, підпорядкованих ОУН(Б), мали бути наповнені певним хаосом і невизначеністю. Але «назагал – перші місяці виявилися першорядною школою й підготовкою для майбутніх подій. Про якусь імпровізацію, чи безголов'я отаманщини, як це було подекуди 1917–1920 рр., немає й мови. В рядах УПА запроваджується безоглядну військову дисципліну. Дезертирів і нездисциплінованих бойовиків розстрілюють. Всі акти й акції воєнного характеру або пляновані безпосередньо Штабом УПА, або проведені на основі загальних його вказівок. Самочинні виступи населення дуже рідкі, звичайно це грабівницькі напади злодіїв, що підшиваються під УПА. Всіх таких бандитів ліквідують безпощадно розстрілами» (Штендера & Потічний, 1984, с. 22).

27 серпня 1943 року вийшов «Наказ № 8 військам УПА в справі устійнення військових ступенів» (Вовк & Павленко, 1999, с. 11–12). У цьому документі розписано військові звання не тільки для сухопутних і морських сил. Цей наказ також був елементом системи побудови чіткої вертикалі управління, де внутрішній контроль вважався її органічною складовою частиною.

Накази, які видавало командування УПА, стосувалося як загальних, так і окремих питань. Збереженню військової таємниці був присвячений «Наказ командира УПА К. Савура про додержання умов конспірації та військових таємниць від 3 вересня 1943 р.» (Веселова, Дзьобак, Дубик & Сергійчук, 2008, с. 237). Окремому питанню, а саме – ставленню до національних

.....
меншин, було акцентовано у вказівці керівникам військових підрозділів. «Відношення до спокійного польського та іншого меншостевого населення наших земель має бути коректне і чесне» (Іщук & Кокін, 2007, с. 393).

Так само лише одному аспекту присвячено наказ керівництва УПА підлеглим командирам військових підрозділів – роботі із здобутими товарно-матеріальними цінностями. «Всі речі skonфісковані при ліквідації банд чи поодиноких осіб передають вояки чи відділи своїм зверхникам. За присвоєння навіть найменшої речі грозить польовий суд» (Іщук & Кокін, 2007, с. 393). Багато розпоряджень видавалося не лише центральним командуванням УПА, але й командирами нижчого рангу.

Українська повстанська армія значною мірою виросла із загонів самооборони, які діяли в більшості сіл Рівненської, Волинської та північної частини Тернопільської областей. Зважаючи на цю тяглість, командування УПА в серпні видає наказ про подальшу розбудову загонів самооборони по селах. Особлива увага приділялася наведенню в них жорсткої дисципліни: «Завести найсуворішу карність. За непослух і втечу з фронту приділяти найсуворішу кару, аж до кари смерті включно» (Штендера & Потічний, 1978, с. 137).

На думку керівників військових підрозділів, сприяти наведенню міцної дисципліни мало і введення жорсткої системи звітності, яка почала впроваджуватися уже влітку 1943 року. «Зокрема, шеф штабу 1-ї групи УПА (згодом група УПА № 01 “Заграва”) М. Левицький-“Славута” в наказі № 9 від 29 липня 1943 р. вимагав, щоб кожен самостійний відділ УПА запровадив такі книги: а) персональну книгу людей (список псевдонімів вояків відділу); б) книгу озброєння (список наявної у відділі зброї); в) книгу військового виряду (фіксує майно і обмундирування відділу); г) книгу кар (кого і за що покарано командиром відділу)» (Марчук).

В УПА діяв військовий принцип уніфікації та ретельної регламентації всіх аспектів діяльності. Визначено чіткий розпорядок дня, в якому все детально розписано (Іщук & Кокін, 2007, с. 397). Так само у військових підрозділах регламентувався щоденний раціон повстанців (Іщук & Кокін, 2007, с. 398).

У серпні 1943 року на третьому Надзвичайно великому зборі вирішено «негайно розгорнути роботу з поповнення УПА, домагаючись її кількісного зростання до крайніх меж за рахунок мобілізації населення» (Іщук & Кокін, 2007, с. 92).

Масова мобілізація чоловіків в УПА оприявила низку питань психологічного та ідеологічного порядків. Переважна частина повстанців (92,38%) були уродженцями сіл, і тільки 7,62% – міст і містечок (Патриляк, 2006, с. 119). Відповідно вони мали специфічну мотивацію і налаштування на подальшу боротьбу.

Частина новобранців УПА сприймала боротьбу крізь призму локального патріотизму: війна за своє село була зрозумілою й виправданою, тоді як участь у масштабнішій кампанії за всю Україну здавалася далекою й абстрактною. «Мотивація збурення була та, що німці вивозять на роботи, німці забирають усе – від збіжжя й до худоби, і треба було від цього захиститися. Водночас є інший момент – ти дужий хлопець, який вступив у збройний відділ, захистив своє село, повернув свою худібку та збіжжя. Твою маму і сестру не вивезли в Райх. Усе – нащо тобі далі йти воювати? Ти все зробив» (Бірчак, 2012).

Сюжети з цього приводу неодноразово знаходимо у тогочасних документах керівників УПА. Так, у звіті шефа штабу Південної групи ВО УПА «Еней» за 15–30.XI–1943 р. говориться: «Козаки цікавляться ходом світових подій, вірять у перемогу. В бій йдуть радо, коли бачать біля себе командирів...» (Кентій, 1999, с. 243). Також у звіті зазначається, що у всіх козаків є сильне бажання йти у відпустку, що є виявом нашої споконвічної слабкості – воювати у своїх місцевостях... На ґрунті відпусток зустрічаються найбільше випадків дезерції (Кентій, 1999, с. 243). З огляду на зазначене шеф штабу «Черник» змушений констатувати, що у «відділах УПА, які виходили в рейди на Схід, виявилось до «30% слабодухів, панікерів» (ДАРО, ф. 30, оп. 2, спр. 33, арк. 5–7).

Очілникам УПА в найкоротший період часу потрібно було перебороти цей селянський автономізм: «Тут активізується...політвиховництво. Починають виходити різні видання УПА, наприклад, «До зброї». При відділах починають працювати політвиховники, які пояснювали воякам: хлопці, ми тут боремося не за вашу хатину, не за ваше село, ми боремося за вищу ідею, боремося за ідею української самостійної соборної держави, щоби ні німець, ні поляк, ні совет не відбирав у вас усього, щоб ви могли спокійно жити на своїй землі, мати свою хату, худібку, шматок свого поля і нормально жити й не перейматися за завтрашній день» (Бірчак, 2012).

Але підготовлених політвиховників було надзвичайно мало. До того ж поступово змінювалася ситуація на німецько-радянському фронті. СРСР поступово перемелював війська Вермахту. Масова мобілізація, відсутність політпрацівників відповідного рівня спонукають Романа Клячківського ухвалити рішення щодо подальшого «закручування гайок» в УПА.

Для цього вже у вересні 1943 року в УПА регламентовано роботу військово-польової жандармерії. Цьому мала сприяти розроблена детальна «Інструкція по організації військово-

польової жандармерії УПА» (Інструкція по організації...). У документі вказувалося: «Польова жандармерія в УПА переслідує завдання боротьби з дезертирами з УПА, виявляє і збирає військове майно, зброю, перевіряє підозрілих осіб, виявляє агентів супротивника, які засилаються в УПА» (Інструкція по організації...).

Інструкція є унікальним джерелом для розуміння механізмів внутрішнього контролю та підтримання дисципліни в структурі Української повстанської армії.

Його значення виявляється у кількох аспектах:

- Нормативне оформлення дисциплінарної системи: інструкція визначає завдання, структуру, функції, ієрархію та права Військово-польової жандармерії (ВПЖ) як окремої служби в УПА. Вона фіксує, що дисципліна та внутрішній контроль не були випадковими чи спонтанними, а чітко впорядкованими.
- Регламентація каральних заходів: документ встановлює види покарань (від арештів до смертної кари), порядок їх застосування, права командирів, процедури слідства та організацію карних відділів і арештів.
- Наголос на революційному характері боротьби: у тексті часто згадується «революційна дисципліна», «революційний обов'язок», що вказує на ідеологічне підґрунтя контролю та покарань – боротьба за незалежність легітимізувала жорсткі заходи, такі як необхідність.
- Цінне джерело для вивчення повсякденної дійсності: інструкція дає уявлення про те, з якими порушеннями боролися упівці, як організовували нагляд, слідство, обшуки, допити, затримували та перевозили заарештованих, зокрема, в умовах глибокого підпілля.

Наказом № 12 від 4 вересня 1943 року Роман Клячківський дав наказ: «При кожній групі зорганізувати вишкіл польової військової жандармерії» (Штендера, & Потічний, 1978, с. 49). Одночасно командувач Української повстанської армії зобов'язав командирів груп з метою вирішення кримінальних справ для цивільного населення «...у зайнятому терені зорганізувати станиці поліції з місцевих сил. Для того використати місцевих вишкolenих фахово поліцистів, яких зобов'язати заложити поліцейний вишкіл. Позиція справа є великої ваги і я вимагаю належного її трактування» (Штендера, & Потічний, 1978, с. 149).

Однак створити розгалужений апарат військової жандармерії внаслідок низки обставин не вдалося – для цього насамперед бракувало кадрового потенціалу і матеріальних засобів. Член Проводу ОУН О. Луцький визнавав, що «польової жандармерії, як такої, в УПА в централізованому порядку, від верху до низу взагалі немає. Чи мати польову жандармерію при «відділах» УПА – це справа командира того чи іншого «відділа». У таких випадках, командир виділяє кілька осіб для виконання функцій жандармів, які у своїй роботі керуються лише вказівками свого командира» (Ішук, & Кокін, 2007, с. 308).

Відсутність фіксованої структури жандармерії, чіткої регламентації дисципліни, наявність єдиного органу, який слідкував за цим, викликали великий тягар особистої відповідальності кожного повстанця. У повсякденному житті це означало, що межу між моральним проступком і кримінальним злочином міг визначити безпосередній командир, часто без формального судового розгляду.

Іншою серйозною спеціальною силою, на яку покладалася низка завдань із дотримання внутрішнього регламенту в УПА й ОУН, стала Служба безпеки ОУН.

На 3-му Надзвичайному Великому зборі ОУН(б) у серпні 1943 вказаний орган реформовано та уточнено його завдання. «Головним керуючим органом служби безпеки стала референтура служби безпеки Головного проводу ОУН(б). На неї покладалася завдання розвідки, контррозвідки, слідства в політ. та кримінальних справах, контролю за дотриманням конспірації серед членів підпілля та виконанням наказів кер-ва» (Патриляк, Служба безпеки ОУН).

Завдяки наполегливим і послідовним зусиллям керівника цієї служби Арсенича «СБ стала "державою в державі", однією з найбільш розбудованих структур ОУН. Кожний підрозділ складався з голови (референта), 2–3 слідчих, 10–20 бойовиків і навіть архіваріуса» (Кіпіані, 2010).

Відсутність досвідчених військових, політичних керівників, з одночасним виведенням значних мас людей в ліси під час мобілізації загострили проблему контролю за новонабраними повстанцями. У цей самий час на місцях було розконспіровано значну кількість членів ОУН. За таких умов уже в другій половині 1943 року СБ ОУН почала масові репресії і знищення «підозрілих» у лавах УПА. За деякими даними, наказ на здійснення «чисток» вийшов від Бандери, який писав: «Під впливом більшовицької дійсності менш стійкі елементи, безумовно, в абсолютній більшості перейдуть на сторону більшовиків. А тому необхідно негайно і якнайбільш таємно, в ім'я великої національної справи, вищезгаданий елемент ОУН–УПА ліквідувати» (Кіпіані, 2010).

До кінця 1943 року всі керівники «СБ» по вертикалі не підпорядковувалися керівникам відповідних «проводів» ОУН, а перебували в безпосередньому підпорядкуванні «СБ» Головного «проводу» ОУН. Така автономія давала керівникові СБ ОУН можливості певного маневру в діях. Прихильники жорсткої лінії в лавах ОУН та УПА послідовно реалізовували її на практиці. Репресії, часто не виправдані, стосувалися не тільки повстанців, а й цивільного населення. При цьому все частіше практикувалися позасудові розправи. Співробітники СБ ОУН у другій половині 1943 року, як правило, «слідство проводили стосовно найбільш високопоставлених затриманих і гучних злочинів, а рядових повстанців часто знищували без суду» (Антонюк, 2007, с. 73).

До певної міри вершиною зусиль командування УПА з регламентації дисципліни стало розроблення в 1943 році проекту Дисциплінарного статуту УПА. Документ демонструє спробу систематизації норм військового порядку, притаманних регулярній армії в умовах підпільної, напівпартизанської боротьби. Його особливістю є поєднання традицій збройної дисципліни зі специфікою революційної армії, яка функціонує в умовах окупації та конспірації. В умовах партизанської мобільності статут став своєрідним «повсякденним договором», формуючи чітку внутрішню ієрархію субординації і виконання наказів командування. Цей документ виконував і психологічну стабілізуючу функцію, знижуючи рівень невизначеності в умовах терору та відсутності базових ресурсів.

Статут не лише регламентував повсякденне життя повстанців, а й формував ідеологічний світогляд: служба в УПА трактувалася як честь, а дисципліна – як моральний обов'язок перед нацією. Водночас імплементувався внутрішній кодекс відповідальності, який охоплював систему заохочень і покарань аж до смертної кари, що свідчить про намагання найвищою ціною зберегти контроль і порядок в умовах бойової мобільності.

Документ також засвідчує спробу уніфікації управління, підвищення відповідальності командирів, запровадження військово-польового суду. У цьому сенсі Статут слід вважати не лише регулятором поведінки, а й важливим ідеологічним інструментом легітимізації УПА як повноцінної армії.

Проект Дисциплінарного статуту УПА активно поширювався в повстанських відділах ще до того, як був офіційно затверджений. Про це свідчить записка «Другові командирів загону Кліщеві», видана шефом штабу ВО «Турів» Миколовою Павловичем – «Яворенком» 15.12.1943 р.: «При цьому пересилається Вам до користання, до часу затвердження, проект дисциплінарного статуту Української Повстанчої Армії», і нижче: «Розроблено і передано по куренях Шелест 22/XII–43 р.» (Пукач, 2020).

Порушення дисциплінарних приписів суворо каралося – аж до страти, що засвідчувало серйозність вимог до особового складу. Це підкреслює те, що дисципліна була не просто питанням ефективності, а способом виживання окремого повстанця, військового підрозділу, усієї армії як моральної спільноти загалом. В умовах страху, голоду, холоду, розчарування саме дисципліна консолідувала, зберігала гідність і спрямовувала до вищої мети. Такі жорсткі заходи пояснювалися не стільки авторитарністю, скільки переконанням, що від дисциплінованості кожного залежала доля всього підрозділу і навіть життя цивільного населення.

Саме тому керівництво УПА та ОУН практикувало доведення до відома широкого загалу інформацію про випадки накладання стягнення на тих, хто провинився. «5 та 18 жовтня 1943 р. два комунікати видав Волинський обласний провід Організації українських націоналістів. У першому зазначалося, що «з лав юнацтва ОУН виключено чотирьох осіб (двох хлопців і двох дівчат) за аморальну поведінку» (ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 353, арк. 49).

В іншому повідомленні вказано, що до «страсти засуджено зв'язкового окружного зв'язку А. Стугу, якому інкримінувались аморальні вчинки стосовно жінок, невиконання наказів командирів, поширення комуністичної пропаганди» (ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 353, арк. 50). 18 грудня 1943 р. теренова СБ на Волині та Поліссі у своєму комунікаті повідомила про «розстріл організаційного станичного села Старі Кошари Мацеївського району Волинської області І. Білинського за зв'язки з червоними й видачу їм таємниць» (ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 353, арк. 71).

Відповідні структури ОУН та УПА судили і страчували не тільки військових, членів ОУН, а й цивільних осіб. Не стали винятком навіть особи духовного звання. «Революційний трибунал Української повстанчої армії на своєму судовому засіданні від 11-го вересня 1943 року визнав згаданого Михайла Тарнавського з Володимира – єпископа Мануїла автономної православної церкви, підпорядкованої Москві, винним у зраді українського народу та ворожій діяльності і засудив його на смерть через повішення. Присуд Революційного трибуналу затвердили відповідні чинники, і вирок виконано. Служба безпеки УПА» (ДАВО, ф. Р-1021, оп. 1, спр. 5, арк. 96).

Система судочинства в УПА постійно еволюціонувала. За наказом ГВШ № 2/43 від 18 грудня 1943 р. вона поповнилася «"козацькими судами" (суд у середовищі вояків за тяжкі

провини у ставленні до цивільного населення із затвердженням вироку командиром частини) та "воєнними судами" (скликалися командирами Військових округ УПА та вищими військовонаачальниками за участю трьох суддів, прокурора й захисника)» (Веденєєв, 2002).

Упродовж усього 1943 року в УПА спостерігалася певна поблажливість до старших за віком повстанців. «Під час розмови, він (полковник Ступницький) звернув увагу на те, щоб під час польових вправ трактувати поблажливо старших віком курсантів. Мова йшла про учителя Рудницького з Рівного з вишкільної групи М. Дуди, якому затяжко було виконувати деякі вправи фізичної справності. "Вони й так будуть призначені на якісь тилові служби", – говорив полковник» (Штендера, & Потічний, 1984, с. 73).

Зменшення вимог стосувалося й дівчат та жінок, які перебували в УПА. «В праці над жінками заперестати робити всякі військові муштри, Декалогу та буквоїдного вивчення "12 Прик.Укр.Нац." Натомість заангажувати до вивчення історії, географії України, захоплювати їх нашою боротьбою, кличами і час від часу прочитати їм поодинокі статті наших видань – відповідаючи їхнім потребам» (Веселова, Дзьобак, Дубик, & Сергійчук, 2008, с. 85).

Під час німецької окупації в УПА діяли карні відділи. Всіх, хто мав провини, окрім тих, що підпадали під смертну кару, керівники військових підрозділів відправляли в ці загоны.

Довший час діяв у Костопільському повіті карний відділ УПА «Барвінок», під командою сотенного «Шавули». Організаційно він підлягав безпосередньо командирові Північної воєнної округи, з теренів якої прибували до нього вояки. «Проте, тому що відділ перебував на території куреня "Острого", він тактично підлягав команді куреня. Точного правильного цього карного відділу не знаю. Знаю лиш, що він повинен був постійно квартирувати в лісі, пройти дуже ґрунтовний вишкіл особистої справності й під час боїв брати участь на найбільш загрозованих відтинках. До "Барвінку" висилали на три місяці. Згодом сотенний "Шавула" з гордістю говорив, що майже ніхто з його "засланців" не хоче вертатися до своєї сотні й він матиме найкращу сотню в окрузі, бо ніхто так не загартувався в лісі й не має такого доброго вишколу» (Штендера, & Потічний, 1984, с. 77).

До цієї карної сотні слали відбувати кару вояків із цілої ВО «Заграва». «Там відбували також кару "цивільні" особи. Мені відомо, що там відбував кару злодій, що вкрав сіль при перевозі військових харчів, і один селянин за підпал» (Штендера, & Потічний, 1997, с. 103).

Траплялися випадки, коли за тяжкі злочини упівця надсилали в карну сотню, а після відбуття покарання він повертався у свій військовий підрозділ. «Кілька місяців перед відходом сарненської поліції в підпілля був убитий у с. Люхче коло м. Сарн надзвичайно свідомий і бойовий районний провідник ОУН за псевдонімом "Козуб". Застрілив його вечором поліціант з м. Сарн. Виглядало, що це був нещасливий випадок. У поліційній станиці знали того, хто це зробив і від нього всі сторонились. У підпілля вийшов і цей поліціант. У підпіллі його судили і звільнили з відділу, вважаючи, що він вчинив злочин і не гідний бути з іншими в відділі УПА. Він, однак, не захотів лишати відділу і попросив дозволу відбутися свою вину в карній сотні. Після відбуття кари він вернувся до відділу» (Штендера, & Потічний, 1997, с. 125).

Проектом Дисциплінарного статуту УПА передбачалося, що карні відділи будуть утворюватися при кожному загоні та перебуватимуть «під лядом та контролем Військової полевой жандармерії» (Веселова, Дзьобак, Дубик, & Сергійчук, 2008, с. 325–330).

Системні заходи щодо наведення дисципліни приносили позитивні результати. Про це свідчили навіть ворожі донесення. У розвідувальному донесенні Абверпункту України, розташованого в Здолбунові, констатувалося: «УПА воює не лише проти більшовицької, а й проти німецької армій. Підрозділи УПА добре озброєні і на відміну від більшовицьких банд – добре дисципліновані» (Гогун, 2012). «Загоны УПА поведуться з цивільним населенням коректно. Пограбування караються смертю» (Веселова, Дзьобак, Дубик, & Сергійчук, 2008, с. 242), – вказано в іншому донесенні ворогів.

Образ УПА як «дисциплінованої армії» формувався не лише ззовні. Для самих повстанців він став мірилом гідності та військової честі. Особливо для чоловіків, яким в умовах підпілля довелося переосмислити свою чоловічість не через демонстрацію сили, а через витримку, мовчання, контроль над тілом і страхом.

Водночас військова дисципліна перебувала на високому рівні не у всіх військових округах. Так, у воєнній окрузі «Турів», яка охоплювала цілу Волинську й українську частину Берестейської області, загальним недоліком «в оцінці командира «Охріма», був слабкий організаційний провід, більш знищений НКВД за час 1939–1941 рр. У зв'язку з цим відчувалося, що командири поодиноких військових центрів УПА на цьому терені мають тенденції непередпорядкованості і відхилу від загальнонамічених плянів. К-р «Клим Савур» звернув увагу на послаблення конспірації в цьому терені» (Штендера, & Потічний, 1997, с. 158–159). Те саме стосувалося і вояків цієї округи. «Прибувши в Костопільщину, довелося бути свідком військового суду над чотовим і його відділом, що дезертирували. Відділ цей прийшов з Луччини і був долучений до сотні к-ра «Галайди». По певному часі, під намовою і згодою чотового, залишили сотню і пробивались назад у Луччину. Були затримані польовою жандармерією в Степанщині,

розброєні і поставлені під польовий суд. Суд відбувся на великій відкритій площі перед трьома куренями. Чотовому винесено кару смерті через розстріл, відділ розформовано і вислано до карної сотні» (Штендера, & Потічний, 1997, с. 135).

Відкрите виконання покарання на очах у кількох куренів слугувало публічним нагадуванням про непорушність військового порядку. Але водночас це була форма колективного емоційного переживання. Свідки страти – товариші по службі та потенційні порушники – мали не просто боятися, а внутрішньо ставити виживання у пряму залежність від дисципліни.

Певне розбалансування дисципліни та умов конспірації відбулося на території «Колківської республіки» в 1943 році. «На другий день я разом з к-ром Климом Савуром прибули до м. Колок. Відразу відчувалась різниця між тим, що застали тут, і тим, до чого я звик у ВО "Заграва". Там військові відділи були законспіровані. Про їх місце постою, життя і дії не смілось говорити. Рідко коли відділи УПА можна було побачити вдень на відкритому просторі, хіба що у виняткових ситуаціях, як несподівана поява ворога, в бойових сутичках з ним, непередбачених змінах місця постою, маневрах тощо. Там все було захищене перед людським, своїм і чужим, оком. Це охороняло відділи УПА перед ворожою агентурою» (Штендера, & Потічний, 1997, с. 161).

Відсутність конспірації в Колках не лише підривала безпеку. Вона створила середовище, в якому зникла звична «ритуальна» стриманість повстанця, а разом з нею і психологічний щит, який забезпечувала дисципліна у воєнний час. Це призводило до зниження психологічної стійкості, розгубленості, розчарування і навіть загострення внутрішніх конфліктів у підрозділах.

Наприкінці 1943 – на початку 1944 року завершувалося організаційне оформлення УПА. Так, 5 грудня 1943 р. на нараді Проводу Організації українських націоналістів (ОУН) «розглянуто питання про поширення діяльності Української повстанської армії (УПА) на Галичину» (Сеницький). «Було вирішено на базі УНС в Галичині розгорнути Генеральну воєнну округу (ГВО) УПА-Захід. Власне тоді ж в грудні 1943 р. і відбувся поділ УПА на три ГВО: УПА-Північ (Волинь, Полісся), УПА-Захід (Галичина, Буковина, Закерзоння) і УПА-Південь (Поділля)» (Сеницький). Крім нової назви УПА-Захід, дозволено вживати і стару назву УНС (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 62, арк. 94). Командиром УПА-Захід спочатку був призначений О. Луцький, який перед тим командував УНС в Галичині. Від 26 січня 1944 р. командиром УПА-Захід за наказом Р. Шухевича стає Василь Сидор-«Шелест».

Поділ УПА на три основні фронти був не лише організаційним кроком, але й спробою відновити контроль над розбалансованими структурами в деяких регіонах. Зміна керівництва та нове позиціонування дали можливість переосмислити повсякденне життя як частину фронтової дисципліни – знову запровадити чіткий графік, порядок та ієрархію як захисні механізми.

18 грудня 1943-го Роман Шухевич підписав наказ «Про формування Української Збройної Сили», яким започаткував процес уніфікації та злиття УПА й УНС в єдину військову структуру. У наказі Головного військового штабу (ГВШ) УПА ч. 2/43 від 18 грудня 1943 р., за підписом Головного командира УПА Романа Шухевича та шефа штабу Олексі Гасина, сказано: «Найвищим зверхником Української Збройної Сили є: Головна Визвольна Рада. Фактичним керівником усіх військових дій та чинностей є Головний Командир УПА. Його допоміжним тілом у керуванні цілостію військових справ на всіх теренах є Головний Військовий Штаб УПА. Головному К[оманди]рові УПА підпорядковані Краєві Командири УПА» (Мороз). До того ж наказ давав право командирам військових підрозділів УПА вдаватися до покарань, які застосовуються в регулярних арміях, не принижуючи гідності вояків. Командири також отримали право за невиконання наказу або дезертирство самостійно присуджувати винних до смертної кари. «За не виконання наказу чи дезерцію має право К[оманди]р самостійного відділу розстріляти вояка з місця. Протокол пересилає вгору» (Ішук, & Кокін, 2007, с. 394). «У всіх інших випадках, як теж відносно цивільних осіб, розстріляти людину вільно тільки на основі присуду польового суду. При тім дуже велику увагу звернути на справедливий вимір кари» (Ішук, & Кокін, 2007, с. 394).

Цей документ давав право і воякам самостійно вбити людину за певних обставин: «Тільки особи, що намагаються втікати, має право вояк після трикратного заклику «стій» застріляти. Також має право розстріляти особи, які через зовнішні умовини /спроба відбиття, боева сутичка/ могли б висмикнутись з рук. Тоді теж треба вислати належне зголошення вгору» (Ішук, & Кокін, 2007, с. 393–394).

Фактично наказ Романа Шухевича від 18 грудня завершив процес організаційного оформлення УПА як єдиної централізованої військової сили.

Командування УПА та Провід ОУН гостро відреагували на спонтанні контакти між командирами повстанських загонів і німцями. 25 грудня 1943 року керівництво ОУН та УПА забороняє підлеглим будь-які контакти з німецькими окупантами (Наказ про заборону УПА...). «За самочинні переговори було віддано під суд їхнього першого ініціатора Порфирія Антонюка «Сосенка», якого 7 березня 1944 року за вироком військово-польового суду УПА

розстріляли» (Вовк, & Кокін, 2006, с. 297–298). Також 15 квітня 1944 року перед сотнею вояків за вироком суду УПА був розстріляний В. Олійник «Орел», який став відомим на Півдні Волині завдяки своїм антипольським акціям (Патриляк, 2008).

За несанкціоновані керівниками ОУН і командуванням УПА переговори з німецькими окупаційними силами під суд спрямовували не тільки низових, хоча і відомих командирів, а й членів Проводу ОУН. Так, під слідство попав О. Луцький, який вів переговори з німецькими командирами в карпатському регіоні. «Вислухавши мій звіт, ШУХЕВИЧ заявив, що за ведення переговорів із німцями, мене, "ДОРА" і "БОРИСА" він віддає під суд так званого революційного трибуналу УПА» (Іщук, & Кокін, 2007, с. 347). «За свідченнями оунівця "Беркута", в січні 1944 року Роман Шухевич ледве не "скарвав на горло" за самочинні переговори з німцями про ненапад майбутнього головнокомандуючого УПА Василя Кука (псевдо "Леміш"). Від кари його врятували лише особливі заслуги» (Антонюк, 2007, с. 72).

На початку 1944 року відбулося і підпорядкування керівництва УПА відповідним структурам ОУН. «До 1944 року СБ і УПА керівникові крайового "Проводу" ОУН не підпорядковувалися і про свою діяльність перед ним не звітували, а були підпорядковані безпосередньо своїй референтурі Головного "Проводу"» (Іщук, & Огороднік, 2010, с. 172). У зв'язку з тим, що таке становище інколи призводило до серйозних непорозумінь на території краю, «з 1944 року [...] УПА також підпорядковано керівникові крайового й обласного "Проводів" ОУН, а командувачі УПА на території краю чи області одночасно є керівниками військової референтури відповідного "Проводу" ОУН» (Іщук, & Кокін, 2007, с. 355).

У січні–лютому 1944 року Червона армія, просуваючись на захід, окупувала значну частину Рівненської, Волинської, Вінницької та Кам'янець-Подільської областей – регіонів активної діяльності УПА та ОУН. Прихід радянських військ і спецслужб на територію Західної України означав новий етап у протистоянні з національно-визвольним рухом, яке вже відбувалося за іншого режиму насильства, мобілізації та дисциплінарного контролю. Зовнішні обставини змінилися, але боротьба, як і пошук межі між порядком і гідністю, тривала. Вона, як і самі механізми щоденного виживання в новій реальності, потребувала нових форм опору.

Висновки. У період 1943–1944 років дисципліна в УПА розвивалася як складна система – і формальна, і неформальна, яка мала забезпечити внутрішню контрольованість, бойову ефективність і моральну стабільність в умовах багатofронтового протистояння. Вона виконувала не тільки військову, а й світоглядну функцію, апелюючи до честі, ієрархії, довіри та солідарності.

Однак реальний досвід її впровадження був суперечливим: іноді вона ставала гарантією витривалості та гідності, іноді – джерелом страху, примусу чи навіть внутрішньої демобілізації. З одного боку, дисципліна структурувала повсякденне життя повстанця – від одягу та побуту до мови, емоцій та методів самоконтролю. З іншого боку, в умовах загрози викриття, морального колапсу або втрати командної влади, вона могла порушуватися, сприйматися як нав'язана або втрачати свою легітимність.

Очікування фізичної витривалості, мовчання та готовності до насильства і смерті накладалися на вимоги абсолютної покори. Це створювало особливий тип повсякденного існування – життя під тиском внутрішнього порядку, в якому межа між силою і виснаженням, дисципліною і травмою залишалася непевною.

Так, дисципліна в УПА не обмежувалася системою покарань або внутрішнім порядком. Це був спосіб організації тіла, часу та свідомості повстанця з усіма властивими йому напруженнями, вразливістю та постійними переговорами між нормою та винятком. Вивчення цього питання дозволяє нам глибше зрозуміти, як підпільний рух функціонував у проміжному світі між фронтом, репресіями та необхідністю зберегти себе.

Джерела та література:

- Antoniuk, Ya. & Viedienieiev, D.** (2022). Operational games as a method of struggle of the OUN special divisions against the Soviet special services in Western Ukraine (1944 – the beginning of the 1950s). *East European Historical Bulletin*, 23, 133–141. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.23.258959>.
- Armstrong, J.** (1955). *Ukrainian nationalism 1939–45*. New-York: Columbia University Press, 322 p.
- Himka, John-Paul** (2021). Ukrainian Nationalists and the Holocaust OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944. Stuttgart: ibidem-Verlag, 446 p.
- Potichnyj, Peter J., & Shtendera, Yevhen** (Ed.). (1983). *Political Thought of the Ukrainian Underground 1943–1951*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 406 p.
- Rudling, A.** (2006). Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army). *East European Jewish Affairs*. Vol. 36. 2. P. 163–189.

- Shkandrij, M. (2015). *Ukrainian nationalism Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956*. Yale University Press. 334 p.
- Антонюк, Я. (2007). Діяльність СБ ОУН на Волині. Луцьк: Волин. кн..
- Антонюк, Я. (2021). Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991): дис. ... д-ра. іст. наук. 07.00.01 – Історія України. Острог, 650 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Antoniuk_Yaroslav/Diialnist_spetsialnykh_pidrozdiliv_ukrainskykh_natsionalistychnykh_orhanizatsii_1921_1991/.
- Бедрій, А. (1983). ОУН і УПА. Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен; Торонто: Українська Центральна Інформаційна Служба, 65 с.
- Бедрій, А. (1994). 200 найбільших переможних битв і боїв УПА. *Визвольний шлях*, 5, 528–537.
- Бедрій, А. (1994). 200 найбільших переможних битв і боїв УПА. *Визвольний шлях*, 6, 658–664.
- Бірчак, В. (2012). «Ніхто хрестиків не ставив». *ZAXID.NET*, 12 жовтня. URL: https://zaxid.net/nihto_hrestikiv_ne_staviv_n1528092.
- Верига, В. (1991). Втрати ОУН в II світовій війні. Торонто: Новий шлях, 206 с.
- Веселова, О., Дзьобак, В., Дубик, М., & Сергійчук, В. (Упорядн.) (2008). *ОУН і УПА в 1943 році: Документи*. Київ: Інститут історії України НАН України, 65–66, 85, 237, 242, 325–330.
- Вєдєнєєв, Д. (2002). Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української повстанської армії. *Воєнна історія*, 5–6 URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_02_4.htm.
- Вовк, О., & Кокін, С. (Упорядн.) (2006). *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та заплілля 1944–1946. Київ-Торонто, 297–298.
- Вовк, О., & Павленко, І. (Упорядн.) (1999). *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та заплілля. 1943–1944. Документи і матеріали. Київ-Торонто, 11–12.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Гогун, О. (2012). УПА й радянські партизани. Порівняльний аналіз. *Радіо Свобода*, 14 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24738590.html>.
- Давиденко, В. А. (1989). Українська Повстанська Армія. Шлях ганьби і злочинів. Київ: Знання, 48 с.
- ДАВО – Державний архів Волинської області.
- Даниленко, С. Т. (1972). Дорогою ганьби і зради. Київ: Наукова думка, 338 с.
- ДАРО – Державний архів Рівненської області.
- Дмитрук, К. (1974). Безбатченки. Львів: Каменяр, 237 с.
- Дмитрук, К. (1982). Жовто-блакитні банкроти: документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті. Київ: Дніпро, 399 с.
- Добрецова, В. В. (1978). Буржуазний націоналізм – знаряддя реакції. Київ: Політвидав України, 192 с.
- Дрогобицький, І. (2023). Особливості кадрового забезпечення відділів української народної самооборони (липень-серпень 1943 року). *Новітня доба*. Вип. 11, 166–174. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-166-174>.
- Забілій, Р. (2016). Повстанське бусідо. Моральний кодекс воїнів УПА. *Історична правда*, 30 травня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/574c3e2fcdadd/>.
- Ільницький, В. & Антонюк, Я. (2023). Міські боївки Служби безпеки ОУН (1941–1951): створення і діяльність. *Новітня доба*. Вип. 11, 175–194. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-175-194>.
- Інструкція по організації військово-польової жандармерії УПА. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/4323/>.
- Іщук, О., & Кокін, С. (Упорядн.) (2007). *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Київ-Торонто, 92, 308, 347, 355, 393–394, 397–398.
- Іщук, О., & Огороднік, В. (2010). Генерал Микола Арсеніч: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия: «Вік», 172.
- Кентій, А. В. (1999). Українська повстанська армія (1946–1956). Київ: Інститут історії України НАН України, 111 с.
- Кентій, А. В. (1999). Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 220 с.
- Кентій, А. В. (1999). УПА в 1942–1943 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 243.
- Кентій, А. В. (2011). Документи ОУН та УПА у фондах ЦДАГО України. *Український історичний журнал*, 2, 212.
- Киричук, Ю. А. (1991). *Історія УПА*. Тернопіль: [б.в.], 55 с.
- Кіпіані, В. (2010). Генерал Микола Арсеніч: життя та діяльність шефа СБ ОУН. *Історична правда*, 19 жовтня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2010/10/19/557/>.

- Лисенко, О. Є., & Веденєєв, Д. В.** (2007). Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права. *Український історичний журнал*, 3, 46–66.
- Марчук, І.** Діловодство та архівна справа в УПА-Північ. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16142/07-Marchuk.pdf?sequence=1>.
- Масловський, В.** (1975). Жовто-блакитна мафія. Львів: Каменярь, 142 с.
- Масловський, В. І.** (1984). В боротьбі з ворогами соціалізму. Львів: Вища школа, 186 с.
- Масловський, В. І.** (1978). Дорога в безодню. Львів: Каменярь, 137.
- Масловський, В. І.** (1999). З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. Москва: [Славянський діалог], 27 с.
- Мірчук, П.** (1953). Українська Повстанська Армія 1942–1952. Мюнхен: [б. в.], 319 с.
- Мірчук, П.** (1954). Під Покров Богородиці (свято УПА). Філадельфія; Торонто: Спілка української молоді Америки, 32 с.
- Мірчук, П.** (1970). Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. Нью-Йорк – Торонто – Лондон: Товариство колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 269 с.
- Мороз, В.** До початків діяльності української головної визвольної ради. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65011/15-Moroz.pdf?sequence=1>.
- Наказ про заборону УПА та підпілля ОУН йти на будь-які переговори з німцями, 25 листопада. 1943 р. URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1269336619760077&set=a.260174980676251>.
- Патриляк, І.** (2006). «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело. *Український визвольний рух*. Львів, (6), 119.
- Патриляк, І.** (2008). Повстансько-німецькі переговори грудня 1943 – вересня 1944 років: причини, хід, наслідки. *Воєнна історія*, 5 (41). URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_08_4.html.
- Патриляк, І.** (2013). Регулярні основи для нерегулярної армії. Що варто запозичити збройним силам в УПА. *Тиждень*, 14 жовтня. URL: <https://tyzhden.ua/rehuliarni-osnovy-dlia-nerrehuliarnoi-armii-shcho-varto-zapozychyty-zbrojnym-sylam-v-upa/>.
- Патриляк, І. К.** Служба безпеки ОУН. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sluzhba_bezpeky.
- Потічний, П.** (1997). Політична думка українського підпілля. 1943–1951. *Сучасність*, 1, 80–87.
- Прокоп, М.** (1976). Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943–44 роках. *Сучасність*, 1, 64–75.
- Прокоп, М.** (1983). Програмові процеси в ОУН під час Другої світової війни і питання політичної платформи УПА. *Сучасність*, 1–2, 156–161.
- Пукач, В.** (2020). Антиалкогольна діяльність ОУН та УПА. *Історична правда*, 9 січня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/01/9/156850/>.
- Русначенко, А. М.** (2002). Народ збурений: нац.-визвол. рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Пульсари, 518 с.
- Сеницький, В.** Переформування Української народної самооборони в УПА-Захід (грудень 1943 – березень 1944 року). URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/novyny/pereformuvannya-ukrajinskoji-narodnoji-samooborony-v-upa-zahid-hruden-1943-berezen-1944-roku.html>.
- Симоненко, Р. Г.** (1977). На утриманні реакції: (Український буржуазний націоналізм – ворог миру і суспільного прогресу). Київ: Політвидав України, 141 с.
- Стародубець, Г. М.** (2006). Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 років). Тернопіль: Підручники і посібники, 527 с.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Чередниченко, В. П.** (1970). Націоналізм проти нації. Київ: Видавництво політичної літератури України, 191 с.
- Чередниченко, В. П.** (1978). Анатомія зради: український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму. Київ: Політвидав України, 334 с.
- Шевцов, В. Д.** (1981). Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі. Київ: Наукова думка, 150 с.
- Штендера, Є., & Потічний, П.** (відп. ред.). (1978). *Літопис Української Повстанської армії* Т. 1: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 1. Торонто: «Літопис УПА», 137, 149.
- Штендера, Є., & Потічний, П.** (відп. ред.). (1984). *Літопис УПА*. Т. 5: Волинь і Полісся. Німецька Окупація. Кн. 3: Спомини учасників. Торонто: «Літопис УПА», 22, 73–74, 77.
- Штендера, Є., & Потічний, П.** (відп. ред.). (1997). *Літопис УПА*. Т. 27: Роман Петренко («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю (Спогади). Торонто-Львів: «Літопис УПА», 103, 125, 135, 158–159, 161.

References:

- Antoniuk, Ya. & Viedienieiev, D.** (2022). Operational games as a method of struggle of the OUN special divisions against the Soviet special services in Western Ukraine (1944 – the beginning of the 1950s). *East European Historical Bulletin*, 23, 133–141 [in English]. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.23.258959>.
- Antoniuk, Ya.** (2007). Diialnist SB OUN na Volyni [Activities of the Security Service of the OUN in Volyn]. Luts'k: Volyn. kn., 72–73 [in Ukrainian].
- Antoniuk, Ya.** (2021). Diialnist spetsialnykh pidrozdiliv ukrainskykh natsionalistychnykh orhanizatsii (1921–1991): dys. ... d-ra. ist. nauk. 07.00.01 – Istorii Ukrainy [Activities of special units of Ukrainian Nationalist Organizations (1921–1991) (Thesis of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.01)]. Ostroh, 650 s. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Antoniuk_Yaroslav/Diialnist_spetsialnykh_pidrozdiliv_ukrainskykh_natsionalistychnykh_orhanizatsii_1921_1991/ [in Ukrainian].
- Armstrong, J.** (1955). Ukrainian nationalism 1939–45. New-York: Columbia University Press, 322 p. [in English].
- Bedrii, A.** (1983). OUN i UPA [OUN AND UPA]. Niu-York; London; Miunkhen; Toronto: Ukrainska Tsentralna Informatsiina Sluzhba, 65 p. [in Ukrainian].
- Bedrii, A.** (1994). 200 naibilshykh peremozhnykh bytv i boiv UPA [OUN AND UPA]. *Vyzvolnyi shliakh – Liberation path*, 5, 528–537. [in Ukrainian].
- Bedrii, A.** (1994). 200 naibilshykh peremozhnykh bytv i boiv UPA [The 200 greatest victories and battles of the UPA]. *Vyzvolnyi shliakh – Liberation path*, 6, 658–664. [in Ukrainian].
- Birchak, V.** (2012). «Nikhto khrestyviv ne stavyv» [No one put up crosses]. *ZAXID.NET, 12 zhovtnia*. Retrieved from https://zaxid.net/nihto_hrestyviv_ne_staviv_n1528092 [in Ukrainian].
- CDAGHOU** – Centralnyi derzhavnyi arkhiv ghromadsykykh ob'ednanj Ukrainy. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].
- CDAVOU** – Centralnyi derzhavnyi arkhiv vyshhykh orhaniv vlady i upravlinnja Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Cherednychenko, V. P.** (1970). Natsionalizm proty natsii [Nationalism versus nation]. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy, 191 p. [in Ukrainian].
- Cherednychenko, V. P.** (1978). Anatomii zrady: ukrainskyi burzhuaiznyi natsionalizm – znariaddia antyradianskoi polityky imperializmu [The anatomy of betrayal: Ukrainian bourgeois nationalism – a tool of imperialism's anti-Soviet policy]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 334 p. [in Ukrainian].
- Danylenko, S. T.** (1972). Dorohoiu hanby i zrady [The road of shame and betrayal]. Kyiv: Naukova dumka, 338 p. [in Ukrainian].
- DARO** – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti. [State Archives of Rivne Region]. [in Ukrainian].
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. [State Archives of Volyn Region]. [in Ukrainian].
- Davydenko, V. A.** (1989). Ukrainska Povstanska Armiia. Shliakh hanby i zlochniv [The Ukrainian Insurgent Army. A path of shame and crime]. Kyiv: Znannia, 48 p. [in Ukrainian].
- Dmytruk, K.** (1974). Bezbatchenky [Fatherless]. Lviv: Kameniar, 237 p. [in Ukrainian].
- Dmytruk, K.** (1982). Zhovto-blakytnei bankroty: dokumentalni narysy, pamflety, publitsystychni staty [Yellow-and-blue bankrupts: documentary essays, pamphlets, journalistic articles]. Kyiv: Dnipro, 399 p. [in Ukrainian].
- Dobretsova, V. V.** (1978). Burzhuaiznyi natsionalizm – znariaddia reaksii [Bourgeois nationalism – a tool of reaction]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 192 p. [in Ukrainian].
- Drohobyt'skyi, I.** (2023). Ocoblyvosti kadrovoho zabezpechennia viddiliv ukrainskoi narodnoi samooborony (lypen–serpen 1943 roku) [Characteristics of the staffing of ukrainian national self-defense units (july–august 1943)]. *Novitnia doba*. Vyp. 11, 166–174 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-166-174>.
- HDA SBU** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine].
- Himka, John-Paul** (2021). Ukrainian Nationalists and the Holocaust OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944. Stuttgart: ibidem-Verlag, 446 p. [in English].
- Hohun, O.** (2012). UPA y radianski partyzany. Porivnialnyi analiz [The UPA and Soviet Partisans: A Comparative Analysis]. *Radio Svoboda – Radio Svoboda, 14 zhovtnia*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/24738590.html> [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, V. & Antoniuk, Ya.** (2023). Miski boivky Sluzhby bezpeky OUN (1941–1951): stvorennia i diialnist [Urban fighters of the OUN Security service (1941–1951): creation and activity]. *Novitnia doba*. Vyp. 11, 175–194. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33402/nd.2023-11-175-194>.

- Instruktsiia po orhanizatsii viiskovo-polovoi zhandarmerii [Instructions for organizing the military field gendarmerie of the UIA]. Retrieved from <https://avr.org.ua/viewDoc/4323/> [in Ukrainian].
- Ishchuk, O., & Kokin, S.** (Comps.). (2007). *Litopys UPA* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army]. Nova serii (Vol. 9: Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistychnoho pidpillia: protokoly dopytiv zareshchovanykh radianskykh orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA. 1944–1945. Kyiv-Toronto, 92, 308, 347, 355, 393–394, 397–398. [in Ukrainian].
- Ishchuk, O., & Ohorodnik, V.** (2010). Heneral Mykola Arsenych: zhyttia ta diialnist shefa SB OUN [General Mykola Arsenych: the life and work of the head of the OUN Security Service]. Kolomyia: «Vik», 172. [in Ukrainian].
- Kentii, A. V.** (1999). Ukrainska povstanska armii (1946–1956) [Ukrainian Insurgent Army (1946–1956)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 111 p. [in Ukrainian].
- Kentii, A. V.** (1999). Ukrainska povstanska armii v 1944–1945 rr. [The Ukrainian Insurgent Army in 1944–1945]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 220 p. [in Ukrainian].
- Kentii, A. V.** (1999). UPA v 1942–1943 rr. [The UIA in 1942–1943]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 243 p. [in Ukrainian].
- Kentii, A. V.** (2011). Dokumenty OUN ta UPA u fondakh TsDAHO Ukrainy [Documents of the OUN and UPA in the archives of the Central State Archives of Ukraine]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 212. [in Ukrainian].
- Kipiani, V.** (2010). Heneral Mykola Arsenych: zhyttia ta diialnist shefa SB OUN [General Mykola Arsenych: the life and work of the head of the OUN Security Service]. *Istorychna pravda, 19 zhovtnia*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/reviews/2010/10/19/557/> [in Ukrainian].
- Kyrychuk, Yu. A.** (1991). Istorii UPA [History of the UIA]. Ternopil: [b.v.], 55 p. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. Ye., & Viedienieiev, D. V.** (2007). Viiskovo-politychna diialnist OUN ta UPA u svitli norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava [Military and political activities of the OUN and UIA in light of international humanitarian law]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 46–66. [in Ukrainian].
- Marchuk, I.** (n. d.). Dilovodstvo ta arkhivna sprava v UPA-Pivnich [Record keeping and archiving in the UPA-North]. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16142/07-Marchuk.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Maslovs'kij, V. I.** (1984). V bor'be s vragami socializma [In the struggle against the enemies of socialism]. L'vov: Vysshaya shkola, 186 p. [in Russian].
- Maslovskiy, V.** (1975). Zhovto-blakytina mafia [Yellow-blue mafia]. Lviv: Kameniar, 142 p. [in Ukrainian].
- Maslovskiy, V. I.** (1978). Doroha v bezodniu [The road to the abyss]. Lviv: Kameniar, 137. [in Ukrainian].
- Maslovskiy, V. I.** (1999). Z kym i proty koho voiuvaly ukrainski natsionalisty v roky Druhoi svitovoi viiny [Who did Ukrainian nationalists fight alongside and against during World War II?]. Moskva: [Slavyanskij dialog], 27 p. [in Ukrainian].
- Mirchuk, P.** (1953). *Ukrainska Povstanska Armii 1942–1952* [Ukrainian Insurgent Army 1942–1952]. Miunkhen: [b. v.], 319 p. [in Ukrainian].
- Mirchuk, P.** (1954). Pid Pokrov Bohorodytsi (sviato UPA) Under the Intercession of the Theotokos (UPA feast day). [Filiadelfia; Toronto: Spilka ukrainskoi molodi Ameryky, 32 p. [in Ukrainian].
- Mirchuk, P.** (1970). Roman Shukhevych (Gen. Taras Chuprynka). Komandyr armii bezsmertnykh [Roman Shukhevych (Gen. Taras Chuprynka). Commander of the Army of the Immortals]. Niu-York – Toronto – London: Tovarystvo kolyshnykh voiakiv UPA v ZSA, Kanadi i Evropi, 269 p. [in Ukrainian].
- Moroz, V.** (n. d.). Do pochatkiv diialnosti ukrainskoi holovnoi vyzvolnoi rady [To the beginnings of the Ukrainian Main Liberation Council]. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65011/15-Moroz.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Nakaz pro zaboronu UPA ta pidpilliu OUN yty na bud-yaki perehovory z nimtsiamy, 25 lystopada. 1943 r. [Order prohibiting the UIA and the OUN underground from entering into any negotiations with the Germans, November 25, 1943.]. Retrieved from <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1269336619760077&set=a.260174980676251> [in Ukrainian].
- Patryliak, I.** (2006). «Evedentsiini kartky» UPA yak statystychni dzherelo [UIA “evidence cards” as a statistical source]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh – Ukrainian Liberation Movement*. Lviv, (6), 119. [in Ukrainian].
- Patryliak, I.** (2008). Povstansko-nimetski perehovory hrudnia 1943 – veresnia 1944 rokiv: prychny, khid, naslidky [German-Insurgent Negotiations, December 1943–September 1944: Causes,

- Course, Consequences]. *Voienna istoriia – Military history*, 5 (41). Retrieved from http://warhistory.ukrlife.org/5_08_4.html [in Ukrainian].
- Patryliak, I.** (2013). Rehuliarni osnovy dlia nerehuliarnoi armii. Shcho varto zapozychyty zbroinym sylam v UPA [Regular foundations for an irregular army. What the armed forces should borrow from the UPA]. *Tyzhden, 14 zhovtnia*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/rehuliarni-osnovy-dlia-nerehuliarnoi-armii-shcho-varto-zapozychyty-zbroinym-sylam-v-upa/> [in Ukrainian].
- Patryliak, I. K.** (n. d.). Sluzhba bezpeky OUN [Security Service of the OUN]. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Sluzhba_bezpeky [in Ukrainian].
- Potichnyi, P.** (1997). Politychna dumka ukrainskoho pidpillia. 1943–1951 [Political thought of the Ukrainian underground. 1943–1951]. *Suchasnist – Modernity*, 1, 80–87. [in Ukrainian].
- Potichnyj, Peter J., & Shtendera, Yevhen** (Ed.). (1983). Political Thought of the Ukrainian Underground 1943–1951. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 406 p. [in English].
- Prokop, M.** (1976). Roman Shukhevych-Chuprynka y OUN i UPA v 1943–44 rokakh [Roman Shukhevych-Chuprynka and the OUN and UPA in 1943–44]. *Suchasnist – Modernity*, 1, 64–75. [in Ukrainian].
- Prokop, M.** (1983). Prohramovi protsesy v OUN pid chas Druhoi svitovoi viiny i pytannia politychnoi platformy UPA [The Program Processes in the OUN During World War II and the Question of the UPA's Political Platform]. *Suchasnist – Modernity*, 1–2, 156–161. [in Ukrainian].
- Pukach, V.** (2020). Antyalkoholna diialnist OUN ta UPA [Anti-alcohol activities of the OUN and UPA]. *Istorychna pravda, 9 sichnia*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/01/9/156850/> [in Ukrainian].
- Rudling, A.** (2006). Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army). *East European Jewish Affairs, Vol. 36, 2*, 163–189. [in English].
- Rusnachenko, A. M.** (2002). Narod zburenyi: nats.-vyzvol. rukh v Ukraini y nats. rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh [The people are in turmoil: the national liberation movement in Ukraine and national resistance movements in Belarus, Lithuania, Latvia, and Estonia in the 1940s and 1950s]. Kyiv: Pulsary, 518 p. [in Ukrainian].
- Senytskyi, V.** (n. d.). Pereformuvannia Ukrainskoi narodnoi samooborony v UPA-Zakhid (hruden 1943 – berezen 1944 roku) [On the reaction: (Ukrainian bourgeois nationalism – the enemy of peace and social progress)]. Retrieved from <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/novyny/pereformuvannya-ukrajinskoji-narodnoji-samooborony-v-upa-zahid-hruden-1943-berezen-1944-roku.html> [in Ukrainian].
- Shevtsov, V. D.** (1981). Ukrainskyi burzhnaznyi natsionalizm u korychnevii uniformi [Ukrainian bourgeois nationalism in brown uniforms]. Kyiv: Naukova dumka, 150 p. [in Ukrainian].
- Shkandrij, M.** (2015). Ukrainian nationalism Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956. Yale University Press, 334. [in English].
- Shtendera, Ye., & Potichnyi, P.** (Eds.). (1978). *Litopys Ukrainskoi Povstanskoj armii* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army] (Vol. 1: Volyn i Polissia. Nimetska okupatsiia. Kn. 1, 137, 149). Toronto: «Litopys UPA». [in Ukrainian].
- Shtendera, Ye., & Potichnyi, P.** (Eds.). (1984). *Litopys UPA* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army] (Vol. 5: Volyn i Polissia. Nimetska Okupatsiia. Kn. 3: Spomyny uchasnykiv, 22, 73–74, 77). Toronto: «Litopys UPA». [in Ukrainian].
- Shtendera, Ye., & Potichnyi, P.** (Eds.). (1997). *Litopys UPA*. [Хроніка Української повстанської армії] (Vol. 27: Roman Petrenko («Iurko», «Omelko»). Za Ukrainu, za yii voliu (Spohady), 103, 125, 135, 158–159, 161). Toronto-Lviv: «Litopys UPA». [in Ukrainian].
- Starodubets, H. M.** (2006). Ukrainske povstanske zapillia (druha polovyna 1943 – pochatok 1946 rokiv) [Ukrainian Insurgent Rear (second half of 1943 – early 1946)]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 527 p. [in Ukrainian].
- Symonenko, R. H.** (1977). Na utrymanni reaktsii: (Ukrainskyi burzhnaznyi natsionalizm – voroh myru i suspilnoho prohresu) [On the maintenance of reaction: (Ukrainian bourgeois nationalism – the enemy of peace and social progress)]. Kyiv: Politytydav Ukrainy, 141 p. [in Ukrainian].
- Veryha, V.** (1991). Vtraty OUN v II svitovii viini [OUN losses in World War II]. Toronto: Novyi shliakh, 206 p. [in Ukrainian].
- Veselova, O., Dzobak, V., Dubyk, M., & Serhiichuk, V.** (Comps.). (2008). *OUN i UPA v 1943 rotsi: Dokumenty* [The OUN and UPA in 1943: Documents]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 65–66, 85, 237, 242, 325–330. [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D.** (2002). Viiskovo-polova zhandarmeriia – spetsialnyi orhan Ukrainskoi povstanskoj armii [Military field gendarmerie – a special unit of the Ukrainian Insurgent Army]. *Voienna istoriia – Military history*, 5–6. Retrieved from http://warhistory.ukrlife.org/5_6_02_4.htm [in Ukrainian].

- Vovk, O., & Kokin, S.** (Comps.). (2006). *Litopys UPA* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army]. Nova seriia (Vol. 8: Volyn, Polissia, Podillia: UPA ta zapillia 1944–1946, 297–298). Kyiv-Toronto. [in Ukrainian].
- Vovk, O., & Pavlenko, I.** (Comps.). (1999). *Litopys UPA* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army]. Nova seriia (Vol. 2: Bolyn i Polissia: UPA ta zapillia. 1943–1944. Dokymenty i materialy, 11–12). Kyiv-Toronto. [in Ukrainian].
- Zabilyi, R.** (2016). Povstanske busido. Moralni kodeks voyniv UPA [Rebel Bushido. The moral code of UPA soldiers]. *Istorychna pravda*, 30 travnia. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/574c3e2fcdadd/> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2025

Sexual violence during the German-Soviet war: modern scientific and social discourse, «conflict of memory», political component

Volodymyr V. Ginda

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

PhD in History, Senior Researcher (Ukraine)

email: ginda@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ADA-5287-2022>

Abstract.

The purpose of the article. To analyze the problem of sexual violence during the German-Soviet war in social and scientific discourses, the “conflict of memories” and political components of the Russian Federation (RF) and Ukraine. To outline aspects of the topic that require scientific study by domestic historians, in the territory of Ukraine and beyond. Using the example of the confrontation of socio-political discourses in the countries of the European Union (EU) and the Russian Federation, to show how this issue can be politicized in the interests of political elites and states. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, logic, systematic typology of scientific directions, historical comparative studies. **The scientific novelty** lies in the formulation of the specified question, an attempt to consider it within the framework of the specified components and projection onto the events of the modern Russian-Ukrainian war. **Conclusions.** In the process of work, the author concluded that the issue of sexual violence during the German-Soviet war is not adequately reflected in Ukrainian historical science. Despite certain achievements, which are mainly associated with feminist studies in Ukraine, a number of aspects of sexual crimes committed on the territory of Ukraine have still remained out of focus. The narrative of sexual violence in the early 2000s was very popular in the public and political discourse of the EU and the Russian Federation, and in Ukraine it was supplanted by other problems of the Second World War and, first of all, the problems of the Ukrainian national liberation movement of 1940-1950.

Keywords: German-Soviet war, sexual violence, discourse, Ukraine, EU, Russia, historical memory, Red Army, Wehrmacht.

Сексуальне насилля під час німецько-радянської війни: сучасний науковий і соціальний дискурс, «конфлікт пам'яті», політична складова

Володимир Гінда

Інститут історії України НАН України

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (Україна)

email: ginda@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ADA-5287-2022>

Анотація.

Мета статті. Проаналізувати проблему сексуального насилля в період німецько-радянської війни в суспільному і науковому дискурсах, «конфлікті пам'яті» та політичних складових України, Європейського Союзу (ЄС) та Російської Федерації (РФ). Окреслити аспекти теми, які потребують наукового вивчення вітчизняними істориками на території України та поза її межами. На прикладі протистояння суспільно-політичних дискурсів у країнах ЄС і РФ показати, як це питання може політизуватися в інтересах політичних еліт і держав. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, логічності, системності типологізації наукових напрямків, історичної компаративістики. **Наукова новизна** полягає у постановці вказаного питання, спробі його розгляду в межах зазначених складових і проєкції на події сучасної російсько-української війни. **Висновки.** У процесі роботи автор дійшов висновку, що питання сексуального насилля під час німецько-радянської війни не відображене належним чином в українській історичній науці. Незважаючи на певні здобутки, які пов'язані переважно з феміністичними студіями в Україні, досі поза увагою залишилися низка аспектів сексуальних злочинів, вчинених на території України. Наратив про сексуальне насилля на початку 2000-х років був надто популярним в суспільному

та політичному дискурсах ЄС і РФ, а в Україні його витіснили інші проблеми Другої світової війни і насамперед проблематика українського національно-визвольного руху 1940–1950 рр.

Ключові слова: німецько-радянська війна, сексуальне насилля, дискурс, Україна, ЄС, Росія, історична пам'ять, Червона армія, Вермахт.

Постановка проблеми. Сексуальне насилля було невід'ємною складовою практично усіх відомих війн в історії людства та залишається нею нині. Німецько-радянська війна стала одним із тих протистоянь, де це явище сягнуло небачених масштабів в арміях обох таборів. Очевидно, що на сучасному етапі історикам доведеться звертатися до його студіювання в межах російсько-української війни, адже фактів вчинених рашистами відповідних злочинів в Україні стає все більше. Напрацьовуючи методологічні підходи, науковці будуть змушені проаналізувати, а, в окремих випадках, застосувати розроблений дослідницький інструментарій для аналізу подієвого полотна Другої світової війни. Актуалізація проблематики може стати поштовхом студіювання не лише сучасних подій.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вітчизняні історики досі не вдавалися до вивчення сексуального насилля під час німецько-радянської війни в запропонованому автором форматі. Утім зарубіжна та меншою мірою українська історіографія порушує проблематику питання, яка на сучасному етапі є доволі різноманітною. Умовно її можна розділити на три групи. До першої варто віднести праці дослідниць-феміністок: Б. Штельцель-Маркс (Stelzl-Marx, 2012), Р. Мюльхойзер (Muhlhauser, 2010), А. Пето (Пето, 2023), С. Енлоу (Enloe, 2000), Г. Лернер (Lerner, 1986), Б. Бек (Beck, 2004), В. Гертєянссен (Gertjeanssen, 2004), Н. Тек (Тек, 2003, с. 168–187), М. Гавришко (Гавришко, 2016, с. 89–107; Havryshko, 2018, р. 35–37; Гавришко, 2019, с. 10–30; Havryshko, 2021, р. 221–242; Havryshko, 2020), О. Кісь (Кісь, 2015, с. 15–40), О. Стяжкіної (Стяжкіна, 2015а, с. 191–194; Стяжкіна, 2015б, с. 62–65). У своїх роботах вони прагнуть показати різні форми, методи та наслідки сексуального насилля над жінками під час Другої світової війни. Головною ідеєю феміністичних студій на початку розробки теми було порушення фігури мовчання щодо домінування маскулінності в суспільстві, заснованому на сексуальному підкоренні жінки, тому вони розглядали зґвалтування на війні в межах теорії сексизму. Утім сучасні воєнні конфлікти доводять, що жертвами можуть бути також чоловіки та діти. Наприклад, за даними Генеральної прокуратури України, на вересень 2024 р. російськими військовими були скоєні 316 сексуальних злочинів, у 114 випадках жертвами були чоловіки, у 15 випадках – неповнолітні (14 дівчаток і один хлопчик) (ОГП: прокурори зафіксували 316 фактів сексуального насильства, пов'язаного з війною, 2024). Цей бік сексуального насилля німецько-радянської та Другої світової війн ще потребує ретельного аналізу.

Саме феміністичний погляд, у центрі якого перебуває жінка, наразі превалює в науковому історичному дискурсі.

Другу групу становлять дослідження істориків, які вивчають проблематику поза межами феміністичного підходу. Це, зокрема, роботи Д. Бурдса (Бурдс, 2015, с. 278–309), О. Будницького (Будницький, 2011, с. 405–422), В. Гінди та О. Лисенка (Гінда, 2021, Ginda, Lysenko, 2024). Беручи до уваги феміністські напрацювання, вони розглядають це питання в негативному контексті воєнного або окупаційного повсякдення. Науковці переважно фокусуються на відсутності належної профілактичної роботи у військах, слабкій культурі виховання військових, звертають увагу на людську фізіологію, психологію та підкреслюють, що причини й мотиви таких дій чоловіків могли бути різними в партизанських загонах, Червоній армії або Вермахті.

Третя група – це науковий доробок Х. Наймарка (Naimark, 1995), К. Раяна (Райан, 2003), Б. Ковальова (Ковалев, 2004), Е. Бівора (Бивор, 2004), А. Скоробагатова (Скоробагатов, 2004), Б. Соколова (Соколов, 2005), О. Гогун (Гогун, 2012), Л. Піза (Піз, 2012), З. Найтцеля, Х. Вельцера (Найтцель, Вельцер, 2013), Р. Михальчука (Михальчук, 2014), М. Гона та Н. Івчик (Гон, Івчик, 2016), С. Стельниковича (Стельникович, 2016), який стосується окупаційного повсякдення, військових операцій або життя окремих етнічних груп у Другій світовій війні. У ньому автори епізодично звертаються до сексуальних злочинів, розглядаючи їх як один із багатьох негативних наслідків воєнного лихоліття, уникаючи глибокого аналізу.

Переважно навколо цієї історіографії і формується науковий та певною мірою соціальний дискурс сексуального насилля під час німецько-радянської війни в Європі, Україні та РФ.

У статті активно використовуються наукові та науково-популярні матеріали відомих електронних-видань, адже в сучасному світі соціальний дискурс створюється переважно під впливом соціальних мереж та Інтернету.

Мета статті: розглянути тему сексуальних злочинів у роки німецько-радянської війни в науковому та соціальному дискурсах, показати, як вона використовується в «конфлікті пам'яті» довкола Другої світової війни та окреслити проблемні аспекти, які потребують вивчення вітчизняними істориками на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Предметом наукових дискусій сексуальне насилля в контексті Другої світової війни стало порівняно нещодавно. Наприкінці 1990-х початку 2000-х років на нього звернули увагу дослідниці-феміністки й інтегрували до наукового дискурсу. За кордоном це питання розглядається науковцями у військах обох таборів протистояння, але все ж потрібно визнати, що вони переважно зосереджені на проблемі сексуальних безчинств солдатами Червоної армії (див: Stelzl-Marx, 2012; Grossmann, 1995a, p. 43–63; Grossmann, 1995b, s. 109–119; Naimark, 1995; Бивор, 2004; Пето, 2023; Піз, 2010; Райан, 2003). Причини цього передусім варто шукати в наявності відповідних джерел в європейських країнах, які були окуповані радянськими військами, їх доступності, можливості працювати з очевидцями тих подій, бажанні не лише науковій спільноті обговорювати на загальну проблематику.

Аналогічні злочини вчинені військами Вермахту під час німецько-радянської війни вивчає німецька історикиня Біргіт Бек. Використовуючи справи військово-польових судів, вона проаналізувала мотиви таких дій солдатів, види покарань за відповідні проступки. Звернула увагу, що зазвичай на Східному фронті вояки отримували легкі покарання за зґвалтування жінок, на відміну від Західного (Beck, 2004; Beck, 2005, p. 317–331). Її співвітчизниця Р. Мюльхойзер у дослідженнях із феміністичних позицій ґрунтовно розкриває різні форми сексуального насилля солдатами Вермахту на території СРСР. Але фокусується не лише на цьому: «сексуальний бартер», статеві контакти за обопільною згодою, романтичні відносини ворожих солдатів із місцевими жінками та причини, які штовхали їх до таких кроків, теж є сферою зацікавленості історикині. Дослідниця зауважує, що сексуальне насильство було невід'ємною частиною війни, яку вели німці, а «сексуальна політика Вермахту в СРСР була не лише репресивною, а й продуктивною, адже створюючи умови для проституції, видаючи військовим презервативи, відкриваючи борделі, командування надавало можливість солдатам для відносно легких і легкодоступних можливостей сексуального задоволення» (Мюльхойзер, 2015, с. 276). На її переконання, історію сексуального насильства з боку німецьких солдатів на Східному фронті неможливо повноцінно вивчити, застосовуючи односторонній підхід «зверху вниз», бо «важливо досліджувати взаємодію поміж військовим керівництвом, окремими підрозділами та солдатами. Дійові особи часто мали неоднакові уявлення про гендер, сексуальність, расу і насильство, які самі по собі також не були незмінними, а відрізнялися залежно від території та періодів війни. Саме тому військове насильство не можна осмислити як злочин, що завжди відбувався в той самий спосіб. Насправді потрібно аналізувати різні форми сексуальних злочинів, різноманітні мотиви, які рухали кривдниками, а також різні наслідки для людей, котрі стали жертвами» (Мюльхойзер, 2015, с. 276–277). Американка В. Гертсєянссен цій проблемі (у військах Вермахту на Сході) присвятила дисертаційну роботу, де розкрила різноманітні чинники, як впливали на сексуальну агресивність військових, показала моделі та практики самозахисту жінок від зґвалтувань (Gertjeanssen, 2004). Останніми роками в Росії з'явилися публікації К. Сак та Є. Кринко, присвячені зґвалтуванням солдатів Вермахту на російських окупованих територіях, які розглядають сексуальне насилля з позицій жіночого повсякдення (див: Кринко Е, Сак К, 2023, с. 95–115; Сак, 2024, с. 601–616).

Роль расової ідеології нацистської держави в зґвалтуваннях, вчинених у борделях Вермахту і концтаборах, або поза їх межами, сексуальну політику керівництва Райху на окупованих східних територіях відобразили в своїх напрацюваннях Р. Зоммер (Sommer, 2009), В. Гертсєянссен (Gertjeanssen, 2004, s.154–226) та Р. Мюльхойзер (Mühlhäuser, 2009, s. 43–55; Mühlhäuser, 2011, p. 197–220).

Науковцями виокремлено кілька чинників, які могли впливати або провокувати солдатів регулярних армії та учасників парамілітарних формувань до сексуальних злочинів; окреслено позиції військового та політичного керівництва обох тоталітарних режимів; причини, мотиви масових зґвалтувань і замовчування повоєнним суспільством. Вчені помітили, що ґвалтування жінок під час збройних конфліктів можуть мати військово-психологічне значення як засіб залякування та деморалізації противника. Особливою проблемою в наукових студіях виділена доля дітей, народжених від солдатів ворожих армій (див: Stelzl-Marx, 2015, s. 277–291; Mühlhäuser, 2009, s. 43–55).

Дослідниці-феміністки звертають увагу на відмінності феномену ґвалтувань воєнної доби від мирного часу. Так, за спостереженнями Б. Бек, під час війни вони можуть мати подвійне значення, якщо здійснюються у великих масштабах, адже виступають не лише засобом приниження особи, яка його зазнає, а й демонструють суспільству держави-супротивника, що його політичні лідери й армія не здатні захистити співгромадян. Тому такі дії, на відміну від здійснюваних у повсякденному житті, відбуваються не потай, а привселюдно (Бек-Гепнер, 2011, с. 138–139). Американка Г. Лернер зауважує, що військові ґвалтування мають подвійний вплив на підкорений народ: так, обезчещують жінок і водночас символічно каструють чоловіків (Lerner, 1986, p. 80). С. Енлоу виокремила три види сексуального насилля: масове, скоєне з метою

захисту нації і рекреаційне. Перші два вважаються засобами ведення війни (Enloe, 2000, p.111, 123, 132).

Провідна угорська дослідниця окресленої проблематики А. Пето пропонує аналізувати причини воєнних зґвалтувань у межах двох підходів – архаїчно-патріархального й ідеологічно-націоналістичного. Згідно з першим війна перетворює жінку в об'єкт стратегічної ваги, через який чоловіки вбивають один одного. Ґвалтуючи жінку, вони отримують її у власність, позбавляючи ворога права на неї. За цим підходом виходить, що зґвалтування – дозволена частина війни. Ідеологічно-націоналістичний підхід розглядає воєнні дії з погляду відносин між статями. Жіноче тіло в таких випадках ототожнюється з ворожою нацією. Відповідно вчинене над нею насилля рівнозначне перемозі над ворогом (Пето, 2023, с. 94, 97–98). А. Пето зазначає, що останнім часом воєнні сексуальні злочини вивчають крізь призму критики європоцентризму, вони також стали одним із ключових напрямів, за яким розвивається дослідження геноциду (Пето, 2023, с. 43). Історикиня розкриває питання пам'яті та наративу про ці злочини у Відні й Будапешті, фокусуючи свою увагу на замовчуванні або обговоренні проблеми в історіографії обох країн (Peto, 2003, p. 129–148).

Поза межами феміністичного підходу, але з урахуванням окремих його сентенцій, військові зґвалтування вчинені солдатами Вермахту та Червоної армії аналізував Д. Бурдс (Бурдс, 2015, с. 278–309). Історик твердить, що сексуальні злочини військових Вермахту на радянській території були зумовлені двома основними чинниками: особливою расовою політикою, котра заохочувала погане поводження з неарійським цивільним населенням, та зростанням стресу у німецьких вояків, спричиненого стійким опором радянських військ у перші тижні війни. «Якщо коріння німецького гендерного насильства крилося в расових упередженнях щодо єврейського та слов'янського населення, то радянське базувалося на ненависті та палкому прагненні помститися німцям за їх звірства» (Бурдс, 2015, с. 279–280, 290).

В Україні перші спроби ввести табуйовану проблему до наукового аналізу, на зорі незалежності, зробив В. Коваль. Вдосконалюючи інтерпретаційні горизонти, дослідник розширив номенклатуру нацистського терору від геноцидальних практик і колективного заручництва до адміністративного терору, психологічного і сексуального насильства (Коваль, 1994; Коваль, 1995; Коваль, 1999). Наразі відповідні дослідження в нашій державі переважно розвиваються у межах феміністського напрямку. Свій початок вони беруть від 2013 р., коли Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність» провів конкурс робіт молодих українських істориків «Жінки України у Другій світовій війні: історія, пам'ять, репрезентації», а 28–29 листопада за підтримки Представництва Фонду імені Г. Бьоля Української асоціації дослідниць жіночої історії та Української асоціації усної історії – міжнародної конференції. Підсумком заходів стало видання в 2015 р. збірника наукових праць «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства». У ньому малодосліджені питання жіночого досвіду війни вперше були поставлені у центр наукового обговорення.

Конференція та виданий збірник задали гендерний напрям досліджень. Основні проблеми феміністичних досліджень відобразила в історіографічному огляді О. Кісь. Розкривши основні ключові методологічні підходи, концепції, вона звернула увагу на те, що феміністичний підхід відкриває перед дослідниками широке поле проблем, які потребують вивчення у східноєвропейському й українському контекстах (Кісь, 2015, с. 39).

Зі свого боку, О. Стяжкіна, розглядаючи жіночі практики окупаційного повсякдення України, акцентувала увагу на тілесному ресурсі, який іноді використовувався жінками задля виживання. Це прагматичне завдання, на думку дослідниці, формувало різні жіночі практики під час війни, які були індивідуальними для кожної окремої групи та діаметрально протилежними. Хтось свідомо йшов на подвиг, а хтось займав споглядальну позицію, хтось готовий був померти за чужих і своїх дітей, а хтось йшов працювати в бордель тощо (Стяжкіна, 2015а, с. 195; Стяжкіна, 2015б, с. 62–65).

З'явилися також феміністичні праці М. Гавришко про сексуальне насилля в середовищі УПА та під час Голокосту в Україні. Торкаючись цієї проблеми в УПА, історикиня розглянула його причини та види, гендерні аспекти сексуальної моралі повстанців, покарання за вчинені проступки вояків і командирів, проаналізувала фактори, які сприяли порушенню інтимних норм (мілітарна культура, владний ресурс чоловіків, правова незахищеність жінок, тощо) (див.: Гавришко, 2016, с. 89–107; Havryshko, 2018, p. 35–37). Вивчаючи питання Голокосту в Україні, вона проаналізувала стратегії виживання єврейських жінок, які зазнали зґвалтувань під час переховування, вплив цих травм на їх подальший стан, долю, мотивації Ґвалтівників (політичні та ідеологічні чинники, фактор війни, військова культура, мізогінія, особисті, меркантильні мотиви, безправ'я жертв) і форми злочинів (див: Гавришко, 2019, с. 10–30; Havryshko, 2021, p. 221–242; Havryshko, 2020). За її визначенням «сама етнічність, а не гендер у часи нацистської окупації українських земель була тим чинником, що уможливив різні форми приниження і насильства щодо єврейок, у тому числі сексуального» (Гавришко, 2019, с. 28–29).

Поза феміністичними студіями тема сексуального насилля над єврейськими жінками розглядається М. Гоном, Н. Ічик та Р. Михальчуком (Гон, Івчик, 2016, с. 9–49; Михальчук, 2014, с. 375–393). У працях В. Гінди, О. Лисенка вона представлена в середовищі радянського партизанського руху, Червоної армії та на окупованих українських територіях. У процесі аналізу історики зауважують, що, якщо чоловіки в радянських партизанських загонах і Червоній армії схильні до девіації, аб'юзу та зґвалтувань, керувалися суто фізіологічними рефlekсами (рідше – прагненням покарання чи сатисфакції), то моделі поведінки більшості потенційних і реальних жертв вмотивовувалися стратегіями виживання. Історики зазначають, що наруга над цивільними відрізнялася мотиваційно-детермінаційною складовою від домагань і гвалтувань в армії чи партизанських загонах (див: Ginda, Lysenko, 2024, p. 181–196; Гінда, 2021, с. 139–175).

Сексуальне насильство згадується вітчизняними науковцями через призму окупаційної повсякденності або вивчення стану медицини на окупованих українських землях (див.: Стельникович, 2016; Скоробагатов, 2004; Кицак, 2016, с. 77–80; Кицак, 2018; Заболотна, 2016, с. 56–98). Не ставлячи собі за мету дослідити відповідне явище, автори подають його як один із негативних моментів тогочасного буття, уникаючи детального аналізу, а також інтерпретації наслідків і висновків.

Наразі це – практично весь доробок українських істориків. Досі поза їх увагою залишається низка аспектів, які потребують спеціального студіювання. Серед них – сексуальне насильство солдатів Вермахту, їхніх союзників, допоміжних поліцейських формувань і Червоної армії на території України. У майбутньому вони можуть дати можливість поглянути на проблематику не на підставі дихотомічного підходу (Вермахт або Червона армія), а в контексті типологічно-порівняльної парадигми.

Неупередженого вивчення потребують зґвалтування червоноармійцями у східноєвропейських країнах та Німеччині, та участі в них українців, у протистоянні радянської влади з УПА в 1940–1950-х роках (з обох боків), польської Армії Крайової та УПА (з обох боків), осоромлення оstarбайтерок нацистами та солдатами Червоної армії тощо.

Інертність вітчизняних істориків у дослідженні цих аспектів німецько-радянської війни на початку ХХІ ст., на переконання В. Ковалю, пояснювалася згасанням цікавості суспільства до теми війни (Злочини, 2002). Все змінилося після Помаранчевої революції 2004 р., коли історія Другої світової війни та місце в ній українського національно-визвольного руху 1940–1950-х рр. стали науковим, політичним і суспільним трендом. Однак підвищена увага до цього важливого сегменту нашого минулого витіснила на периферію проблематику сексуального насильства. Значною мірою розвиток досліджень стримували тогочасна політична кон'юнктура, де вагому роль відігравали утримувані на гроші Кремля ветеранські організації, заборонена нині Комуністична партія України та підконтрольна комуністам Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Верховній Раді України. Ці інституції зазвичай чинили відвертий моральний, суспільний чи адміністративний тиск на істориків у випадку зазіхання на «гlorифікований образ доблесного радянського солдата». Все це, включно з непотраплянням теми до українського політичного дискурсу та «пострадянським синдромом пам'яті», який нерідко завуальовувався, а подекуди і нині завуальовується «ненауковістю проблеми», залишило її на маргінесі української історичної науки.

Історики дотепер зіштовхуються з низкою теоретичних і методологічних складнощів. Зокрема, з методологією визначення статистичних даних, що ілюструє масштаби зґвалтувань, вчинених військовослужбовцями. Представники феміністської школи спробували вирішити її завдяки застосуванню емпіричного методу. В Європі найбільш поширеним виявився аналіз документації жінок, які зверталися до медичних закладів із приводу венеричних захворювань чи народження дітей після зґвалтувань червоноармійцями. На основі цього з'явилися перші узагальнюючі цифрові викладки, які викликали суперечки та скептицизм. У Німеччині найчастіше називають цифру в 2 млн, із них 1,4 млн – мешканки східних регіонів (Бек-Гепнер, 2011; Бивор, 2004, с. 530). А. Пето, розглянувши статистику венеричних захворювань жінок одразу після вступу Червоної армії до Будапешта, припустила, що у місті сталося близько 200 тис. випадків зґвалтувань (Peto, 2012, p. 87). За іншою версією, кількість жертв сексуального насилля в місті сягала 50 тис. (Різ, 2010, с. 317). На території Австрії йдеться про 240 тис. осоромлених австрійок (Stelzl-Marx, 2015, s. 278). Здебільшого ці цифри наводилися не для кількісного порівняння, а фокусування на масштабності трагедії, яка використовувалася у суспільному дискурсі Німеччини для емоційного урівноваження зі злочинами нацистів (Дубина, 2015, с. 439).

Метод визначення кількості зґвалтувань солдатами Вермахту на території СРСР донині не запропонований. Процес значно ускладнює відсутність облікових записів у тогочасній окупаційній документації, замовчування проблеми в повоєнному радянському суспільстві та відсутність комплексних наукових досліджень на пострадянському просторі. Проте спорадичні дані про сексуальні злочини німецьких військових зосереджені у звітах радянських партизанів, пресі українських повстанців, пропагандистській радянській літературі та газетах періоду війни,

документації німецької СД. Пласт інформації містять повоєнні акти «Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх поплічників» і кримінальні справи колаборантів (поліцейських, охоронців і начальників гетто, старост сіл і голів міст тощо). У матеріалах розслідувань нерідкими є свідчення свідків про сексуальні безчинства нацистів і колаборантів на окупованих територіях. Можливо, їх аналіз та методологія статистичної науки могли б дати приблизні середньо-статистичні узагальнення.

У Росії відповідний науковий дискурс вмонтований у політику офіційної пам'яті Кремля про Другу світову війну. Відтак робота російських істориків спрямована на спростування або таврування згадок про сексуальні безчинства Червоної армії на теренах Центрально-Східної Європи та Німеччини (див.: Сенявская, 2012а, с. 13–19; Сенявская, 2012б, с. 111–127). Спроби ліберальних дослідників О. Будницького, Б. Соколова, О. Гогун, О. Новікової поглянути на це явище в Червоній армії і партизанських загонах із позиції гендерної нерівності та зосередження уваги на примусових інтимних практиках командирів стосовно жінок-військовослужбовиць, не знайшли підтримки путінського режиму (див.: Будницький, 2011, с. 405–422; Соколов, 2005, Гогун, 2012; Новикова, 2005).

Не здобули визнання напрацювання Г. Нольте, Г. Бордюгова і В. Дубіної. Вони пропонували, задля уникнення політизації і напруги в суспільствах, йти шляхом паралельного досвіду, пропонуючи визначити спільні та відмінні риси явища в військах Вермахту та Червоної армії (див.: Nolte, 2009, s. 129; Бордюгов, 2005; Дубина, 2011, с. 50).

Феміністські дослідження сексуального насилля спровокували суспільну дискусію віктимності німецького воєнного часу і стали предметом зацікавленості суспільного дискурсу не лише Німеччини (Matthews, 2018). Тема активно інструменталізувалася європейськими ЗМІ в межах проблеми «катастрофи завершального періоду війни» – руйнувань, грабунку та жертв Червоної армії поміж цивільного населення. Суспільству були запропоновані художні та документальні фільми, які акцентували увагу на сексуальних злочинах червоноармійців із надто емоційним забарвленням. У 2013 р. в Угорщині широко відомою стала документальна стрічка Ф. Шкрабшкі «Тихий сором», яка довгий час транслювалася в кінотеатрах країни, декілька разів показана загальнонаціональним телебаченням (Пето, 2023, с. 46). Німецький художній фільм «Безіменна – одна жінка в Берліні», що вийшов на екрани в 2008 р., номінували на німецьку національну кінопремію. Фільм передав історію жінки, яка пережила масові зґвалтування солдатами Червоної армії (Matthews, 2018). Опубліковані в багатьох країнах (на пострадянському просторі в тому числі) щоденники німкені Г. Кьопп (Кьопп, 2011), невідомої жінки з Берліну (Анонім, 2019) та угорки А. Польц (Польц, 2004), де вони розповіли про власний досвід пережитого сексуального насилля.

Але європейський, як і український, соціальні дискурси помилково ці злочини пов'язують із Росією як правонаступницею СРСР. Утім, якщо європейці роблять це через незнання історії (в ЄС часто радянську державу ототожнюють виключно з РФ), то українці, на підсвідомому чи інтуїтивному рівні, уникають у цьому питанні факту інтернаціональності Червоної армії. Відповідний наратив є хибним, бо заперечує, що поряд із росіянами служили мільйони українців, білорусів, прибалтійських етносів, які очевидно теж могли бути до них причетними. Але, враховуючи, що диференціювати відсоток солдатів-ґвалтівників за національністю неможливо, дослідникам варто все ж фокусувати увагу на злочинах радянської армії, аби уникнути стигматизації окремих націй за політичними принципами. Також маємо визнати, що до цієї ганебної сторінки німецько-радянської війни, як і, скажімо, до героїчного внеску в перемогу над нацизмом, доклалися представники всіх народів, які проживали в СРСР.

Описовий характер сцен ґвалтувань солдатами Червоної армії у європейських ЗМІ та ототожнення їх із росіянами, спричинив бурхливу негативну реакцію політичного істеблішменту РФ, а вектор дискусії змістився з наукової площини до політичної й емоційно-психологічної. Це призвело до виникнення в російському соціальному дискурсі на початку XXI ст. двох наративів. Перший – відповідав державній позиції та заперечував наявність фактів масового сексуального насилля з боку червоноармійців у Європі. Він спрямовувався проти «чорного антиросійського міфу Заходу, покликаною зганьбити героїчну пам'ять воїнів Червоної армії, які врятували світ від нацизму» (див.: Сенявская, 2020; Самсонов, 2015; Сыромятников, 2021). Згідно з апологетичним наративом, «міф» був створений європейцями для перегляду підсумків Другої світової війни з усіма геополітичними, історичними наслідками. У його контексті визнавалися лише поодинокі випадки зґвалтувань, які пояснювалися помстою нацистам за скоєні злочини на захоплених територіях СРСР.

Другий наратив – не заперечував сексуальних злочинів, трактуючи їх антигуманністю більшовицького режиму. Його прихильники негативізували путінський режим і пропонували визнати історичні провини та покаятися за них. Про цю проблему в історії «священної війни» вони зазвичай нагадували напередодні святкування в РФ Дня перемоги, коли в опозиційних ЗМІ під провокаційними заголовками «День національного сорому», «Могила невідомого ґвалтівника», «Зґвалтування Берліна: невідома історія війни» йшлося про сексуальне свавілля

солдатів Червоної армії. Але до початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну державний наратив став домінуючим у російському суспільстві.

Український соціальний дискурс відображений переважно з позиції Заходу. У сучасних інтернет-виданнях і ЗМІ присутні популярні або науково-популярні матеріали, де описані інтимні безчинства солдатів Червоної армії. Їхній пік припадає на період протистояння України та РФ у питанні Другої світової війни, окреслений 2005–2015 роками. Намагаючись позбавитися комуністичного минулого, вітчизняні історики пропонували відмінну від радянської модель пам'яті, одним із аспектів якої стала відмова від традиції помпезного святкування «Дня перемоги». Напередодні цієї дати в ЗМІ публікувалися матеріали, які мали розвінчати глорифікацію Червоної армії та звернути увагу суспільства на її «темні сторінки» (штрафбати, «чорносвітники», форсування Дніпра, «пакт Ріббентропа-Молотова», репресії тощо) – сексуальні злочини червоноармійців органічно лягали в цю канву. На підтвердження цієї тези наведемо лише кілька публікацій із інтернет-видань, які дають загальне уявлення про те, довкола чого формувався український суспільний дискурс: «Про подвиги радянського солдата, солдата-гвалтівника» (Янчук, 2015), «Звірства радянських солдатів в Європі» (Погорецький, 2014), «Злочини Радянської армії у Німеччині у 1945 році: нова книга британського історика» (Злочини, 2002). У цих матеріалах червоноармійці маркувалися як «сексуальні злочинці, мародери, безжальні вбивці», а від деяких «віяло» відвертою ненавистю та зневагою.

Останнім часом український інформаційний простір наповнюється контентом, в якому згвалтування російських солдатів на території України порівнюються з діями червоноармійців. Мовляв, вони гідні сини своїх дідів і прадідів (див.: Загребельний, 2023; Згвалтування, 2022). Не заперечуючи тисячі рашиських воєнних злочинів в Україні, все ж варто зауважити, що такі матеріали формують у суспільному дискурсі спотворене уявлення про сексуальне насилля, надто спрощуючи його. У цьому випадку діє інтенціоналістський підхід до проблеми, згідно з яким відповідальність за це приписують конкретній етнічній групі, представляючи її так однорідною та монолітною. Стверджуючи, що українських жінок гвалтували російські солдати, а німецьких – радянські, чи навпаки, радянських – німецькі, такі автори (свідомо чи несвідомо) полишають поза увагою саму сутність воєнних згвалтувань, бо вони, на переконання А. Пето, стають основою аналізу, а не його предметом (Пето, 2023, с. 32). Це так само не відображає його структурну глибинну природу і в довгостроковій перспективі перешкоджає боротьбі з різними формами насилля, спотворюючи історичну пам'ять та залишаючи в ній багато «білих плям» (Пето, 2023, с. 32).

Відповідних спрощених наративів у суспільному та наукових дискурсах варто уникати, оскільки вони перекладають всю провину на минулу маскулінну агресивність червоноармійців, яка тепер нібито відобразилася на генному рівні в їхніх нащадків. Таке трактування унеможливлює з'ясування справжніх мотивів та причин поведінки російських військових, серед яких вже простежуються стратегія ведення тотальної війни на винищення українців, їхня дегуманізація і демонізація, всюдозволеність і безкарність злочинців, наслідки державної українофобської пропаганди, зневага та ненависть до тих, кого Кремль позиціонує як «ворогів».

Питання щодо сексуального насилля є одним із наріжних каменів у протистоянні східноєвропейських моделей пам'яті з російською. Після розпаду СРСР колишні країни соцтабору почали розглядати період перебування радянських військ (від Другої світової війни) на власних територіях, як окупацію. Нова модель пам'яті змістила вектор історичних досліджень. У центрі уваги істориків опинився комуністичний режим із усіма його злочинами, включно з сексуальними. У Німеччині від другої половини 1980–х рр. відбувся «перехід від комунікативної до культурної пам'яті». За визначенням С. Стельмаха, це призвело до того, що «емпатія та співчуття переросли у бажання ідентифікувати себе з жертвами, і не лише на індивідуальному, а й на соціальному рівні, з чого виросла своєрідна запозичена ідентичність – бажання відчувати себе близькою до жертв війни, експлуатації та несправедливості, тоді як винуватці та їхні діяння анонімізуються та засуджуються повсюдно» (Стельмах, 2023, с. 45–46). Паралельно з цим феміністки активно розвивали науковий тренд гендерної проблематики, що спричинив поворот історичної науки до вивчення жіночої історії, яка також стала частиною історіографії. Ці складові належним чином відображалися у формуванні європейцями нової моделі пам'яті про війну.

Росія ж, залишившись на позиціях радянського міфу «Великої Вітчизняної війни», модернізувала його під свої геополітичні плани, де він став основою державної безпеки та ідеологічною базою шовіністичних настроїв, спрямованих на поширення захисту концепту «руського мира» і відновлення колоніальної імперії. Цей наратив був останнім містком, що міг ідеологічно об'єднати навколо себе колишні республіки СРСР, які з кожним роком віддалялися від сфери впливу Кремля. Європейський науковий і суспільний дискурси йшли в розріз із офіційною позицією РФ, бо дискредитували образ «радянських визволителів».

Публікації в західноєвропейських ЗМІ, що, за словами В. Дубіної, в гонитві за «сенсацією» подавали проблему з позиції значного емоційного наповнення (Дубина, 2011,

с. 48), призвели до низки скандалів на політичному рівні. Спричинені вони були перекладом на російську мову книг Е. Бівора «Падіння Берліну. 1945» (Бивор, 2004) та К. Раяна «Остання битва. Штурм Берліну очима очевидців» (Райан, 2003), виданих у Москві в 2004 та 2003 роках. Найгучнішим став міжнародний скандал навколо статті «Війська Червоної армії гвалтували навіть російських жінок, яких вони звільняли з таборів», написаною Д. Джонсоном на основі книги Е. Бівора та опублікованою The Daily Telegraph (Johnson, 2002). Тодішній посол РФ у Великій Британії Г. Карасін надіслав гнівний лист на адресу редактора газети, в якому зазначав, що все надруковане у статті є «брехнею та інсинуацією» (Карасин, 2002). Історики РФ і дотепер демонструють найширший спектр оцінок вказаного явища, причому вододіл визначається їхньою приналежністю до табору офіційно-охоронної історіографічної спільноти чи, навпаки, до опозиційної когорти.

У протистоянні Заходу та РФ російська сторона інколи доводить свої аргументи до примітивізму, наголошуючи, що солдати армії-опонента скоювали набагато більше гвалтувань, що червоноармійці мали моральне право так вчиняти, бо противник скоїв багато сексуальних злочинів на окупованій території. Звучать відверто мізогінні твердження стосовно європейських жінок – мовляв, «мають дякувати за задоволення», або вся проблема полягала в традиційній «легкодоступності» європейських жінок (див.: Сенявская, 2012а, с. 13,14,16). Усі ці перекручування, зміщення акцентів чи виправдання насправді пов'язані зі спекуляціями на психоемоційних складниках проблеми. Адже сексуальне насилля, вбивства дітей і людей похилого віку зазвичай надто емоційно впливають на соціум і є тим тригером, який може легко переключити людську свідомість із героїзації армії на осоромлення, підірвати імідж країни або стигматизувати народ навіть через десятиліття. У таких випадках включається захисна реакція і звинувачений намагається виправдатися, або по можливості проігнорувати ситуацію. Так відбувається, коли проблематика потрапляє в політичну площину.

Кремлівські історики, рятуючи імідж держави, спадкоємицею якої стала РФ, і «священної армії переможців», охрестили проблему сексуальних злочинів червоноармійців «західноєвропейським міфом». Активною апологеткою і продуценткою цього наративу, який наразі остаточно укорінився в політичному та науковому дискурсі РФ, є провідний спеціаліст Інституту російської історії Російської академії наук О. Сенявська (див.: Сенявская, 2012а, с. 13–19; Сенявская, 2012б, с. 111–127; Сенявская, 2020; Сенявская, 2019, с. 206–237). Цікаво, що вони навіть не спробували натякнути на інтернаціональність Червоної армії. Очевидно, що на заваді цьому стала шовіністична політика сучасної путінської Росії, яка розглядає СРСР як винятково російську державу, а всі пострадянські території – «руським миром».

Крапку в питанні, що стосується сексуального насилля червоноармійцями у німецько-радянській війні РФ поставила, закривши доступ до архівних джерел, які могли б сприяти у його вивченні. У травні 2014 р. В. Путін підписав закон «про посягання на історичну пам'ять», яким запроваджено кримінальну відповідальність за розповсюдження заздалегідь «неправдивих фактів» про роль СРСР у Другій світовій війні. Від цього часу в Росії пропагується лише прийнятний для Кремля наратив, а інші – перебувають поза законом. Яскравим підтвердженням цього є випадок із книгою «Жінка в Берліні» – про зґвалтування німецьких жінок радянськими солдатами, яка в 2021 р. була внесена до списку екстремістських матеріалів, заборонених на території РФ (Книгу, 2021).

Український політичний дискурс, на відміну від суспільного, уникнув дискусії навколо сексуальних злочинів червоноармійців. Справа в тому, що коли політичні кола РФ активно полемізували із Заходом із цього приводу, в Україні відбувалися не менш жорсткі баталії навколо ролі та місця представників ОУН та УПА в історії України та Другої світової війни. Це неоднозначне на той час питання для українського соціуму одразу потрапило в поле зору політиків, бо давало значні електоральні дивіденди, на відміну від зґвалтувань червоноармійцями.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, варто зауважити кілька моментів. По-перше, сексуальне насилля під час воєнних конфліктів постійно, від початку ХХІ ст., перебуває в тренді світового наукового дискурсу. В історії Другої світової війни воно відображене переважно з феміністичного погляду на гендерну проблематику. Вітчизняним науковцям ще належить зробити свій помітний внесок у студіювання теми. Очевидно, що ймовірним поштовхом до цього можуть стати непоодинокі випадки сексуальних злочинів російських солдатів в Україні під час нинішньої російсько-української війни. По-друге, сексуальне насилля періоду німецько-радянської війни широко представлене в суспільному та політичних дискурсах ЄС, Росії, певною мірою в Україні. Суть дискурсів переважно зводиться до звинувачень і виправдань червоноармійців у вчинених ними наприкінці війни злочинах на територіях Центрально-Східної Європи та Німеччини. Їх відмінності у сприйнятті, трактуваннях, потраплянні або не потраплянні в канву пам'яті про війну, призвели до значної політизації проблематики, що не сприяло всебічності та об'єктивності її вивчення, залишило на певний час поза увагою аналогічний досвід Вермахту або союзних до нього армій. У випадку з РФ – спричинило повне табування

проблеми злочинів червоноармійців, з одночасним стимулюванням досліджень аналогічних вчинків Вермахту. По-третє, наукова спільнота має донести до суспільства, що сексуальне насилля на війні – це проблема не окремо взятої країни, народу, армії, а воєнних конфліктів загалом, яка через свою властивість видозмінюватися із розвитком соціумів потребує постійного аналізу та вивчення не лише істориками, а й психологами, соціологами, представниками інших галузей гуманітарних знань.

Подяка. Висловлюю щиру подяку редакторському колективу збірника наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» за професійні поради в написанні статті та можливості її публікації.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Beck, B.** (2004). *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945*. Paderborn: Schöningh, 368 s.
- Beck, B.** (2005). Sexual Violence and its Prosecution by Courts Martial of the Wehrmacht. *A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*. Cambridge, P. 317–331.
- Enloe, C.** (2000) *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*. Berkeley: University of California Press, 437 p.
- Gertjejanssen, W.** (2004). *Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II*. A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota, 401 s.
- Ginda, V. V., Lysenko, O. E.** (2024). Sexual assault against women in Soviet partisan units. *Skhidnoevropejskyi istorychnyi visnyk*. 33, 181–196. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317473>.
- Grossmann, A.** (1995a). Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers. *October*. Vol. 72. P. 43–63.
- Grossmann, A.** (1995b). Eine Frage des Schweigens? Die Vergewaltigung deutsche Frauen durch Besatzungssoldaten. *Sozialwissenschaftliche Informationen*. Bd. 24. 2. S. 109–119.
- Havryshko, M. I.** (2018). *Love and Sex in Wartime: Controlling Women's Sexuality in the Ukrainian Nationalist Underground*. *Aspasia*. 2018. 1 (12). P. 35–67.
- Havryshko, M. I.** (2020). Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine. *Heinrich Böll Stiftung*. URL: <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violenceholocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>.
- Havryshko, M. I.** (2021). Listening to Women's Voices: Jewish Rape Survivors' Testimonies in Soviet War Crimes Trials. *If this is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust*. Boston, P. 221–242.
- Johnson, D.** (2002). Red Army troops raped even Russian women as they freed them from camps. *The Daily Telegraph*, 25 January.
- Lerner, G.** (1986). *The Creation of Patriarchy*. New York: Oxford University Press, 318 p.
- Matthews, H.** (2018). As we remember VE Day, remember too the German women who were raped. 7 mai. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/as-we-remember-ve-day-remember-too-the-german-women-who-were-raped-96196>.
- Mühlhäuser, R.** (2009). «Diskriminiert, als sei es ein Negerbastard» Der Nationalsozialistische Blick auf die Kinder deutscher Soldaten und einheimischer Frauen in den besetzten Gebieten der Sowjetunion (1942–1945). Am 21. ... *WERKSTATT Geschichte*. Heft 51. Klartext Verlag, Essen. S. 43–55.
- Mühlhäuser, R.** (2010). *Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*. Hambourg, Hamburger Edition, 416 s.
- Mühlhäuser, R.** (2011). Between «Racial Awareness» and Fantasies of Potency: Nazi Sexual Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union, 1942–1945. *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. London, P. 197–220. https://doi.org/10.1057/9780230234291_8.
- Naimark, N.** (1995). *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 586 p.
- Nolte, H.** (2009). Vergewaltigungen durch Deutsche im Russlandfeldzug. *Zeitschrift für Weltgeschichte*. H. 1. S. 113–133.
- Peto, A.** (2003). *Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna in 1945. Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*. P. 129–148.

- Peto, A.** (2012). Women as Victims and Perpetrators in World War II: The Case of Hungary. *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*. Osnabrück, P. 81–93.
- Sommer, R.** (2009). *Das KZ-Bordell: Sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 444 s.
- Stelzl-Marx, B.** (2015). Soviet children of occupation in Austria: The historical, political and social background and its consequences. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. Volume.22, № 2. S. 277–291. <http://dx.doi.org/10.1080/13507486.2015.1008416>
- Stelzl-Marx, B.** (2012). *Stalins Soldaten in Österreich. Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945-1955*. München: Oldenbourg; Wien: Böhlau, 896 s.
- Анонім** (2024). *Жінка в Берліні*. Київ: Видавничий дім «Комора», 304 с.
- Бек-Геппнер, Б.** (2011). Індивідуальні спогади та історичний контекст. *Кьопп Г. Навіщо я народилася дівчинкою?: сексуальні «подвиги» радянських визволителів*. Київ: Гамазин, 160 с.
- Бивор, Э.** (2004). *Падение Берлина. 1945*. Москва: АСТ Транзиткнига, 529 с.
- Бордюгов, Г. А.** (2005). «Война все спишет»? Вермахт и Красная Армия: к вопросу о природе преступлений против гражданского населения. *Доклад на Международной научной конференции «Опыт мировых войн в истории России»*, 11 сентября, Челябинск. URL: <http://www.aigo-xxi.ru/gb/doklady/doklad01.html> (дата звернення: 22.02.2025).
- Будницкий, О. В.** (2011). Мужчины и женщины в Красной армии (1941–1945). *Cahiers du Monde Russe*. Т. 52. 2–3. С. 405–422.
- Бурдс, Д.** (2015). Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць. Київ: АРТ «КНИГА», С. 278–309.
- Гавришко М. І.** (2016). Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. *Український історичний журнал*. 4. С. 89–107.
- Гавришко, М. І.** (2019). Зґвалтування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні. *Голокост і сучасність*. 1 (17). С. 10–30.
- Гінда, В. В.** (2021). *Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації та на фронті*. Київ: Інститут історії України НАН України, С. 139–175.
- Гогун, О. С.** (2012). Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. 1941–1944 Москва: РОЭССПЕН, 526 с.
- Гон, М. М., Івчик, Н. С.** (2016). Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності. *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*. 1 (14). С. 9–49.
- Дубина, В. С.** (2011). Болезненная тема Второй мировой войны: сексуальное насилие по обе стороны фронта. *Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология*. 4. С. 47–56.
- Дубина, В. С.** (2015). «Обыкновенная история» Второй мировой войны: дискурсы сексуального насилия над женщинами оккупированных территорий. *Журнал исследований социальной политики*. 13 (3). С. 437–450.
- Заболотна, Т. В.** (2016). Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування цивільного населення України в роки нацистської окупації (за матеріалами окупаційної преси). *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 18, 59–98.
- Загребельний, В.** (2023). Жорстокість і дикість військових сучасної росармії бере свої витоки з поведінки червоноармійців під час Другої світової війни *Армія Inform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/08/01/zhorstokist-i-dykist-vijskovyh-suchasnoyi-rosarmiyi-bere-svoyi-vytyky-z-povedinky-chervonoarmijcziv-pid-chas-drugoyi-svitovoyi> (дата звернення: 20.02.2025).
- Зґвалтування** (2022). Зґвалтування жінок Німеччини 1945. Російська традиція насилля. *Kozak UA*. 14 квітня URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-y2OT2zaFNk> (дата звернення: 22.02.2025).
- Злочини** (2002). Злочини Радянської армії у Німеччині у 1945 році: нова книга британського історика *Радіо свобода*. 9 травня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/889532.html> (дата звернення: 10.01.2025).
- Карасин, Г. Б.** (2002). *Ложь и инсинуации в статье, опубликованной в The Daily Telegraph. Письмо редактору The Daily Telegraph*. 25 января. URL: <http://www.inosmi.ru/translation/140008.html> (дата звернення: 23.02.2025).
- Кицак, Б. В.** (2016). Санітарно-епідеміологічний стан на території райхскомісаріату «Україна» у другій половині 1941 – початку 1944 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Вип. 2. Ч. 1, 77–80.

- Кицак, Б. В. (2018). Медичне забезпечення населення у Райхскомісаріаті «Україна» в 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Житомир, 242 с. URL: <https://eprints.ua.edu/id/eprint/8726/1/kuc.pdf> (дата звернення: 20.09.2024).
- Кісь, О. Р. (2015). Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць. Київ: ТОВ «АРТКНИГА», С. 15–40.
- Книгу (2021). Книгу «Женщина в Берлине» об изнасилованиях немок советскими солдатами внесли в России в список экстремистских. *Новое время*. 23 ноября. URL: <https://www.currenttime.tv/a/zhenschina-v-berline-ekstremist/31575692.html> (дата звернення: 27.02.2025).
- Ковалев, Б. Н. (2004). *Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944*. Москва: АСТ, 483 с.
- Коваль, М. В. (1999) *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 336 с.
- Коваль, М. В. (1994). *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*: спроба концептуального бачення. Київ: Ін-т історії України НАН України, 57 с.
- Коваль, М. В. (1995). *Україна: 1939–1945: маловідомі і непрочитані сторінки історії*. Київ: Вища школа, 194 с.
- Кринко, Е. Ф., Сак, К. В. (2023). «Дома терпимости» в Ростовской и Сталинской областях в период немецкой оккупации в 1942–1943 гг. *Уральский исторический вестник*. 2 (79). С.95–115. DOI: 10.30759/1728-9718-2023-2(79)-96-115.
- Кьопп, Г. (2011). *Навіщо я народилася дівчинкою?: сексуальні «подвиги» радянських визволителів*. Київ: Гамазин, 160 с.
- Михальчук, Р. В. (2014). Згвалтування як форма сексуального насильства під час Голокосту (на прикладі Генеральної округи «Волинь-Поділля»). *Емінак*. 3 (47). С. 375–393.
- Мюльхойзер, Р. (2015). Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких воєнків під час «війни на знищення» в Радянському Союзі у 1941–1945 рр. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», С. 269–277.
- Найтцель, З., Вельцер, Х. (2013). *Солдаты Вермахта. Подлинные свидетельства боев, страданий и смерти*. Москва: Эксмо, 368 с.
- Новикова, О. Ю. (2005). Женщины, война и «фигуры умолчания». *Неприкосновенный запас*. № 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32.html> (дата звернення: 10.01.2025).
- ОГП: прокурори зафіксували 316 фактів сексуального насильства, пов'язаного з війною (2024). *Радіо свобода*. 27 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ohp-seksualne-nasylstvo-statystyka/33137862.html> (дата звернення: 27.02.2025).
- Пето, А. (2023). *Насилие и молчание. Красная армия в Венгрии во Второй мировой войне*. Штутгарт, 275 с.
- Погорецький, В. А. (2014) Звірства Радянської Армії в Європі. *Золота пектораль*. 06 квітня URL: <https://zolotapektoral.te.ua/zvirstva-radyanskoji-armiji-v-evropi/> (дата звернення: 18.02.2025).
- Польц, А. (2004). Жінщина на війне. *Нева*. № 2. URL: <http://magazines.russ.ru/neva/2004/2/po9.html>.
- Райан, К. (2003). *Последняя битва. Штурм Берлина глазами очевидцев*. Москва: Центрполиграф, 622 с.
- Різ, Л. (2010). *Друга світова за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід*. Київ: Темпора, 444 с.
- Сак, К. В. (2024). Женская повседневность в оккупации: сексуальное насилие в документах и советской пропаганде. *Quaestio Rossica*. Т. 12, 2. С. 601–616. DOI 10.15826/qr.2024.2.898.
- Самсонов, А. (2015). Как создали чёрный миф об «изнасилованной Германии». *Военное обозрение*. 30 сентября. URL: <https://topwar.ru/83438-kak-sozdali-chernyy-mif-o-iznasilovannoy-germanii.html> (дата звернення: 19.01.2025).
- Сенявская, Е. С. (2012а). Женщины освобождённой Европы глазами советских солдат и офицеров (1944–1945 гг.). *Ученые записки Петрозаводского государственного университета. Серия: общество и гуманитарные науки*. 3 (134). С. 13–19.
- Сенявская, Е. С. (2012б). Красная армия в Европе в 1945 году. *Обозреватель-Observer*. 2. С. 111–127.

- Сенявская, Е. С.** (2019). Освободительная миссия Красной армии в Европе в 1944–1945 гг. в контексте исторической памяти: новые архивные документы и их интерпретация. *Метаморфозы истории*. 13. С. 206–237.
- Сенявская, Е. С.** (2020). «Вот она, проклятая Германия!». *Историк*. 62. URL: <https://xn--h1aagokeh.xn--p1ai/journal/post/5921> (дата звернення: 19.01.2025).
- Скоробогатов, А. В.** (2004). Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 366 с.
- Соколов, Б. В.** (2005). Между наукой и политикой: цена Победы и Мифы Великой Отечественной. *60-летие окончания Второй мировой и Великой Отечественной: Победители и побежденные в контексте политики, мифологии и памяти*. Москва, С. 72–89.
- Стельмах, С. П.** (2023). Сучасна німецька політика пам'яті: методологічні концепти та нові вектори. *Пам'ять про Другу світову війну: переможці та переможені: збірник наукових праць*. Київ, С. 39–50.
- Стельникович, С. В.** (2016). *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)*. Житомир: О. О. Євенок, 592 с.
- Стяжкіна, О. В.** (2015б) Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2. С. 42–66.
- Стяжкіна, О. В.** (2015а) «Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТКНИГА», С. 185–196.
- Сыромятников, Н.** (2021). Приказ Сталина № 229: за что расстреливали красноармейцев в оккупированной Германии. 31 августа 2021. *Русская семерка*. URL: <https://russian7.ru/post/prikaz-stalina-N-229-za-cto-rasstrelival/> (дата звернення: 02.02.2025).
- Тек, Н.** (2003) У партизан: судьба женщин. *Женщины на краю Европы*. Минск. С. 168–187.
- Янчук, М.** (2015) *Про подвиги радянського солдата, солдата-гвалтівника*. 15 лютого. URL: <https://www.facebook.com/groups/dostup.do.arhiviv/posts/345273168998024/> (дата звернення: 20.01.2025).

References:

- Anonim** (2024). *Zhinka v Berlini. [Woman in Berlin]*. Kyiv: Vydavnychyj dim «Komora», 304 s. [in Ukrainian].
- Beck B.** (2004). *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945*. Paderborn: Schöningh, 368 s. [in German].
- Beck, B.** (2005). Sexual Violence and its Prosecution by Courts Martial of the Wehrmacht. *A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*. Cambridge, P. 317–331 [in English].
- Bek-Heppner, B.** (2011). Indyvidual'ni spohady ta istorychnyj kontekst. [Individual memories and historical context]. *K'opp H. Navischo ia narodylasia divchynkoiu?: seksual'ni «podvyhy» radians'kykh vyzvolyteliv*. Kyiv: Hamazyn, 160 p. [in Ukrainian].
- Bivor, E.** (2004). *Padenie Berlina. 1945. [The Fall of Berlin. 1945]*. Moskva, AST Tranzitkniga, 529 p. [in Russian].
- Bordyugov, G. A.** (2005). «Vojna vse spishet»? Vermaxt i Krasnaya Armiya: k voprosu o prirode prestuplenij protiv grazhdanskogo naseleniya. [“War Will Write Off Everything”? Wehrmacht and the Red Army: On the Nature of Crimes against the Civilian Population]. *Doklad na Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Opyt mirovyx vojn v istorii Rossii»*, 11 sentyabrya., Chelyabinsk. URL: <http://www.airo-xxi.ru/gb/doklady/doklad01.htm/>. [in Russian].
- Budnickij, O. V.** (2011). Muzhchiny i zhenshhiny v Krasnoj armii (1941–1945). [Men and Women in the Red Army (1941–1945)]. *Cahiers du Monde Russe*. T. 52. 2–3. P. 405–422. [in Russian].
- Burds, D.** (2015). Seksual'ne nasyt'stvo v Yevropi pid chas Druhoi svitovoi vijny (1939–1945). [Sexual violence in Europe during World War II (1939–1945)]. *Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vijni: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremal'noho nasyt'stva: zb. nauk. prats'*. Kyiv: ART «KNYHA», 278–309. [in Ukrainian].
- Dubina, V. S.** (2011). Boleznennaya tema Vtoroj mirovoj vojny: seksual'noe nasilie po obe storony fronta. [A painful topic of World War II: sexual violence on both sides of the front]. *Vestnik RGGU. Seriya: Literaturovedenie. Yazykoznanie. Kul'turologiya*. 2011. 4. 47–56. [in Russian].
- Dubina, V. S.** (2015). «Obyknoennaya istoriya» Vtoroj mirovoj vojny: diskursy seksual'nogo nasiliya nad zhenshhinami okkupirovannyx territorij. [“Ordinary history” of the Second World War: discourses of sexual violence against women in the occupied territories]. *Zhurnal issledovaniy social'noj politiki*. 13 (3). S. 437–450. [in Russian].
- Enloe, C.** (2000). *Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives*. Berkeley: University of California Press, 437 p. [in English].

- Gertjeanssen, W.** (2004). *Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II*. A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota, 401 s. [in English].
- Ginda, V. V., & Lysenko, O. E.** (2024). Sexual assault against women in Soviet partisan units. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*. 2024. 33, 181–196. doi: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.33.317473> [in English].
- Gogun? A. S.** (2012). *Stalinskie kommandos. Ukrainskie partizanskie formirovaniya. 1941–1944*. [Stalin's Commandos. Ukrainian Partisan Formations. 1941–1944]. Moskva: ROSSPEN, 526 p. [in Russian].
- Grossmann, A.** (1995a). Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers. *October*. Vol. 72. P. 43–63. [in English].
- Grossmann, A.** (1995b). Eine Frage des Schweigens? Die Vergewaltigung deutsche Frauen durch Besatzungssoldaten. *Sozialwissenschaftliche Informationen*. Bd. 24. 2. S. 109–119. [in German].
- Havryshko, M. I.** (2016). Choloviky, zhinky i nasyil'stvo v OUN ta UPA v 1940–1950-kh rr. [Men, women and violence in the OUN and UPA in the 1940–1950s.]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 2016. 4. P. 89–107. [in Ukrainian].
- Havryshko, M. I.** (2018). Love and Sex in Wartime: Controlling Women's Sexuality in the Ukrainian Nationalist Underground. *Aspasia*. 2018. 1 (12). P. 35–67. [in English].
- Havryshko, M. I.** (2019). Zgvaltovannia u skhovkakh: seksual'ne nasyil'stvo pid chas Holokostu v Ukraini. [Wrong among the shovkaks: sexual violence during the Holocaust in Ukraine]. *Holocaust and Modernity*. 1 (17). P. 10–30. [in Ukrainian].
- Havryshko, M. I.** (2020). Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine. Heinrich Böll Stiftung. 18.05.2020. URL: <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violenceholocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>. [in English].
- Havryshko, M. I.** (2021). Listening to Women's Voices: Jewish Rape Survivors' Testimonies in Soviet War Crimes Trials. *If this is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust*. Boston, P. 221–242. [in English].
- Hinda, V. V.** (2021). *Intymni stosunki ta seksual'ne nasyil'stvo pid chas nimets'ko-radians'koi vijny v okupatsii i na fronti*. [Intimate sex and sexual violence during the German-Radyan war in the occupation and at the front]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, P. 139–175 [in Ukrainian].
- Hon, M. M., Ivchuk, N. S.** (2016). Zhinky v chas Holokostu: doli, povedinka ta henderni (ne)rivnosti. [Women in the hour of the Holocaust: shares, behavior and gender (in)equalities]. *Holokost i suchasnist': studii v Ukraini i sviti*. 1 (14). P. 9–49 [in Ukrainian].
- Johnson, D.** (2002). Red Army troops raped even Russian women as they freed them from camps. *The Daily Telegraph*, 25 January. [in English].
- Karasin, G. B.** (2002). Lozh' i insinuiacii v stat'e, opublikovannoj v The Daily Telegraph. Pis'mo redaktoru The Daily Telegraph. [Lies and innuendo in an article published in The Daily Telegraph. Letter to the editor of The Daily Telegraph]. 25 yanvara. URL: <http://www.inosmi.ru/translation/140008.html>. [in Russian].
- Kis', O. R.** (2015). Zhinochi oblychchia vijny: kluchovi temy i pidkhody u zakhidnij feminists'kij istoriohrafii. [Women exposing the war: key themes and approaches in recent feminist historiography]. *Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vijni: henderna spetsyfyka dosvidu v chasy ekstremal'noho nasyil'stva: zb. nauk. prats'*. Kyiv: ART «KNYHA», P. 15–40. [in Ukrainian].
- Knigu** (2021). Knigu «Zhenshhina v Berline» ob iznasilovaniyax nemok sovetскими soldatami vnesli v Rossii v spisok e'kstremistskix [The book "Woman in Berlin" about the rape of German women by Soviet soldiers has been added to the list of extremist books in Russia]. *Novoe vremya*. 23 noyabrya. URL: <https://www.currenttime.tv/a/zhenschina-v-berline-ekstremist/31575692.html> [in Russian].
- K'opp, H.** (2011) *Navischo ia narodylasia divchynkoju?: seksual'ni «podvyhy» radians'kykh vyzvolyteliv*. [Why was I born a girl?: sexual "feats" of Soviet liberators]. Kyiv: Hamazyn, 160 s. [in Ukrainian].
- Koval', M. V.** (1999). Ukraina v Druhij svitovij i Velykij Vitchyznaniy vijnakh (1939–1945 rr.) [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]. Kyiv: Vyd. dim «Al'ternatyvy», 336 s. [in Ukrainian].
- Koval', M. V.** (1994). Ukraina v Druhij svitovij i Velykij Vitchyznaniy vijnakh (1939–1945 rr.): sprobha kontseptual'noho bachennia [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945): an attempt at a conceptual vision]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 57 s. [in Ukrainian].

- Koval', M. V.** (1995). Ukraina: 1939–1945: malovidomi i neprochytani storinky istorii [Ukraine: 1939–1945: little-known and unread pages of history]. Kyiv: Vyscha shkola, 194 s. [in Ukrainian].
- Kovalev, B. N.** (2004). Nacistskaja okkupacija i kollaboracionizm v Rossii, 1941–1944 [Nazi occupation and collaborationism in Russia, 1941–1944]. Moskva: ACT, 483 s. [in Russian].
- Krinko, E. F., Sak, K. V.** (2023). «Doma terpmososti» v Rostovskoj i Stalinskoj oblasti v period nemeckoj okupacii v 1942–1943 gg. ["Houses of Tolerance" in the Rostov and Stalin regions during the German occupation in 1942–1943]. *Ural'skij istoricheskij vestnik*. 2 (79). P. 95–115. [in Russian].
- Kytsak, B. V.** (2016). Sanitarno-epidemiolohichnyj stan na terytorii rajkhskomisariatu «Ukraina» u druhij polovyni 1941 – pochatku 1944 rr. [Sanitary and epidemiological situation in the territory of the Reich Commissariat "Ukraine" in the second half of 1941 – early 1944]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya «Istoriia»*. 2. 1: 77–80. [in Ukrainian].
- Kytsak, B. V.** (2018). *Medychne zabezpechennia naselennia u Rajkhskomisariati «Ukraina» v 1941–1944 rr.* [Medical care for the population in the Reich Commissariat "Ukraine" in 1941–1944]. Candidate's thesis of the historical sci. *Zhytomyr*, 242 s. URL: <https://eprints.ua.edu/id/eprint/8726/1/kuc.pdf> [in Ukrainian].
- Lerner, G.** (1986). *The Creation of Patriarchy*. New York: Oxford University Press, 318 p. [in English].
- Matthews, H.** (2018). As we remember VE Day, remember too the German women who were raped. 7 mai. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/as-we-remember-ve-day-remember-too-the-german-women-who-were-raped-96196> [in English].
- Miul'khojzer, R.** (2015). Nezaperechnyj zlochyn. Seksual'ne nasyll'stvo nimets'kykh voiakiv pid chas «vijny na znyschennia» v Radians'komu Soiuzi u 1941–1945 rr. [An Undeniable Crime: Sexual Violence by German Soldiers During the "War of Annihilation" in the Soviet Union, 1941–1945]. *Zhinki Central'noi ta Svidnoi Evropy u Drugij svitovij vijni: genderna specifika dosvidu v chasi ekstremal'nogo nasyll'stva: zb. nauk. prats' / za nauk. red. doktoryk istor. nauk H. Hrinchenko, kand. istor. nauk K. Kobchenko, kand. istor. nauk O. Kis'*. Kyiv: TOV «ART KNIGA», 269–277 [in Ukrainian].
- Mühlhäuser, R.** (2009). «Diskriminiert, als sei es ein Negerbastard» Der Nationalsozialistische Blick auf die Kinder deutscher Soldaten und einheimischer Frauen in den besetzten Gebieten der Sowjetunion (1942–1945). Am 21. ... *WERKSTATT Geschichte*. Heft 51. Klartext Verlag, Essen. S. 43–55. [in German].
- Mühlhäuser, R.** (2010). *Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*. Hambourg, Hamburger Edition, 416 s. [in German].
- Mühlhäuser, R.** (2011). Between «Racial Awareness» and Fantasies of Potency: Nazi Sexual Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union, 1942–1945. *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. London, P. 197–220. https://doi.org/10.1057/9780230234291_8. [in German].
- Mykhal'chuk, R. Y.** (2014). Zgvaltuvannia iak forma seksual'noho nasyll'stva pid chas Holokostu (na prykladi Heneral'noi okruhy «Volyn'-Podillia»). [Rape as a form of sexual violence during the Holocaust (on the example of the General District "Volyn'-Podillia")]. *Eminak*. 3 (47). P. 375–393. [in Ukrainian].
- Naimark, N.** (1995). *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 586 p. [in English].
- Najtsel', Z., Vel'cer, X.** (2013) *Soldaty Vermaxta. Podlinnye svidetel'stva boev, stradanij i smerti.* [Wehrmacht soldiers: Authentic Testimonies of Battles, Suffering and Death]. Moskva: Jeksmo, 368 p. [in Russian].
- Nolte, H.** (2009). Vergewaltigungen durch Deutsche im Russlandfeldzug. *Zeitschrift für Weltgeschichte*. H. 1. S. 113–133. [in German].
- Novikova, O. Y.** (2005). Zhenshhiny, vojna i «figury umolchaniya». [Women, war and "figures of silence".] *Neprikosnovennyj zapas*. 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32.html>. [in Russian].
- OHP: prokurory zafiksuvaly 316 faktiv seksual'noho nasyll'stva, pov'iazanoho z vijnoi.** [UCP: prosecutors recorded 316 cases of war-related sexual violence]. *Radio svoboda*. 27 veresnia. 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ohp-seksualne-nasyllstvo-statystyka/33137862.html> [in Ukrainian].
- Peto, A.** (2003). *Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna in 1945. Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*. P. 129–148. [in English].
- Peto, A.** (2023). *Nasilie i molchanie. Krasnaya armiya v Vengrii vo Vtoroj mirovoj vojne.* [Violence and Silence: The Red Army in Hungary in World War II]. Stuttgart, 275 p.. [in Russian].

- Peto, A. (2012). Women as Victims and Perpetrators in World War II: The Case of Hungary. *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*. Osnabrück, P. 81–93. [in English].
- Pohorets'kyj, V. A. (2014). Zvirstva Radians'koi Armii v Yevropi. [Atrocities of the Soviet Army in Europe]. *Zolota pektoral'*. URL: <https://zolotapektoral.te.ua/zvirstva-radyanskoji-armiji-v-evropi/> [in Ukrainian].
- Pol'c, A. (2004). Zhenshhina na vojne. *Neva*. № 2. URL: <http://magazines.russ.ru/neva/2004/2/po9.html> [in Russian].
- Rajan, K. (2003). *Poslednyaya bitva. Shturm Berlina glazami ochevidcev*. [The Last Battle. The Storming of Berlin Through the Eyes of Eyewitnesses]. Moskva: Centrpoligraf, 622 s. [in Russian].
- Riz, L. (2010). *Druha svitova za zachynenymy dveryma. Stalin, natsysty i Zakhid*. [World War II Behind Closed Doors: Stalin, the Nazis, and the West]. Kyiv: Tempora, 444 p. [in Ukrainian].
- Sak, K. V. (2024). Zhenskaya povsednevnost' v okkupacii: seksual'-noe nasilie v dokumentax i sovetskoj propagande. [Everyday life of women under occupation: sexual violence in documents and Soviet propaganda]. *Quaestio Rossica*. T. 12, 2. P. 601–616. DOI 10.15826/qr.2024.2.898. [in Russian].
- Samsonov, A. M. (2015). Kak sozdali chyornyj mif ob «iznasilovannoj Germanii». [“How the black myth of ‘raped Germany’ was created”]. *Voennoe obozrenie*. 30 sentyabrya. URL: <https://topwar.ru/83438-kak-sozdali-chnyy-mif-o-iznasilovannoy-germanii.html>. [in Russian].
- Senyavskaya, E. S. (2012a). Krasnaya armiya v Evrope v 1945 godu. [The Red Army in Europe in 1945]. *Obozrevatel'-Observer*. 2. P. 111–127. [in Russian].
- Senyavskaya, E. S. (2012b). Zhenshhiny osvobodzhdyonnoj Evropy glazami sovetskix soldat i oficerov (1944–1945 gg.). [Women of Liberated Europe through the eyes of Soviet soldiers and officers (1944–1945)]. *Uchenye zapiski Petrozavodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: obshchestvo i gumanitarnye nauki*. 3 (134). 13–19. [in Russian].
- Senyavskaya, E. S. (2019). Osvoboditel'naya missiya Krasnoj armii v Evrope v 1944–1945 gg. v kontekste istoricheskoy pamyati: novye arxivnye dokumenty i ix interpretaciya. [The liberation mission of the Red Army in Europe in 1944–1945 in the context of historical memory: new archival documents and their interpretation]. *Metamorfozy istorii*. 13. 206–237. [in Russian].
- Senyavskaya, E. S. (2020). «Vot ona, proklyataya Germaniya!». [“Here it is, damned Germany!”]. *Istoriik*. 62. URL: <https://xn--h1aagokeh.xn--p1ai/journal/post/5921> [in Russian].
- Skorobohatov, A. V. (2004). Kharkiv u chasy nimets'koi okupatsii (1941–1943) [Kharkiv during the German occupation (1941–1943)]. Kharkiv: Prapor, 366 s.
- Sokolov, B. V. (2005). Mezhdru naukoj i politikoj: Cena Pobedy i Mify Velikoj Otechestvennoj. [Between Science and Politics: The Price of Victory and the Myths of the Great Patriotic War]. *60-letie okonchaniya Vtoroj mirovoj i Velikoj Otechestvennoj: Pobediteli i pobezhdennye v kontekste politiki, mifologii i pamyati*. Moskva, P. 72–89 [in Russian].
- Sommer, R. (2009). *Das KZ-Bordell: Sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 444 s. [in German].
- Stel'makh, S. P. (2023). Suchasna nimets'ka politka pam'iaty: metodolohichni kontsepty ta novi vektory. [Contemporary German Memory Politics: Methodological Concepts and New Vectors]. *Pam'iat' pro Druhu svitovu vijnu: peremozhcy ta peremozheni: zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv, P. 39–50. [in Ukrainian].
- Stelnykovych, S. V. (2016). *Zhytomyrsko-Vynnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.)*. Zhytomyr: O. O. Yevenok, 592 s. [in Ukrainian].
- Stelzl-Marx, B. (2015). Soviet children of occupation in Austria: The historical, political and social background and its consequences. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. Volume. 22, №2. S. 277–291. <http://dx.doi.org/10.1080/13507486.2015.1008416>. [in German].
- Stelzl-Marx, B. (2012). *Stalins Soldaten in Österreich. Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945–1955*. München: Oldenbourg; Wien: Böhlau, 896 s. [in German].
- Stiazhkina, O. V. (2015a). «Okupovani» zhinky: chynnyky, resursy ta stratehii vyzyvannia. [“Occupied” women: officials, resources and survival strategies]. *Zhinky Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy u Druhij svitovij vijni: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremal'noho nasyt'stva: zb. nauk. prats'*. Kyiv: ART «KNYHA», P. 185–196. [in Ukrainian].
- Stiazhkina, O. V. (2015b). Zhinky Ukrainy v povsiakdenni okupatsii: vidminnosti stsenariiv, intentsii i resursy vyzyvannia. [“Occupied” women: officials, resources and strategies of survival. Women of Ukraine in everyday occupation: the importance of scenarios, intentions and resources of survival]. *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal*. 2. P. 42–66. [in Ukrainian].
- Syromyatnikov, N. (2021). Prikaz Stalina № 229: za chto rasstrelivali krasnoarmejcevy v okkupirovannoj Germanii. [Stalin's Order No. 229: Why Red Army Soldiers Were Shot in

- Occupied Germany]. 31 avgusta. *Russkaya semerka*. URL: <https://russian7.ru/post/prikaz-stalina-N-229-za-cto-rasstrelival/> [in Russian].
- Tek, N.** (2003). U partizan: sud'ba zhenshhin. [Among the partisans: the fate of women]. *Zhenshhiny na krayu Evropy*. Minsk, P. 168–187. [in Russian].
- Yanchuk, M.** (2015). Pro podvyhy radians'koho soldata, soldata-gvaltivnyka. [About the exploits of a Soviet soldier, a soldier-rapist]. 15 liutoho. URL: <https://www.facebook.com/groups/dostup.do.arhiviv/posts/345273168998024/> [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. V.** (2016). Sanitarno-epidemiolohichna sytuatsiia ta medychne obsluhovuvannia tsyvyl'noho naselennia Ukrainy v roky natsysts'koi okupatsii (za materialamy okupatsijnoi presu [Sanitary-epidemiological situation and medical care of the civilian population of Ukraine during the years of Nazi occupation (based on materials from the occupation press)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 18, 59–98. [in Ukrainian].
- Zahrebel'nyj, V.** (2023). Zhorstokist' i dykist' vijs'kovykh suchasnoi rosarmii bere svoi vytoky z povedinky chervonoarmiitsiv pid chas Druhoi svitovoi vijny. [The cruelty and savagery of the modern Russian Army soldiers originates from the behavior of the Red Army soldiers during World War II]. *ArmiiInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/08/01/zhorstokist-i-dykist-vijskovykh-suchasnoyi-rosarmiyi-bere-svoyi-vytoky-z-povedinky-chervonoarmijcziv-pid-chas-drugoyi-svitovoyi> [in Ukrainian].
- Zghvaltuvannia** (2022). Zghvaltuvannia zhynok Nimechchyny 1945. Rosijs'ka tradytsiia nasyllia [Rape of women in Germany 1945. Russian tradition of violence]. *Kozak UA*. 14 kvitnia URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-yOT2zaFNk>. [in Ukrainian].
- Zlochyny** (2002). Zlochyny Radians'koi armii u Nimechchyni u 1945 rotsi: nova knyha brytans'koho istoryka [Crimes of the Soviet Army in Germany in 1945: a new book by a British historian]. *Radio svoboda*. 9 travnia URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/889532.html> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 18.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.2025

УДК: 94(477) «1939-1953»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-54-148-154>

Liquidation of the evangelical christian sect of the holy zionists (murashkivtsy) in Rivne region by soviet security services (1940 s – 1950 s)

Andrii A. Zhyviuk

The National University of Water and Environmental Engineering

Doctor in History, Associate Professor (Ukraine)

email: derzhy60@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HKD-9821-2023>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58774324600>

Ruslana P. Davydiuk

Rivne State University of the Humanities

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: davrus63@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAT-7210-2021>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57211215356>

Abstract.

The purpose of this article is to examine the operational and repressive activities of Soviet state security agencies aimed at the organisational elimination of one of the Protestant sects – the Murashkivtsy, which existed in Western Polissya and Western Volhynia in the 1930 s – 1950 s. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity. General scientific, special historical, and interdisciplinary methods were used, as well as critical analysis of archival sources combined with a prosopographic approach. Each of these methods made it possible to reconstruct the methods and results of the NKVD/NKGB/MGB's actions against the Evangelical Christians of the Holy Zionists. **The scientific novelty** of the article lies in the fact that, for the first time, the agent-provocateur factor in the termination of the Murashkivtsy sect's functioning in the context of the activities of the Soviet special services has been identified and analysed. A significant number of archival sources have been processed, some of which have been introduced into scientific circulation for the first time. **Conclusions.** As has already been established in historiography, the Soviet authorities considered the Zionist-Murashkivtsy sect to be «anti-state» and «barbaric» due to its mystical-ecstatic cult, anti-militarism, Sabbath-keeping, and generally negative attitude towards collective farms. As a result, between 1940 and 1953, the Soviet secret services repressed more than 100 members of the sect, which led to the cessation of the activities of the Evangelical Christians of the Holy Zionists in the Rivne region. In order to establish control over the activities of the Murashkivtsy, the NKVD/NKGB/MGB recruited the sect's leaders into their agent network. With the help of agents, the secret services attempted to instrumentalise the structure, make it loyal to the authorities, identify and repress its anti-Soviet members.

Keywords: Zionist-Murashkivtsy, sectarians, People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), People's Commissariat of State Security (NKGB), Ministry of State Security (MGB), repression, agents.

Ліквідація радянськими спецслужбами секти євангельських християн святих сіоністів (мурашківців) на Рівненщині (1940-ві – 1950-ті рр.)

Андрій Жив'юк

Національний університет водного господарства та природокористування

доктор історичних наук, доцент (Україна)

email: derzhy60@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HKD-9821-2023>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58774324600>

Руслана Давидюк

Рівненський державний гуманітарний університет

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: davrus63@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAT-7210-2021>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57211215356>**Анотація.**

Метою статті є дослідження агентурно-оперативної та репресивної діяльності радянських органів держбезпеки, спрямованої на організаційну ліквідацію однієї з протестантських сект – мурашківців, що діяла на Західному Поліссі й Західній Волині у 1930-х – 1950-х рр. **Методологія дослідження** заснована на принципах історизму, об'єктивності, системності. Застосовано загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи, а також критичний аналіз архівних джерел у поєднанні з просопографічним підходом. Кожен із них дозволив реконструювати методи і результати дій органів НКВД/НКГБ/МГБ супроти євангельських християн святих сіоністів. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше визначено і проаналізовано агентурно-провокаційний чинник припинення функціонування секти мурашківців у контексті діяльності радянських спецслужб. Опрацьовано значну кількість архівних джерел, частину з яких вперше залучено у науковий обіг. **Висновки.** Сіоністів-мурашківців, як вже з'ясовано в історіографії, радянська влада вважала «протидержавною» та «бузувірською» сектою з огляду на її містично-екстатичний культ, антимілітаризм, суботництво і загалом негативне ставлення до колгоспів. Внаслідок цього впродовж 1940–1953 рр. радянські спецслужби репресували понад 100 учасників секти, що спричинило припинення функціонування євангельських християн святих сіоністів на Рівненщині. З метою встановлення контролю за діяльністю мурашківців органи НКВД/НКГБ/МГБ завербували керівників секти до агентурної мережі. За допомогою агентів спецслужби намагались інструменталізувати структуру, зробити її лояльною до влади, виявляли та репресували антирадянськи налаштоване членство.

Ключові слова: сіоністи-мурашківці, сектанти, Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД), Народний комісаріат державної безпеки (НКГБ), Міністерство державної безпеки (МГБ), репресії, агентура.

Постановка проблеми. Після окупації та інкорпорації СРСР західних українських земель радянська влада постала перед складним суспільно-політичним викликом, зумовленим розмахом і розмаїттям релігійного життя на загарбаних територіях. Для встановлення свого ідеологічного панування в західних областях УРСР більшовицька партія задіяла весь арсенал державних і громадських чинників. Особлива роль була відведена спецслужбам з їх репресивним і агентурним апаратом. У фокусі дій НКВД/НКГБ, а згодом МГБ опинилися різні релігійні течії і структури, серед них – секта євангельських християн святих сіоністів (мурашківців).

Аналіз джерел та останніх досліджень. Серед тих, хто займався вивченням історії та віровчення мурашківців варто виділити білоруського автора Болеслава Камейшу (його дисертація стала першим системним дослідженням про євангельських християн святих сіоністів, водночас розбавленим радянською антирелігійною пропагандою (Камейша, 1971); польську дослідницю Юстину Хмелевську, праця якої сконцентрована на історії і міфології мурашківців (Chmielewska, 2009); рівненських релігієзнавців Єлизавету Лебедюк (Лебедюк, 2012) і Любов Галуху, котрій належить перша в сучасній українській історіографії публікація про сіоністів-мурашківців як жертв радянського режиму (Галуха, 2006); і, звісно, львівського науковця Романа Скакуна, який є автором дисертації (Скакун, 2011.) та фундаментальної монографії про Івана Мурашка і «будівничих Нового Єрусалиму» (Скакун, 2014). Р. Скакун також розглянув історію мурашківців через призму зіткнення з радянськими каральними структурами, обмежившись репресивною складовою і обійшовши увагою агентурну розробку гебістами середовища святих сіоністів (Скакун, 2011, 611–618). Аналіз досліджень сучасних українських істориків, присвячених політичним репресіям відносно протестантських конфесій, здійснили у своїх публікаціях Ольга Довбня (Довбня, 2018), Михайло Федоренко (Федоренко, 2023), Анатолій Войнаровський і Наталка Жмуд (Войнаровський, Жмуд, 2024).

Мета статті. У запропонованій праці автори прагнули дослідити агентурно-оперативну та репресивну діяльність радянських спецслужб 1940-х – 1950-х рр., спрямовану на організаційну ліквідацію однієї з протестантських сект на Рівненщині – євангельських християн святих сіоністів (мурашківців).

Виклад основного матеріалу. Інформацію про агентурно-оперативну діяльність органів НКВД/НКГБ/МГБ і про їхню агентуру можна знайти у доповідних записках, інструктивних вказівках, повідомленнях, якими обмінювались місцеві та центральні органи держбезпеки, в

особових справах співробітників, в архівно-кримінальних справах тощо. Гебісти не розглядали документи, що стосувалися роботи з агентурою як потенційне історичне джерело, тому ті з них, які втратили оперативний інтерес, час від часу знищували. Особові і робочі справи радянської агентури не становлять на сьогодні цілісний комплекс історичних джерел.

У своїй діяльності органи НКВД/НКГБ/МГБ опирались на різну за рівнем і ґатунком агентуру. Корпус агентури складався з таємних інформаторів (сексотів, існували до 1952 р.), різноманітних агентів, резидентів. На підставі їхніх донесень, інформацій, свідчень спецслужбісти створювали оперативні обліки «антирадянських елементів» – т. зв. літерні та агентурні справи, справи-формуляри, обліки зв'язків тощо, сегментували їх за «політичним забарвленням» і згодом реалізували, тобто проводили арешти фігурантів цих справ і обліків.

Одним з небагатьох збережених документів, що розкривають діяльність агентури радянських спецслужб у середовищі релігійних структур різних конфесій в Україні, зокрема на Волині і Поліссі у 1939–1941 рр., є «список Каріна-Даниленка». На основі отриманих із обласних управлінь НКВД і НКГБ матеріалів НКВД УРСР розпочав 01 вересня 1942 р. формувати облік агентури, завербованої серед духовенства до початку німецько-радянської війни. До загального реєстру увійшли списки, надані УНКВД, десяти областей, серед них Рівненської, як також інформації НКВД і НКГБ УРСР. Облік агентури поповнювали відповідними матеріалами до 10 червня 1944 р. (ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 1–51).

Перший документ з агентурного досьє містив візу провідного співробітника держбезпеки «з духовних справ» Сергія Каріна-Даниленка: «Прикласти до справи агентури, яку ми отримали через III Управління з Актюбінська» (ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 1). Розробкою духовенства і сектантів С. Карін-Даниленко, як оперативний співробітник Державного політичного управління (ГПУ) УСРР, займався ще з 1923 р. Керівник таємного відділу ГПУ УСРР Валерій Горожанін у матеріалах атестацій С. Каріна-Даниленка зазначив, що той належить до числа небагатьох співробітників-чекістів, які добре знають специфіку діяльності релігійних конфесій, будучи серед них найкращим. На думку керівництва ГПУ, С. Карін-Даниленко проводив надзвичайно складну і делікатну роботу стосовно зміцнення обновленства в Україні: «Незамінні його якості – вміння розмовляти з попами і здібності до вербування» (ГДА СБУ, Київ, ф. 12, спр. 5037, т. 1–2, арк. 22–23).

У 1937–1944 рр. С. Карін-Даниленко через арешт під час «єжовської чистки» апарату держбезпеки опинився поза штатом органів НКВД/НКГБ. Зважаючи на його великий багатолітній досвід оперативної роботи, відмічений наркомом держбезпеки УРСР Сергієм Савченком, С. Каріна-Даниленка з жовтня 1941 р. стали використовувати для виконання відповідальних завдань за лінією 1-го і 4-го управлінь НКВД/НКГБ УРСР (ГДА СБУ, Київ, ф. 12, спр. 5037, т. 1–2, арк. 27). У висновку про його службу, складеному в листопаді 1944 р., зазначено, що оперативник провів велику роботу з викриття і ліквідації на окупованих нацистами територіях українських націоналістичних і церковно-сектантських організацій та формувань (ГДА СБУ, Київ, ф. 12, спр. 5037, т. 3, конверт (висновок, арк. 3)).

Облік агентури, яку використовували в роботі з духовенством, відкриває виписка зі списку УНКВД Рівненської області. Вона включає довідкову інформацію про сорок п'ять агентів, завербованих у період між 16 січня 1940 р. і 20 червня 1941 р. Серед осіб, які належали до духовенства і релігійного середовища, змушених гебістами до співпраці на Рівненщині, було вісімнадцять українців, сімнадцять євреїв, четверо росіян, троє поляків, двоє білорусів і один чех. Вони були зорієнтовані на проведення роботи за релігійною і політичною лініями. Одинадцять агентів задіяні для проведення роботи в середовищі православної церкви, вісім розробляли протестантські общини, п'ять – іудейські, чотири – католицькі (ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 1–10).

Завербування агентури відбувалось по-різному. Один із варіантів – арештовану й звинувачену в здійсненні якогось злочину особу ставили перед вибором: неминуче покарання або згода на співпрацю зі спецслужбою. Коли арештант погоджувався, його звільняли, відбирали підписку про співпрацю та збереження в таємниці факту завербування, також призначали куратора.

Розробку справи секти мурашківців доручили начальникові 5-го відділення 2-го відділу Управління державної безпеки УНКВД Рівненської області, а з 1-го квітня 1941 р. – заступникові начальника секретно-політичного відділу УНКГБ, молодшому лейтенантові держбезпеки Лаврентію Яхимовичу. Фабрикувати звинувачення стосовно арештованих він практикував іще з 1938 р., займаючи посаду помічника оперуповноваженого Літинського райвідділу НКВД Вінницької області (Давидюк, 2006, с. 812). 28 травня 1941 р. за виконання завдань стосовно протидії контрреволюційним формуванням Л. Яхимович відзначений нагородою у числі двадцяти дев'яти співробітників УНКГБ Рівненської області: згідно з наказом наркома держбезпеки СРСР Всеволода Меркулова він отримав іменний годинник (ГДА СБУ, Рівне, ф. 1, оп. 21, спр. 4, арк. 95, 194).

Секту п'ятдесятницького напрямку – євангельських християн святих сіоністів (ЄХСС), або ж мурашківців – заснував виходець із Полісся, який опинився у США, Іван Мурашко. Керівне ядро общин християн віри євангельської (п'ятдесятників) на Західній Волині і Поліссі до 1939 р. формувалось головним чином із числа реемігрантів, котрі отримали релігійну освіту в Америці чи Західній Європі, у спеціальних місіонерських школах. Після повернення 1925 р. до Польщі І. Мурашко проголосив нову віру на території Волинського і Поліського воєводств. Як проповідувач її засновник, майбутнє спасіння міг отримати новонавернений член секти, який причаститься з «печатей Господніх». Наділеною, нібито з Господньої волі, такими «печатями» І. Мурашко – «Пророк Іллі-Отця Сіону» – проголосив свою духовну дружину, уродженку села Омеляна поблизу Рівного Ольгу Кирильчук – «Жертву Христа – Матір Слави». За участі О. Кирильчук та призначених дванадцяти апостолів і десяти учнів І. Мурашко здійснював місійні подорожі. Під час них відбувались своєрідні жертвоприношення Христові шляхом проведення обряду «зняття печатей»: усі члени секти причащались збіраною із ран на тілі «Матері Слави» і розбавленою з вином «святою кров'ю» (Галуха, 2006, с. 388–390).

В основу секти мурашківців була покладена віра у друге пришествя Ісуса, що станеться на горі Сіон, із наступним встановленням царства Христового на землі. Цю віру опредметнили планом побудови зусиллями членів секти Нового Єрусалиму. В уяві мурашківців він поставав як зразкова комуна. Створенням такої комун вони зайнялись із 1935 р., обравши за місце хутір Зарічниця (поблизу села Бережниця) Сарненського повіту Волинського воєводства. До заснованої там общини з Волині і Полісся прибуло понад сто сімей послідовників І. Мурашка (більше п'ятисот осіб), котрі розпродали своє господарство та майно. На виручені кошти постала община «Земний Сіон», побудована на зразок комуні з жорстким ієрархічним підпорядкуванням: І. Мурашко – апостоли – віруючі. У 1938 р. на хуторі в бараках мешкали близько шістдесяти сімей. У спільному обробітку вони мали понад п'ятисот гектарів землі. Харчувались члени комуні на спільній кухні (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2243, арк. 25–26).

У 1938 р. І. Мурашка заарештувала польська поліція. Після звільнення він емігрував із О. Кирильчук до Аргентини, задум чого у подружжя з'явився іще на початку 1937 р. (Скаун, 2014, с. 154). Керівництво сектою І. Мурашко переклав на свого сподвижника – «Правителя Сіону» Якова Лемезу. Особливий статус Я. Лемези, який відав усіма господарськими справами колонії, був зумовлений, очевидно, тим, що він зробив найбільший грошовий внесок на будову «Нового Єрусалиму» (Савочка, 2021, с. 6; Скаун, 2014, с. 139). Функції керівника Я. Лемеза виконував до з'їзду апостолів, що відбувся у березні 1940 р. На з'їзді новим керівником секти обрали Михайла Кирильчука-Корнійчука – сина О. Кирильчук. Що ж до подружжя І. Мурашка і О. Кирильчук, то вони намагались керувати сектою з-за кордону, присилаючи листи її новим очільникам (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2243, арк. 15–16).

Зі встановленням радянської влади євангельські християни святі сіоністи продовжували діяти. У січні та березні 1940 р. відбулись «апостольські з'їзди», регулярно проходили зібрання членів секти. Водночас мурашківці виступали проти політики колективізації, намагались зберегти самостійність свого спільного господарства, закликали одновірців не служити у Червоній армії. У липні 1940 р. десять членів секти заарештовано НКВД. Вісім із них згодом засудили до різних термінів ув'язнення – від п'яти до восьми років виправно-трудових таборів (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2243, арк. 19, 28–35).

Справу Якова Лемези та Никифора Мороза 11 серпня 1940 р. виділили в окреме провадження (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2912, арк. 2). Слідчі встановили, що «Правитель Сіону» Я. Лемеза з утвердженням більшовицької влади намагався згорнути діяльність секти. З цією метою він організував «з'їзд апостолів». Однак заручитись їхньою підтримкою не зміг. Зрештою Я. Лемезу відсторонили від керівництва сектою (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2912, арк. 23–24). Справу Я. Лемези і Н. Мороза УНКВД 18 вересня 1940 р. припинило, а її фігуранти вийшли на волю (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2912, арк. 43–44).

21 вересня, через три дні після звільнення, Я. Лемезу завербували до агентурної мережі. Він отримав псевдонім «Песчанський» і завдання інформувати держбезпеку про діяльність сіоністів-мурашківців та п'ятдесятників (ГДА СБУ, Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 32, арк. 5). Очевидно, що подальший збір доказів вини заарештованих активістів секти відбувався за його участю. Вироки для них, ухвалені Особливою нарадою при НКВД СРСР аж 12 травня 1941 р. і до початку німецько-радянської війни, засудженими не отримані. Оскільки на той час їх утримували у Дубенській тюрмі, де 24–25 червня 1941 р. відбувся масовий розстріл ув'язнених, можемо розглядати два варіанти їхньої подальшої долі: хтось врятувався втечею, як Леонтій Кравчук (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 534), Ананій Шавлай (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2243) та Никифор Бабак (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4455–4456), а хтось загинув (відомості про них надто непевні (Скаун, 2014, с. 78). Агента «Песчанського» з відновленням радянської влади органи НКГБ не встановили.

Для встановлення контролю за мурашківцями та дезорганізації діяльності секти радянські спецслужби завербували інших агентів. Зокрема, старший оперуповноважений

Дубровицького райвідділення НКВД Олег Вокалюк і начальник райвідділення молодший лейтенант держбезпеки Дмитро Зікеєв змусили до співпраці члена секти ЄХСС Костянтина Сидоришина (ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), спр. 984, арк. 57, 59 зв.).

Зауважимо, що К. Сидоришин та кілька інших жителів с. Селець Дубровицького району іще від початку 1930-х рр. підтримували зв'язок із Олександром Кузьмінім (Адамом Кузіним), зв'язковим і вербувальником радянських спецслужб, котрий часто переходив із СРСР до Польщі. К. Сидоришин перебував у А. Кузіна на зв'язку, маючи псевдонім «Іванов». За отримання розвідувальної інформації (плани розташування поблизу радянського кордону дотів і дзотів, залізничних мостів тощо) інформатори А. Кузіна отримували сто-двісті доларів, що складало тисячу злотих на рік (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3377, арк. 181). Однак 28 листопада 1937 р. Кузіна-Кузьміна, який був агентом прикордонного розвідувального пункту 1 (м. Коростень) розвідвідділу Українського військового округу, за постановою комісії НКВД і прокуратури СРСР розстріляли як «ворога народу» (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3377, арк. 205–205 зв.).

Після встановлення радянської влади член виборчої комісії, організатор кооперативу, голова заготівельної контори в Дубровиці К. Сидоришин, знайшов собі інших кураторів. Один з них – Дмитро Зікеєв, уродженець м. Львов Курської області, закінчивши Луганський інститут інженерів громадського харчування, направлений на роботу до системи господарського обліку. 1939 р. мобілізований до НКВД, а з січня 1940 р. призначений на посаду начальника Дубровицького райвідділення НКВД (згодом очолив райвідділення НКГБ) (ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), спр. 984, арк. 1–1 зв.). Досвіду оперативної роботи не мав, тому відчував серйозні проблеми із самостійним завербуванням агентури, перебираючи її собі від підлеглих співробітників. Саме так до нього від старшого оперуповноваженого О. Вокалюка потрапив К. Сидоришин (агентурний псевдонім «Смілий»). У довідці про найбільш суттєві заходи, проведені ним у результаті роботи з агентурою, Д. Зікеєв зазначив: «Була проведена робота з агентурою на викриття «сіоністів-мурашківців», які були згодом зняті (тобто арештовані – *авт.*)» (ГДА СБУ, Рівне, ф. 3(Р), спр. 984, арк. 59 зв.).

На допиті 29 вересня 1964 р. в апараті УКГБ Рівненської області по Сарненському району К. Сидоришин зізнався: «Вважаю необхідним вказати, що саме перед початком Великої Вітчизняної війни я став підтримувати таємний зв'язок зі співробітником органів НКГБ лейтенантом Вокалюком і мав псевдонім «Смілий». Вокалюк десь є живий, але я його адреси місця проживання не знаю. До Вокалюка я працював зі ст. лейтенантом Зікеєвим (вбитий у 1942 році), який мені дав завдання такого порядку, що на випадок окупації території німецькими військами з окупованої німцями території я не повинен відходити, а навпаки, залишити і займатись розвідувальною діяльністю» (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3377, арк. 182).

З травня 1943 р. до жовтня 1944 р. К. Сидоришин перебував у розвідувально-диверсійному загоні НКВД «Мисливці» під командуванням Миколи Прокоп'юка. Боець займався ремонтом зброї різних систем, виготовленням оптичного прицілу для міномета, автоматичних мін, працював над виконанням гравірувальних робіт. За заслуги отримав нагороду – медаль «Партизана Вітчизняної війни» II ступеня (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3377, арк. 173–174). У 1945–1946 рр. К. Сидоришин продовжував виконувати доручення Дубровицького РВ НКГБ, отримавши для самооборони автомат ППШ і 38 набоїв до нього (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3377, арк. 187–190 зв.).

У 1947 р. він, за вказівкою Андрія Сидоренка, старшого оперуповноваженого Дубровицького РВ МГБ, став «апостолом Петром» – керівником «сіону» відновленої «секти мурашківців» у с. Новокраїв Гоцанського району. На допиті 29 вересня 1964 р. К. Сидоришин розповів про це так: «У той час я нерідко відвідував відділ державної безпеки як спеціаліст з ремонту зброї. Разом з тим, підтримував зв'язок з капітаном Дубровицького відділу держбезпеки Сидоренком і повідомляв йому відомі мені відомості з питання переховування і дій банд українських націоналістів. [...] Одного разу в бесіді капітан Сидоренко мені сказав, що було б непогано, якби я знову вклинився в секту мурашківців і довідався, що там робиться. Вступаючи у секту мурашківців я в основному мав це на увазі» (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3377, арк. 185 зв.).

Згодом емгебісти таємно затримали К. Сидоришина і перевезли до Києва. Там його допитували міністр держбезпеки УРСР Микола Ковальчук та прокурор УРСР Роман Руденко, яким він надав розлогі свідчення про діяльність мурашківців (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3377, арк. 172–172 зв.). З допомогою провокатора К. Сидоришина 44 члени секти у 1949–1951 рр. заарештовані і згодом отримали покарання – від 5 до 25 років ВТТ (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4455 – 4456; ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-8029, т. 1–5; ГДА СБУ, Рівне, ф. 5(Р), спр. П-8085, т. 1–2). Самого ж К. Сидоришина – «апостола Петра», за постановою Особливої наради при МГБ СРСР помістили на примусове лікування у психіатричній клініці, звідки невдовзі звільнили. 1965 р. К. Сидоришин був повністю

Висновки. «Протидержавну» та «бузувірську» секту сіоністів-мурашківців радянська влада намагалась поборювати впродовж 1940–1953 рр. усіма доступними засобами. Насамперед радянські спецслужби репресували понад 100 учасників секти (близько 10 % членства), що паралізувало функціонування євангельських християн святих сіоністів на Рівненщині.

Паралельно із репресіями більшовицька влада чинила на секту політичний, економічний, адміністративний тиск. Окрім того, з метою встановлення контролю за діяльністю секти застосовано арсенал агентурно-оперативних заходів органів НКВД/НКГБ/МГБ. Агентурні комбінації спецслужб виявились значно небезпечнішими для релігійної структури, оскільки мали за мету її інструменталізувати: внутрішньо розкласти і встановити повний контроль за функціонуванням.

У цьому гебісти досягли успіху. Серед активу сіоністів-мурашківців їм вдалося завербувати низку агентів, зокрема «Правителя Сіону» Якова Лемезу (агент «Песчанський») і «апостола Петра» Костянтина Сидоришина (агент «Смілий»). Як свідчить документація спецслужб, завербовані агенти зіграли якщо не вирішальну, то значну роль у розкладі та ліквідації секти мурашківців «першого» і «другого зову». Водночас завербування і застосування органами НКВД/НКГБ/МГБ агентури з числа сіоністів-мурашківців справило негативний вплив на моральний стан членів секти і ефективність стратегій їх супротиву більшовицькій владі.

Подяка. Висловлюємо вдячність працівникам Галузевого державного архіву Служби безпеки України у Києві і Рівному, Державного архіву Рівненської області, членам редколегії журналу за допомогу, надану під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Войнаровський, А., Жмуд, Н.** (2024). Нелегальні протестантські деномінації на Вінниччині у 1945–1952 рр. (за матеріалами обласної ради по справах релігійних культів). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 50, 94–103. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103>.
- Галуха, Л.** (2006). Євангельські християни святі сіоністи (мурашківці) – жертви радянської. *Реабілітовані історією. Рівненська область*, 1, Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 388–392.
- ГДА СБУ, Київ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ.
- ГДА СБУ, Рівне** – Галузевий державний архів Служби безпеки України, Рівне.
- Давидюк, А.** (2006). Як нищили куркуля. *Реабілітовані історією. Вінницька область*, 1. Вінниця: ДП «ДКФ», 803–813.
- ДАРО** – Державний архів Рівненської області.
- Довбня, О.** (2018). Політичні репресії проти протестантських деномінацій у радянській Україні (1920–1930-ті роки): історіографічний аспект. *Сумський історико-архівний журнал – Sumy Historical and Archival Journal*, XXX, 5–11. DOI: <https://doi.org/10.21272/shaj.2018.i30.p5>.
- Камейша, Б.** (1971). *Религиозная секта евангельских христиан святых сионистов и ее реакционная сущность*: дис. ... канд. ист. наук. Минск: Институт искусствоведения, этнографии и фольклора АН БРСР, 285 с.
- Лебедюк, Є.** (2012). Євангельські християни – святі сіоністи: формування церковного устрою організації. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*, Т. 20, 22/2, 194–199.
- Савочка, Р.** (2021). Мурашківці. *Голос Надії*, 3, березень, 6.
- Скакун, Р.** (2011). *Євангельські християни святі сіоністи: історія соціальної організації та віровчення*: дис. ... канд. іст. наук. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 217 с.
- Скакун, Р.** (2011). Сіоністи-мурашківці: забуті жертви радянських репресій. *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*, 21, 1, 611–618.
- Скакун, Р.** (2014). *Будівничі Нового Єрусалиму: Іван Мурашко і «мурашківці»*. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 420 с.
- Федоренко, М.** (2023). Репресивна політика радянської влади відносно протестантських конфесій в Україні періоду пізнього сталінізму (1944–1953 рр.) у сучасних дослідженнях українських істориків. *Консенсус*, 2, 98 – 110. DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-02/097-110>.

Chmielewska, J. (2009). *Święta krew, święty czas, święci ludzie. Historia i mitologia Ewangelicznych Chrześcijan Świętych Syjonistów (Muraszkowców)*. Warszawa: Neriton, 2009, 178 s.

References:

- Chmielewska, J. (2009). *Święta krew, święty czas, święci ludzie. Historia i mitologia Ewangelicznych Chrześcijan Świętych Syjonistów (Muraszkowców)*. Warszawa: Neriton, 2009, 178 s. [in Polish].
- DARO – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti [State Archive of Rivne Region].
- Davydiuk, A. (2006). Yak nyschchyly kurkulia [How the kulaks were destroyed]. *Reabilitovani istoriiei. Vinnytska oblast – Rehabilitated by history. Vinnytsia region, 1*. Vinnytsia: DP «DKF», 803–813. [in Ukrainian].
- Dovbnia, O. (2018). Politychni represii proty protestantskykh denominatsii u radianskii Ukraini (1920–1930-ti roky): istoriohrafichnyi aspekt [Political repressions against the protestant denominations in the Soviet Ukraine in the 1920's – 1930's: historiographical aspect]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy Historical and Archival Journal*, XXX, 5–11. DOI: <https://doi.org/10.21272/shaj.2018.i30.p5>. [in Ukrainian].
- Fedorenko, M. (2023). Represyivna polityka radianskoi vlady vidnosno protestantskykh konfesii v Ukraini periodu piznogo stalinizmu (1944–1953 rr.) u suchasnykh doslidzhenniakh ukrainskykh istorykiv [The repressive policy of the Soviet government regarding Protestant confessions in the period of late Stalinism in Ukraine (1944–1953) in contemporary research of Ukrainian historians]. *Konsensus – Consensus*, 2, 98–110. DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2023-02/097-110>. [in Ukrainian].
- Halukha, L. (2006). Yevanhelski khrystyiany sviati sionisty (murashkivtsi) – zhertvy radianizatsii [Evangelical Christian holy Zionists (Murashkivtsi) are victims of Sovietization]. *Reabilitovani istoriiei. Rivnenska oblast – Rehabilitated by history. Rivne region, 1*, Rivne: VAT «Rivnenska drukarnia», 388–392. [in Ukrainian].
- HDA SBU, Kyiv – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, Kyiv. [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv].
- HDA SBU, Rivne – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, Rivne. [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Rivne].
- Kamejsa, B. (1971). *Religioznaya sekta evangelskikh hristian svyatykh sionistov i ee reakcionnaya sushnost [The religious sect of evangelical Christians, the Holy Zionists, and its reactionary essence]*: dis. ... kand. ist. nauk. Minsk: Institut iskusstvovedeniya, etnografii i folkloru AN BRSR, 285 s. [in Russian].
- Lebediuk, Ye. (2012). Yevanhelski khrystyiany – sviati sionisty: formuvannia tserkovnoho ustroiu orhanizatsii [Evangelical Christians – Holy Zionists: Formation of the Church Structure of the Organization]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seria: Filosofiia. Sotsiologiia. Politologiia – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Philosophy. Sociology. Political Science*, T. 20, 22/2, 194–199. [in Ukrainian].
- Savochka, R. (2021). Murashkivtsi [Murashkivtsi]. *Holos Nadii – Voice of Hope*, 3, berezen, 6. [in Ukrainian].
- Skakun, R. (2011). Sionisty-murashkivtsi: zabuti zhertvy radianskykh represii [Zionists-Murashkivtsi: forgotten victims of Soviet repressions]. *Istoriia relihii v Ukraini: Naukovyi shchorichnyk – History of Religions in Ukraine: Scientific Yearbook*, 21, 1, 611–618. [in Ukrainian].
- Skakun, R. (2011). Yevanhelski khrystyiany sviati sionisty: istoriia sotsialnoi orhanizatsii ta virovchennia [Evangelical Christian Saint Zionists: History of Social Organization and Beliefs]: dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova, 217 s. [in Ukrainian].
- Skakun, R. (2014). *Budivnychi Novoho Yerusalymu: Ivan Murashko i «murashkivtsi» [Builders of the New Jerusalem: Ivan Murashko and the «Murashkivtsi»]*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, 420 s. [in Ukrainian].
- Voinarovskyyi, A., Zhmud, N. (2024). Nelehalni protestantski denominatsii na Vinnychchyni u 1945–1952 rr. (za materialamy oblasnoi rady po spravakh relihiinykh kultiv) [Illegal protestant denominations in Vinnychina in 1945–1952 (according to the materials of the regional council for religious cultsaffairs)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho Seria: Istoriia – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 50, 94–103. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103>. [in Ukrainian].

Agent-operational activities of Soviet special services in the monastic community of the Hlynska pustyn (mid-1950s)

Viacheslav O. Olitskyi

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Scopus Author ID: 57848096400

Researcher ID: AEG-1120-2022

Abstract.

The purpose of the study is to clarify the features, scale, and consequences of the agent-operational activities of the Soviet special services in the environment of the monastic community of the Hlynska Pustyn in the mid-1950s. **The methodological basis of the study** is a combination of the principles of historicism, objectivity, and critical analysis of sources, which allowed us to recreate the features of the agent-operational activities of the Soviet special services in the environment of the Hlynska Pustyn. An interdisciplinary approach was used, which integrates the achievements of the history of religion, political history, and the history of special services, as well as a microhistorical perspective, thanks to which a specific monastic community is considered as a reflection of broader processes of state-church relations in a totalitarian society. The study used historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic, and prosopographic research methods. **The scientific novelty** of the article lies in the introduction into scientific circulation and systematic analysis of archival materials of the KGB, which highlight the scale and methods of agent control over the Hlynska Pustyn in the mid-1950s. The double dimension of monastic service in the conditions of a totalitarian state is shown: the preservation of spiritual tradition and forced existence under the constant supervision of Soviet special services. **Conclusions.** The main areas of activity of the special services in the environment of the monasticism of the Glynska Hermitage were the documentation of sermons, control over the contacts of the brethren, prevention of the formation of a network of influence among the laity, and systematic recruitment of new informants. The agent network combined spiritual agents from among the brethren and former inhabitants of the monastery and secular agents who operated among pilgrims and the local population, ensuring multi-level control over the internal and external life of the monastery. The constant presence of agents, provocations, and compromising measures created an atmosphere of distrust and psychological pressure, which significantly complicated traditional monastic service and undermined the foundation of community life built on trust and brotherly love. At the same time, the monastery retained its spiritual appeal, remaining a centre of pilgrimage and spiritual guidance.

Keywords: Ukrainian Exarchate, Orthodox clergy, monasticism, monastic community, monastery, Soviet special services, KGB, agents.

Агентурно-оперативна діяльність радянських спецслужб у середовищі чернечої громади Глинської пустині (середина 1950-х років)

В'ячеслав Оліцький

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: olitskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

Scopus Author ID: 57848096400

Researcher ID: AEG-1120-2022

Анотація.

Метою дослідження є з'ясування особливостей, масштабів та наслідків агентурно-оперативної діяльності радянських спецслужб у середовищі чернечої громади Глинської пустині у середині 1950-х років. **Методологічну основу дослідження** становить поєднання принципів історизму, об'єктивності та критичного аналізу джерел, що дозволило відтворити особливості агентурно-оперативної діяльності радянських спецслужб у середовищі чернечої громади Глинської пустині. Використано міждисциплінарний підхід, який інтегрує здобутки історії релігії, політичної історії та історії спецслужб, а також

мікроісторичну перспективу, завдяки якій конкретна чернеча громада розглядається як відображення ширших процесів державно-церковних відносин у тоталітарному суспільстві. У процесі дослідження застосовано історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, просопографічний методи дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у введенні до наукового обігу та системному аналізі архівних матеріалів КДБ, що висвітлюють масштаби й методи агентурного контролю за Глинською пустинню у середині 1950-х років. Показано подвійний вимір чернечого служіння в умовах тоталітарної держави: збереження духовної традиції та вимушене існування під постійним наглядом радянських спецслужб. **Висновки.** Основними напрямками діяльності спецслужб у середовищі чернецтва Глинської пустині були документування проповідей, контроль за контактами братії, недопущення формування мережі впливу серед мирян та систематичне вербування нових інформаторів. Агентурна мережа поєднувала духовних агентів із числа братії та колишніх насельників монастиря і світських агентів, що діяли серед паломників та місцевого населення, забезпечуючи багаторівневий контроль за внутрішнім і зовнішнім життям обителі. Постійна присутність агентури, провокації та компрометаційні заходи формували атмосферу недовіри й психологічного тиску, що суттєво ускладнювало традиційне чернече служіння та підривало основу спільнотного життя, побудованого на довірі й братерській любові. Водночас монастир зберігав духовну привабливість, залишаючись центром паломництва та духовного наставництва.

Ключові слова: Український екзархат, православне духовенство, чернецтво, чернеча громада, монастир, радянські спецслужби, КДБ, агентура.

Problem statement. Research into the peculiarities of the life of Orthodox monastic communities in the post-war period is significant for understanding the specifics of spiritual life under the totalitarian Soviet regime. In the mid-20th century, the USSR proclaimed a course towards the formation of a "new man" and the construction of an atheistic society, which involved a systematic struggle against religion as an ideological competitor. In this context, the authorities perceived monasteries, which embodied the tradition of monastic service and were bearers of spiritual heritage as potential centres of ideological danger. The problem became particularly acute in monastic communities, since monastic life was based on the principles of asceticism, obedience, and spiritual guidance, which were fundamentally at odds with Soviet values. The complexity of monastic service in the post-war years lay not only in official restrictions and material and economic pressure from the state, but also in the pervasive surveillance of the Soviet secret services. The operational and intelligence activities of the KGB created an atmosphere of constant fear, distrust, and suspicion, where any word of a sermon or element of spiritual life could be interpreted as anti-Soviet propaganda. Thus, the relevance of the study lies in the need to understand the dual nature of monastic service in the mid-20th century: on the one hand, the preservation of spiritual tradition and religious identity, and on the other, forced existence under the total control of the state and special services, which significantly complicated both the internal life of monastic communities and their interaction with lay people.

The study aims to clarify the features, scale, and consequences of the agentural and operational activities of the Soviet special services in the monastic community of the Hlynska Pustyn in the mid-1950s.

Analysis of sources and recent studies. The functioning of Orthodox monasteries and monastic communities during the Soviet period has been widely covered in historiography. In the collective monograph "Social Transformations in Ukraine: Late Stalinism and the Khrushchev Era", considerable attention is paid to the political and cultural processes of the 1940s–1960s, among which religious policy and the activities of monasteries are considered important markers of social change. The publication provides a theoretical basis for analysing the Soviet anti-religious campaign and the sociocultural climate in which monastic communities existed (Danylenko, 2015). A separate area of research is explicitly devoted to the Glynska Pustyn. Valuable information is contained in the memoirs of pilgrims collected by G. Pylneva, which reflect the spiritual atmosphere of the monastery and its significance for believers (Pilneva, 1997). A thorough historical overview of the monastery was left by Archimandrite Ioann (Maslov) (Maslov, 1994). A special place is occupied by research on A. Chesnokov and Z. Chesnokov, who analysed the phenomenon of elderhood, showed the role of spiritual mentors in preserving tradition and forming the spiritual authority of the monastery (Chesnokov, Chesnokov, 2013). In modern Ukrainian historiography, the theme of the Hlynska Pustyn is developed by V. Oliitskyi, who traces the adaptation strategies of the clergy under Stalinism and analyses the conflict between the monastic community and the Soviet authorities in the late 1950s and early 1960s, introducing new archival materials into scientific circulation (Oliitskyi, 2024; Oliitskyi, 2025). R. Skakun made a significant contribution to the study of agentural activity, focusing on the formation and functioning of agents in the Ukrainian episcopate (Skakun, 2025). However, there is

a significant gap in the study of the KGB's agentural and operational work among the clergy of the Ukrainian Exarchate, which remains under-researched.

The research was based on documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, the Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies, and the State Archive of the Sumy Region.

Presentation of the primary material. Operational and agent work in the church environment in the mid-1950s covered several main areas, one of the most important of which was countering illegal church groups. In the Sumy region, the focus remained on the communities of the Independent Orthodox Church and the Podgornytzia, which had up to 11 underground groups with a total of about 100 people in the region. The development of clergy members of the Russian Orthodox Church also remained important. In total, there were 217 Orthodox churches in the region, in which 217 priests served in mid-1956. About 50% of the priests of the Sumy diocese were over 65 years old, although there was a noticeable trend toward an increase in the number of young clergy. In 1956, two group cases, six form cases, and one preliminary case involving 15 individuals were developed in the region targeting the clergy of the Russian Orthodox Church. There were 17 active agents, one resident, and two safe houses. At the same time, preventive measures were taken to improve agent and operational work, and records were purged. During 1956, seven cases were closed, including those against four clergymen (HDA SBU, f. 2, op. 1, spr. 2832, ark. 204–205; 223–225; DASO, f. R-2196, op. 5, spr. 23, ark. 316).

An important place in the religious life of the region, and accordingly in the agentural and operational work, was occupied by the Nativity of the Mother of God Hlynska Pustyn, which in the mid-1950s occupied a unique place among the Orthodox centres of Left-Bank Ukraine. The charter of the Hlynska Pustyn was restored based on the traditions of the 19th and early 20th centuries and was modelled on the Athonite monasteries. The structure of monastic life retained the features of the pre-revolutionary tradition: worship, communal meals, monastic obedience, and strict adherence to the charter. A distinctive feature of the Hlynska Pustyn was the institution of elders, enshrined in the charter, a special form of spiritual guidance in monasteries based on personal asceticism, deep prayer experience, and the ability to guide both monks and laypeople spiritually. In the post-war years, discipline in the monastery was directly linked to the authority of the elders. Their example – in prayer, fasting, and obedience – became a living interpretation of the rules. In their sermons and instructions, the elders called for spiritual sobriety, endurance in the face of the challenges of the times, and steadfastness in faith, without compromising conscience (Danylenko, 2015, p. 576; Chesnokov, 2013, pp. 196–197).

In addition, the monastery was one of the most economically viable on the Left Bank. Even after reducing its land holdings in the late 1950s, it remained one of the three monasteries in the eastern Ukrainian dioceses that owned the most extensive tracts. Only two monasteries of the eastern dioceses of the Ukrainian Exarchate, including the Hlynska Pustyn monastery, were able to provide the brethren with vegetables and some bread from their own harvests (TsDAHOU, f. 4648, op. 3, spr. 227, ark. 270–271). The primary financial income came from church revenues, which amounted to about 600,000 rubles in the late 1950s. In addition, the monastery received a significant amount of food and industrial parcels from believers (DASO, f. R-2196, op. 7a, spr. 5, ark. 12–13).

In the second half of the 1950s, the monastic community consisted of 65 people: 1 archimandrite, six abbots, 16 hieromonks, 25 monks, seven hierodeacons, and 10 novices. Seven skhimniks served in the Glinsk Desert. Most of the hierodeacons and mantled monks were young men aged 25–30. The vast majority of monks took their vows starting in 1944; by 1958, there were 32 monks. The age structure of the monastic community was as follows: 38 people over 55 years old, seven between 41 and 55 years old, seven between 31 and 40 years old, and eight people under 30 years old (DASO, f. R-2196, op. 7a, spr. 5, ark. 12–13).

One of the main features of the Hlynska Pustyn was mass pilgrimage. Residents of nearby villages came to the monastery, as did pilgrims from Kharkiv, Kursk, Bryansk, and other neighbouring regions. This attests to the monastery's influence on a regional and interregional scale. A distinctive feature of the pilgrimage was its consistency: believers came not only on major holidays but also on weekdays, which ensured the constant presence of lay people in the monastery's life. The spiritual life of the Hlynska Pustyn in the post-war period was formed around the personal communication of the brethren and pilgrims with spiritual mentors. According to eyewitnesses, this communication created the unique atmosphere of the monastery, combining strict monastic discipline with sincere participation in the spiritual needs of every pilgrim who needed it. After the completion of divine services and meals, monks and believers often went to the cells of the elders, where each received a few minutes for confession, advice, or blessing (Pilneva, 1997, pp. 22–28). The KGB regarded this atmosphere as a threat, and the monastery was seen as a potential centre of anti-Soviet activity. This prompted special attention and control of the monastic community. Reports noted that "the monastery is visited by numerous lay people who may be conduits of anti-Soviet propaganda" and that "the monastery environment creates conditions for anti-Soviet agitation" (HAD SBU, f. 2, op. 1, spr. 2832,

ark. 209–211, 224–225). Such conclusions directly linked the spiritual authority of the monastery's leadership with a potential threat to state ideology, and the spiritual life of the monastery automatically came under suspicion.

In the mid-1950s, the state security agencies in the Sumy region paid particular attention to the Hlynska Pustyn. Unlike parish life, where control was exercised through prevention and selective agent work, the monastery was seen as a potential centre of religious resistance. This led to the formation of the densest agent network here.

The KGB's operational and agent work in the monastic community of the Nativity of the Mother of God in the Hlynska Pustyn was carried out in several directions, among which four main ones can be distinguished. The sermons of the monastery's clergy were actively documented to identify any anti-Soviet manifestations. This primarily meant looking for reasons to bring the brethren to justice, since anti-Soviet manifestations were understood to include purely religious teachings and instructions. Particular attention was paid to Archimandrite Sergius (Gavrilov) and other spiritual authorities who had significant influence among the brethren and the faithful. The second area was the identification of potential contacts between the brethren and underground groups of the IPC and Podgornytskyi. The third direction was to prevent the formation of a network of influence among believers who visited the monastery en masse. The fourth direction involved recruiting new informants from the monastic community and creating conditions for internal decay in the monastic environment. Thus, the main task was to obtain information and neutralise the Hlynska Pustyn spiritual influence (HAD SBU, f. 2, op. 1, spr. 2832, ark. 209–211).

A 1956 KGB report lists at least ten active agents in or around the monastery. Among them, two types can be distinguished: spiritual agents and secular agents. The group of spiritual agents included individuals who had canonical status in the Orthodox Church or belonged directly to the monastic community. First and foremost, these were members of the brotherhood or former inhabitants of the monastery. Their distinctive feature and principal value lie in their ability to directly access the monastic community's life and influence its internal processes. They formed the core of the agent network, as they could obtain information inaccessible to secular individuals. Agent "Severny," a hierodeacon of the monastery, was an internal informant recruited in December 1956. His distinctive feature was his permanent residence in the monastery and access to everyday and spiritual processes. Agent "Saratovsky," a former novice and seminary student, combined the status of a former monastery inhabitant and seminary student, which made him an informant with double legitimacy. Separately, it is worth mentioning agents such as "Seredy," who operated under the cover of a wandering monk and was used by the Soviet special services to check illegal monastic groups and women's centres associated with the Hlynska Pustyn (HAD SBU, f. 2, op. 1, spr. 2832, ark. 207–210; 220).

Secular agents were individuals who did not belong to the monastic order but had regular contact with the monastery's brethren, lived near the Glinsk Desert, or maintained ties with individual monks. They monitored pilgrims, the monastery's surroundings, and illegal groups that could come into contact with the brethren. Agent "First," a resident who lived near the monastery, was recruited based on compromising materials. She provided information about the sermons of Archimandrite Sergius (Gavrilov) and the brotherhood's contacts with believers. Agent "Virna" enjoyed authority among believers, gathered information about visitors and supporters of the monastery, and also obtained compromising information on clergymen. Agent "Tsvitkova," a worker at the sugar factory, was involved in working with pilgrims and underground groups. In addition, agents "Arkady," "Golubov," and "Moldavan" operated under the guise of believers who visited the monastery for religious purposes (HAD SBU, f. 2, op. 1, spr. 2832, ark. 215, 224–225).

The methods of agent work in the Hlynska Pustyn can be divided into several groups: compromise and blackmail, for example, "First," who was recruited due to embezzlement and became dependent on the KGB; introduction of agents from within – "Northern" as a member of the brotherhood had constant access to the life of the monastery; combining external and internal contacts – "Saratovsky" acted as an intermediary between the seminary environment and the brotherhood; control of pilgrimages – "Verna" and "Tsvitkova" monitored lay people who visited the monastery; agent games and "letter measures" – the use of agents for provocations and checks on the connections of the monastic community (HAD SBU, f. 2, op. 1, spr. 2832, ark. 210, 224–225). The most effective agents were "Persha", "Seversky", "Saratovsky" and "Virna." Thanks to these agents, the state security agencies created conditions for virtually complete control over the monastery and its external connections.

An analysis of KGB operational materials on the Hlynska Pustyn shows that the state security agencies sought to create a multi-layered network of agents. It combined an inner core of spiritual agents with an outer ring of secular agents, allowing for control both within the monastery and from the secular environment. Combining these categories ensured complete control over the monastery and its connections. Spiritual agents were fewer in number but were of strategic importance because they

provided access to the inner life of the monastic community. Their effectiveness lay in documenting moods and sermons. Secular agents formed a more numerous and flexible segment of the network. They ensured control over the monastery's surroundings, connections, and influence on believers. This structure allowed the KGB to exercise multi-level supervision and double-e control and significantly reduced the chances of the brethren remaining unnoticed by the state security services.

Under such conditions, the life of the brotherhood of the Hlynska Pustyn in the mid-1950s unfolded under challenging circumstances: on the one hand, there was the statutory monastic service and spiritual tradition, and on the other, there was constant surveillance and pressure from the KGB. This led to a personal dimension of monasticism, where every decision and every spiritual step took on a double meaning, religious and political. KGB documents show that the monastic environment was perceived as potentially dangerous because of the sermons and influence of the elders (HDA SBU, f. 2, op. 1, spr. 2832, ark. 209–211). Every word spoken during a service or spiritual conversation could become grounds for investigation or persecution.

The monks faced a challenge: remaining faithful to tradition when the authorities classified any manifestation of spiritual freedom as hostile agitation. Under constant surveillance, even ordinary monastic practices—reading spiritual literature, communicating with pilgrims, receiving novices—became risky. The network of agents in the monastery created an atmosphere of suspicion. The brethren could not be sure which inhabitants or close lay people were passing information to the state security services. This undermined the traditional principle of monastic community, where trust and brotherly love were supposed to be the basis of life. The monks could not help but know about the arrests and searches carried out after agents' reports in various parts of the country, both among monks and parish clergy. This created psychological pressure that forced the brethren to live in a state of constant alertness. For many, this became a test of faith—could a monk preserve his calling, knowing that his every step could be subject to surveillance?

Under the conditions of agent control, each monk had to make his own choice. Some chose the path of humility and patience, accepting the situation as a test and continuing their monastic service despite the risks. Others tried to avoid excessive activity not to attract the attention of the state security services. There were also cases of cooperation with the authorities, when individual monks or novices became agents under pressure. This range of reactions reflected not only individual character traits but also the level of spiritual maturity. After all, monastic life in such conditions became a constant choice between fidelity to tradition and the desire to avoid persecution. Another dimension was added to the traditional monastic life of humility, prayer, and obedience: the need to serve under the control and pressure of the Soviet secret services. Monks performed divine services knowing that an agent might be standing nearby; they delivered sermons aware that their words were being recorded. All this created a situation where spiritual feats became feats in the political sense too.

Conclusions. In the mid-1950s, the Soviet authorities viewed Orthodox monasteries as potential centres of ideological danger, so the Hlynska Pustyn found itself at the centre of the KGB's agentural and operational work. The main activities of the special services were documenting the clergy's sermons, monitoring the brethren's contacts with underground church groups, preventing the formation of a network of influence among the laity, and systematically recruiting new informants. The agent network combined spiritual agents from among the brethren and former inhabitants of the monastery with secular agents operating among pilgrims and the local population, ensuring multi-level control over the internal and external life of the monastery. The constant presence of agents, provocations, and compromising measures created an atmosphere of mistrust and psychological pressure, which significantly complicated traditional monastic service and undermined the foundation of community life built on trust and brotherly love. At the same time, the monastery retained its spiritual appeal, remaining a centre of pilgrimage and spiritual guidance, which testifies to the resilience of the Orthodox tradition even in the most unfavourable conditions of a totalitarian state. The experience of the monastic community of the Hlynska Pustyn in the 1950s demonstrates the dual dimension of monastic service: the preservation of spiritual identity and, at the same time, forced existence under the systematic control of the special services, which became a characteristic feature of religious life in the Ukrainian SSR during this period.

Funding. The author did not receive financial support for the research, authorship, and publication of this article.

References:

- Chesnokov A., Chesnokov Z.** (2013). *Podvig svyatoi zhizni: Svyatie startsi Glinskoi pustini. XX vek* [The feat of holy life: Holy elders of the Glinsk hermitage. XX century]. M.: Izd-vo Sretenskogo monastirya. 288 s. [in Russian].
- Danylenko, V. (red).** (2015). *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba: Kolektyvna monohrafiia* [Social Transformations in Ukraine: Late Stalinism and the Khrushchev Era: Collective Monograph]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 698 s. [in Ukrainian].

-
- DASO** – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State archive of the Sumy region].
- HDA SBU** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
- Maslov, I.** (skhiarkhimandrit). (1994). Glinskaya pustyn. Istoriya obiteli i yee dukhovno-prosvetitel'naya deyatel'nost v XVI – XX vekakh [Glinskaya Pustyn. History of the monastery and its spiritual and educational activities in the 16th – 20th centuries. M.: Izdatelskii otel Moskovskogo patriarkhata. 605 s. [in Russian].
- Olitskyi, V.** (2024). Dukhovenstvo Sumskoi yeparkhii v umovakh sotsialnykh transformatsii piznoho stalinizmu [The clergy of the Sumy diocese in the conditions of social transformations of late Stalinism]. *Eminak*. № 4 (48) S. 42–58. [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.33782/eminak2024.4\(48\).750](https://doi.org/10.33782/eminak2024.4(48).750).
- Olitskyi, V.** (2025). Manifestations of the conflict between the monk community of the Hlynska hermitage and the soviet authority at the end of the 1950s – the beginning of the 1960s. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. Issue 34. P. 115–124. [in English]. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.34.324621>.
- Pilneva, G.** (1997). Glinskaya mozaika. Vospominaniya palomnikov o Glinskoi pustini (1942–1961) [Glinsk Mosaic. Pilgrims' Memories of the Glinsk Hermitage (1942–1961)]. M.: Palomnik. 221 s. [in Russian].
- Skakun, R.** (2025). Ahentura NKVS-MDB-KDB u pravoslavnomu yepyskopati Ukrainy (1939–1964): formuvannia, funktsii, modeli povedinky [NKVD-MDB-KGB agency in the Orthodox episcopate of Ukraine (1939–1964): formation, functions, models of behaviour]. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu. 360 s. [in Ukrainian].
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].
- Voinalovych, V.** (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytuttsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichniy dyskurs [Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: political science discourse]. K.: Svitohliad. 741 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 27.08.2025

Formation of personality and determination of life priorities of H. Clinton: strokes to a political portrait

Ihor A. Koliada

Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: kolyada.i.a.1968@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Oleksandr V. Dobrzhanskyi

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3817-188X>

Abstract

The aim of the article is to investigate the factors that influenced the development and formation of Hillary Clinton's personality, which took place in the second half of the 20th century within American society, where patriarchal values prevailed. The scientific novelty lies in the attempt at a comprehensive historical-biographical analysis of Hillary Clinton's formation as a political figure, which remains insufficiently explored in Ukrainian historiography. The article offers the author's perspective on the phenomenon of the Clinton political partnership, defining Hillary Clinton's role not only as the wife of a governor, and later the President of the United States, but as an independent political personality who expanded the boundaries of socially acceptable female participation in the political life of the United States. Conclusions. It has been established that the meeting of Hillary Rodham and Bill Clinton permanently changed the lives of ambitious people and, without exaggeration, exerted a significant influence on the political life of the entire country. In our view, it was in the state of Arkansas that the young couple laid the foundation for their future and began to shape their unprecedented political partnership. It is proven that while B. Clinton was building a political career, H. Clinton became a prominent figure in the legal environment and among socio-political activists of Arkansas, forming a non-traditional image of a politician's wife. It is stated that by the beginning of the 1990s the Clinton couple had gained a national reputation as rising stars of the Democratic Party. In 1992 the Governor of Arkansas B. Clinton made the decision to nominate his candidacy for President of the United States. His election campaign was far from smooth; the question of B. Clinton's moral image was repeatedly raised. Even before his candidacy was officially confirmed, a major scandal occurred, connected with his personal life. Gennifer Flowers, who had lived in Arkansas for a long time, claimed that for twelve years she had intimate relations with Governor B. Clinton. This information could have ended not only his ambition to become President but also caused irreparable damage to his political future. In this context, the participation and role of Hillary Clinton in neutralising this scandal proved decisive. It is traced that during the two presidential terms of B. Clinton (1993–2001) H. Clinton was the first among First Ladies to hold, at the time of moving into the White House, an academic degree (earned through study rather than honorary conferment) and her own professional career, which she was forced to suspend. One of the physical manifestations of H. Clinton's outstanding role as the President's wife was that she moved the Office of the First Lady from the East Wing – where it had traditionally been located – to the West Wing of the White House, where the famous Oval Office of the President of the United States is situated, a precedent-setting move. In the White House H. Clinton assembled her own team of advisers and, according to analysts, was considered the most empowered First Lady in American history. The analysis allows several conclusions to be drawn. First, beginning from her years of schooling, college, university, and subsequent career, H. Clinton developed a set of competencies that characterise her personality – diligence, determination, perseverance, methodical approach, and resilience to political criticism. Second, serving for twelve years as First Lady of Arkansas and for eight years as First Lady of the United States, H. Clinton demonstrated that the ceremonial part of a governor's or president's spouse's work can be combined with a strong role in public policy, and that the influence of the First Lady can be transformed into political capital for one's own career and the promotion of one's own ideas and programmes.

Keywords: H. Clinton, B. Clinton, Arkansas, women's rights movement, First Lady, senator, United States, Democratic Party.

Формування особистості та визначення життєвих пріоритетів Г. Клінтон: штрихи до політичного портрету

Ігор Коляда

Український державний університет імені Михайла Драгоманова
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: kolyada.i.a.1968@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Олександр Добжанський

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3817-188X>

Анотація

Мета статті – дослідити чинники, які вплинули на становлення та формування особистості Гілларі Клінтон, яке відбувалось у другій половині XX століття в американському суспільстві, в якому панували патріархальні цінності. **Наукова новизна** полягає у спробі комплексного історико-біографічного аналізу становлення Гілларі Клінтон як політичної діячки, що досі залишається недостатньо висвітленою в українській історіографії. Стаття пропонує авторський погляд на феномен політичного партнерства подружжя Клінтонів, визначаючи роль Гілларі Клінтон не лише як дружини губернатора, а згодом президента США, а й як самостійної політичної постаті, яка розширила межі суспільно прийнятної участі жінок у політичному житті США. **Висновки.** У процесі дослідження встановлено, що знайомство Гілларі Родем із Біллом Клінтоном стало поворотним моментом не лише в їхньому житті, а й у розвитку американської політики. Після переїзду до Арканзасу, де Білл Клінтон розпочав політичну кар'єру і був обраний губернатором, подружжя заклало основу свого майбутнього політичного партнерства, побудованого на прагматизмі, взаємній підтримці та спільному баченні суспільних змін. Водночас Гілларі Клінтон, поєднуючи професійну діяльність у юридичній фірмі з активною участю у громадських ініціативах, створила нетрадиційний для Південних штатів образ першої леді – освіченої, самостійної та суспільно впливової жінки, яка виходить за межі суто церемоніальної ролі дружини політика. Визначено, що ключовими рисами Гілларі Клінтон, які допомогли утвердженню цього образу, були: працьовитість, цілеспрямованість, наполегливість, стійкість до критики та здатність перетворювати суспільні очікування на політичні можливості. Проаналізовано її роль у подоланні політичних та іміджевих криз під час президентських перегонів 1992 року, а також визначено, що в період президентства Білла Клінтона Гілларі Клінтон перетворила інститут першої леді на інструмент впливу в державній політиці. Її рішення перенести Офіс першої леді у Західне крило Білого дому символізувало безпрецедентне посилення ролі жінки в політичному центрі ухвалення рішень. Діяльність Гілларі Клінтон доводить, що інститут першої леді може бути не лише символічним і церемоніальним, а й політичним інструментом реалізації власних ідей і програм, спрямованих на суспільні зміни.

Ключові слова: Г. Клінтон, Б. Клінтон, Арканзас, рух жінок за права, перша леді, сенатор, США, Демократична партія.

Постановка проблеми. Активне залучення жіноцтва до громадсько-політичного життя при забезпеченні захисту їхніх прав і можливостей є у сучасному світі мірилом демократичного розвитку суспільства. Усвідомлення цієї totoжності відбулось не одразу, йому передувало три хвилі феміністичних рухів, учасниці яких боролись проти дискримінації та гендерної нерівності у суспільну житті. Досягнення цих рухів найкраще можна простежити на прикладі США, де еволюція у сприйнятті місця та ролі жінки у суспільному житті триває вже більше століття. Найбільшим досягненням суфразисток або першої хвилі фемінізму у США стало прийняття у 1920 р. поправки до конституції США, яка надала жінкам права голосу. З того часу американське суспільство розглядало жінку не лише з погляду традиційних соціальних ролей, але й як суб'єкта політики. На сучасному етапі в США успішно продовжується боротьба за рівність можливостей для жінок у політиці, як одна із ключових цілей вже третьої хвилі фемінізму. Дослідження індивідуального досвіду того, як жінки у США, долаючи упередження та гендерні стереотипи, прокладали собі шлях у велику політику, є актуальною темою для вивчення. Політична «одіссея» Гілларі Клінтон – саме такий приклад. Становлення та формування особистості

Г. Клінтон, яке відбувалось у американському суспільстві з його патріархальними цінностями, її шлях від юної амбіційної дівчини до досвідченої першої кандидатки у президенти США від популярної і впливової партії є, на нашу думку, актуальною дослідницькою темою.

Огляд джерел та останніх досліджень. Життя та діяльність Г. Клінтон були і залишаються предметом уваги насамперед ЗМІ та масмедіа, тому значна кількість монографій, присвячених її кар'єрі, була написана журналістами і політичними репортерами. У нашому дослідженні ми послуговувались працями найбільш досвідчених та авторитетних. Серед них, зокрема, К. Бернстайн (Bernstein, 2007), Р. Моппіс (Morris, 1996), Дж. Герт та Дон Ван Натта-молодший (Gerth, Natta, 2007), Д. Редкліфф (Radcliffe, 2018), Е. Чозик (Chozick, 2018) та ін. Ці роботи потребують певного критичного підходу, оскільки, на відміну від науковців, журналісти менше приділяють увагу аналізу та вивченню достовірності джерел і можуть дозволити собі суб'єктивні оціночні судження. Однак на сьогодні в українській американістиці відсутнє ґрунтовне наукове осмислення діяльності Г. Клінтон, така спроба є важливою в контексті аналізу основних етапів біографії американської політичної діячки.

Вартим уваги є науковий доробок американської професорки політології Б. Баррелл, яка чимало своїх праць присвятила ролі жінок у політиці. Для нашого дослідження цінною стала книга Б. Баррелл під назвою «Громадська думка, перша леді та Гілларі Родем Клінтон» (Burgell, 2001). У цій роботі дослідниця використовує дані громадської думки, щоб проаналізувати, як суспільна реакція на Г. Клінтон вплинула на роль першої леді Сполучених Штатів. Використовуючи дані соціологічних опитувань, Б. Баррелл наводить докази того, що Г. Клінтон була електоральним активом для свого чоловіка Б. Клінтона. В одній із своїх статей Б. Баррелл зазначає, що показники прихильності до Г. Клінто, за результатами опитування Gallup, різко розходились по партійних лініях упродовж усього періоду, коли вона була першою леді: від 70 до 90 % демократів зазвичай сприймали її прихильно, у той час як серед республіканців ця цифра коливалась від 20 до 40 % (Burgell, 2007).

Професор історії Університету Макгілла Г. Трой та професорка Ш. Паррі-Джайлз у своїх дослідженнях більш детально акцентують увагу на темі неоднозначного сприйняття Г. Клінтон в американському суспільстві. Зокрема, Г. Трой назвав свою книгу «Поляризована перша леді» (Polarizing First Lady), де розвивав думку про суперечливий образ Г. Клінтон, який вона мала серед американців, аналізуючи його витоки, причини та вплив на подальшу кар'єру (Troy, 2006). Професорка Ш. Паррі-Джайлз у своїй роботі розглядає проблему висвітлення Г. Клінтон у ЗМІ упродовж 1992 р. – 2001 р., і розмірковує про те, як новинні конструкції, що склалися під час перебування Г. Клінтон на посаді першої леді та сенаторки США, вплинули на висвітлення у ЗМІ її кандидатури на пост президента від Демократичної партії у 2008 р. (Parry-Giles, 2014). Американський письменник та лауреат Пуліцерівської премії М. Д'Антоніо у своїй книзі аналізує роки політичної кар'єри Г. Клінтон під кутом цілеспрямованої критики, яка часто набирала форм неправдивих фактів, образ, сексизму та жіноненавистництва, яке переслідувало політиkinю впродовж її активної політичної діяльності. У контексті цього, на думку автора, досягнення Г. Клінтон у політичній сфері були особливо вражаючими з огляду на унікальне протистояння, з яким вона зіткнулася під час своєї тривалої кар'єри (D'Antonio, 2020).

Вагомий внесок у дослідження жінок в американській політиці здійснила Н. Гутголд (Gutgold N., 2009; 2021). Історикиня написала кілька важливих у контексті нашого дослідження книг, серед яких ми б виділили монографію «Майже Пані Президент: чому Гілларі Клінтон «перемогла» у 2008 році». У зазначеній роботі авторка пропонує тезу про те, що поразка у президентській кампанії в 2008 р. принесла Г. Клінтон більше користі, ніж негативу для її подальшої політичної кар'єри. Однією із найважливіших на цей момент робіт про боротьбу Г. Клінтон за права жінок є монографія професорки політології В. Хадсон та спеціалістки з питань міжнародних комунікацій П. Лейдл під назвою «Доктрина Гілларі», де авторки детально описують погляди та конкретні ініціативи Г. Клінтон щодо захисту прав жінок та дівчат у світі (Hudson, Leidl, 2015). У 2016 р. вийшла чудова біографія Г. Клінтон, яку написала відома американська журналістка та письменниця К. Блюменталь (Blumenthal, 2016). На нашу думку, це одна із найбільш ґрунтовних робіт, яка охоплює ключові етапи політичної кар'єри Г. Клінтон з тих, що наразі написано.

Мета статті – дослідити чинники, що вплинули на становлення та формування особистості Гілларі Клінтон, яке відбувалось у другій половині ХХ століття в американському суспільстві, в якому панували патріархальні цінності.

Виклад основного матеріалу.

Молоді роки

Гілларі Родем Клінтон народилася 26 жовтня 1947 р. у великому промисловому місті Чикаго (штат Іллінойс). Вона була старшою з трьох дітей у сім'ї Г'ю та Дороті Родем. Коли Гілларі було чотири роки, то сім'я переїхала зі своєї квартири до будинку у передмісті Чикаго Парк-Рідж. Текстильний бізнес батька забезпечував сім'ї пристойний дохід для комфортних умов життя, як представників заможного середнього класу (Clinton, 2003, S. 16).

У Парк-Рідж Г. Родем закінчила початкову, середню та старшу (high school) школи. Середню освіту вона здобувала спочатку у Emerson Junior High School, а згодом у Maine East High School. «Мій перший рік навчання у школі Maine East був культурним шоком», – написала Клінтон у своїх спогадах. «Бебі-бумери збільшили набір учнів майже до 5000... Я пам'ятаю, як у перший день занять вийшла із класної кімнати і притиснулась до стіни, щоб уникнути натовпу учнів» (Clinton, 2003, S. 17). Це було однією із причин того, чому клас Г. Родем з часом розділили і близько половини учнів, зокрема і вона, переїхали до нової школи Maine South High School (відкрита у 1964 р.) на іншому кінці міста.

За роки навчання Гілларі брала активну участь у шкільному самоврядуванні, проявивши активну громадянську позицію. Юна Гілларі вирізнялася серед однолітків широтою своїх інтересів та захоплень: займалася спортом, грала на фортепіано, була півфіналісткою престижної Національної стипендії за заслуги (National Merit Scholarship), членом Національного товариства пошани (National Honor Society), а в останній рік навчання входила до п'яти відсотків найкращих учнів свого класу. У своїх мемуарах Г. Родем згадує, на нашу думку, показовий епізод зі шкільних років, який ілюструє як амбіції юної, але цілеспрямованої Гілларі, так і проблему гендерних відносин тих років у американському суспільстві. Під час навчання у школі Maine East вона балотувалася на посаду президента шкільного самоврядування. Г. Родем програла, і тоді, зі слів політикині, один із її опонентів-хлопців сказав, що вона була «справді дурна, якщо [вона] думала, що дівчину можна обрати президентом» (Clinton, 2003, S. 24).

Восени 1964 р. Г. Родем також долучилась до організації перших імпровізованих виборів у школі Maine South, очоливши шкільну республіканську фракцію та провівши кампанію від імені кандидата в президенти Б. Голдуотера. Останній здобув перемогу на «шкільних виборах», але на загальнонаціональних поступився кандидату від Демократичної партії Л. Джонсону. У цьому контексті важливою деталлю, на яку б ми хотіли звернути увагу, є те, що, не дивлячись на сучасну асоціацію Гілларі із Демократичною партією, її підтримка республіканців у шкільні роки була результатом швидше партійної приналежності її сім'ї, яка у США часто передається із покоління у покоління, ніж свідомим політичним уподобанням.

Г. Родем стала першим лауреатом премії «Гарний громадянин» школи Maine South від організації «Дочки американської революції» (Daughters of the American Revolution). У статті в Park Ridge Advocate зазначалось, що «красива блондинка» була обрана для цієї нагороди на основі її «громадянських якостей: надійність, служіння, лідерство та патріотизм» (Clinton, Ridge, 2016).

Так, ще у шкільні роки Г. Родем виявила лідерські якості, даючи великі сподівання на майбутню успішну кар'єру громадської активістки.

Важливо підкреслити, що становлення особистості молодшої жінки та формування її прагнень у 1960-х рр. відбувалось в умовах поступових змін в усвідомленні американцями ролі та місця жінки у американській політиці та в інших сферах суспільного життя. Леслі Беннеттс, досвідчена журналістка та письменниця, яка багато років висвітлює проблеми жінок, зазначає, що «епоха Клінтон як молодшої жінки» відображає культуру, яка змінювалася для жіночої статі. «Дивна річ для тих із нас, хто був бебі-бумером, полягає в тому, що ми виростили у старому світі. Ми виростили у світі, де нам говорили запитувати хлопця про його інтереси, і де ми не мали справжніх професійних прагнень, бо єдине, ким могла бути дівчина, – це секретар, медсестра чи вчитель», – каже Беннеттс (CBC News, 2016, July 29). Далі вона підкреслює, що епоха, коли Г. Клінтон досягла повноліття, була «хвилюючим часом, і в повітрі витало послання: ви можете піти і зробити те, чого жінки ніколи раніше не робили». Г. Родем скористалась цим сигналом, і покинувши передмістя Чикаго, вона у 1965 р. вступила до приватного жіночого коледжу в містечку Веллслі, штат Массачусетс.

Навчання Г. Родем у коледжі припало на період серйозної суспільно-політичної турбулентності в американському житті. Рух за громадянські права афроамериканців, суспільний рух за визнання прав жінок (друга хвиля фемінізму), антивоєнні студентські виступи суттєвим чином вплинули на політичні погляди Г. Родем. Зокрема, зазначимо, що у цей час вона змінила партійну приналежність із Республіканської партії на Демократичну, з якою буде пов'язане її подальше життя та політична кар'єра.

Роки навчання Г. Родем у коледжі Веллслі запам'ятались насамперед її промовою 31 травня 1969 р. перед випускниками, яка була надрукована у відомому журналі Life. 21-річна юначка стала першою студенткою, яка виступила із такою промовою. Слова Г. Родем засвідчували, з одного боку, реакцію юної жінки-громадянки на тенденції у американському суспільстві, зокрема право на конструктивний протест, а з іншого – власні прагнення змінювати країну та суспільство. У голосі юної випускниці коледжу звучала впевненість та рішучість, які були характерні багатьом промовцям на численних студентських мітингах, які у цей час проходили по всій країні (Hillary D., 1969).

Навчання в університеті та знайомство з Біллом Клінтоном

Після закінчення коледжу Веллслі у 1969 р. Г. Родем вступила на юридичний факультет Єльського університету. Навчаючись в університеті, Гілларі заприятелювала із Меріан Едельман, відомою юристкою і захисницею прав дітей. Завдяки впливу М. Едельман Г. Родем серйозно зацікавилась питаннями щодо захисту прав дітей, проблемами усиновлення та опіки, які стали невід'ємною складовою її подальшої громадської і політичної кар'єри. У бібліотеці Єльського університету, на другому курсі навчання, Г. Родем познайомилась із своїм однокурсником із Арканзасу, якого звали Білл Клінтон. Ця зустріч двох амбітних молодих людей назавжди змінила їхні життя та згодом, без перебільшення, мала значний вплив на політичне життя усієї країни (Morris, 1996).

У 1973 р. Г. Родем закінчила навчання у Єльському університеті, отримавши ступінь доктора юриспруденції, зайнялася адвокатською практикою. На деякий час життєві шляхи Б. Клінтона та Г. Родем розійшлися: він повернувся до Арканзасу, щоб викладати право, а вона працювала з М. Едельман у Фонді захисту дітей у Кембриджі (штат Массачусетс) (Gerth, Natta, 2007).

У цей період Г. Родем як молода юристка встигла гучно заявити про себе у столиці країни. У 1974 р. вона була членом штабу юристів із розслідування справи про імпічмент президента Річарда Ніксона та консультувала Юридичний комітет Палати представників під час Уотергейтського скандалу. Кульмінацією роботи комітету стала відставка президента Річарда Ніксона у серпні 1974 р. (Bernstein, 2007, S. 94–100). Вона справила позитивне враження на своїх колег у Вашингтоні і після розпуску комітету їй запропонували багато перспективних посад на Східному узбережжі. Але Гілларі Родем, як вона пізніше згадувала, «йшла за покликом свого серця» у Феєтвіль (штат Арканзас), щоб знову бути разом із Біллом Клінтоном. На новому місці Гілларі досить швидко працевлаштувалася, а саме розпочала викладати на юридичному факультеті Університету Арканзасу, як одна з двох викладачок-жінок на той час. На нашу думку, саме у штаті Арканзас молода пара Б. Клінтона Гілларі Родем створила основу для свого майбутнього, почавши творити своє безпрецедентне політичне партнерство.

Одруження з Б. Клінтоном

11 жовтня 1975 р. Гілларі та Білл одружились. Певною мірою показовим моментом є те, що Гілларі не взяла прізвища чоловіка і ще деякий час використовувала своє дівоче Родем – до 1982 р. Сама Г. Родем пояснювала це із кількох причин: вона хотіла розділити професійне життя подружжя, уникнути очевидного конфлікту інтересів, і, як вона тоді сказала подрузі, «це свідчило, що я все ще є сама собою» (Bernstein, 2007, S. 157). Це рішення викликало певне невдоволення як у консервативно налаштованих матерів подружжя, так і в значної частини місцевої громади, яке сповідувало традиційні сімейні (в основі своїй патріархальні) цінності.

У 1976 р. Б. Клінтон був обраний генеральним прокурором Арканзасу і молоде подружжя переїхало до столиці штату Літл-Рок. У Літл-Році Гілларі приєдналася до відомої та впливової юридичної фірми Rose (1976–1992 pp.) і стала першою жінкою-співробітником серед її працівників. У фірмі Г. Родем спеціалізувалася на питаннях про порушення патентних прав та прав інтелектуальної власності, одночасно працюючи на громадських засадах у сфері захисту прав дітей. У 1977 р. вона допомогла заснувати організацію «Захисники прав дітей та сімей Арканзасу» (Gerth, Natta, 2007, S. 57).

У 1978 р. у віці 32 років Б. Клінтон переміг у губернаторській кампанії в Арканзасі та став наймолодшим губернатором країни. Він перебуватиме на посаді губернатора штату Арканзас 6 термінів (1979–1981 pp., 1983–1992 pp.). Г. Родем, яка активно допомагала чоловіку під час передвиборчої кампанії, стала першою леді Арканзасу. Вона продовжувала працювати у юридичній фірмі Rose, в якій згодом стала повноправною партнеркою (Gerth, Natta, 2007, S. 60). Це зробило її першою серед перших леді Арканзасу, яка будувала власну кар'єру, поки її чоловік займав посаду губернатора.

Як уже зазначалось, для жителів здебільшого консервативного штату Арканзасу Г. Родем мала достатньо не загальноприйнятий образ. В одному з інтерв'ю репортер чітко продемонстрував у своєму запитанні до першої леді таке ставлення до неї. Він запитав: «Ви не уродженка Арканзасу, ви здобули освіту в ліберальних східних університетах, вам менше 40 років. У вас нема дітей. Ви не використовуєте ім'я чоловіка. Ви займаєтесь адвокатською діяльністю. Чи турбує вас те, що, можливо, інші люди вважають, що ви не відповідаєте тому образу, який ми створили для дружини губернатора Арканзасу?». 32-річна Гілларі у відповідь зазначила, «що про кожну людину варто говорити і оцінювати за результатами її діяльності». Щодо перелічених критеріїв, вона вказала, що «я цим не переймаюся, і я сподіваюся, що цим не переймається більшість людей. Я думаю, що в якомусь сенсі це своєрідна данина штату, коли того, хто може відповідати або не відповідати іміджу, приймають на його власних умовах» (The Guardian, 2016).

27 лютого 1980 р. у подружжя народилась перша та єдина дитина – Челсі Вікторія Клінтон. У листопаді того ж року на виборах Б. Клінтон програв губернаторську гонку Френку

Уайту. Дехто вважав, що однією із причин поразки Б. Клінтона було несприйняття жителями штату зазначеного нетипового образу першої леді. Подружжя Клінтонів, очевидно, врахувало цей фактор і під час наступної передвиборчої кампанії у 1982 р. Гілларі почала використовувати ім'я «Гілларі Клінтон», щоб заспокоїти виборців Арканзасу, а також взяла відпустку у фірмі Rose, щоб проводити кампанію за свого чоловіка на постійній основі (Bernstein, 2007, S. 166). «Політика в цьому штаті функціонує як сім'я, і стосунки тут важливіші за ідеологію, – зазначив Б. Ледбеттер, громадсько-політичний активіст, – І як тільки люди познайомилися з Гілларі і побачили, що вона вносить деякі зміни у свій образ та свою поведінку, вони її прийняли» (The Washington Post, 1993, January 20). Зрештою, Б. Клінтон вдруге став губернатором і займатиме цю посаду упродовж наступних 10 років.

З 1982 р. по 1992 р. Г. Клінтон продовжувала працювати юристом і громадським активістом, відточуючи свої навички ведення передвиборчої кампанії та допомагаючи Б. Клінтону виграти чотири кампанії переобрання поспіль. Перша леді Арканзасу також працювала над програмами допомоги дітям та знедоленим. У 1983 р. Б. Клінтон призначив Гілларі головою Комітету зі стандартів освіти Арканзасу, покликаною поліпшити систему освіти штату. Це була перша участь Г. Клінтон у гучній урядовій публічній ініціативі. Коли Г. Клінтон представляла рекомендації комісії перед комітетом Палати представників штату, конгресмен Ллойд Джордж іронічно зауважив: «Ну, пане Голово, я думаю, що ми вибрали не того Клінтона». Зростаюча популярність Г. Клінтон, за словами її подруги Дайан Блер, була результатом «тієї відданості, яку вона приділяла шкільній реформі та захисту прав дітей» (The Washington Post, 1993, January 20).

Упродовж 12 років, будучи першою леді штату Арканзасу, Г. Клінтон двічі входила до списку 100 найвпливовіших юристів країни (1988 р., 1991 р.) за версією Національного юридичного журналу і була названа «Жінкою року Арканзасу» у 1983 р. та «Молодою матір'ю року Арканзасу» у 1984 р. (Gutgold, 2009, S. 87–88). Ці та багато інших успіхів Г. Клінтон сформували у жителів штату її образ – активної та дієвої першої леді Арканзасу.

У той час, як Б. Клінтон будував політичну кар'єру, Г. Клінтон стала помітною діячкою у юридичних колах та серед громадсько-політичних активістів штату Арканзас, формуючи новий образ дружини сучасного політика.

Г. Клінтон і Демократична партія

На початок 1990-х рр. подружжя Клінтон здобуло національну репутацію висхідних зірок Демократичної партії. У 1992 р. губернатор Арканзасу Б. Клінтон приймає рішення висунути свою кандидатуру у президенти США. Його передвиборча кампанія проходила непросто, неодноразово порушувалося питання про моральний образ Б. Клінтона. Ще до затвердження кандидатури Б. Клінтона трапився гучний скандал, пов'язаний із його особистим життям. Дженніфер Флауерс, яка тривалий час мешкала в Арканзасі, заявила, що упродовж 12 років мала інтимні стосунки з губернатором Б. Клінтоном. Цей інфопривід міг покласти край не лише його намірам стати президентом, але й загалом мати негативні наслідки для його політичного майбутнього. У цьому контексті участь та роль Гілларі Клінтон у нейтралізації цього скандалу стала вирішальною. Щоб спростувати звинувачення, Клінтони погодилися з'явитися разом у телевізійній програмі новин CBS «60 хвилин» та відповісти на гострі запитання. Хоча Б. Клінтон зізнався, що завдав шкоди своєму шлюбу, він не повідомив ніяких подробиць. Його дружина була більш відвертою і, відповідаючи на питання про ймовірні інтимні стосунки свого чоловіка з жінкою з Арканзасу, заявила, що хоч би що трапилось, це справа Клінтонів, а не питання, яке мають вирішувати виборці. Г. Клінтон також порадила виборцям оцінювати і робити висновки про свого чоловіка за його «списком здобутків» (The New York Times, 1992, January 25).

Під час передвиборчої гонки 1992 р. Б. Клінтон іноді говорив про майбутнє президентство як «twofer» («два за ціною одного»), маючи на увазі, що Гілларі відіграватиме важливу роль у його адміністрації. Через те, що Г. Клінтон мала професійну кар'єру, якій не було рівних серед дружин попередніх кандидатів у президенти. Вона також упродовж років була під пильною увагою громадськості та ЗМІ. Під час однієї з передвиборчих зупинок, відповівши на черговий докір у тому, що вона займалась юридичною діяльністю поки її чоловік був губернатором, Г. Клінтон заявила: «Мабуть, я могла залишитися вдома, пекти печиво та пити чай...але я вирішила продовжити займатись своєю професією, яку я розпочала до того, як мій чоловік розпочав публічне життя» (The New York Times, 1992, March 17). Це імпровізоване зауваження підхоплено пресою та використано її критиками як доказ неповаги до жінок, які постійно займаються домашнім господарством, що, звісно, було нісенітницею.

Зрештою, всі ці епізоди не вплинули суттєвим чином на перебіг виборів. Передвиборча платформа Клінтона-Гора користувалась широкою підтримкою численного середнього класу. Вона була зосереджена на таких важливих для пересічного американця питаннях як: покращення доступу до іпотечних кредитів, покращення освіти та реформування американської

системи охорони здоров'я. Довіряючи «списку здобутків» подружжя Клінтонів, американські виборці обрали Б. Клінтона 42-м президентом США, а Г. Клінтон стала першою леді країни.

Перша леді США

За два президентських терміни Б. Клінтона (1993–2001 рр.) Гілларі була першою серед перших леді, яка мала на момент переїзду до Білого дому науковий ступінь (отриманий за результатами навчання, а не символічно присвоєний) та власну професійну кар'єру, яку їй довелося припинити. Одним із яскравих свідчень важливої ролі Г. Клінтон як дружини президента було те, що вона перенесла Офіс першої леді зі Східного крила, де традиційно розміщуються офіси першої леді, у Західне крило Білого дому, де розташований знаменитий Овальний кабінет президента США, що стало на той безпрецедентним кроком. У Білому домі Г. Клінтон збрала свою команду радників та, за оцінками аналітиків, вважалася найбільш наділеною повноваженнями дружиною президента в американській історії (The Washington Post, 1993, January 20).

Після свого обрання президент Б. Клінтон негайно розпочав реалізацію своєї передвиборчої ініціативи щодо реформування системи охорони здоров'я. Вже у січні 1993 р. створено Робочу групу з розробки реформи системи охорони здоров'я. Адміністрація президента розробляла комплексний план забезпечення загального медичного страхування для всіх громадян США і пропонувала, щоб частину витрат взяли на себе роботодавці та виробники медичних товарів. Очолила цю групу та загалом керівництво запланованої реформи перша леді США (Clinton Digital Library). Плани реформи та саме призначення Г. Клінтон зустріли потужну протидію з боку республіканців, представників медичної індустрії та зі сторони тих, хто вважав неприпустимим, щоб перша леді відігравала значну роль у питаннях державної політики. Передвиборча обіцянка Б. Клінтона «два за ціною одного» спонукала опонентів глузливо називати Клінтонів «співпрезидентами» (co-presidents) або іноді використовувати арканзаський ярлик «Біларі» (The New York Times, 1993, January 20).

Перша леді зіткнулася з різкою критикою, коли виключила участь у засіданні робочої групи представників громадськості, обмеживши її роботу виключно урядовими чиновниками. Лікарі та інші працівники медичної сфери апелювали тим, що вона не є «урядовим чиновником чи посадовою особою», і якщо вона могла брати участь у цих важливих дебатах, то й вони також. Однак згодом федеральний апеляційний суд підтримав позицію першої леді, ухваливши що дружини президентів мають давню «традицію державної служби» та виступають «як радники та особисті представники своїх чоловіків» (а не просто як приватні особи). Хоча це рішення не допомогло у просуванні ініціативи Клінтонів, але воно стало одним із заходів щодо кодифікації статусу першої леді (Gallup, 2014). Не зумівши зібрати достатню підтримку для голосування ні в Палаті представників, ні в Сенаті (хоча демократи контролювали обидві палати), рекомендації робочої групи зрештою було відхилено, а сама Г. Клінтон змушена подати у відставку з цієї посади. Пізніше Г. Клінтон визнала у своїх мемуарах, що її політична недосвідченість частково сприяла поразці цієї ініціативи (Clinton, 2003, S. 326).

За час двох президентських каденцій свого чоловіка Г. Клінтон відвідала 79 країн, побивши рекорд Пет Ніксон за кількістю подорожей та ставши найбільш подорожуючою першою леді в історії США (The New York Times, 2007, December 26). Світову популярність Г. Клінтон принесла її знаменита промова про права жінок, яку вона виголосила 05 вересня 1995 р. у Пекіні на «Четвертій всесвітній конференції зі становища жінок». Перша леді США рішуче виступила проти практики жорстокого поводження з жінками у всьому світі та в самій КНР. У ході виступу вона проголосила слова, які стали символом для багатьох борців за права жінок у всьому світі: «права людини – це права жінок, а права жінок – це права людини». На думку дослідниць В. Хадсон та П. Лейдл, ця промова стала поворотним моментом і відправним пунктом у формуванні «Доктрини Гілларі» (Hudson, Leidl, 2015, S. 7–9).

У середині другого президентського терміну Б. Клінтона розгорнувся скандал, пов'язаний зі стосунками президента зі стажеркою Білого дому Монікою Левінські. У своїх мемуарах перша леді визнала, що це був «найбільш спустошливий, шокуючий та болючий досвід» у її житті (Clinton, 2003, S. 466). Але, як відомо, вона, як справжня американська дружина, в черговий раз стала на захист свого чоловіка, пояснюючи напади на президента «змовою правих» (Троу, 2006, S. 183). Під час скандалу, упродовж якого Б. Клінтон спочатку заперечував, а потім зізнався, що мав інтимні стосунки із М. Левінські, а також під час всього процесу імпичменту, Г. Клінтон була поруч зі своїм чоловіком. Якщо політична кар'єра Б. Клінтона добігала до свого завершення, то політична кар'єра Г. Клінтон у системі вищого державного управління США лише розпочиналася.

До кінця процесу про імпичмент президенту Б. Клінтону Гілларі визначилась зі своєю подальшою політичною кар'єрою. У 1999 р. вона висунула свою кандидатуру на місце у Сенаті США від штату Нью-Йорк. 05 січня 2000 р., щоб відповідати вимогам штату про проживання, Г. Клінтон переїхала з Вашингтона до будинку, який вона та президент придбали у Чаппакуа, штат Нью-Йорк. Після важкої кампанії, 07 листопада 2000 р. вона перемогла республіканця Ріка

Лацію зі значним відривом і стала першою серед перших леді в історії США, яка здобула виборну посаду. Паралельно із виборами у Конгрес проходили також президентські вибори, на яких чинний віцепрезидент А. Гор поступився республіканському кандидату Дж. Бушу-молодшому.

Висновки. Аналіз життєвого шляху, професійної кар'єри та політичної діяльності Гілларі Клінтон дає підстави стверджувати, що процес її становлення відбувався в умовах значних соціальних і гендерних обмежень, характерних для американського суспільства другої половини XX століття. Саме ці обставини сприяли формуванню її ключових особистісних рис – працьовитості, цілеспрямованості, наполегливості, методичності та стійкості до політичної критики, які визначили стиль подальшої діяльності.

Дослідження показало, що знайомство та подальше партнерство з Біллом Клінтоном стало не лише визначальним етапом її життя, а й важливою складовою американської політичної історії. У штаті Арканзас зародився унікальний політичний тандем, в якому Гілларі Клінтон, попри традиційні очікування щодо ролі дружини політика, сформувала власний вплив і професійну репутацію фахівчині у сфері права, освіти та громадської діяльності.

Як перша леді Арканзасу, а згодом перша леді США, Гілларі Клінтон довела, що церемоніальні функції цієї посади можна поєднувати з активною участю у державній політиці. Її ініціативи у сфері освіти, охорони здоров'я та прав жінок засвідчили прагнення перетворити традиційну роль першої леді на інструмент суспільних змін. Перенесення Офісу першої леді у Західне крило Білого дому стало символічним вираженням її прагнення бути не лише спостерігачкою, а й учасницею процесу ухвалення політичних рішень.

Отже, досвід Гілларі Клінтон доводить, що інститут першої леді може виконувати не лише представницьку, а й політичну функцію. Її приклад демонструє, як особисті якості, професійна компетентність і політична активність здатні змінювати суспільні уявлення про роль жінки у владі та перетворювати громадський авторитет на реальний політичний капітал, який став підґрунтям її подальшої кар'єри як сенаторки та кандидатки у президенти США.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Bernstein, C. (2007). *A woman in charge: The life of Hillary Rodham Clinton*. Alfred A. Knopf.
- Blumenthal, K. (2016). *Hillary Rodham Clinton: A woman living history*. Feiwei and Friends.
- Burrell, B. (2000). Hillary Rodham Clinton as first lady: The people's perspective. *The Social Science Journal*, 37 (4), 529–546.
- Burrell, B. (2001). *Public opinion, the first ladyship, and Hillary Rodham Clinton*. Routledge.
- CBC News. (2016, July 29). "She had a strong drive": How high school made Hillary Clinton a presidential contender. <https://www.cbc.ca/news/world/hillary-clinton-high-school-1.3694319>.
- Chicago Tribune. (2016, November 8). Hillary Clinton and Park Ridge. <https://www.chicagotribune.com/suburbs/park-ridge/ct-prh-hillary-clinton-hometown-facts-tl-1110-20161108-story.html>.
- Chozick, A. (2018). *Chasing Hillary: Ten years, two presidential campaigns, and one intact glass ceiling*. Harper Collins Publishers.
- Clinton, H. (2003). *Living history*. Simon & Schuster.
- Clinton Digital Library. (n.d.). Health care reform initiative. <https://clinton.presidentiallibraries.us/collections/show/87>.
- D'Antonio, M. (2020). *The hunting of Hillary: The forty-year campaign to destroy Hillary Clinton*. Thomas Dunne Books.
- Gallup. (n.d.). Most admired man and woman. <https://news.gallup.com/poll/1678/most-admired-man-woman.aspx>.
- Gerth, J., & Van Natta, D. (2007). *Her way: The hopes and ambitions of Hillary Rodham Clinton*. Little, Brown and Company.
- Guardian. (2016, September 15). "You don't fit the image": Hillary Clinton's decades-long push against a sexist press. <https://www.theguardian.com/us-news/2016/sep/15/hillary-clinton-press-sexism-media-interviews>.
- Gutgold, N. (2009). *Almost Madam President: Why Hillary Clinton "won" in 2008*. Lexington Books.
- Gutgold, N. (2021). *Electing Madam Vice President: When women run women win*. Lexington Books.
- Hudson, V., Leidl, P. (2015). *The Hillary Doctrine: Sex & American foreign policy*. Columbia University Press.
- Morris, R. (1996). *Partners in power: The Clintons and their America*. Henry Holt and Company.
- New York Times. (1992, January 25). Clintons to rebut rumors on "60 Minutes". <https://www.nytimes.com/1992/01/25/us/the-1992-campaign-clintons-to-rebut-rumors-on-60-minutes.html>.

- New York Times.** (1992, March 17). *Hillary Clinton defends her conduct in law firm.* <https://www.nytimes.com/1992/03/17/us/the-1992-campaign-hillary-clinton-defends-her-conduct-in-law-firm.html>.
- New York Times.** (1993, January 20). *The first couple: A union of mind and ambition.* <https://www.nytimes.com/1993/01/20/us/the-inauguration-the-first-couple-a-union-of-mind-and-ambition.html>.
- New York Times.** (2007, December 26). *The resume factor: Those 8 years as first lady.* <https://www.nytimes.com/2007/12/26/us/politics/26clinton.html>.
- Parry-Giles, S.** (2014). *Hillary Clinton in the news: Gender and authenticity in American politics.* University of Illinois Press.
- Radcliffe, D.** (1993). *Hillary Rodham Clinton: A first lady for our time.* Warner Books.
- Troy, G.** (2006). *Hillary Rodham Clinton: Polarizing first lady.* University Press of Kansas.
- Washington Post.** (1993, January 20). *Now, "a different kind of first lady".* <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1993/01/20/now-a-different-kind-of-first-lady/d59b5710-7211-4033-add2-299b8119f702/>.
- Wellesley College.** (1969). *Hillary D. Rodham's 1969 student commencement speech.* <https://www.wellesley.edu/events/commencement/archives/1969commencement/studentspeech>.

References:

- Bernstein, C.** (2007). *A Woman in Charge: The Life of Hillary Rodham Clinton.* New York: Alfred A. Knopf, 628 [in English].
- Blumenthal, K.** (2016). *Hillary Rodham Clinton: A Woman Living History.* New York: Feiwel and Friends, 433 [in English].
- Burrell, B.** (2001). *Public opinion, the first ladyship, and Hillary Rodham Clinton.* New York: Routledge, 2001. 171 [in English].
- Burrell, B.** (2000). Hillary Rodham Clinton as first lady: the people's perspective. *The Social Science Journal.* № 37 (4), 529–546 [in English].
- CBC News.** (2016, July 29). *"She had a strong drive": How high school made Hillary Clinton a presidential contender.* <https://www.cbc.ca/news/world/hillary-clinton-high-school-1.3694319> [in English].
- Chicago Tribune.** (2016, November 8). *Hillary Clinton and Park Ridge.* <https://www.chicagotribune.com/suburbs/park-ridge/ct-prh-hillary-clinton-hometown-facts-tl-1110-20161108-story.html> [in English].
- Clinton, H.** (2003). *Living History.* New York: Simon & Schuster, 576 [in English].
- Clinton, H.** (2017). *What Happened.* New York: Simon & Schuster, 512 [in English].
- Chozick, A.** (2018). *Chasing Hillary: ten years, two presidential campaigns, and one intact glass ceiling.* New York: Harper Collins Publishers, 382 [in English].
- D'Antonio, M.** (2020). *The hunting of Hillary: the forty-year campaign to destroy Hillary Clinton.* New York: Thomas Dunne Books, 352 [in English].
- Gerth, J., Natta, D. V.** (2007). *Her Way: The Hopes and Ambitions of Hillary Rodham Clinton.* Little Brown and Company, 438 [in English].
- Gutgold, N.** (2009). *Almost Madam President: Why Hillary Clinton «Won» in 2008.* Lanham, Maryland: Lexington Books, 119 [in English].
- Gutgold, N.** (2021). *Electing Madam Vice President: When Women Run Women Win.* Lanham, Maryland: Lexington Books, 160 [in English].
- Gallup.** (n.d.). *Most admired man and woman.* <https://news.gallup.com/poll/1678/most-admired-man-woman.aspx> [in English].
- The Guardian.** (2016, September 15). *"You don't fit the image": Hillary Clinton's decades-long push against a sexist press.* <https://www.theguardian.com/us-news/2016/sep/15/hillary-clinton-press-sexism-media-interviews> [in English].
- Hudson, V. & Leidl P.** (2015). *The Hillary Doctrine: Sex & American Foreign Policy.* New York: Columbia University Press, 430 [in English].
- Morris, R.** (1996). *Partners in Power: The Clintons and Their America.* New York: Henry Holt And Company, 526 [in English].
- The New York Times.** (1992, January 25). *Clinton to rebut rumors on "60 Minutes."* <https://www.nytimes.com/1992/01/25/us/the-1992-campaign-clintons-to-rebut-rumors-on-60-minutes.html> [in English].
- The New York Times.** (1992, March 17). *Hillary Clinton defends her conduct in law firm.* <https://www.nytimes.com/1992/03/17/us/the-1992-campaign-hillary-clinton-defends-her-conduct-in-law-firm.html> [in English].

-
- The New York Times.** (1993, January 20). *The first couple: A union of mind and ambition.* <https://www.nytimes.com/1993/01/20/us/the-inauguration-the-first-couple-a-union-of-mind-and-ambition.html> [in English].
- The New York Times.** (2007, December 26). *The resume factor: Those 8 years as first lady.* <https://www.nytimes.com/2007/12/26/us/politics/26clinton.html> [in English].
- Parry-Giles, Sh.** (2014). *Hillary Clinton in the News: Gender and Authenticity in American Politics.* Champaign: University of Illinois Press, 258 [in English].
- Radcliffe, D.** (1993). *Hillary Rodham Clinton: A First Lady for Our Time.* New York: Warner Books, 270 [in English].
- Troy, G.** (2006). *Hillary Rodham Clinton: Polarizing First Lady.* Lawrence, Kansas: University Press of Kansas, 263 [in English].
- The Washington Post.** (1993, January 20). *Now, "a different kind of first lady."* <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1993/01/20/now-a-different-kind-of-first-lady/d59b5710-7211-4033-add2-299b8119f702/> [in English].
- Wellesley College.** (1969). *Hillary D. Rodham's 1969 student commencement speech.* <https://www.wellesley.edu/events/commencement/archives/1969commencement/studentspeech> [in English].

Надійшла до редакції / Received: 14.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 23.09.2025

“Where is the police?”: large and small escapes of employees of the internal affairs organizations of the Ukrainian SSR in 1985–1991

Olena V. Stiazhkina

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: styazhkinaolena@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

Scopus Author ID: 59310387200

ResearcherID Web of Science: P-6983-2019

Abstract

*The attempts to reform society from above, which the USSR leadership implemented, changed the place, role, and status of MVD employees in society. These were unplanned and unexpected changes that led to negative consequences for the security situation in the country. **The purpose of this article** is to analyze the social, political, and behavioral practices of ordinary police officers in the Ukrainian SSR in 1985–1991 and to study the changes in their motives and life scenarios during the rapid decline of the communist Soviet system. **The methodological basis** of the analysis is the concept of agency, applied through the analysis of archival sources, newspaper publications, and ego documents, which allow us to see police officers as subjects of political and social processes. **Scientific novelty.** The activities of the employees of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR are examined as an important factor in the collapse of the communist system. **Conclusions.** Police officers were involved in numerous practices that did not lead to raising their authority in society. Despite the truly heroic deeds of a whole cohort of police officers of the USSR Ministry of Internal Affairs, the reputation of the agency and ordinary police officers only tended to become more negative. On the other hand, the conditions for police officers' work got worse every year, and their workload got heavier. Trying to solve their financial and reputation problems, officers used different, sometimes totally opposite practices. Some of them continued to act according to the “old rules,” in which the police acted not as a law enforcement service, but as a purely repressive organization. Others demanded change and were ready to initiate it themselves: they created trade unions, left the Communist Party, and called for the depoliticization of the police. More and more police officers quit their jobs and looked for other, higher-paying work. Some of them, using their old corrupt connections, created or moved to work for cooperatives, some created or moved to work for private security firms, and a certain group strengthened organized criminal groups with their knowledge and experience. The collapse of the police as a repressive and law enforcement institution led to a steady increase in all types of crime and a feeling of complete insecurity among citizens.*

Keywords: perestroika, perebudova, Ukrainian SSR, police officers, Ministry of Internal Affairs, organized criminal groups

«А де міліція?»: великі та маленькі втечі співробітників органів внутрішніх справ УРСР у 1985–1991 рр.

Олена Стяжкіна

Інститут історії України НАН України

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: styazhkinaolena@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

Scopus Author ID: 59310387200

Web of Science ResearcherID: P-6983-2019

Анотація.

*Спроби реформувати суспільство згори, до яких вдалося керівництво СРСР, змінили місце, роль та статус співробітників МВС. Це були незаплановані та неочікувані зміни, які призвели до негативних наслідків щодо безпекової ситуації в країні. **Мета статті:** аналіз соціальних, політичних, поведінкових практик правоохоронців УРСР у 1985–1991 рр. та дослідження змін їх мотивів та життєвих сценаріїв у процесі швидкого занепаду комуністичної радянської системи. **Методологічною основою** аналізу є концепція дієздатності, застосована через аналіз архівних джерел, газетних публікацій та еґо-документів, які дозволяють побачити міліціонерів як суб'єктів політичних та соціальних*

процесів. **Наукова новизна.** Діяльність співробітників МВС УРСР розглянуто як важливий фактор занепаду комуністичної системи. **Висновки.** Співробітники органів внутрішніх справ виявилися залученими у численну кількість практик, які не сприяли піднесенню їх авторитету у суспільстві. Попри дійсно героїчні вчинки цілої когорти співробітників МВС УРСР репутація відомства та міліціонерів набувала лише негативних рис. З другого боку, матеріальне забезпечення діяльності міліції з кожним роком ставало все гіршим, а навантаження – все більшим. Намагаючись вирішити свої матеріальні та репутаційні проблеми, її співробітники вдавалися до різних, іноді геть різноспрямованих практик. Одні з них продовжували діяти відповідно до «старих правил», в яких міліція поставала не як правоохоронний, а як суто репресивний орган. Інші ж вимагали змін та були готові самі їх ініціювати: створювали профспілки, виходили з комуністичної партії, закликали до департизації правоохоронних органів тощо. Дедалі більше співробітники органів внутрішніх справ припиняли службу та шукали собі іншої – високооплачуваної діяльності. Частина з них, користуючись старими корупційними зв'язками, створювала або переходила на роботу до кооперативів, частина – до приватних охоронних фірм, певна група посилювала своїми знаннями та досвідом організовані злочинні угруповання. Розпад міліції як репресивної та правоохоронної інституції призводив до невпинного зростання всіх видів злочинності та відчуття повної незахищеності громадян.

Ключові слова: перебудова, Українська РСР, міліція, міліціонери, Міністерство/органи внутрішніх справ, організовані злочинні угруповання.

Постановка проблеми. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х мешканці українських міст чи не щодня писали колективні листи до різних державних та партійних органів з приводу погіршення безпекової ситуації на вулицях та громадських місцях: «кожного дня у будь-який час доби у нас стаються масові вбивства, бійки, зґвалтування, пограбування (ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 32, спр. 2616., арк.195); «посилилися злочини проти особи, страждають від цього дорослі, а особливо діти. Фактично ми живемо як у війну. Тоді ми боялися фашистів, тепер боїмося своїх» (ГДА СБУ. Ф. 33, оп. 6, спр. 6, арк. 288).

Подібні історії про напружену ситуацію на вулицях українських міст публікували й у пресі. Окрім опису жахів, що творяться вдень та вночі, схожими в цих зверненнях до місцевої, республіканської та кремлівської влади були питання: «Чому ніхто не дає відсіч бандитам?», «Хто несе відповідальність за розгул злочинності?», «А де міліція? Куди дивляться співробітники правоохоронних органів». Відповіді на ці питання, не отримані громадянами наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., є важливими й дотепер. Й саме вони сформували основні проблеми цього дослідження.

Мета і завдання. У фокусі уваги – аналіз соціальних, політичних, поведінкових практик правоохоронців УРСР у 1985–1991 рр. Завданнями роботи є відповіді на питання: чи вписувалися та як вписувалися кар'єрні та прагматичні мотиви міліціонерів у логіку реформ, ринкових змін та національного відродження; ким правоохоронці намагалися бути та на кого перетворилися, коли уся система ідеологічних, політичних та соціальних гарантій знищувалася безповоротно.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історія міліції як інституту та міліціонерів як дієвців цього інституту є темою, включеною в різномірне проблемне коло, в якому окремим сегментом є процеси формування міліції у радянські часи й у період незалежності (Міхєєва, 2011; Кравченко, 1999; Смирнов, 2002); роль міліції у запровадженні репресивних радянських практик, боротьба із кримінальною злочинністю на різних етапах (Алтуєв, 2003; Мельник, 2017); зміни у законодавчому забезпеченні реформ органів внутрішніх справ (Перепелиця, 2009; Мельник, 2018) тощо. Певною мірою, можна констатувати, що історія міліції в українській історіографії залишається прерогативою фахівців із юриспруденції, історики ж торкаються цієї проблеми на значній хронологічній відстані.

Остання глава радянської історії вивчається побіжно – як короткий перехід до формування органів внутрішніх справ незалежної України. Проблеми, з якими зіткнулися правоохоронці у 1985–1991 рр., висвітлено у роботах Євгена Зозулі (Зозуля, 2010), Дмитра Виговського (Виговський, 2006), Павла Мельника (Мельник, 2019).

Історіографічний парадокс у вивченні проблем, пов'язаних із соціальною історією правоохоронних органів останніх радянських десятиліть, полягає у тому, що вчені більшою мірою віддали належне злочинності, її типам та проявам, кількісним змінам, а також різноманітним наказам та постановам, які були покликані змінити на краще ситуацію із матеріальним, кадровим, технологічним забезпеченням органів МВС, однак майже ніяк не проаналізували, власне, діяльність правоохоронців, їхні робочі проблеми, можливості кар'єрного зростання, стосунки із населенням.

Основний масив документальних джерел у цій роботі складається з фондів ГДА СБУ, а також фондів ЦДАВОВУ України та ЦДАГО України.

На жаль, Галузевий державний архів МВС України й дотепер залишається не дружнім щодо істориків: архів не відкриває свої фонди для дослідників, посиляючись на воєнний стан та надмірну завантаженість поточними справами. Тому вагому частину джерел сформовано за рахунок відомчої преси – газети «Советский милиционер»/ «Радянський міліціонер» 1985–1991 рр., а також інших газет та журналів, які містили матеріали на відповідну тематику.

Важливим джерелом є також документи офіційних органів влади, спрямовані на зміни ситуації, яка формувалася у суспільстві та загрозувала його безпеці.

Виклад основного матеріалу.

Перший удар перебудови

Співробітники правоохоронних органів виявилися одними з провідних виконавців першої горбачовської реформи – боротьби із п'янством. Указ від 16 травня 1985 року, покликаний зменшити вживання алкоголю вдома та на робочих місцях, вимагав вжиття найсуворіших заходів щодо його порушників. Заради втілення антиалкогольної кампанії змінено міру покарання за самогоноваріння та його збут. Якщо у попередні роки такі дії (у перший раз) вважались адміністративним правопорушенням, то з 1985 року вони тягнули за собою кримінальну відповідальність.

Вже наприкінці 1985 року МВС УРСР звітувало, що кількість засуджених за самогоноваріння зросла більше ніж у шість разів: якщо у 1984 році засуджено 2491 особу, то в 1985 – 16500 (Михайленко, 2000, с. 223). У 1987 році згідно з повідомленнями МВС УРСР виявлено 131,7 тис. осіб, які займалися самогоноварінням (Михайленко, 2000, с. 250). Й оці «виявлено», а не «заарештовано» засвідчувало як зниження інтересу до кампанії, так і збільшення корупційного ринку, де особа – за доброю волею та хабарем – могла бути «попереджена», однак не притягнута до відповідальності. Офіційна статистика 1987–1988 років непрямо фіксувала факт, що простір корупції ставав дедалі більшим. З «виявлених» у 1987 році заарештовано 26,2 тис. осіб (Михайленко, 2000, с. 456), за березень 1988 «було виявлено 18 тис. випадків варіння самогону, з метою збуту – 732, заарештовано – 833» (Михайленко, 2000, с. 252). Наявність «мети збуту» треба було доводити, а можна було – запліщувати на це очі та вважати, що самогон готується тільки для власного вжитку.

Варто зазначити, що міліціонери часом лише імітували боротьбу із самогоноварінням та вживанням алкоголю у громадських місцях. Олена Микитюк (1968 р.н.) із села Ясеново 2, Любашівського району, Одеської області, пригадує, «як міліція перевіряла людей у яких мало бути весілля чи не гонять самогон. А потім всім селом гуляли на весіллі і міліція теж, і пили той самогон, розлитий по пляшках від казньонки, або в чайнички для заварки чаю» (Лука, 2021).

Якщо у боротьбі із п'янством правоохоронці могли почувати себе впевнено, оскільки «ворог» був знайомий (часто – персонально), то удар, завданий аварією на Чорнобильській АЕС всьому українському суспільству загалом та правоохоронцям зокрема, поставив міліцію перед необхідністю боротися із реально смертельною небезпекою. На правоохоронні органи поклали завдання, охорони громадського порядку в радіусі 30 кілометрів від ЧАЕС.

Дослідники констатують, що саме «співробітники МВС (для яких було менше можливостей ефективно впливати на рівні опромінення) та професійні атомники (співробітники АЕС, робітники УБ-605)» отримали найбільші дози опромінення у перші дні ліквідації аварії (Возіанов, 2007, с. 57). За даними тодішнього першого заступника міністра МВС УРСР Василя Дурдинця, усього у процесі ліквідації аварії та її наслідків взяли участь близько 33 тисяч правоохоронців, з них 185 тис. взято на облік як тих, хто мав променеву хворобу (Дурдинець, 1990, с. 15).

Порівнюючи з участю у ліквідації наслідків аварії, діяльність щодо боротьби із пиятикою на робочому місці та самогоноварінням виглядала жалюгідно. До того ж сама аварія породила безліч чуток та рекомендацій щодо профілактики променевої хвороби, серед яких й такі, що наполягали на тому, що червоне вино сприяє відновленню клітин крові. Загальна напруга, важка робота з ліквідації аварії, страх перед радіологічним зараженням потребували розради. Часом співробітники міліції, що виходили із Чорнобильської зони, влаштовували скандали через заборону продажу горілки, як це було, наприклад, у Іванківському районі, де голова облвиконкому Фурсов заборонив продаж спиртного, а біля бази райспоживспілки організував пост міліції. Тож виходило, що одні міліціонери – ліквідатори, билися із іншими – охоронцями магазинів та баз (Чорнобильське дос'є КГБ, 2019, с. 46).

Те, як була організована робота з ліквідації аварії, як оформлювалися відрядження співробітників правоохоронних органів з областей України, як, власне, обиралися ті, кого відряджали, і ті, кого не долучали до небезпечних робіт, обурювало самих правоохоронців. Одним із найбільш жакливих випадків була ситуація, коли працівників МВС із променевою хворобою після виписки з лікарні доправляли на роботу у «зону», а потім знову шпиталізували з

тим самим діагнозом та ще більшою дозою опромінення (Чорнобильське дос'є КГБ, 2019, с. 100).

Аварія на ЧАЕС спричинила розвиток екологічних рухів в Україні: найбільш поширеною формою колективної соціальної дії стали масові мітинги та демонстрації протесту. Примітно, що у ЦК КПУ була можливість спробувати очолити та привласнити ці рухи. На початку квітня 1987 року на ім'я Володимира Щербицького прийшов лист від вчительки, біженки з Прип'яті. «Доля розкидала нас різними куточками нашої країни, але ми всі живемо однією думкою: зібратися 26 квітня на Хрещатику... Лунає думка, що нам, прип'ятчанам та чорнобильцям не дозволять зустріч, оскільки це буде виглядати демонстрацією. Так, це буде демонстрацією. Демонстрацією протесту проти ядерного озброєння, демонстрацією боротьби за мир, демонстрацією вдячності нашому народу, уряду за турботу про нас» (ЦДАГОУ. ф. 1, оп. 41, спр. 1067, арк. 214). Замість пристати на пропозицію, очільники країни вирішили провести з вчителькою «виховну бесіду», у ході якої їй «було роз'яснено, що проведення зустрічі недоцільно, оскільки може бути використане буржуазною пропагандою» (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 41, спр. 1067, арк. 216).

Зрештою, люди обійшлися без дозволу партійних органів. З першого, проведеного у листопаді 1988 року, Київського мітингу, що зібрав 20 тис. осіб, екологічна «хода» розійшлася іншими містами України. На мітингах ніхто не дякував уряду, навпаки, обговорювалися питання щодо винуватців трагедії (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 41, спр. 1067, арк. 86), передусім посадовців, проблеми небезпеки щодо використання атомних електростанцій в інших регіонах країни – на Хмельниччині, Житомирщині, Рівненщині, Чернігівщині, в містах енергетиків (ГДА СБУ. ф. 16, оп. 1, спр. 1284, арк. 179–181). Співробітники органів МВС завжди були присутніми на цих заходах, оскільки відповідали за безпеку на вулицях міст. Риторичне питання: чи погоджувалися правоохоронці, яких відряджали на ліквідацію аварії та охорону 30-км зони, із тим, що чули на мітингах? На чиєму боці вони були як співробітники органів внутрішніх справ – визначалося Статутом їхньої служби. Але на чиєму боці вони були як люди, які ховали своїх друзів, «випалених» променевою хворобою за лічені дні?

«Мітинговий травматизм»

Мітинги щодо Чорнобильських роковин були не поодинокими виявами нових суспільних тенденцій. Акції протестів, пікети, збори громад, страйки, демонстрації – все це ставало важливими формами соціальної активності українців, проявом відродження національних інтересів та соціальних прав (Даниленко, 2018, с. 97).

Співробітники правоохоронних органів завжди були частиною масових зібрань. Щоправда, частиною, яка знаходилася по «той бік барикад». На сили МВС УРСР та його обласних управлінь покладалися задачі контролю порядку на таких заходах і чим далі, тим частіше недопущення та/або розгону акцій, затримання його лідерів. Кількість правоохоронців, яких задіяно для «профілактики» зібрань громадян або недопущення їх масштабного розгортання, як правило, була чималою. Так, аби запобігти масовій акції кирили в Сімферополі 14 лютого 1988 року і звести її до короткого мітингу з мінімальною кількістю учасників, УМВС у Кримській області задіяло 3163 співробітників та 1340 міліціонерів, та 900 дружинників у самому місті Сімферополі. Особовий склад приведено у підвищену готовність, посилено охорону будівель радянських та партійних органів, в аеропорту, на залізниці, автовокзалах та автотрасах виставлено додаткові наряди міліції та пости ДАІ, «у ході роз'яснювальної роботи, на шляху слідування до Сімферополя, 745 татар відмовилися від участі у мітингу та повернулися до місця проживання» (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 25, спр. 3368, арк. 11–13). За відомостями МВС, мітинг відбувся: він тривав тридцять хвилин, участь у ньому взяли двісті осіб. Навряд чи це був найефективніший та найгідніший спосіб використання правоохоронців.

Варто зазначити, що гарантування безпеки на громадських вуличних зібраннях (санкціонованих, а особливо несанкціонованих) – принципово новий досвід для правоохоронців. Ані керівництво МВС, ані партійне керівництво не мало чітких уявлень щодо того, як діяти в умовах зіткнень учасників мітингів та міліції. До того ж активність та подекуди агресивність (у тому числі, й спровокована діями міліції) мітингарів, їхня готовність до бійок була неочікуваною для керівників країни. Вони сподівались на те, що страх перед радянськими правоохоронцями, страх, плеканий усі роки радянської влади, буде головним запобіжником вуличних протистоянь. Однак чим більше правоохоронці тиснули на активістів (затримували, відкривали кримінальні провадження тощо), тим більшим та жорсткішим ставала відповідь останніх. З іншого боку, правоохоронці тиснули на активістів не з власної волі. Це партапарат намагався використовувати міліцію задля призупинення процесу розгортання антикомуністичних настроїв. Олександра Чура детально аналізує, як Львівський обком партії скеровував обласну міліцію на все більш жорсткі методи щодо протистояння громадській активності у 1989 році (Чура, 2013, с. 35–39). Зрештою, це призвело до побиття людей 01 жовтня 1989 року.

У Львові ці події увійшли в історію під назвою «кривава неділя» та стали причиною страйку, мета якого полягала у покаранні ініціаторів масових побоїщ (Чура, 2013, с. 37). Представники міліції зі свого боку описували ці події як масовий напад хуліганів на міліціонерів. Примітною є незабута риторика та «важлива» у контексті безперервної «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» деталізація історій про побиття одного з міліціонерів: «хлопець 18-ти років з близької відстані метнув у мене, як спис, уламок древка від жовто-блакитного прапора, але солдатська шинель врятувала» (Якименко, 1989, с. 7). Ця згадка «солдатської шинелі» була не випадковою, адже міліції у Львові в ці дні демонстранти знову та знову нагадували, що вони тут – окупанти. Й саме з цим словом та вигуками «Ганьба!» штурмувалося приміщення обласного УВС (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 187).

Причинами мітингового травматизму, що зріс із збільшенням кількості протестів, правоохоронці називали радикалізм та екстремізм учасників, учасники – агресивність та правовий нігілізм міліції.

Аналізовані матеріали засвідчують, що центральною проблемою наростання насильницьких дій на вулиці була позиція партійного керівництва СРСР та партійного керівництва республіки, яке йшло в авангарді цієї політики. Непослідовність процесів, названих перебудовою, та нездатність вирішувати проблеми – політичні, соціальні, національні, безпекові, що дуже швидко збільшувалися, викликали обурення майже всіх верств населення. Це обурення спрямовувалося проти партійних та радянських структур, саме на їхню адресу висловлювалися всі претензії демонстрантів (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 110). Однак часто-густо місцеві чиновники не дозволяли проводити мітинги біля будівель міському або обкому КПРС, на центральних площах, оздоблених партійним символом – пам'ятником Леніну. Вибір саме таких знакових або центральних місць мовою радянської бюрократії пояснювався «бажанням мітингарів звернути увагу громадськості до безпідставно висунутих вимог» (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 108). Причинами заборони проведення вуличних зібрань ставали різноманітні бюрократичні прискіпування «не вказані цілі», «надані недостовірні відомості про уповноважених осіб», «не пояснені форми проведення мітингів» тощо (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 108). Усього в 1989 році відбулося 575 таких заходів, кількість учасників – 613 тис. осіб (Дурдинець, 1990, с. 2). За перших чотири місяці 1990 року відповідно – 413 та 305 тис. осіб (Дурдинець, 1990, с. 2).

Окрім зростання громадської активності на практиці, ці цифри означали, що заборонені або «загнані» у незручні та віддалені від центру міста демонстранти намагалися «несанкціоновано» дістатися до радянських можновладців, а міліція отримувала наказ не допустити цього. Неможливість мирно розв'язати це завдання призводила до затримань демонстрантів, часто – із перевищенням повноважень та застосуванням грубої сили, та відповіді на неї з боку мітингарів. Побиття громадян на багатолюдних зібраннях в умовах гласності ставали не тільки чутками, які розповсюджувалися людьми, а й інформацією, яка раз у раз потрапляла в пресу та вимагала реакції правоохоронних та/або партійних органів. Так, 23 серпня 1989 року після несанкціонованого мітингу на Співочому полі в Тернополі, що був присвячений засудженню пакту Молотова-Ріббентропа, до обласної газети «Вільна Україна» звернулася Оксана Назарко зі скаргою на співробітників міліції, які так сильно побили її матір, що ту поклали до відділення нейрохірургії першої міської лікарні. Крім названої жінки, до лікарні доставлено ще 15 травмованих правоохоронцями осіб. Редакція газети запевнила читачів, що такого не було. Мовляв, лікарня спростувала наявність побитих та наголосила, що всі хворі, зокрема й мати Оксани Назарко, привезені із виключно побутовими травмами (Ковальчук, 1989, с. 3).

Бути чи не бути «буфером»

Дедалі більше правоохоронці ставали буфером між владою та народом, отримуючи всю злість та агресію від збуджених несправедливістю демонстрантів. Заслони міліції ненавмисне та часто незаслужено перебирали на себе функцію каналізації соціальної напруги. І це було очевидно й самим міліціонерам.

У лютому 1989 року капітан міліції, дільничний уповноважений Залізничного району м. Сімферополь Володимир Губенко написав до «Комсомольської правди» статтю «Честь мундира». Він зазначив, що співробітники правоохоронних органів все частіше залучаються місцевою владою до виконання функцій, не заснованих на законі. Обговорюючи статтю, численна кількість співробітників УВС Кримського облвиконкому підтримали думку колеги, заявивши, що «міліція стає буфером, котрим місцева влада хоче відгородитися від народу», «співробітники міліції виступають в якості роботів, що виконують волю чиновників-бюрократів», «ми більше стали займатися розгоном мітингів, ніж своєю безпосередньою роботою», «радянські та партійні органи не можуть нічого протиставити народу, окрім нарядів міліції», «накази влади про розгін мітингів протиставляють органи правопорядку народу». «Хочеться служити закону, а не окремими керівникам», – підсумував один із колег Губенка (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 6, арк. 9–10). Примітно, що оприлюднені у пресі погляди капітана міліції з

Сімферополя схвалили в УВС Київської області та в інших регіонах країни. Автор отримав не менше ніж 100 листів підтримки такої позиції.

Частина співробітників правоохоронних органів, згідно з інформацією КДБ УРСР, «підпадала під вплив націоналістів та неформалів», тому хтось відмовлявся від членства у КПРС, хтось добровільно інформував організаторів мітингів про плани обласних управлінь МВС, хтось брався за охорону мітингів від радянської міліції та організовував службу безпеки обласних відділень Української Гельсінської спілки, хтось гучно проголошував, що «не бажає захищати владу, оскільки не вірить їй, тим більше, що влада перетворила міліцію на апарат травлі, політичну поліцію» (ГДА СБУ ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 31). Такі настрої були притаманні правоохоронцям зі всіх регіонів УРСР. Полтавські міліціонери обговорювали питання про те, що «партія себе зжила», житомирські «закликали розігнати обкоми», волинські міркували над тим, що мітингарям треба штурмувати не МВС, а «обкоми та ЦК, оскільки все походить звідти» (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 33–34). За інформацією КДБ УРСР, «серед найбільш політизованих співробітників міліції Ворошиловградського, Донецького, Дніпропетровського, Київського, Кримського, Львівського, Одеського та ін. УВС облвиконкомів виникали ідеї створення власних неформальних об'єднань, які б протистояли керівництву та партапаратам» (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 4).

Критичним викликом для «чистоти рядів» українського радянського МВС став прецедент із спробою створення осередку Народного Руху у Шевченківському райвідділі внутрішніх справ Києва у 1989 році. Ще більшим ударом стало висунання його організатора – інспектора дізнання Дмитра Поїзда – у кандидати в народні депутати СРСР. Відомча газета МВС УРСР «Советский милиционер» назвала Дмитра Поїзда «людиною непевних політичних поглядів, передвиборча платформа якого носила демагогічний характер з багатьох питань» (Политико-моральное состояние личного состава, 1989, с. 3). «За законами, які діяли у 1989 році, – пригадував Дмитро Поїзд, – громадська організація чи підприємство, що висували кандидата в депутати, мали право до моменту голосування відкликати свого кандидата...Моє керівництво, за день до виборів, провело збори і оголосило мені про відкликання. Однак колеги – 400 простих офіцерів і сержантів – мене одноголосно підтримали» (Постаті, 2008). Вибори Дмитро Поїзд програв. Його звільнили з роботи за статтею службової невідповідності, але насправді – за нечувану вільність та за ту масштабну підтримку, яку виявили його колеги-правоохоронці.

Якщо у 1989 році дискусії про деполітизацію та департизацію міліції були тенденцією, яка лише намічалася, то у 1990 році вони набули ознак практичних дій. Не очікуючи розпоряджень згори, співробітники органів внутрішніх справ почали ініціативно виходити з лав КПРС або заявляти про призупинення членства на період служби. На 01 жовтня 1990 року з лав КПРС вийшли 76 правоохоронців у Львівській області, 18 співробітників Жидачівського РВВС заявили про призупинення членства та наголосили, що будуть виплачувати партійні внески на користь постраждалих від аварії на ЧАЕС. В УВС Донецького облвиконкому 8 співробітників не тільки вийшли з лав КПРС, а й відкрито висловили незгоду з її політикою, три правоохоронці увійшли до складу «неформальних об'єднань» й були звільнені за це з органів внутрішніх справ (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 78).

19 жовтня 1990 року співробітники загону особливого призначення УВС м. Києва звернулися до ЦК КПУ, Верховної Ради УРСР, УВС м. Києва та в редакцію газети «Вечірній Київ» з відкритим листом, в якому повідомляли, що дійшли висновку про те, що «органи внутрішніх справ мають бути законодавчо звільнені від впливів та амбіцій будь-яких політичних партій», а отже «рішенням партійних зборів призупиняють своє членство в КПРС до законодавчого врегулювання даного питання по суті». Лист завершувався фразою: «Залишаємося вірними Закону, народу та Присязі» (ЦДАГОУ Ф. 1, оп. 32, спр. 2818, арк. 186–187).

Попри ясну та чесну позицію, висловлену міліціонерами, саме ця фраза підкреслювала їхню розгубленість. Вірність Закону у широкому сенсі означала також й вірність законам у вузькому сенсі, зокрема, й «Закону про міліцію» від 1973 року, який зовсім не відповідав задачам поточного моменту. Вірність народу, написаному з малої букви, означала нез'ясованість реального адресата лояльності. Який саме народ – радянський, радянський український чи власне український – вони мали на увазі. Те саме із Присягою, що її було складено державі СРСР, яка на момент ухвалення Закону про державний суверенітет України, вже мала суттєві червоточини у фундаменті.

Ми не маємо загальних цифр, які б зафіксували динаміку політичних поглядів правоохоронців та кількісні показники «відмови» бути буфером між народом та владою. Проаналізовані документи дозволяють небезпідставно припустити, що явище «самодепартизації» не було широко розповсюдженим.

Більшість міліціонерів продовжувала виконувати вказівки щодо «контролю безпеки» на мітингах, продовжувала брати участь у побиттях та провокаціях. У березні 1990 року міністр

внутрішніх справ УРСР І. Гладуш повідомляв ЦК КПУ про необхідність покращання матеріально-технічної бази органів внутрішніх справ. У доповідній записці, крім іншого, була розрахована кількість броньованих жилетів, щитів, шоломів та гумових палок, яка б мала додати ефективності роботі міліціонерів на вуличних акціях. На озброєнні радянської міліції ці засоби з'явилися на початку 1960-х років, а з 1970-х вони отримали назву «спеціальні засоби». Правила їхнього застосування встановлювалися не законами, а «закритими» нормативними актами. У липні 1989 року таким актом стала «Інструкція про порядок застосування органами внутрішніх справ та внутрішніми військами спеціальних засобів», ухвалена наказом МВС СРСР № 127. Документ став відповіддю на виклики епохи. Виклики, з якими несилловими методами радянське керівництво впоратися не могло. Уперше в історії міліції в Інструкції надано класифікацію спеціальним засобам (засоби індивідуального захисту, засоби активної оборони, засоби забезпечення спеціальних операцій). Власне, ця класифікація говорила про те, наскільки далеко готувалися йти співробітники правоохоронних органів при розгоні демонстрацій.

Таблиця 1

Про потребу у засобах «індивідуального захисту» та коефіцієнт «гумових палок» по областях УРСР (березень 1990) (ЦДАГОУ Ф. 1, оп. 32, спр. 2871, арк. 131)

Назва	Броньовані жилети	Щити «Вітраж»	Гумові палки ПР-73	Шоломи сталеві армійські	Кількість населення	Коефіцієнт гумової палки на 100 тис. осіб
Вінницька	154	629	575	154	1932,6	29,8
Волинська	220	276	236	220	1 061,2	22,2
Ворошиловградська	679	815	883	679	2 862,7	30,8
Дніпропетровська	912	1449	1425	912	3 881,2	36,7
Донецька	1084	2230	1934	1084	5 332,4	36,3
Житомирська	357	410	288	357	1 545,4	18,6
Закарпатська	240	144	194	240	1 252,3	15,5
Запорізька	486	726	510	486	2 081,8	24,5
Івано-Франківська	303	322	290	303	1 423,5	20,4
Київська	549	242	712	549	1 936,7	36,8
Київ	724	1481	3925	724	2 602,8	150,8
Кіровоградська	276	290	306	276	1 239,4	24,7
Кримська	552	1035	597	552	2458,6	24,3
Львівська	526	406	792	526	2 747,7	28,8
Миколаївська	339	457	539	339	1 330,6	40,5
Одеська	611	876	788	611	2 642,6	29,8
Полтавська	478	489	501	478	1 754,2	28,6
Рівненська	236	286	316	236	1 169,7	27,0
Сумська	315	357	67	315	1 432,7	4,7
Тернопільська	187	210	249	187	1 168,9	21,3
Харківська	601	1240	1202	601	3 197,2	37,6
Херсонська	344	363	360	344	1 240,0	29,0
Хмельницька	288	315	356	288	1 527,1	23,3
Черкаська	319	346	336	319	1 531,5	21,9
Чернігівська	348	366	298	348	1 415,9	21,0
Чернівецька	272	240	221	272	938,0	23,6
РАЗОМ	11400	16000	17900	11400	51 706,7	34,6

Цифри, наведені у цьому розрахунку, вказують, що попри всі вагання та внутрішні зміни, які переживала декотра частина співробітників правоохоронних органів, більшість із них була готова або була змушена різними обставинами обстоювати інтереси комуністичної влади, зокрема, й у силовий спосіб. Запит на шоломи, щити та гумові палки був практичним втіленням бачення очільників МВС подальшого розвитку подій. Вони справедливо прогнозували, що суспільна активність не піде на спад, а, навпаки, буде збільшуватися. Тож завданням міліції за таких умов мала б стати більш жорстка реакція, оздоблена відповідними засобами «впливу на маси». Виділення «засобів індивідуального захисту» розраховувалося з огляду на кількість населення областей, кількість наявних, раніше закуплених, засобів та потенційної активності людей. Якщо середній коефіцієнт «гумової палки» по республіці дорівнював 34,6, то «київський»

.....
сягав 150 на 100 тис. населення. Це означало, що національна революція наростала і мала б наростати саме в столиці. Власне кажучи, до її приборкання готувалися сили органів внутрішніх справ.

Рутинні практики

Перші кампанії горбачовських реформ не мали на меті перегляд соціальної ролі правоохоронної системи. До того ж усталені практики приписок, тиску на арештованих, тяганини, хабарництва залишилися базовими, оскільки вони були вписаними у загальну систему існування режиму. Спроби викриття найбільш гучних справ щодо міліціонерів не призводили до покращання ситуації, залишаючи після себе чергові хвилі зневаги та невдоволення в бік співробітників правоохоронних органів. У червні 1988 року в газеті «Правда» надруковано матеріал «Бубновий сищик» (Одинец, 1988, с. 3).

Журналісти розповіли історію про злочинця, який «подібно дикий орді Батия вихором пронісся Україною, напав на сотні міст та сіл, грабував, ґвалтував, давив перехожих на «Запорожцях» та «Москвичах», підстерігав інкасаторів, потрошив сейфи, затівав п'яні бійки, вкрав із сараю сільського кооператора дві автомобільні покришки, зняв з составу, що йшов на повній швидкості, три ящики тушонки з яловичини, а потім знову убивав, грабував все, що попаде під руку: зубну пасту, цигарки, килими, галантерею...» (Одинец, 1988, с. 3). Цю правду, згодом з'ясувалося, що цей злочинець в Україні ніколи не був, водити машину не вмів, а всі злочини, якщо співставити дати, здійснив тоді, коли вже перебував за ґратами. У ході перевірки, яку здійснила прокуратура Кіровоградської області, виявлено, що низка співробітників правоохоронних органів Вінницької, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської Київської, Полтавської та Харківської областей «стали на шлях фальсифікації, вступили у змову з особливо небезпечним рецидивістом, засудженим до 15 років позбавлення волі, який відбував покарання у Вінницькій області». Правоохоронці домовилися із ним щодо зізнання про здійснення 268 злочинів, до яких він не мав жодного стосунку (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 25, спр. 3361, арк. 41). За зізнання правоохоронці постачали до камери харчі, спиртні напої, наркотики, дозволяли телефонні розмови тощо. У цих фальсифікаціях брали участь не менше ніж 100 співробітників міліції. Колегія МВС розцінила ці дії як політично шкідливі. Але заходи щодо покарання учасників засвідчували геть інше. Сувору догану отримали голови УМВС Кіровоградської та Вінницької областей, догану – перший заступник Головного управління виправно-трудових установ та начальник управління карного розшуку МВС УРСР, суворо вказано двом заступникам міністра МВС. А власне, з органів внутрішніх справ звільнено 7 (!) осіб, ще 11 усунено з посад, які вони обіймали на момент фальшування статистики розкритих/нерозкритих справ. Кримінальні ж справи заведено тільки проти 4 осіб. (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 25, спр. 3361, арк. 41).

Аналізуючи ситуацію у Кіровоградській області в 1988 році, заступник прокурора області Б. Ю. Смирнов зазначив, що ситуація після гучного скандалу аж ніяк не покращилася. Навпаки, кількість прихованих співробітниками міліції злочинів зросла в чотири рази. На практиці це «приховування» мало ознаки знущання з потерпілих. Пограбовану на пляжі громадянку, правоохоронці одного з районних відділів примусили написати заяву про те, що вона забула коштовності на березі річки, побиту та пограбовану вночі іншу громадянку змусили написати, що вона сама добровільно віддала свої цінності грабіжнику (Смирнов, 1989, с. 3).

Варто зазначити, що така зухвала «сліпота» міліціонерів була не тільки особистою вадою співробітників правоохоронних органів. Значною мірою така поведінка була пов'язана із тим, що зростання кількості зафіксованих злочинів сприймалися керівництвом місцевих та центральних органів МВС як недоліки у роботі правоохоронців, тобто відповідальність за ріст злочинності покладено на оперативних робітників, слідчих, дільничних (Работать в духе демократизации и гласности, 1989, с. 2). Намагаючись «виконати план з розкриття злочинів», співробітники міліції йшли двома шляхами: або не фіксували заяви, або підвищували відсоток розкриття всіма можливими й не завжди законними способами (Житник, 2021, с. 52). Приховування реальної статистики мало не тільки пропагандистські задачі, цей процес також створював ілюзію керованості системи, при чому не тільки системи МВС, а й радянської системи як такої.

Співробітники правоохоронних органів продовжували «славні» традиції своїх попередників щодо застосування тортур, вибивання зізнань та свідчень, залякувань та шантажу як злочинців, так і потерпілих. До прокуратури, до ЦК КПУ раз у раз надходили скарги, які описували знущання у слідчих ізоляторах: «мого заарештованого хворого сина використовували як собаку, пускали на слід, роздягали, били його фізично та морально та зі сміхом кричали: «Ішчі!» (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 41, спр. 1968, арк. 53). Часом історії про кричущі випадки свавілля, що призводили до вбивства невинних людей, виринали у пресі. До того ж навіть у такій, що взагалі не мала жодного стосунку до кримінальних новин. У журналі «Перець» розміщено статтю про вбивство, яке вчинили патрульні міліціонери щодо перехожого, який напідпитку діставався дому.

У бійці людині зламали хребта та ударом ноги розірвали печінку. У тій самій статті йшлося й про інші неприпустимі випадки, наприклад, про доведення до самогубства двома працівниками Московського РВВС студентки Київського університету (Леліков, 1990, с. 5–7).

Опитування мешканців Києва щодо діяльності правоохоронців, проведене у 1990 році, засвідчувало, що відомості про те, як себе поведуть міліціонери, не були ані для кого секретом Полішинеля. Серед неприпустимих недоліків кияни визначали низький рівень культури працівників міліції (51,2%), зневажливе ставлення до громадян та їх законних інтересів (51%), невисокий професіоналізм (49,5%), погане оснащення технічними засобами (40,1%), зволікання при розгляді повідомлень громадян (32,7%), грубощі та побиття (26,7%). Разом із киянами опитано й київських правоохоронців, вони відповідали на ті самі питання. Отже, з'ясувалося, що самі правоохоронці вважали недоліком своєї роботи грубощі та побиття у п'ять разів рідше ніж мешканці столиці (5,8%) і в чотири рази менше (13,8%) ніж кияни, вважали за недолік зневажливе ставлення до громадян (Ковалкін, 1990, с. 9). Грубість та зневага були стилем, який плекався довгі роки та виплекався у якщо не нормативну, то цілком прийнятну поведінку. Цей стиль правоохоронці сповідували не тільки стосовно громадян, а й стосовно власних колег, а особливо – підлеглих.

Радянська система охорони правопорядку, як і в попередні роки, працювала, зважаючи на принцип нерівності громадян перед законом, хоча декларативно сповідувала протилежний принцип. Однак на практиці практично недоторканими для заведення на них кримінальних справ залишилися представники партійної та радянської еліти, колеги з правоохоронних органів, суддівського корпусу, органів прокуратури. Водночас тінь «елітарної недоторканості» падала й на членів їхніх родин та обслуговуючий персонал. У 1989 році співробітники державтоінспекції Волинської області затримали у нетверезому стані водія прокуратури Луцького району, але обласна прокуратура порушила справу проти даішників, а не проти порушника. Ті самі правоохоронці місяцем пізніше затримали у нетверезому водія обкому компартії України. Однак по його заяві справу знову порушено проти співробітників ДАІ. У результаті обидві справи припинено за відсутністю складу злочину, але символічний урок про існування касти недоторканих працівники ДАІ отримали не тільки в теорії, й на практиці (Мякота, 1990, с. 12).

Варто зазначити, що віра у можливість змін часом спонукала працівників правоохоронних органів до дій – скарг, відкритих листів щодо негараздів в управліннях та підрозділах, щодо «кумівства» та «монархічного стилю керівництва». У 1987 році розлогу інформацію стосовно участі керівників відділів боротьби з розкраданням державної власності у Донецькій, Чернігівській, Рівненській, Закарпатській областях надіслано українськими правоохоронцями на ім'я секретаря ЦК КПРС Єгора Лігачова. Йшлося про масштабні махінації із рибою та ікрою, шкіряними виробами та хутром, валютою. «Порахуйте, скільки співробітників по лінії ОБХСС (рос.) Української республіки», – писали скарги, – «за цей час було притягнуто до кримінальної відповідальності за отримання хабарів та скільки було звільнено за зловживання по службі та моральне розкладання. Майже ніскільки! Чому?» (ЦДАГО України. ф. 1, оп. 41, спр. 1074, арк. 20).

Не давали бажаних для правоохоронців результатів й «нові методи роботи», як-от анонімне анкетування співробітників щодо оцінки стилю та методів роботи їхніх безпосередніх керівників. У 1988 році у Ворошиловградській області проведено опитування співробітників районних УВС. Опитані висловили своє незадоволення щодо грубощів, хамства, формального ставлення до роботи цілої низки управлінців, зокрема, керівників високого рангу, наприклад, керівників районних, міських УВС. Так, через тиск суспільної думки з роботи звільнено лише командира однієї з пожежних частин. Решта посадовців, «незважаючи на настільки негативні оцінки, завірили, що вже зробили правильні висновки та докладуть всіх зусиль з покращання ситуації», тож керівництво УВС обласного Ворошиловградської області обмежалося лише «попередженнями та доганами», й керівники залишилися при своїх посадах (Ветров, 1989, с. 5). Цей імітаційний характер реформ не проходив повз увагу співробітників. Так, навесні 1989 року політвідділ УВС Києва провів анкетування комуністів карного розшуку, з якого випливало, що лише кожний п'ятий із 153 опитаних побачив перебудовні тенденції у роботі, лише кожний десятий позитивно оцінив авангардну роль комуністів (Политико-моральное состояние личного состава, 1989, с. 3).

Проблеми та варіанти їх вирішення

Окрім інституційних проблем, таких самих, якими були пронизані всі радянські державні установи (кумівство, корупція, імітація реформ, приписки, нехтування законом), відомство та правоохоронці потерпали від численної кількості інших проблем, як специфічних, так і таких, що через «перебудову» поставали перед ними, як перед пересічними громадянами країни.

Варто зазначити, що побудова ієрархії проблем залежала від завдань інституцій та/або спільнот, які останні бачили пріоритетними. Так, з погляду МВС України, найбільшими були проблема кадрів та питання щодо матеріального забезпечення діяльності МВС та його обласних управлінь. Згідно з довідкою, підготовленою МВС УРСР для ЦК КПУ у березні

1990 року, у республіці не вистачало 12,5 тисяч правоохоронців, а саме: 1,7 тисяч співробітників кримінального розшуку, 2,6 тисяч слідчих, 1,6 співробітників БХСС, 5,6 тис. патрульно-постової служби, 600 державтоінспекторів, 400 слідчих-криміналістів. Критичною була нестача транспортних засобів (потреба – 2,2 тисяч машин), апаратури (1,2 тис. одиниць), вимірювачів швидкості, захисних щитів, шоломів, касок тощо. Кожний четвертий міськвідділ міліції знаходився у непридатних або аварійних приміщеннях, 28 тисяч сімей співробітників МВС УРСР стояли в черзі на житло (ЦДАГО України ф. 1, оп. 32, спр. 2871, арк. 126–127).

З погляду республіканського КДБ найважливішими були проблеми, пов'язані з дискредитацією правоохоронців у суспільній свідомості та у змінах свідомості самих правоохоронців. Найбільші хвилювання у КДБ викликала «ідеологічна обробка співробітників МВС з боку неформальних об'єднань, що стоять на платформі національного сепаратизму» (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 30). Через цю «обробку», як повідомляли секретні співробітники КДБ, багато хто з міліціонерів «відмовлялися захищати владу, оскільки не довіряли їй та не хотіли перетворюватися на політичну поліцію» (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 9, арк. 31). Агенти з управління КДБ УРСР втручалися у спроби співробітників міліції створювати власні неформальні об'єднання. За задумом ці об'єднання були схожі на профспілки, які мали б відстоювати матеріальні та етичні проблеми міліціонерів. Через дії досвідчених агентів у 1990 такі об'єднання або не були створені (як-от «Рада дільничних» у Жовтневому районі м. Ворошиловграда ін.), або були створені та невдовзі розпущені як неконституційні та нестатутні (наприклад, «Комітет сержантського самоуправління у м. Одеса та ін.» (Стяжкіна, 2024, с. 203).

З погляду пересічних громадян, найгострішою проблемою ставало зростання злочинності. Під загрозою опинилася й персональна, й майнова безпека людей: збільшилася кількість тяжких злочинів, таких як навмисні вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, грабунки, розбої, зокрема, з проникненням у житло громадян (Преступность и правонарушения, 1992, с. 19, 49, 53, 59, 63, 69, 73, 85). Згідно з опитуванням, проведеним у Києві восени 1989 року, найбільшу тривогу громадян викликало не тільки поширення злочинності, а й охоплення нею все ширших верств населення та її проникнення у керівні правоохоронні органи (55%), другим найбільш серйозним занепокоєнням була названа неспроможність правоохоронних органів подолати злочинність (53,4%), третій страх був пов'язаний із посиленням організованої злочинності та мафії (47,5%). До того ж опитані громадяни вважали, що темпи зростання злочинності лише підвищуватимуться (45,5%), а однією з причин (поруч із загальним погіршенням стану економіки та тотальним дефіцитом) подальшого зростання вказано низьку ефективність діяльності правоохоронних органів (39,2%) (Ковалкін, 1990, с. 9).

Правоохоронці натомість бачили корені проблем, що наростали, у двох вимірах: прагматичному та символічному. Відповівши на питання щодо причин плинності кадрів, 81,6% опитаних у 1990 році київських міліціонерів назвали невідповідність розміру зарплати умовам праці, 56,6% – ненормованість робочого дня, відсутніх вихідних та вільного часу, 44,9% – надмірне фізичне та психічне навантаження (Ковалкін, 1990, с. 9). На невисоку зарплату скаржилися й правоохоронці з інших міст та областей. Дописуючи до редакції відомчої газети щодо необхідності покращення матеріального становища міліціонерів шляхом дозволу останнім працювати у кооперативах, міліціонер із Запоріжжя акцентував увагу на тому, що правоохоронці отримують 150–180 руб. на місяць, коли середня платня робітника у місті – 300–320 (Фурсов, 1989, с. 4–5). Обурення викликав і той факт, що партійці-комуністи, яких міліціонерам випало захищати від розгніваних мітингарів, отримували в рази більшу зарплатню, ніж правоохоронці: перші секретарі обкомів – 750–850 руб., міськкомів – 500–600 руб. (Яка зарплата у працівників парторганів, 1990, с. 6). Наприклад, деякі міліціонери пропонували створити для захисту власних прав страйкоми (Ленінський район, м. Донецьк), інші – як-от старший оперуповноважений відділу кримінального розшуку Пролетарського РВВС Кудрявцев, пропонували звернутися до суду з вимогою грошової компенсації за постійну роботу в святкові та вихідні дні (ГДА СБУ ф. 33, оп. 3, спр. 9, арк. 35).

Згідно з опитуванням, проведеним серед працівників харківської міліції, майже тридцять відсотків з них були готові звільнитися, не замислюючись, якщо їм деінде запропонують більшу оплату праці (Колесниченко, 1990, с. 3). Зрештою, саме це правоохоронці й робили: плинність кадрів була високою, а рівень досвідченості неухильно падав. У 1989 році 38% співробітників кримінального розшуку, відділів боротьби з розкраданням соціалістичної власності та слідчих мали стаж роботи менше трьох років (ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 1271, арк. 123).

Правоохоронці також скаржилися на падіння престижу професії, на неповагу до міліції з боку громадян. Викривальні матеріали щодо діяльності міліції, які друкувалися у пресі, з одного боку, та персональний досвід спілкування з робітниками ДАІ або дільничними – з іншого, сприяв тому, що ця неповага стала демонструватися відкрито. «Практично кожний з нас може згадати зі своєї служби випадок, коли випало зіткнутися з відкритими образами правоохоронця» (Письмо

слухателів учебного центра УВД Николаевского облисполкома, 1989, с. 4), – скаржилися дописувачі газети «Радянський міліціонер». Відсутність поваги до міліції підтверджували й пересічні мешканці. «Не секрет, – писали до газети студентки Київського інституту театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого, – що лише при слові «мент» у багатьох, якщо не у більшості наших однолітків, на вустах з'являється зневажлива посмішка» (Стопіна, 1990, с. 3). Але не тільки посмішка. На міліціонерів стали нападати не тільки на мітингах, а й просто на вулицях у момент здійснення ними обов'язків (перевірка документів, зауваження щодо негідної поведінки, спроби припинити вуличну торгівлю). У 1987 році скоєно та задокументовано 42 таких напади, у 1988 р. – 54, за півроку 1989 р. – 40 (Учиться работать в новых условиях, 1989, с. 1).

Обстоюючи своє місце в системі нової соціальної ієрархії, міліціонери відмовлялися називатися «слугами народу»: «Час нарешті покінчити з галими формулюваннями, що робітники міліції – це слуги народу, оскільки до категорії народу входять і чесні люди, і несосвітні правопорушники. І нам не личить бути слугою якогось там дармоїда» (Шумкин, 1989, с. 8). Правоохоронці ображалися й на новий образ міліціонерів, які стали транслюватися мовою сучасного кіно: «У корні неправильно відображена діяльність міліції, якій відведено роль «ваньки-встаньки», унтер-пришибеєва. Безвольним, таким, що втратив віру у себе й в людей виглядає образ хранителя правопорядку» (Тихенький, 1989, с. 13). Зрештою, як констатували самі правоохоронці, «багато хто йде з міліції не тому, що важка робота, а здебільшого зневірившись, що колись міліція буде виконувати свої прямі обов'язки і нарешті перестане бути брудною мітлою, якою вимітають нечистоти в суспільстві» (Мякота, 1990, с. 12).

«Куди дивиться міліція»

Критична ситуація зі станом та настроями міліціонерів потребувала системних рішень: закону, який би чітко визначав функції міліції та їх повноваження, зокрема, й щодо масових зібрань громадян. На порядку денному стояло й питання щодо департизації міліції. Особливо гострою та такою, що не вирішувалася, залишалася проблема матеріального забезпечення міліціонерів.

Певні спроби інституційного вирішення проблеми мали місце, однак не знайшли й не могли знайти підтримки щодо їх впровадження з боку Москви. Так, у липні 1990 року на сесіях Львівської та Тернопільської міських рад ухвалено рішення про створення муніципальної міліції, яка мала б підпорядковуватися тільки президії міськради. Саме цей орган брав на себе зобов'язання щодо підбору кадрів, навчання, озброєння та матеріального забезпечення правоохоронців. Вчені-юристи Львівського державного університету взялися до розробки Положення щодо муніципальної міліції, форми одягу (без погонів, але з національною символікою) та порядку роботи (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2818, арк. 100).

Доповідаючи про цю ініціативу в ЦК КПУ, міністр МВС І. Гладуш зазначав, що «створення на місцях паралельних правоохоронних структур породжує непевність особового складу у своєму службовому становищі й спричиняє плінність кадрів». До того ж зауважував, що рішення міських рад суперечать Положенню про радянську міліцію від 08 червня 1973 (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2818, арк. 101). У серпні 1990 МВС УРСР внесло пропозицію до Верховної Ради доручити Львівській та Тернопільській обласним радам народних депутатів скасувати незаконні рішення міських рад. ЦК КПУ погодилося з цією пропозицією, додавши, що до остаточного вирішення питання не варто «підключати засоби масової інформації» (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2818, арк. 105).

Однак створення «паралельних» охоронних структур дедалі ставало тенденцією. У декотрих містах та регіонах партійним та комсомольським структурам вдавалося очолити цей процес. Так, в Донецьку при Ленінському районному комітеті комсомолу створено госпрозрахункову групу «Щит», яка замість неефективних «народних дружинників» взяла на себе функцію підтримання порядку у районі. Різні підприємства району оплачували цю діяльність, забезпечуючи не тільки зарплату, а й засоби захисту, форму тощо. Примітно, що для учасників групи «Щит» створено форму, на якій, за запитом групи, не було жодних знаків розрізнення та регалій (Савченко, 1990, с. 7). У Донецьку, так само, як у Львові та Тернополі, погони міліції носити ставало соромно.

Від 1989 року охоронні організації створювалися й на базі власне структур МВС. Так, у Києві, за підтримки кримінального розшуку УВС міськвиконкому, організовано кооператив «Фобос», який взявся забезпечувати безпеку іноземців (бізнесменів, артистів, пересічних туристів), які зупинялися в готелі «Інтурист». Усього в кооперативі працювало 11 колишніх працівників кримінального розшуку (ГДА СБУ ф. 33, оп. 5, спр. 6, арк. 13). «Фобос» брав на себе зобов'язання допомагати органами МВС у боротьбі із валютчиками, фарцовщиками, готельними крадіями тощо. Співробітники УВС Миколаївського облвиконкому створили кооператив «Союз», який опікувався встановленням пожежної та охоронної сигналізації на промислових об'єктах та у квартирах мешканців міста (ГДА СБУ ф. 33, оп. 5, спр. 6 арк. 14). Аналогічні кооперативи з налагодження сигналізації створено й на базі районних відділів внутрішніх справ у Житомирській області (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 17, арк. 26).

Декотрі працівники міліцейських установ почали практики «сумісництва». Залишаючись правоохоронцями, вони у вільний від роботи час, але без дозволу начальства, ставали співробітниками кооперативів: з ремонту побутової техніки (Червоноармійськ), доставщиками пошти (кооператив «Кінг», Донецьк), виробниками приладь, які зменшували обсяги використання бензину в автомашинах, (Дніпропетровськ) або виробниками біжутерії (Київ), або навіть організаторами роботи атракціонів (Дніпропетровськ) (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 17, арк. 26). Такі практики підробіток не були специфічними лише для правоохоронців: намагаючись виживати в нових непевних умовах, до роботи за сумісництвом вдавалися представники всіх верств населення.

Інша справа полягала у тому, що представники правоохоронних органів поступово, а саме через матеріальний успіх практик підробіток, кидали роботу в органах внутрішніх справ й переходили до фірм та кооперативів на постійній основі. До того ж агентура КДБ з тривогою повідомляла, що, працюючи на посадах у структурах МВС, правоохоронці ретельно готувалися до таких переходів й забирали з собою інших співробітників. Інша тривога полягала у тому, що правоохоронці переходили на роботу або навіть створювали самі такі кооперативи, діяльність яких відповідала напрямкам попередньої спеціалізації співробітників МВС. Так, колишні співробітники БХСС створювали торгово-закупівельні кооперативи, працівники кримінального розшуку – кооперативи з надання юридичної допомоги громадянам, багато хто з цих нових кооператорів «використовували досвід роботи в правоохоронних органах для отримання високих прибутків в обхід закону та приховування доходів від фінансових органів» (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 6, арк. 13). Нові кооператори продовжували підтримувати зв'язки із колишніми колегами по роботі, часто оплачуючи їх послуги щодо прикриття незаконних оборотів (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 6, арк. 13).

Маючи досвід роботи у правоохоронних органах, міліціонери переходили до роботи у кооперативи як очільники «служб безпеки» знову створених фірм та організацій, їхня зарплата сягала 1000 руб. на місяць (ГДА СБУ. ф. 33, оп. 5, спр. 6, арк. 12). З іншого боку, частина міліціонерів, які залишалися на службі, стали пропонувати власні послуги кооператорам, часом ці пропозиції виглядали не як історії про потенційну співпрацю, а як здирництво, приховане під пропозицію послуги. Наприклад, співробітник кримінального розшуку (м. Донецьк) пропонував кооперативу «Горняк» захист від перевірок ОБХСС та інших правоохоронних структур за 2000 руб. на місяць, оперуповноважений Будьонівського району Донецька вимагав від 200 до 1000 руб. за «охоронний супровід» угод, які укладалися на території підконтрольного йому району (ГДА СБУ ф. 33, оп. 5, спр. 17, арк. 24).

Від корупції та здирництва правоохоронці переходили й до інших злочинів, не тільки беручи участь, але й подекуди очолюючи організовані злочинні групи. Найбільш гучним прикладом такого переходу стало формування банди злочинців під керівництвом співробітника кримінального розшуку Київського РВВС м. Донецька старшого лейтенанта міліції Валерія Коновалова (ЦДАГОУ ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 27). Від 1986 року банда здійснювала пограбування та здирництва щодо підприємців «тіньової економіки», а пізніше – кооператорів, чия незаконна діяльність дозволяла сподіватися, що вони ніколи не звернуться із заявою до міліції (Кучинський, 1997). До того ж бандитам безперешкодно відчиняли двері, оскільки вони представлялися співробітниками міліції та демонстрували відповідні документи. Злочинці-міліціонери жорстоко кували жертв, аби дізнатися, де останні ховають свої статки. А дізнавшись, як правило, вбивали. Після арешту банди у 1988 році радянські газети багато писали про цю справу, зауваживши, що «справа лейтенанта міліції Коновалова відкрила статистику здирництва із застосуванням тортур». Незважаючи на арешт банди, подібні практики продовжували ширитися й у наступні роки.

У січні 1990 року відкрито справу щодо злочинної банди «Деловари», яка діяла в Харківській області. На її чолі став співробітник міліції «Оборотень», який підпорядкував собі угруповання «нап'ясточников», здирників, шахраїв, ділків ігорного бізнесу та мав із цього неабиякий матеріальний зиск. Навесні 1991 року аналогічну справу відкрито щодо Вінницької банди «Монстри», яка тероризувала не тільки область, а й інші регіони республіки, використовуючи зброю та посвідчення співробітників правоохоронних органів. Злочинна група, названа в КДБ УРСР «Пустелею», промишляла розбоєм та здирництвом у Маріуполі, її очолив заступник начальника Приморського РВВС та слідчий цього ж району. У розслідуванні справи щодо банди здирників під керівництвом бандитів Немсадзе та Петрачковим (Донецьк) встановлено, що групу прикривав оперуповноважений Пролетарського району міста, за що отримує гроші та можливості збуту наркотиків (ГДА СБУ ф. 33, оп. 5, спр. 15, арк. 17, 21, 23).

Висновки. Якщо б компартійна верхівка була спроможна чесно відповісти на питання людей про те, куди наприкінці 1980-х – на початку 1990-х поділася міліція, то відповідь налякала б її саму. Міліція як інститут, який забезпечував, з одного боку, такий-сякий правовий порядок та

безпеку пересічних людей, а з іншого – віддано захищав саму верхівку від гніву громадян й тримав останніх у страху, припинила своє існування.

Співробітники правоохоронних органів виявилися залученими у численну кількість практик, які не сприяли піднесенню їх авторитету в суспільстві. Міліцію використано як «щит» між громадянами, які прагнули змін, або принаймні відповідей на питання, чому ці зміни не відбуваються, та комуністичною владою. Цей «щит» часом ставав і «мечем», однак замість очікуваного підкорення отримував з боку спільнот зневагу, бійки, судові подання тощо. Попри дійсно героїчні вчинки цілої когорти співробітників МВС УРСР, як-от ліквідація аварії на ЧАЕС, боротьба із організованою злочинністю, рятування людей на пожежах – репутація відомства та пересічних правоохоронців набувала лише негативних рис.

З іншого боку, матеріальне забезпечення діяльності правоохоронців з кожним роком ставало все гіршим, а навантаження – все більшим. Намагаючись вирішити свої матеріальні та репутаційні проблеми, співробітники вдавалися до різних, іноді геть різноспрямованих практик. Одні з них продовжували діяти відповідно до «старих правил»: вдавалися до ігор зі статистикою злочинів, фальсифікували справи, піддавали торурам затриманих, вимагали та отримували хабарі за зупинки кримінальних справ, брали участь у нелегальних оборудках «тіньової економіки». Інші ж вимагали змін та були готові самі їх ініціювати: створювали профспілки, виходили з комуністичної партії, закликали до департизації правоохоронних органів тощо. Напередодні остаточного розпаду радянської імперії ті правоохоронці, які залишалися на службі, шукали відповіді на питання: Якій державі та якому суспільству вони служать або хотіли б служити?

Дедалі більше співробітники міліції припиняли службу та шукали собі іншої – високооплачуваної діяльності. Частина з них, користуючись старими корупційними зв'язками, створювала або переходила на роботу до кооперативів, частина – до приватних охоронних фірм, певна група посилювала своїми знаннями та досвідом організовані злочинні угруповання.

Розпад міліції як репресивної та правоохоронної інституції призводив до невпинного зростання всіх видів злочинності та відчуття повної незахищеності громадян.

Фінансування. Автор не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела і література

- Алтуєв, В.** (2003). Організаційне зміцнення та підвищення бойової готовності міліції та кримінального розшуку УСРР. *Науковий вісник ДДУВС*. № 2 (11), 81–92.
- Ветров, Г.** (1989). Опираясь на коллективное мнение. *Советский милиционер*. 15 февраля, 5.
- Виговський, Д.** (2006). *Кримінальна субкультура в механізмі злочинності неповнолітніх*: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально виконавче право. Київ, 14 с.
- Возіанов, О. Ф., Бебешко, В. Г., & Бази́ка, Д. А.** (Ред.). (2007). *Медичні наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції*. Київ: ДІА, 800 с.
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України
- Даниленко, В.** (2018). *Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії*. К.: Інститут історії України НАН України, 278 с.
- Дурдинець, В.** (1990). Боротьба із злочинністю: потрібна програма. *Радянський міліціонер*. 3 червня, 2.
- Дурдинець, В.** (1990). «Моя позиція чітка». Бесіду провела І. Дашинська. *Радянський міліціонер*. 5 серпня, 15.
- Житник, С.** (2021). *Повсякденне життя українців в умовах системної кризи СРСР (друга половина 1980-х рр.)*. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр Суми, URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2191a200-9e28-4831-9801-cd8150f39ef3/content>.
- Зозуля, Є.** (2010). Криміногенна ситуація в Україні періоду становлення та розвитку незалежної держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. № 1, 93–98.
- Иоффе, Ю.** (1995). *Один на один с системой: воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины*. Луганськ, 304 с.
- Ковалкін, А.** (1990). Чи безпечно жити у Києві? Що показало вивчення громадської думки про причини зростання злочинності в столиці України. *Радянський міліціонер*. 22 липня, 9.
- Ковальчук, В., Савків, Т., Садовська Г., Таран, П.** (1989). Чого ж було мітингувати? Репортаж по гарячих слідах несанкціонованого сходу в Тернополі. *Вільне життя*. 25 серпня, 3.
- Колесниченко, В.** (1990). «...Та не завжди говоримо». З яким настроєм служать вартіві правопорядку. *Радянський міліціонер*. 16 грудня, 3.
- Кравченко, Ю.** (1999). *Міліція України*. К.: Генеза, 432 с.
- Кучинский, А.** (1997). Преступники и преступления. Законы преступного мира. Паханы, авторитеты, воры в законе. Донецк. URL: <https://litlife.club/books/198618/read?page=53>.

- Леліков, М. (1990). Нічний патруль. *Перець*. № 15, 5–7.
- Мельник, П. (2017). Специфіка роботи правоохоронних органів Української Радянської Соціалістичної Республіки в 1960-х роках. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Вип. 46. Т. 1, 19–23.
- Мельник, П. (2018). Прогалини в законодавстві радянської України про кримінальну відповідальність щодо протидії організованій злочинності в 1960–1991 рр. *Наше Право*. № 2, 5–12.
- Мельник, П. (2019). Кримінально-правове забезпечення протидії організованій злочинності в УРСР (1960–1991 рр.) [Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису]. Київ, 267 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Melnyk_Pavlo/Kryminalno-pravove_zabezpechennia_protydii_orhanizovanii_zlochynnosti_v_URSR_19601991_rr.pdf.
- Михайленко, П., Кондратьєв, Я. (2000). *Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3 т. К. : Генеза. Т. 3: 1946–1990*, 614 с.
- Міхеєва, О. (2011). *Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921–1928 рр.): історичні аспекти*. Донецьк: Східний видавничий дім, 456.
- Мякота, В., Вавіровський, М. (1990). Нічний постріл. Ще раз про правову захищеність міліції. *Радянський міліціонер*. 30 вересня, 12.
- Одинец, М., Шатуновский, И. (1988). Бубновый сыщик. Фельетонный детектив. *Правда*. 19 июня, 3.
- Перепелиця, А. (2009). *Адміністративно-правове регулювання підготовки персоналу органів внутрішніх справ України* [Кандидатська дисертація]. Львів, 272.
- Письмо (1989). Письмо слушателей учебного центра УВД Николаевского облисполкома. Слишком тонкая грань. *Советский милиционер*. 11 января, 4.
- Политико-моральное состояние личного состава (1989). Политико-моральное состояние личного состава. Доклад начальника политеуправления МВД УССР генерал-майора милиции А. И. Боровика на заседании коллегии МВД УССР 15 июля 1989 года. *Советский милиционер*. 26 июля, 3.
- Постаті (2008). Постаті: повернення Дмитра Поїзда. Спількувалася Евеліна Дмитрович. *Portal Hetman TV*. 22 травня. URL: <http://www.hetman.tv/nomera/2008/2008-5-6-22/poizd-3.html>.
- Преступность и правонарушения (1992). *Преступность и правонарушения*. Статистический сборник. Москва: Финансы и статистика, 176 с.
- Работать в духе демократизации и гласности (1989). Работать в духе демократизации и гласности. Доклад министра внутренних дел УССР генерал-полковника внутренней службы И. Д. Гладуша на заседании коллегии МВД УССР 25 января 1989 года. *Советский милиционер*. 8 февраля, 2.
- Савченко, С., Столяров, М. (1990). Замовляється порядок. *Радянська міліція*. 18 лютого, 7.
- Смирнов, Б. (1989). Гальмівний механізм. Дещо про перебудову органів внутрішніх справ. *Кіровоградська правда*. 18 січня, 3.
- Смолій, В. (Ред.). (2019). *Чорнобильське досьє КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС*. Київ, 1197 с.
- Спекуляція як спосіб вижити (2021). Усне інтерв'ю з Оленою Нікітюк. Автор – Максим Лука. *Усна історія. Український освітній проект*. 29 вересня. URL: <https://usnaistoriya.info/spekuljacija-jak-sposib-vizhiti/>.
- Стопіна, Н. (1990). Міліції потрібна допомога. *Радянський міліціонер*. 7 січня, 3.
- Стяжкіна, О. (2024) Почастішали випадки відмови...: низова мережа секретних співробітників КДБ УРСР в умовах системної кризи 1985–1991 рр. *Український історичний журнал*, Число 6, 192–219. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.192>.
- Тихенький, А. (1989). Кому нужны такие фильмы? *Советский милиционер*. 29 марта, 13.
- Учиться работать в новых условиях (1989). Учиться работать в новых условиях. Доклад министра внутренних дел УССР генерал-полковника внутренней службы И. Д. Гладуша на заседании коллегии МВД УССР 15 июля 1989 года. *Советский милиционер*. 26 июля, 1.
- Фурсов, С. (1989). После службы ... в кооператив. *Советский милиционер*. 12 липня, 4–5.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Чура, О. (2013). Події у Львові 1 жовтня 1989 р. та їхні наслідки. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. Вип. 2 (31), 35–39.
- Шумкин, А. (1989) Не хотелось бы быть слугой. *Совесткий милиционер*. 1 марта, 8.
- Яка зарплата у працівників парторганів (1990). Яка зарплата у працівників парторганів. Інтерв'ю з керуючим справами ЦК КПУ К. К. Проданом. *Радянський міліціонер*. 25 лютого, 6.
- Якименко, П. (1989). Что случилось во Львове. *Советский милиционер*. 18 октября, 7.

References:

- Altuev, V.** (2003) Orhanizatsiine zmitsnennia ta pidvyshchennia boiovoi hotovnosti militsii ta kryminalnogo rozshuku USRR [Organizational strengthening and increasing the combat readiness of the police and criminal investigation department of the Ukrainian SSR]. *Naukovyi visnyk DDUVS – Scientific Bulletin of the DDUVS*. № 2 (11), 81–92. [in Ukrainian].
- Vetrov, G.** (1989). Opirayas na kollektivnoe mnenie [Based on collective opinion]. *Sovetskij milicioner. – Soviet police officer*. 15 febralya, 5. [in Russian].
- Vyhovskyi, D.** (2006). *Kryminalna subkultura v mekhanizmi zlochynnosti nepovnolitnikh [Criminal subculture in the mechanism of juvenile delinquency]*: avtoref. dys. kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.08 «Kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno vykonavche pravo. Kyiv, 14 c. [in Ukrainian].
- Vozianov, O. F., Bebesko, V. H., & Bazyka, D. A.** (Red.). (2007). *Medychni naslidky avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsii [Medical consequences of the collapse of the Chernobyl nuclear power plant]*. Kyiv: DIA, 800. [in Ukrainian].
- HDA SBU** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [The Branch State Archive of the Security Service of Ukraine].
- Danylenko, V.** (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoi istorii. [Ukraine in 1985–1991: the last chapter of Soviet history]*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 278. [in Ukrainian].
- Durdynets, V.** (1990). Borotba iz zlochynnistiu: potribna prohrama. [Fighting crime: a program is needed]. *Radianskyi militsioner. – Soviet police officer*. 3 chervnia, 2. [in Ukrainian].
- Durdynets, V.:** «Moia pozytsiia chitka». Besidu provela I. Dashynska. [“My position is clear.” Interview conducted by I. Dashynska]. (1990). *Radianskyi militsioner. – Soviet police officer*. 5 serpnia, 15. [in Ukrainian].
- Zhytnyk, S.** (2021). *Povsiakdenne zhyttia ukraintsiv v umovakh systemnoi kryzy SRSR (druha polovyna 1980-kh rr.). [Everyday life of Ukrainians under the systemic crisis of the USSR (second half of the 1980s)]*. Kvalifikatsiina robota na zdobuttia osvithnoho stupenia mahistr Sumy, URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2191a200-9e28-4831-9801-cd8150f39ef3/content> [in Ukrainian].
- Zozulia, Ye.** (2010). Kryminohenna sytuatsiia v Ukraini periodu stanovlennia ta rozvytku nezalezhnoi derzhavy. [The criminogenic situation in Ukraine during the period of establishment and development of an independent state]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo. – Science. Religion. Society*. № 1, 93–98. [in Ukrainian].
- Yoffe, Yu.** (1995). *Odin na odin s sistemoy: vospominaniya i razmyshleniya byvshego vitse-premer-ministra Ukrainy. [One-to-one with the system: memories and reflections of the former Deputy Prime Minister of Ukraine]*. Lugansk, 304. [in Russian].
- Kovalkin, A.** (1990). Chy bezpechno zhyty u Kyievi? Shcho pokazalo vyvchennia hromadskoi dumky pro prychny zrostantia zlochynnosti v stolytsi Ukrainy. [Is it safe to live in Kyiv? What the public opinion poll showed about the reasons for the increase in criminality in the capital of Ukraine]. *Radianskyi militsioner. – Soviet police officer*. 22 lypnia, 9. [in Ukrainian].
- Kovalchuk, V., Savkiv, T., Sadovska H., Taran, P.** (1989). Choho zh bulo mitynhuvaty? Reportazh po hariachykh slidakh nesanktsionovanoho skhodu v Ternopoli. [Why was there a protest? A report on the hot heels of an unsanctioned rally in Ternopil]. *Vilne zhyttia. – Free life*. 25 serpnia, 3. [in Ukrainian].
- Kolesnychenko, V.** (1990). «... Ta ne zavzhdy hovorymo». Z yakym nastroiem sluzhat vartovi pravoporiadku. [“... But we don't always talk.” What is the mood of law enforcement officers?]. *Radianskyi militsioner. – Soviet police officer*. 16 hrudnia, 3. [in Ukrainian].
- Kravchenko, Yu.** (1999). *Militsiia Ukrainy. [Militia of Ukraine]*. K.: Heneza, 432. [in Ukrainian].
- Kuchinskij, A.** (1997). *Prestupniki i prestupleniya. Zakony prestupnogo mira. Pahany, avtoritety, vory v zakone. [Criminals and crimes. The laws of the criminal world. Gangsters, “avtoritety”, thieves-in-law]*. Doneck. URL: <https://litlife.club/books/198618/read?page=53> [in Russian].
- Lelikov, M.** (1990). Nichnyi patrol. [The night patrol]. *Perets. – Pepper*. № 15, 5–7. [in Ukrainian].
- Melnyk, P.** (2017). Spetsyfika roboty pravookhoronnykh orhaniv Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky v 1960-kh rokakh. [Specifics of the work of law enforcement agencies of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1960s]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriya: Pravo. – The scientific bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*. Vyp. 46. T. 1, 19–23. [in Ukrainian].
- Melnyk, P.** (2018). Prohalyny v zakonodavstvi radianskoi Ukrainy pro kryminalnu vidpovidalnist shchodo protydii orhanizovanii zlochynnosti v 1960–1991 rr. [Gaps in the legislation of the Ukrainian SSR regarding criminal liability for counteracting organized crime in 1960–1991]. *Nashe Pravo. – Our Law*. № 2, 5–12. [in Ukrainian].
- Melnyk, P.** (2019). *Kryminalno-pravove zabezpechennia protydii orhanizovanii zlochynnosti v URSSR (1960–1991 rr.) [Criminal law enforcement against organized crime in the USSR (1960–1991)]*.

- [Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu]. Kyiv, 267 s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Melnyk_Pavlo/Kryminalno-pravove_zabezpechennia_protydii_orhanizovanii_zlochynnosti_v_URSR_19601991_rr.pdf [in Ukrainian].
- Mykhailenko, P., Kondratiev, Ya.** (2000). *Istoriia militsii Ukrainy u dokumentakh i materialakh: u 3 t.* [History of the Ukrainian Militia in Documents and Materials: in 3 vol.]. K.: Heneza. T. 3: 1946–1990, 614 s. [in Ukrainian].
- Mikheieva, O.** (2011). *Stanovlennia ta funktsionuvannia pravookhoronnykh orhaniv USRR (1921–1928 rr.): istorychni aspekty.* [Establishment and functioning of law enforcement agencies of the USSR (1921–1928): historical aspects]. Donetsk: Skhidnyi vydavnychy dim, 456. [in Ukrainian].
- Miakota, V., Vavirovskyi, M.** (1990). Nichnyi postril. Shche raz pro pravovu zakhyshchenist militsii. [Night shot. Once again about the legal protection of the police]. *Radianskyi militsioner.* – Soviet police officer. 30 veresnia, 12. [in Ukrainian].
- Perepelytsia, A.** (2009). *Administratyvno-pravove rehuliuвання pidhotovky kadrov orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy.* [Administrative and legal regulation of training personnel of internal affairs bodies of Ukraine]. [Candidate dissertation, unpublished]. Lviv, 272 [in Ukrainian].
- Pismo** (1989). Pismo slushatelej uchebnogo centra UVD Nikolaevskogo oblispolkoma. Sliskom tonkaya gran. [Letter from students at the training center of the Mykolaiv Regional Executive Committee's Internal Affairs Department. A very thin line]. *Sovetskij milicioner.* – Soviet police officer. 11 yanvarya, 4. [in Russian].
- Politiko-moralnoe sostoyanie lichnogo sostava** (1989). Politiko-moralnoe sostoyanie lichnogo sostava. Doklad nachalnika politupravleniya MVD USSR general-majora milicii A.I. Borovika na zasedanii kollegii MVD USSR 15 iyulya 1989 goda. [The political and moral state of personnel. Report by the head of the political department of the USSR Ministry of Internal Affairs, Major General of Militia A.I. Borovik, at a meeting of the USSR Ministry of Internal Affairs collegium on July 15, 1989]. *Sovetskij milicioner.* – Soviet police officer. 26iyulya, 3. [in Russian].
- Postati** (2008). Postati: povnennia Dmytra Poizda. [Figures: the return of Dmitry Poizd]. Spilkuvalasia Evelina Dmytrovykh. *Portal Hetman TV.* – Hetman TV Portal. 22 travnia. URL: <http://www.hetman.tv/nomera/2008/2008-5-6-22/poizd-3.html> [in Ukrainian].
- Prestupnost i pravonarusheniya** (1992). *Prestupnost i pravonarusheniya.* [Criminality and violations of the law]. Statisticheskij sbornik. Moskva: Finansy i statistika, 176 s. [in Russian].
- Rabotat v duhe demokratizatsii i glasnosti** (1989). Rabotat v duhe demokratizatsii i glasnosti. Doklad ministra vnutrennih del USSR general-polokvnika vnutrennej sluzhby I.D. Gladusha na zasedanii kollegii MVD USSR 25 yanvarya 1989 goda. [Working in the spirit of democratization and openness. Report by the Minister of Internal Affairs of the USSR, Lieutenant General of Internal Service I.D. Gladush, at a meeting of the Collegium of the USSR Ministry of Internal Affairs on January 25, 1989]. *Sovetskij milicioner.* – Soviet police officer. 8 fevralya, 2. [in Russian].
- Savchenko, S., Stoliarov, M.** (1990). Zamovliaetsia poriadok [The order is requested]. *Radianskyi militsioner.* – Soviet police officer. 18 liutoho, 7 [in Ukrainian].
- Smyrnov, B.** (1989). Halmivnyi mekhanizm. Deshcho pro perebudovu orhaniv vnutrishnikh sprav. [The braking mechanism. What about the restructuring of internal affairs organizations?]. *Kirovohradska pravda.* – Kirovohrad pravda. 18 sichnia, 3. [in Ukrainian].
- Smolii, V.** (Red.). (2019). *Chornobylske dosie KGB. Suspilni nastroi. ChAES u postavariinyi period: zbirnyk dokumentiv pro katastrofu na Chornobylskii AES.* [The KGB files on Chernobyl. Public sentiment. ChAES in the post-accident period: a collection of documents on the Chernobyl nuclear power plant disaster]. Kyiv, 1197 s. [in Ukrainian].
- Spekuliatsiia yak sposib vyzhyty** (2021). Spekuliatsiia yak sposib vyzhyty [Speculation as a way to survive]. Usne interviu z Olenoiu Nikitiuk. Avtor – Maksym Luka. *Usna istoriia. Ukrainyskyi osvittinii proekt.* – Oral history. Ukrainian educational project. 29 veresnia. URL: <https://usnaistoriya.info/spekuljacija-jak-sposib-vizhyti/> [in Ukrainian].
- Stopina, N.** (1990). Militsii potrebna dopomoha. [The police need help]. *Radianskyi militsioner.* – Soviet police officer. 7 sichnia, 3. [in Ukrainian].
- Stiazhkina, O.** (2024) Pochastishaly vypadky vidmovy...: "nyzova merezha sekretnykh spivrobitnykiv KDB URSR v umovakh systemnoi kryzy 1985-1991 rr. [Cases of refusal have become more frequent...": A grassroot network of secret KGB employees of the Ukrainian SSR in the context of the systemic crisis of 1985–1991]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* – The Ukrainian Historical Journal. Chyslo 6, 192–219. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.192>.
- Tihenkij, A.** (1989). Komu nuzhny takie filmy? [Who needs such films?]. *Sovetskij milicioner.* 29 marta, 13. [in Russian].

- Uchitsya rabotat v novih usloviyah** (1989). Uchitsya rabotat v novih usloviyah. Doklad ministra vnutrennih del USSR general-polkovnika vnutrennej sluzhby I.D. Gladusha na zasedanii kollegii MVD USSR 15 iyulya 1989 goda. [Learn to work in new situations. Report by the Minister of Internal Affairs of the USSR, Colonel General of Internal Service I.D. Gladush, at a meeting of the Collegium of the USSR Ministry of Internal Affairs on July 15, 1989]. *Sovetskij milicioner*. – *Soviet police officer*. 26 iyulya, 1. [in Russian].
- Fursov, S.** (1989). Posle sluzhby ... v kooperativ. [After service ... in the cooperative]. *Sovetskij milicioner* – *Soviet police officer*. 12 lipnya, 4–5. [in Russian].
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].
- Chura, O.** (2013). Podii u Lvovi 1 zhovtnia 1989 r. ta yikhni naslidky. [Events in Lviv on October 1, 1989, and their consequences]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia «Istoriia»*. – *The Scientific Bulletin of Uzhhorod University, series "History"*. Vyp. 2 (31), 35–39. [in Ukrainian].
- Shumkin, A.** (1989) Ne hotelos by byt slugoj.[I wouldn't want to be a servant].*Sovetskij milicioner*. – *Soviet police officer*. 1 marta, 8. [in Russian].
- Yaka zarplata u pratsivnykiv partorhaniv** (1990). Yaka zarplata u pratsivnykiv partorhaniv. Interviu z keruiuchym spravamy TsK KPU K.K. Prodanom. [How much do officials of party organizations earn? Interview with K.K. Prodan, head of the Central Election Commission]. *Radianskyi militsioner*. – *Soviet police officer*. 25 liutoho, 6. [in Ukrainian].
- Yakymenko, P.** (1989). Chto sluchylos vo Lvove. [What happened in Lviv]. *Sovetskyi mylytsoner*. – *Soviet police officer*. 18 oktiabria, 7. [in Russian].

Activities of the state bodies of the migration service of Ukraine in the field of cooperation with communities of the ukrainian diaspora (2001–2005)

Oleksandr O. Vitiuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD in History, senior lecturer (Ukraine)

e-mail: voo_32@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

Ivan M. Romaniuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: ivan.romaniuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3650110>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57224217826>

Abstract.

The article is aimed study and analyze the practical experience of the activities of the State Migration Service of Ukraine in the field of cooperation with Ukrainian diaspora communities in the period 2001–2005. **The methodological basis** of the study is the principles of historicism, scientific objectivity and systematicity, which made it possible to impartially determine the logical changes in the historical process. Research methodology are represented by both general scientific (historical, logical) and special (historical-comparative, historical-genetic, subject-chronological, retrospective) methods. **The scientific novelty** of the article lies in highlighting the peculiarities of the activities of the State bodies of the Migration Service of Ukraine in the field of cooperation with the communities of the Ukrainian diaspora. **Conclusions.** For the first time, the author systematically analyzes the role and place of the state bodies of the Migration Service of Ukraine in the implementation of the state policy towards the Ukrainian diaspora in the context of the National Program “Ukrainians Abroad” for the period up to 2005. Specific aspects of their activities related to legal protection, information support and facilitation of the return of Ukrainians from abroad, which have not previously been the subject of a separate comprehensive historical study, are identified and systematized. The author outlines the impact of institutional transformations in the system of state migration authorities on the consistency and effectiveness of work with Ukrainian diaspora communities. The key problems and shortcomings in this vector of state policy are identified, which allowed an objective analysis of the practical plane of its formation and implementation. Despite the strategic importance of cooperation with the communities of the Ukrainian diaspora, the activities of the state migration service during this period faced significant institutional challenges that limited their effectiveness, while at the same time the foundation for further development of the state policy towards Ukrainians abroad was laid.

Keywords: diaspora, emigration, ethnic identity, ethnic identity, migration policy.

Діяльність державних органів міграційної служби України у сфері співробітництва з громадами української діаспори (2001–2005)

Олександр Вітюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

e-mail: voo_32@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: ivan.romaniuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3650110>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57224217826>

Анотація.

Метою статті є вивчення та аналіз практичного досвіду діяльності державних органів міграційної служби України у сфері співробітництва з громадами української діаспори в період 2001–2005 років. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, наукової об'єктивності та систематичності, що дало можливість неупереджено з'ясувати логічні зміни в історичному процесі. Методологія дослідження представлена як загальнонауковими (історичний, логічний), так і спеціальними (історико-порівняльний, історико-генетичний, предметно-хронологічний, ретроспективний) методами. **Наукова новизна** статті полягає у висвітленні особливостей діяльності державних органів міграційної служби України у сфері співробітництва з громадами української діаспори. **Висновки.** Вперше системно проаналізована роль та місце державних органів міграційної служби України у реалізації державної політики щодо української діаспори в контексті «Національної програми «Закордонне українство» на період до 2005 року». Виявлено та систематизовано специфічні аспекти їх діяльності, пов'язані з правовим захистом, інформаційною підтримкою та сприянням поверненню українців з-за кордону, що раніше не були предметом окремого комплексного історичного вивчення. Окреслено вплив інституційних трансформацій у системі державних міграційних органів на послідовність та ефективність роботи з громадами української діаспори. Визначено ключові проблеми та недоліки у зазначеному векторі державної політики, що дозволило об'єктивно проаналізувати практичну площину її формування та реалізації. Попри стратегічну важливість співпраці з громадами української діаспори, діяльність державних органів міграційної служби у цей період стикалася зі значними інституційними викликами, які обмежували їхню ефективність, водночас закладено фундамент для подальшого розвитку державної політики щодо закордонного українства.

Ключові слова: діаспора, еміграція, етнічна ідентичність, етнічна самобутність, міграційна політика.

The Problem Statement. The current stage of Ukraine's development actualizes the study of the historical experience of forming state policy in the field of migration and consolidation of national potential. In this context, cooperation with the communities of the Ukrainian diaspora is seen as a key resource for state development. The period of 2001–2005 is particularly significant, since it was then that the state policy on Ukrainians abroad was systematized through the approval and implementation of the National Program "Ukrainians Abroad" until 2005. The program document defined priorities and mechanisms of interaction, and its implementation was largely entrusted to the state bodies of the Migration Service of Ukraine. Despite the obvious importance of this period in the development of national migration policy, the activities of the relevant state institutions in this area remain insufficiently covered in the national historiography. The study of this topic allows for a better understanding of the full range of complexity and multifacetedness of work with Ukrainian diaspora communities, the need for a systematic approach, legal support and effective interaction of all stakeholders.

The analysis of sources and recent research. In modern historiography, the activities of the state bodies of the Migration Service of Ukraine in the field of cooperation with Ukrainian diaspora communities in the specified time period have not been the subject of special historical research, as well as the actual study of their formation and development. At the same time, among the well-known researchers who dealt with certain issues of state policy towards the Ukrainian diaspora, one should note the leading ethnosociologist of Ukraine, former Minister of Ukraine for Nationalities and Migration V. Yevtukh (Yevtukh, 2000), who analyzes theoretical aspects of ethnicity, the formation of diaspora groups and their interaction with the historical homeland. Researcher of the National Institute for Statistical Studies O. Malynovska (2010) systematically examines the historical stages of the formation of national migration policy.

The actual general material for the study of migration processes after the declaration of Ukraine's independence is contained in well-known general works on national history, a multi-part 15-volume scientific publication "Ukraine through the Ages", edited by the Director of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician V. Smolii (Smolii, 1999; Smolii, 2020). The majority of the material concerns the formation of Ukraine's independence, while the problem of solving the problems of Ukrainian diaspora communities is highlighted, which remains relevant today.

A well-known scholar at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, S. Vidniansky (2020), noted that Ukraine and Ukrainians have close historical, economic, and cultural ties with many European states and peoples, and therefore it is quite natural to establish cooperation with them in order to restore ancient and broad cultural, scientific, and spiritual ties with European civilization.

Researcher at the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine T. Bevz (Bevz, 2007), studying the problems and prospects of the modern

Ukrainian diaspora, pointed to the creation of a broad legislative framework that regulated Ukraine's interaction with Ukrainians abroad.

Describing the organization of the Western and Eastern Ukrainian diaspora, V. Danylenko (2018) pointed out that unlike the Western diaspora, which was not only an ethno-cultural but also a national-political association, the Ukrainian diaspora in Russia was formed only as an ethno-cultural, and not always expressive, association.

Existing scholarly works, although analyzing general issues of migration and ethno-national policy, as well as certain aspects of the diaspora, do not provide a comprehensive historical analysis of the activities of specific state institutions in this area. Today, there is a lack of studies that detail the powers, mechanisms, forms and effectiveness of migration service bodies in terms of interaction with Ukrainian diaspora communities and the problems they faced.

The historiographical heritage of the study is complemented by little-known documents of the Central State Archive of Higher Authorities and Governments of Ukraine, which were first introduced into scientific circulation, allowing for an objective and retrospective disclosure of the activities of the state bodies of the Migration Service of Ukraine in the field of cooperation with the communities of the Ukrainian diaspora in 2001–2005.

The article is aimed study and analyze the practical experience of the activities of the State Migration Service of Ukraine in the field of cooperation with Ukrainian diaspora communities in the period 2001–2005.

Presentation of the main material. The administrative reform in Ukraine, initiated in 1997, envisaged a set of measures to improve the public administration system, in particular through optimization of staffing levels and introduction of modern management methods. However, as the analysis shows, the state migration service bodies that functioned at the initial stage of the reform faced significant difficulties in determining departmental subordination and distribution of powers. In our opinion, the institutional uncertainty was resolved more than a decade after the start of the administrative reform.

According to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine no. 603 of April 4, 2000 (TsDAVO. F. P-2. Op. 15. Spr. 8191. Ark. 266) the State Department for Nationalities and Migration (hereinafter – the State Department) was established as a governmental body of state administration, which operated within the Ministry of Justice of Ukraine. In its work, the State Department was guided by the Regulations (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2000), which was approved by the Government Decision of August 4, 2000, no. 1236.

G. Sereda was appointed Director of the State National Migration Service (TsDAVO. F. 5252. Op. 4-os. Spr. 6. Ark. 80), R. Chichlava became his first deputy (TsDAVO. F. 5252. Op. 4-os. Spr. 8. Ark. 47), also, O. Yurpolsky was appointed deputy director (TsDAVO. F. 5252. Op. 4-os. Spr. 8. Ark. 144) and V. Pobedonostsev (TsDAVO. F. 5252. Op. 4-os. Spr. 7. Ark. 141). The staff of the State Department amounted to 46 people (TsDAVO. F. 5252. Op. 4. Spr. 2. Ark. 27).

In accordance with its tasks, the State Department participated in the implementation of state policy in the field of migration and interethnic relations; developed proposals for improving legislation on issues within its competence and submitted them to the Ministry of Justice of Ukraine; studied and analyzed trends in ethno-national and ethno-cultural development of Ukraine; took measures to support the development of national and cultural traditions, meeting the needs of national minorities in literature, art, education, and the media; submitted proposals for resolving issues of granting or revoking refugee status; maintained a centralized record of refugees and persons who applied for refugee status; promoted the exercise of refugees' rights and social guarantees; developed and implemented measures to integrate previously deported Crimean Tatars and persons of other nationalities into Ukrainian society, and to find alternative sources of funding for their resettlement; in accordance with the established procedure, submit proposals for the conclusion of international treaties of Ukraine on migration, interethnic relations, and ensuring the rights of persons belonging to national minorities; organize and conduct congresses, forums, conferences, seminars, meetings, exhibitions on issues within its competence in accordance with the established procedure and within the allocated funds, and interact with public organizations of national minorities of Ukraine. The main task of the State Department was to summarize the practice of applying legislation and prepare proposals for regulatory and legal regulation in the field of ethno-national and ethno-cultural development of Ukraine, interethnic relations, migration policy, and relations with Ukrainians living outside Ukraine (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, 2000). As we can see, there is not a single word about the Ukrainian diaspora in the Regulation, as this issue remained controversial in political circles, in terms of the responsible state body for this area of governance.

The primary task assigned to the State Department was to concentrate its efforts on finalizing the legal framework necessary for the effective implementation of state policy in the field of interethnic relations and migration.

The official start of the development of the National Program "Ukrainians Abroad for the period up to 2005" (hereinafter – National Program) was initiated when H. Sereda raised this issue at a meeting of the State National Migration Board on August 4, 2000, to intensify work with the Ukrainian diaspora in the cultural, informational, social and economic spheres (TsDAVO. F. 5252. Op. 4. Spr. 2. Ark. 77). The implementation of bilateral programs of cooperation between the border regions of Ukraine and European countries was identified as a promising area of activity. In this context, the work of Volyn was particularly noteworthy. Zakarpattia, Odesa, Rivne, Chernivtsi, Poltava, and Ternopil regions (TsDAVO. F. 5252. Op. 4. Spr. 2. Ark. 45).

The draft National Program was only developed in early 2001 (TsDAVO. F. 5252. Op. 4. Spr. 4. Ark. 16). This project focused on the creation of a mechanism for legal protection of the interests of Ukrainians abroad and the implementation of bilateral cooperation programs between border regions and neighboring states. The experience of Zakarpattia, Volyn, Odesa, Chernivtsi, Zhytomyr, Kharkiv, and Kyiv regions, which maintained systematic contacts with Ukrainian diaspora communities through the exchange of delegations, students, conferences, seminars, and joint artistic and sporting events, is worthy of note. In preparing the National Program, about 450 proposals were used from state authorities and representatives of Ukrainian communities abroad, and the positive international experience of the Baltic States, Poland, and Hungary was taken into account. According to various estimates, as of 2001, 12 to 16 million Ukrainians lived outside Ukraine, which was one third of the total population of our country at that time (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 11. Ark. 18).

It is worth noting that the National Program was the first structured document on establishing ties with Ukrainian communities in the diaspora, its predecessor being the State Program "Ukrainian Diaspora for the period up to 2000" (TsDAVO. F. P-2. Op. 15. Spr. 4956. Ark. 112), which was approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on January 22, 1996, no. 119. However, its implementation was complicated by economic problems and imperfect implementation mechanisms; in the last year of his term, no activities involving Ukrainian diaspora communities were carried out at all. Its implementation was significantly affected by the reorganization of the State Migration Service of Ukraine.

An extensive network of territorial offices is a critical component of the effective functioning of any central executive body. The State Department was actively working on the development of its regional offices, as most of the tasks entrusted to it needed to be implemented at the local level. The legal basis for the subordination of these regional structures was provided by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of February 7, 2001, no. 132 (TsDAVO. F. P-2. Op. 15. Spr. 8821. Ark. 1), which approved the Model Regulation on the Department for Nationalities and Migration of the Kyiv City State Administration, as well as the departments for nationalities and migration of the regional and Sevastopol city state administrations.

The Department for Nationalities and Migration of the Kyiv City State Administration, the Department for Nationalities and Migration of the Regional State Administration and the Department for Nationalities and Migration of the Sevastopol City State Administration (hereinafter – the Department (Division)) were structural subdivisions of the Kyiv City, Regional and Sevastopol City State Administrations, respectively, established by the head of the respective state administration and accountable to and controlled by the head of the respective state administration and the State Department.

The main tasks of the department were to implement the state policy on interethnic relations, migration, ensuring the rights of national minorities, deportees of different nationalities who returned to Ukraine, and refugees, as well as relations with Ukrainians living outside Ukraine; ensuring compliance with the legislation on national minorities and migration; ensuring the implementation of measures to receive and settle deported persons of different nationalities returning to Ukraine, as well as to facilitate their adaptation in new conditions; taking measures to ensure legal and socio-economic guarantees for the protection of refugees; promoting the satisfaction of the national, cultural, linguistic and educational needs of Ukrainians living outside Ukraine, their ties with Ukraine (TsDAVO. F. P-2. Op. 15. Spr. 8821. Ark. 2).

In accordance with their tasks, the departments (divisions) systematically monitored and analyzed trends in ethno-national, ethno-cultural development and migration processes in the subordinate territories (oblasts, cities of Kyiv and Sevastopol). Their activities also included the development of current and long-term forecasts in the field of interethnic relations and migration. In addition, these units facilitated the functioning of national and cultural associations of citizens, educational institutions, institutions and organizations that met the linguistic, educational and ethno-cultural needs of national minorities; making decisions on granting, extending and revoking refugee status; issuing refugee certificates, and relevant certificates to persons who have applied for refugee status; referring refugees and persons who have applied for refugee status to temporary accommodation centers, if necessary; facilitating temporary employment and training, providing social and medical services, meeting the cultural and religious needs of refugees and persons who have applied for refugee status, as well as providing refugees with pensions; keeping records of refugees

and persons who have applied for refugee status; participating within its competence in the implementation of measures related to combating illegal migration; prevention of manifestations of national exclusivity, intolerance towards citizens of any other nationality, incitement to hostility and hatred on national grounds; regular informing and submission of statistical reports to the State Department and the head of the relevant state administration on the development of interethnic relations, migration processes and relations with the Ukrainian diaspora in the region, the cities of Kyiv and Sevastopol and proposals for the formation of state policy on these issues (TsDAVO. F. P-2. Op. 15. Spr. 8821. Ark. 3).

The State Department functioned for almost two years after the start of the Administrative Reform, ensuring the consistent implementation of Ukraine's migration policy. However, according to Presidential Decree no. 836/2001 of September 13, 2001 (TsDAVO. F. 5252. Op. 4-os. Spr. 13. Ark. 7), the State Committee of Ukraine for Nationalities and Migration (hereinafter referred – State Committee) was established to improve the effectiveness of state policy in the field of international relations, migration, and the rights of national minorities, representatives of deported peoples who have returned to Ukraine, and refugees. The State Committee was created on the basis of the State National Migration Service, which at that time was part of the Ministry of Justice of Ukraine. Accordingly, the State National Migration Service was liquidated by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 27, 2001, no. 1772 (TsDAVO. F. P-2. Op. 15. Spr. 8928. Ark. 102).

The principal differences between the newly formed State Committee and State Department were a change in departmental subordination, an increase in institutional status, and an expansion of powers. G. Sereda was reappointed head of the new agency, V. Ognevyyuk became his first deputy, and R. Chichlava and Y. Sukhov were appointed deputies (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 1. Ark. 1). Most of the staff was retained and transferred to the new agency.

The National Program was approved by Presidential Decree no. 892/2001 of September 24, 2001 (Decree of the President of Ukraine, 2001). It was aimed at maintaining and developing ties with Ukrainians living outside Ukraine, promoting the preservation of their ethnic identity, and involving them in the processes taking place in Ukraine by concentrating efforts in this area of the executive authorities of Ukraine and Ukrainian public organizations established in the country and abroad.

In accordance with Presidential Decree no. 269/2002 of March 19, 2002 (Decree of the President of Ukraine, 2002), the State Committee on Migration of Ukraine legally began to exercise its powers, despite a delay of more than six months. According to its approved Regulation, the State Committee on Migration was granted the status of a specially authorized central executive body on migration, whose activities were directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine.

The main tasks of the State Committee were to prepare proposals for the formation and implementation of state policy on issues within its competence, develop drafts of relevant state programs and ensure their implementation; participate in the development of drafts of the State Budget of Ukraine, the State Program of Economic and Social Development of Ukraine, and the Program of Activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine; promoting the activities of public organizations of national minorities in Ukraine and Ukrainians living abroad; providing organizational, methodological and advisory assistance to executive authorities and local self-government bodies in resolving issues within its competence; ensuring cooperation between central and local executive authorities in implementing measures to ensure the rights of national minorities of Ukraine, persons deported on national grounds and persons returning to Ukraine, refugees and other categories of migrants, establishing and maintaining relations with Ukrainians living outside the country; ensuring the implementation of Ukrainian legislation on refugees and migration; analyzing the migration situation in Ukraine, problems of refugees and other categories of migrants, trends in interethnic relations, and promoting the harmonization of these relations, preserving and developing the ethnic identity of national minorities of Ukraine and Ukrainians living outside the state; issuing regulations on issues within its competence; submitting proposals in accordance with the established procedure for bringing Ukrainian legislation in line with international norms and standards; providing assistance to persons who, as a result of military conflicts in other states, are forced to leave their permanent place of residence and arrive in Ukraine, including those who have applied for asylum in Ukraine in accordance with the established procedure; participation within its competence in the implementation of measures aimed at combating illegal migration; taking measures to prevent manifestations of incitement to ethnic and racial hatred; cooperation with state institutions, public, cultural, national centers of foreign countries, as well as international organizations; participation in the preparation of international treaties of Ukraine, preparation of proposals for the conclusion and denunciation of such treaties, within its competence, concludes international treaties of Ukraine and ensures that Ukraine fulfills its obligations under international treaties on issues within its competence; raising funds from international and non-governmental organizations and foreign institutions in accordance with the procedure established by law for charitable events and programs, aimed at developing the ethnic identity of Ukraine's national minorities, as well as providing social support to persons deported on

ethnic grounds, returning to Ukraine, refugees and other categories of migrants (Decree of the President of Ukraine, 2002).

Since its establishment, one of the main tasks of the State Committee has been to maintain ties with Ukrainians living outside Ukraine, to help meet their national, cultural and educational needs and to develop their ethnic identity. The State Committee is one of the leading state institutions, which developed and implemented activities aimed at developing the ethnic, cultural and linguistic identity of Ukrainians living in Romania, the Republic of Moldova, the Russian Federation, the Republic of Belarus, and the Slovak Republic (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 6. Ark. 111).

The State Committee was involved in 39 of the 63 points of the National Program, 13 of which were the main implementers (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 3. Ark. 17). The implementation of the National Program in 2001 could not be called exemplary due to the lack of funding provided for in the State Budget of Ukraine for the current year. Active work began in 2002.

One of the priority tasks of the National Program, which was directly implemented by the State Committee, was to develop and implement specific measures aimed at developing the ethnic, cultural and linguistic identity of Ukrainians living in Romania, the Republic of Moldova, the Slovak Republic, the Russian Federation and the Republic of Belarus. In the context of this measure, a pilot project to support the national and cultural revival of Ukrainians in Romania was launched in 2002. Preparations were made to monitor the situation of the Ukrainian national minority in the counties of Romania adjacent to Ukraine – Satu Mare, Maramures, Suceava, Botosani and Tulcea (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 3. Ark. 18). A permanent information exchange was also established with the Embassy of Ukraine in Romania and the Consulate General of Ukraine in Suceava.

Considerable attention was paid to promoting the activities of public associations of Ukrainians abroad and specialized public structures of Ukraine involved in this work.

The State Committee provided financial (20,000 UAH) and organizational assistance for the III Congress of Ukrainians of Russia, which took place on April 19, 2002 in Moscow (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 6. Ark. 50). The Ukrainian official delegation led by the Deputy Prime Minister of Ukraine V. Seminozhenko, which included the Head of the State Committee G. Sereda.

Organizationally, the provision of state financial support to the Ukrainian World Coordination Council (UWCC) was ensured. With the support of the State Committee, funds were allocated for the Caravan of Solidarity of Ukrainians in Europe, which took place during May 14-31, 2002 through Estonia, Latvia, Lithuania, Poland, Slovakia, Hungary, Yugoslavia and Bulgaria. The initiators of the event were the Association of Ukrainian Mass Media in European Countries «Rune media», ukrainian communities of the specified states and UWCC (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 3. Ark. 19). The event aimed to demonstrate the unity and cohesion of Ukrainians in Europe.

During 12–13 November 2002 the State Committee together with the Volyn Regional State Administration held an inter-ethnic forum within the framework of the activities of the Euroregion «Bug» (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 6. Ark. 50). As part of limited funding for 2002, the State Committee received only UAH 87,900 for non-implementation of National Program activities. out of the planned UAH 204,800 (43%). However, despite limited funding, a lot was done, in particular: the newspaper «Government Courier» was subscribed to 11 public associations of Croatia and the countries of the former USSR; educational and Ukrainian studies literature was purchased for transfer to Ukrainian communities – in Romania – to the Ukrainian Lyceum named after. T. Shevchenko in. Sighetu Marmatsia, school Ruskovo, library of. Rona de Sousse, school of. Remety; in Georgia – First Ukrainian School named after. M. Hrushevskyi (m. Tbilisi) (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 6. Ark. 50).

In connection with the increased funding of the State Committee for the implementation of the National Programme, in 2003 Ukrainian classrooms were fully staffed with textbooks and school supplies in the villages of Katerynivka, Kamenka and Oknytsia (Transnistria); financial support was provided for the first graduation of the Riga Ukrainian Secondary School (Republic of Latvia); took part in the scientific and practical conference «Ukrainians of the European North», which took place in. Petrozavodsk (Republic of Karelia) (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 6. Ark. 52), and also, funds were allocated for the publication of the book «To you, world», which contains the best examples of works by Ukrainian-speaking authors of the Berest region; National and cultural autonomy of Ukrainians in Kamchatka – for the publication of the newspaper «Batkivshchyna»; the Association of Ukrainians of Russia – for the publication of the magazine «Ukrainian review»; Federation of Ukrainians of Armenia – for the publication of the newspaper «Dnipro-Slavutich»; Coordination Council of Ukrainians in Georgia – for the publication of the newspaper «Ukrainian Herald»; Ukrainian Cultural Center «Batkivshchyna» (Republic of Uzbekistan) – to print photo album «Ukrainians in Uzbekistan» (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 6. Ark. 53).

In 2004, specialists of the State Committee together with the society «Ukraine – Svit» took part in the Days of Ukrainian Culture «Ukraine – Estonia – our home» of the Ukrainian community Sillamäe (m. Sillamäe, Republic of Estonia); in the preparation and holding of the Festival of Ukrainian Culture in Serbia and Montenegro by the Cultural and Educational Society «Karpaty» (m. Verbas, Serbia and Montenegro) (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 20. Ark. 179).

.....
Significant work on the implementation of the National Program was carried out not only by the State Committee, but also by relevant territorial bodies in the regions.

In the Zhytomyr region, 567 ethnic Ukrainians who arrived in the region acquired Ukrainian citizenship in a simplified manner, and were given the opportunity to work, teach children and social protection. In addition, the region has concluded cooperation agreements with the Gomel Regional Executive Committee of the Republic of Belarus, the Bryansk Region of the Russian Federation, the Alytus County of the Republic of Lithuania and the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship of the Republic of Poland. The community of Malinsky district in cooperation with the Association «Druzhba. France. Chornobyl» contributed in 2003 to the recovery of 123 students of the Chopovyt'skyi educational complex «School – sad» in French families created by ethnic Ukrainians (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 21. Ark. 1).

In Ternopil Oblast, the Regional Communal Institute of Postgraduate Pedagogical Education has developed curricula and programs for improving the qualifications of teachers. Educators of educational institutions of the Ukrainian diaspora. Since October 2004, cooperation has been established on the professional qualifications of Ukrainian language teachers from the Domoglav Voivodeship of the Republic of Poland. With the assistance of the Department for Nationalities and Migration, 30 broadcasts were prepared on Ukrainian diaspora figures and relations with Ukrainians in Poland and Romania (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 21. Ark. 3). As part of economic cooperation, an agreement on scientific and technical cooperation was signed between the Ternopil region and the Brodsko-Posavska county (Republic of Croatia) (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 21. Ark. 5).

In order to meet the national and cultural needs of Ukrainians living on the territory of Belarus, in accordance with the norms of international law, a bilateral program of cooperation was concluded between the border Pinsk district of the Republic of Belarus and the Zarichnensky district of the Rivne region. This program provided for the cooperation of pedagogical teams (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 21. Ark. 6). Since January 2002, the Institute of Research of the Ukrainian Diaspora has been operating on the basis of the National University «Ostroh Academy», the purpose of which is to form a scientific library and archive for the creative and scientific work of Ukrainians living abroad (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 21. Ark. 9). In 2003–2004, a new course «History of Historical Science in Diaspora» was introduced for students majoring in «History» (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 21. Ark. 10).

However, in Sevastopol, contacts with communities of the Ukrainian diaspora abroad were not established, accordingly, there were no exchanges of delegations and creative teams. Festivals, Olympiads and exhibitions jointly with the communities of the Ukrainian diaspora were also not held (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 21. Ark. 15).

Unlike the Autonomous Republic of Crimea, close contacts were established in the Donetsk region with Ukrainians living in Toronto (Canada). At the Mariupol Central City Library named after. I. N. Korolenko created the society «Friends of Ukraine in Canada», and in the Regional Universal Scientific Library named after. N. Krupskaya operated the «Window to America» center, which began its activities in 2001 with the assistance of the US Embassy in Ukraine (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 21. Ark. 16).

Vinnitsa was actively involved in establishing cooperation with the communities of the Ukrainian diaspora. This was facilitated by the department's fruitful cooperation in the affairs of nationalities with all interested state bodies and public associations. Regional universal scientific library named after. K. Timiryazev was given about 300 books by Ukrainian authors to the Kamianetska District Society of Ukrainian Culture named after. T. Shevchenko (Transnistria) and virtual directories of a local history nature were constantly being prepared, which were used by Ukrainians from Argentina, Brazil, Canada and Australia. Since 1992, there has been an agreement on twinning, friendship, economic and cultural cooperation between the city. Khmelnyk and the urban-type village of Kamenka of the Transnistrian Moldavian Republic, where a large part of Ukrainians live (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 21. Ark. 26).

As part of the implementation of the National Program in the Luhansk region, special attention was paid to the exchange of printed publications with foreign cultural societies, libraries and centers of the Ukrainian diaspora. Since 2003, the «Literary newspaper» has been published in the region, which had the status of an international publication and was distributed to Ukrainian cultural societies located in the CIS countries (TsDAVO. F. 5252. Op. 5. Spr. 21. Ark. 37). In the regional art and educational magazine «Bakhmut'skyi Shlyach», the thematic column «Diaspora» was introduced, which published the works of modern Ukrainian writers living outside of Ukraine and was distributed to more than ten countries of the world where Ukrainian cultural societies operated.

Conclusion. The period 2001–2005 was characterized by significant efforts to institutionalize and systematize public policy towards the diaspora. State bodies of the migration service played a leading role in the practical implementation of state policy regarding communities of the Ukrainian diaspora. Despite considerable efforts, their activities were constrained by a number of systemic

challenges owing to insufficient funding, imperfections in the regulatory framework and inter-agency coordination.

The experience of the state bodies of the migration service in 2001–2005 laid the fundamental foundations for the further development of state policy regarding Ukrainians abroad. The shortcomings and problems identified have become important lessons, the relevance of which has increased in the context of today's global challenges. Understanding historical experience is critically important for the formation of an effective and holistic strategy of cooperation with the communities of the Ukrainian diaspora in modern conditions, aimed at consolidating national potential and supporting Ukraine's European integration aspirations.

Acknowledgments. The author expresses her gratitude to the staff of the Central State Archive of Higher Authorities and Governments of Ukraine for their assistance in finding the necessary archival materials, to the management of the State Migration Service of Ukraine for their assistance and support in preparing a comprehensive study, and to the editorial board of the journal for their advice in preparing the article.

Financing. The author received no financial support for the research, authorship, or publication of this article.

References:

- Bevz, T.** (2007). Suchasna ukrainska diaspora: problemy i perspektyvy [Modern Ukrainian Diaspora: Problems and Prospects]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 34. 33–46. [in Ukrainian].
- Danylenko, V.** (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoi istorii [Ukraine in 1985–1991: The Last Chapter of Soviet History]*. Kyiv. 278 s. [in Ukrainian].
- Malynovska, O.** (2010). *Mihratsiina polityka Ukrainy: stan i perspektyvy rozvytku [Migration Policy of Ukraine: Status and Development Prospects]*. Kyiv: NISD, 32 s. [in Ukrainian].
- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy** vid 04.08.2000 № 1236 «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnyi departament u spravakh natsionalnostei ta mihratsii» [On approval of the Regulation on the State Department for Nationalities and Migration]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2000-%D0%BF#Text>. [in Ukrainian].
- Smolii, V.** (1999). *Ukraina kriz viky: u 15 t. [Ukraine through the ages: In 15 vols]*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy». T. 15. 352 s. [In Ukrainian].
- Smolii, V.** (2000). *Ukraina kriz viky: u 15 t. [Ukraine through the ages: In 15 vols]*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy». T. 14. 360 s. [In Ukrainian].
- TsDAVO Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vshchychkh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- Ukaz Prezidenta Ukrainy** vid 19.03.2002 № 269/2002 «Pro Polozhennia pro Derzhavnyi komitet Ukrainy u spravakh natsionalnostei ta mihratsii» [On the Regulation on the State Committee of Ukraine on Nationalities and Migration]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269/2002#Text> [in Ukrainian].
- Ukaz Prezidenta Ukrainy** vid 24 veresnia 2001 r. № 892/2001 «Pro Natsionalnu prohramu «Zakordonne ukrainstvo» na period do 2005 roku» [On the National Program “Ukrainians Abroad” for the period up to 2005]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892/2001#Text> [in Ukrainian].
- Vidnianskyi, S.** (2020). *Ukraina v istorii Yevropy XIX – pochatku XX st.: istorychni narysy [Ukraine in the History of Europe in the Nineteenth and Early Twenty-First Centuries: Historical Essays]*. Kyiv. 814 s. [in Ukrainian].
- Yevtukh, V.** (2000). *Pro natsionalnu ideiu, etnichni menshyny, mihratsii... [On the national idea, ethnic minorities, migration]*. Kyiv: Stylos. 239 s. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 08.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.07.2025

The image of Romania in Ukrainian secondary school history textbooks for grades 10–11 (2018–2019 editions)

Tetiana A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: tetiana.melnichuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6814-142X>

Scopus Author ID: 58941474400

Researcher ID: AAE-5560-2021

Oleksandr A. Neprytskyi

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: oleksandr.neprytskyi@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9536-2538>

Scopus Author ID: 58777200400

Researcher ID: AEF-3809-2022

Abstract.

The aim of the article is to study the image of Romania in Ukrainian history textbooks for grades 10–11, which were written and published during 2018–19, i.e. during the Russian-Ukrainian war that began in 2014. **The methodology of the research** consisted in counting and analysing mentions of the words Romania, Romanian, Romanians, etc. in 30 textbooks on the History of Ukraine, World History, and the integrated course History: Ukraine and the World for 10th and 11th grade students. Fourth-year students of the History Department of the Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University counted the number of mentions with positive, negative, and neutral connotations in each textbook. The results of the count were analysed in a historical and methodological context. **Scientific novelty.** Textbooks for 11th grade paint a more positive picture of Romania than textbooks for 10th grade. World history textbooks contain more references with positive connotations than textbooks on Ukrainian history and integrated courses, since when describing events in world history, authors focus more on non-controversial aspects of Ukrainian-Romanian relations but on world-level events, the confrontation between socialism and capitalism, totalitarianism and democracy, world wars, the development of international integration, etc. **Conclusions.** In Ukrainian history textbooks for grades 10 and 11, the image of Romania changes from that of an aggressive and totalitarian country to a victim of totalitarianism, and then evolves into a modern state, a member of the EU and NATO, and Ukraine's partner in the fight against Russian aggression. The authors of the textbooks obviously find it difficult to explain the Ukrainian-Romanian territorial disputes of the late 20th and early 21st centuries. It seems that the authors are unsure how to interpret modern Ukrainian-Romanian relations, and no consolidated opinion on this subject has been developed. On the one hand, there is an understanding that Romania is an ally in the fight against Russian aggression and a member of NATO and the EU, which Ukraine aspires to join. On the other hand, there are territorial disputes that are difficult to interpret without damaging the image of the partner. This is an issue that requires a joint decision by historians in the near future. The work of an international Ukrainian-Romanian expert group, similar to the Ukrainian-Polish expert commission, would be entirely appropriate.

Keywords: school history textbooks, image, Romania, Ukrainian-Romanian relations, Russian-Ukrainian war.

Образ Румунії в українських підручниках з історії для 10–11 класів (видання 2018–2019 років)

Тетяна Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: tetiana.melnichuk@vspu.edu.ua

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6814-142X>

Scopus Author ID: 58941474400

Researcher ID: AAE-5560-2021

Олександр Неприцький

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: oleksandr.neprytskyi@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9536-2538>

Scopus Author ID: 58777200400

Researcher ID: AEF-3809-2022

Анотація.

Мета статті – вивчити образ Румунії в українських підручниках з історії для 10–11 класів, що написані та опубліковані протягом 2018–2019 рр., тобто вже під час розпочатої в 2014 році російсько-української війни. **Методологія дослідження** полягала у підрахунку та аналізі згадок слів Румунія, румунський, румуни тощо в 30 підручниках з «Історії України», «Всесвітньої історії» та інтегрованому курсу «Історія: Україна і світ» для учнів 10 та 11 класів. Студенти четвертого курсу історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського встановлювали у кожному підручнику кількість згадок із позитивною, негативною та нейтральною конотацією. Отримані результати підрахунків проаналізовані в історичному та методологічному контексті. **Наукова новизна.** У підручниках для 11 класу вимальовується більш позитивний образ Румунії, ніж у підручниках для 10 класу. У підручниках із всесвітньої історії більше згадок з позитивною конотацією, ніж у підручниках з історії України та інтегрованого курсу, оскільки, описуючи події всесвітньої історії, автори більше концентруються не на контраверсійних моментах україно-румунських взаємин, а на подіях світового рівня, протистоянні соціалізму і капіталізму, тоталітаризму і демократії, світових війнах, розвитку міжнародної інтеграції тощо. **Висновки.** У підручниках з історії України для 10 і 11 класів образ Румунії змінюється від агресивної і тоталітарної країни до жертви тоталітаризму, а потім еволюціонує до сучасної держави, члена ЄС і НАТО, партнера України у боротьбі проти російської агресії. Авторам підручників, очевидно, важко пояснювати україно-румунські територіальні суперечки кінця ХХ – початку ХХІ століття. Складається враження, що автори не впевнені, як трактувати україно-румунські відносини модерного часу, а жодної консолідованої думки на цю тему не вироблено. З одного боку, є розуміння, що Румунія – це союзник у боротьбі з російською агресією і країна-член НАТО та ЄС, до яких прагне вступити Україна, а з іншого – є факт територіальних суперечок, які важко трактувати, не руйнуючи образ партнера. Це питання, яке потребує спільного рішення від істориків у найближчому майбутньому. І робота міжнародної україно-румунської експертної групи, на зразок україно-польської комісії експертів, була б цілком доречною.

Ключові слова: шкільні підручники з історії, імідж, образ, Румунія, україно-румунські відносини, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Історичний наратив визначається сучасним ставленням до подій, фактів і процесів, що були у минулому, а також баченням майбутнього, яке потрібно досягнути. Тому в підручниках з історії створюється той образ минулого, який буде спонукати учня діяти тим чи іншим чином у майбутньому, відтворюючи у своїй уяві розуміння «ворогів», «друзів», «досягнень», «ганьби», «успіху» тощо, які закладені авторами з допомогою певних емоційно забарвлених сюжетів і відповідних оціночних суджень. Переоцінка цінностей сучасності та цілей майбутнього тягне за собою зміни у ставленні до історії.

Україна пережила один із таких етапів змін і переосмислення минулого у 2013–2014 роках, коли відбулася Революція Гідності та розпочалася відкрита збройна агресія Росії. Ці події поставили остаточну крапку в успадкованому з радянських часів наративі про три братні слов'янські народи: росіян, українців і білорусів. Від окупації російськими військами Криму та частини територій Донецької і Луганської областей та до повномасштабного вторгнення, в Україні поступово викристалізовувався образ Росії (Російської імперії, радянської Росії, Радянського Союзу, Російської Федерації) як ворога, що отримав остаточне закріплення після 24 лютого 2022 року. Це потягнуло перегляд образу інших народів і країн, що були історичними сусідами України – поляків, угорців, румун тощо. А також вплинуло на сприйняття України сусідніми державами.

Зокрема, вторгнення російських військ на територію України стало істотним чинником покращення україно-румунських відносин, попри багато історично обумовлених проблем (Безега, 2012). За словами президента Асоціації експертів з безпеки та глобальних питань (ESGA, Румунія) Анжели Грамади, «Росія розглядається як загроза безпеці Румунії. Після анексії Криму вона дуже близько до нашої країни. Народилася нова якість відносин між Румунією та Україною. Ми стали більш схильні до діалогу, до того, що потрібно перейти через

історичні моменти в наших відносинах» (Ерман, 2018). Румунський парламент першим ратифікував Угоду про асоціацію України з ЄС у 2014 р. (Румунія, 2014). Румунія надала допомогу у лікуванні українських військових (Перебування, 2015), очолила в НАТО трастовий фонд, який надавав Україні допомогу в сфері кібербезпеки (Угода, 2015). У квітні 2016 року Міністерство оборони Румунії навіть запропонувало ідею створення Чорноморського флоту НАТО за участі ВМС України (Ерман, 2018). Українська сторона високо оцінила перспективи оновленого україно-румунського діалогу, що стартував після Революції Гідності та російської агресії в Північному Причорномор'ї (Темні, 2018). Проте не потрібно впадати в ейфорію завищеного оптимізму щодо вироблення спільної оцінки минулих взаємовідносин двох народів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Зміни після Революції Гідності в історичних наративах української науки і освіти розглядаються як остаточна декомунізація і повний розрив із російськими/радянськими традиціями історичної пам'яті (Shevel, 2016). Але, наприклад, Марін Герман, директор Інституту політичних досліджень і соціального капіталу (Чернівці, Україна), доктор політичних наук, викладач Університету Штефана чел Маре в Сучаві (Румунія), вважає, що пояснення сучасною українською історіографією україно-румунських взаємин є безпосереднім продовженням «радянської міфології» (Gherman, 2021), від якої не може позбавитися Україна, не дивлячись на свої проєвропейські прагнення. Він опублікував статтю на цю тему, де тлумачить «радянськість» українських наративів про Румунію і румун. Як приклад радянського наративу він, зокрема, наводить українські підручники з історії та дає посилання на текст підручника для 10 класу «Всесвітня історія» авторства І. Щупака та Л. Морозової 2010-го року (Щупак, Морозова, 2010), де йдеться про окупацію Румунією Буковини у 1918 році. Зазначимо, що згаданий підручник опублікований в 2010 році, але оцінка входження цих земель до складу Румунії не змінилася і в підручниках 2018–2019 років, що викликало критику представників румунської національної меншини в Україні.

Аналогічна позиція представлена в редакційній статті румунського видання «AZnews» (Exploziv, 2023), яке також посилається на заяву президента та члена-засновника Національно-культурної асоціації румунів Одеської області «BASARABIA» Анатола Попеску. Цитуючи підручник з історії України для 10 класу, авторства О. Гісема та О. Мартинюка (виданий уже 2018 року і перекладений румунською мовою для навчання учнів шкіл мовою національної меншини) (Гісем, 2018), А. Попеску називає його «романюфобською пропагандою», яка поширюється в Україні. Зокрема, звинувачує українські підручники, що «вони подають Південну Бессарабію та Північну Буковину як українські території, окуповані Румунією після Першої світової війни, таким чином увічнюючи спотворену перспективу історії». І далі наголошує, що «об'єднання Бессарабії та Буковини з Румунією в 1918 році було демократичним, правовим і добровільним процесом, а не окупацією, як про це йдеться в підручнику історії для 10-го класу в Україні» (Exploziv, 2023).

Метою цього дослідження є вивчення образу Румунії в українських підручниках з історії для 10–11 класів, що були написані та опубліковані в 2018–2019 роках, тобто перших підручниках, створених після Революції Гідності і вже під час російсько-української війни.

Методологія. У виконанні дослідження взяли участь здобувачі вищої освіти 4 року навчання Історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського у кількості 62 осіб. (Дослідження проводилося у травні 2022 року, за два місяці до отримання студентами диплому бакалавра.)

Студенти отримали всі вищезазначені підручники в електронній версії. Ознайомившись із текстами вони мали заповнити таблицю, вказуючи для кожного підручника, загальну кількість згадок про Румунію і використання слів «Румунія», «румуні», «румунський» тощо, та зазначити, якою (на думку студентів-істориків) є конотація кожної згадки – позитивна, негативна чи нейтральна. Щоб стандартизувати виконання завдання, зі студентами пригадали визначення терміну конотація (позитивна, негативна і нейтральна) у виключно академічному розумінні цих слів (Конотація, б.д.). А також опрацювали приклади, як контекст вживання історичних фактів може створювати позитивну чи негативну конотацію. (Наприклад, вступ Румунії до ЄС може бути просто історичним фактом, але у випадку наведення цього факту в підручнику для української школи – він набуває позитивної конотації, оскільки асоціюється з європейськими прагненнями України і позитивним образом Європи у свідомості більшості українців.)

Аналогічне дослідження проведено щодо образу Польщі (Neprytskyi, Melnychuk, 2022) у цих підручниках, ми будемо до нього звертатися для порівняння деяких аспектів висвітлення історії Румунії і Польщі.

Результати дослідження. Перцепція кожної людини, очевидно, має індивідуальний характер, але усереднене значення оцінки на рівні групи дає можливість визначити характер впливу підруничкового матеріалу на створення емоційного образу Румунії в реципієнта – учня і вчителя. Співставлення кількісних значень вказує на позитивний, негативний чи нейтральний образ Румунії в тому чи іншому підручнику.

Конотація вживання слів «Румунія», «румуні», «румунський» тощо в сучасних українських шкільних підручниках з історії для 10 і 11 класів.

	Підручники (за авторством)	Кількість згадок слова "Румунія" та спорідених з ним слів (румуні, румунський..... тощо)	Кількість згадок із позитивною конотацією	Кількість згадок із негативною конотацією	Кількість згадок із нейтральною конотацією
Історія України. 10 клас. Стандарт.					
1	Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. (Бурнейко, Хлібовська, Крижановська, Наумчук, 2018)	130	28	42	60
2	Власов В. С., Кульчицький С. В. (Власов, Кульчицький, 2018b)	57	13	18	26
3	Струкевич О. К. (Струкевич, 2018)	64	10	41	13
4	Гісем О. В., Мартинюк О. О. (Гісем, Мартинюк, 2018с)	98	10	30	58
5	Сорочинська Н. М., Гісем О. О. (Сорочинська, Гісем, 2018b)	119	19	60	40
6	Пометун О. І., Гупан Н. М. (Пометун, Гупан, 2018)	67	4	23	40
	Разом: Історія України. 10 клас. Рівень стандарту.	535	84	214	237
Історія України. 10 клас. Профільний.					
7.	Власов В. С., Кульчицький С. В. (Власов, Кульчицький, 2018a)	63	3	25	35
	Разом: Історія України. Профільний рівень.	63	3	25	35
Історія: Україна і світ. 10 клас. Інтегрований курс.					
8	Мудрий М. М., Аркуша О. Г. (Мудрий, Аркуша, 2018)	77	2	32	43
9	Гісем О. В. (Гісем, 2018)	147	13	52	82
	Разом: Історія: Україна і світ. Інтегрований курс.	224	15	84	125
Всесвітня історія. 10 клас. Стандарт.					
10	Щупак І. Я. (Щупак, 2018)	102	29	30	43
11	Полянський П. (Полянський 2018)	89	25	25	39
12	Сорочинська Н. М., Гісем О. О. (Сорочинська, Гісем, 2018a)	104	6	11	87
13	Ладиченко Т. В. (Ладиченко, 2018)	46	1	6	39
14	Гісем О. В., Мартинюк О. О. (Гісем, Мартинюк, 2018b)	87	15	29	43
	Разом: Всесвітня історія. Рівень стандарту.	399	76	101	251
Всесвітня історія. 10 клас. Профільний.					
15	Гісем О. В., Мартинюк О. О. (Гісем, Мартинюк, 2018a)	168	35	56	77

	Разом. Всесвітня історія. Профільний рівень.	168	35	56	77
	Разом: 10 клас	1418	213	480	725
Історія України. 11 клас. Стандарт.					
16	Даниленко В.М., Смольницька М. К. (Даниленко, Смольницька, 2019)	14	8	3	3
17	Сорочинська Н.М., Гісем О.О. (Сорочинська, Гісем, 2019)	15	8	2	5
18	Гісем О. В., Мартинюк О. О. (Гісем, Мартинюк, 2019d)	20	5	1	14
19	Струкевич О.К., Дровозюк С.І. (Струкевич, Дровозюк, 2019)	17	3	4	10
20	Хлібовська Г.М., Наумчук О.В., Крижаноська М.Є., Гирич І.Б., Бурнейко І.О. (Хлібовська, Наумчук, Крижаноська, Гирич, Бурнейко, 2019)	18	12	3	3
21	Власов В.С., Кульчицький С.В. (Власов, Кульчицький, 2019b)	7	2	1	4
	Разом: Історія України. Рівень стандарту.	91	38	14	39
Історія України. 11 клас. Профільний.					
22	Власов В.С., Кульчицький С.В. (Власов, Кульчицький, 2019a)	7	2	1	4
23	Гісем О. В., Мартинюк О. О. (Гісем, Мартинюк, 2019с).	23	13	2	8
	Разом: Історія України. Профільний рівень.	30	15	3	12
Історія: Україна і світ. 11 клас. Інтегрований.					
24	Мудрий М. М., Аркуша О. Г. (Мудрий, Аркуша, 2019)	32	15	16	1
	Разом: Історія: Україна і світ. Інтегрований рівень.	32	15	16	1
Всесвітня історія. 11 клас. Стандарт.					
25	Щупак І. Я. (Щупак, 2019)	58	17	20	21
26	Гісем О. В., Мартинюк О. О. (Гісем, Мартинюк, 2019b)	18	9	7	2
27	Ладиченко Т. В. (Ладиченко, 2019)	22	11	6	5
28	Полянський П. Б. (Полянський, 2019)	45	19	11	15
	Разом: Всесвітня історія. Рівень стандарту	143	56	44	43
Всесвітня історія. 11 клас. Профільний.					
29	Ладиченко Т. В., Заблоцький Ю. І. (Ладиченко, Заблоцький, 2019)	5	2	0	3
30	Гісем О. В., Мартинюк О. О. (Гісем, Мартинюк, 2019a)	88	43	21	24
	Разом. Всесвітня історія. Профільний рівень.	93	45	21	27
	Разом 11 клас	389	169	98	122
	Разом 10 і 11 класи	1807	382	578	847

Результати проведеного дослідження показали, що у всіх дев'яти підручниках з історії України для 10 класу (6 – рівня стандарту, 1 – профільного рівня і 2 – інтегрованого курсу) кількість згадок із негативною конотацією перевищує кількість згадок із позитивною. Якщо

порівняти кількість згадок з негативною і нейтральною конотацією, то бачимо, що в двох підручниках рівня стандарту (авторства Олексія Струкевича і тандему Наталії Сорочинської та Олександра Гісема) кількість згадок із нейтральною конотацією поступається кількості згадок із негативною (42 проти 13 і 60 проти 40 відповідно). Найбільш негативний образ Румунії змальований у підручниках Олексія Струкевича, де кількість негативних згадок переважає кількість позитивних більше ніж у 4 рази, більше ніж утричі перевищує кількість згадок із нейтральною конотацією. (Зауважимо, що у цьому підручнику змальовується і найбільш негативний образ Польщі у порівнянні з іншими аналізованими працями (Neprytskyi, Melnychuk, 2022, с. 192). Окрім підручника Олексія Струкевича є ще три, де кількість згадок із негативною конотацією багаторазово перевищує кількість із позитивною (це праці Олени Пометун і Нестора Гупана – перевищення в 5,7 рази, Віталія Власова і Станіслава Кульчицького – у 8,3 рази, Мар'яна Мудрого та Олени Аркуші – у 16 разів). Проте у цих підручниках кількість згадок із нейтральною конотацією перевищує кількість із негативною. А найменш негативний образ Румунії спостерігаємо у підручнику Ігоря Бурнейка, Ганни Хлібовської, Марії Крижановської і Оксани Наумчук, де кількість позитивних згадок – 28, негативних – 42, нейтральних – 60.

У підручниках з всесвітньої історії образ Румунії більш позитивний, ніж у підручниках з історії України та інтегрованого курсу. У двох з шести підручників фактично дотримано паритету між згадками з негативною і позитивною конотацією (праці Ігоря Щупака, Павла Полянського). Підручник за авторством Тетяни Ладиченко виділяється своєю «нейтральністю»: кількість згадок із нейтральною конотацією – 39 разів, що у 5,6 рази перевищує кількість згадок як із позитивною, так і з негативною конотацією. Решта підручників (3 шт.) мають перевагу кількості згадок із негативною конотацією над позитивною 1,6–1,8 рази. І характерно, що у всіх шести підручниках кількість згадок із нейтральною конотацією переважає кількість згадок з негативною і позитивною конотаціями.

Але назагал у підручниках для 10 класу з всесвітньої історії, як і з історії України та інтегрованого курсу, переважає негативний образ Румунії: рівня стандарту – 76 згадок із позитивною конотацією, проти 101 з негативною і 251 з нейтральною; профільного рівня – 35, 56 і 77 відповідно. Додавши цифри з аналізу всіх підручників за 10 клас, отримаємо співвідношення не на користь позитивного образу: 213 згадок із позитивною конотацією, 480 – із негативною, 725 – з нейтральною.

З історії України для 11 класу написано шість підручників рівня стандарту і два профільного рівня. У чотирьох із шести підручників рівня стандарту кількість згадок із позитивною конотацією переважає в 3–5 разів кількість згадок із негативною конотацією. А в підручнику профільного рівня авторства Олександра Гісема і Олександра Мартинюка кількість згадок із позитивною конотацією переважає кількість згадок із негативною конотацією у 6,5 рази. У двох підручниках рівня стандарту і в одному профільного рівня кількість згадок із негативною конотацією незначно переважає кількість згадок із позитивною: 3 проти 4, 2 проти 1, 2 проти 1. Загальна кількість згадок із нейтральною конотацією у підручниках рівня стандарту майже дорівнює кількості згадок із позитивною конотацією (38 з позитивною і 39 з нейтральною) та переважає майже втричі кількість згадок із негативною конотацією (14 з негативною і 39 з нейтральною). Подібне співвідношення спостерігаємо і в підручниках профільного рівня: 15 згадок із позитивною конотацією проти 12 з нейтральною і три з негативною проти 12 з нейтральною, що демонструє майже паритет між згадками з позитивною і нейтральною конотацією та перевищення кількості згадок із нейтральною конотацією над негативною у чотири рази.

Підручник з інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» для 11 класу показує паритет між згадками з позитивною і негативною конотацією (15 і 16, відповідно). Але відрізняється від інших праць мінімальною кількістю згадок із нейтральною конотацією (лише 1 згадка). Можемо у рамках нашого дослідження назвати цей підручник найбільш емоційно забарвленим і емоційно контраверсійним у формуванні образу Румунії.

Серед чотирьох підручників із всесвітньої історії для 11 класу рівня стандарту і двох профільного рівня лише у одній праці (авторства Ігоря Щупака) кількість згадок із негативною конотацією незначно переважає кількість згадок із позитивною конотацією (17 з позитивною проти 20 з негативною). У всіх інших підручниках спостерігається перевага кількості згадок із позитивною конотацією над кількістю з негативною конотацією, і в підсумку становить для підручників рівня стандарту співвідношення: 56 згадок із позитивною конотацією, 44 – з негативною, 43 – із нейтральною; а для профільного рівня – 45, 21 і 27 відповідно.

Загалом у підручниках для 11 класу (з історії України, всесвітньої історії та інтегрованого курсу) вимальовується позитивний образ Румунії, оскільки налічується 169 згадок із позитивною конотацією, 98 – із негативною і 122 із нейтральною. Якщо ж додати цифри із підручників для 10 і 11 класів, то кількість згадок із позитивною конотацією поступиться кількості згадок із негативною, 382 і 578 відповідно, а кількість згадок із нейтральною конотацією становитиме 847.

Вивчення історії України та всесвітньої історії у 10 класі розпочинається із Першої світової війни і формування нового світового порядку по її закінченню. Спроби створення незалежної української держави після Першої світової війни завершилися невдачею. Території, на яких пізніше (у 1991 році) була проголошена незалежна Україна, потрапили до складу інших державних утворень – Румунії, Чехословаччини, Польщі, Української Соціалістичної Радянської Республіки, що увійшла до складу СРСР. В описі цих подій в українських шкільних підручниках завжди відчувається жаль, що не вдалося створити українську державу, і це кидає в деякій мірі тінь «образи» на ставлення до сусідів, які поширили свій суверенітет на вищезгадані території.

Автори шкільних підручників обов'язково висвітлюють соціальне, економічне, політичне, культурне становище населення (насамперед етнічного українського елементу) на цих землях у період між двома світовими війнами. І яскраво видно, що на оцінку державної політики сусідніх країн впливають не лише конкретні історичні умови, в яких проживали люди на той час, але й відносини України із цими державами після 1991 року. Наведемо приклад із підручника з історії України рівня стандарту для 10 класу Ігоря Бурнейка, Ганни Хлібовської, Марії Крижановської та Оксани Наумчук. У розділі 5 «Західноукраїнські землі в міжвоєнний період» є показові назви підрозділів: «§ 34. Українські землі в складі Польщі; § 35. Політичне життя на українських землях в складі Польщі; § 36. Українці під владою Румунії за міжвоєнної доби» (Бурнейко, Хлібовська, Крижановська, Наумчук, 2018, с. 4) По суті, вказується факт, що території сучасної України, яка не мала на той час власної державності, перебували під юрисдикцією таких держав, як Польща і Румунія. Однак у перших двох заголовках подається максимально нейтральне формулювання, що певна територія входила до складу іншої держави. А в третьому акцентується елемент насилля: народ перебував під чужою владою. Це однозначно негативна конотація. І шлях до розуміння різниці в підходах до подання польсько-українських і польсько-румунських відносин полягає зовсім не в дослідженні подій першої половини ХХ століття. Якщо порівняти рівень конфронтації між українським і польським та між українським і румунським народами у цей період, то українсько-румунські стосунки не були більш складними і драматичними, ніж україно-польські взаємини. З'ясувати причини такої різниці у ставленні ми можемо лише проаналізувавши україно-польські та україно-румунські відносини доби незалежної України. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменований територіальними суперечками між Румунією і Україною за чорноморський шельф навколо острова Зміїний і о. Майкан на Дунаї, дискусіями з мовних питань, взаємними звинуваченнями щодо трактування історії. А паралельно, попри багато трагічних сторінок спільної україно-польської історії, з 1993 року працювала спеціальна міжнародна україно-польська комісія експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії (Удод, 2019). Звичайно, радянська методологія історії зробила свій внесок у створення негативного образу всіх західних сусідів України, але понад два десятки років наполегливої праці дали свої результати. У підручниках для 10 класів 213 згадок із позитивною конотацією, що стосуються Румунії, і 1055 – Польщі, а негативних – 480 для Румунії і 1054 для Польщі, нейтральних – 725 і 1431 відповідно. Коли для Румунії кількість згадок із негативною конотацією перевищує кількість згадок із позитивною більше ніж вдвічі, то для Польщі ці цифри майже рівні. (Neprytskyi, Melnychuk, 2022, с. 186–189).

Принципова різниця в зображенні Польщі і Румунії в підручниках для 10 класу полягає у тому, що образ першої подається як жертви тоталітарних режимів (німецького – нацистського і радянського – комуністичного), а друга показується втіленням диктаторського авторитарного правління (режим королівської диктатури та Йона Антонеску) і союзницею нацистської Німеччини. А також підкреслюється встановлення румунської влади над частиною захопленої території України в ході Другої світової війни (окрім уже загаданого визначення кордонів після Першої світової). Звідси випливає негативний образ Румунії і в підручниках з історії України, і з всесвітньої історії, і в інтегрованому курсі «Історія: Україна і світ».

У підручниках для 11 класу розглядається період після завершення Другої світової війни. Дається чітка негативна оцінка діяльності Радянського Союзу і його втручання в справи країн Центральної та Східної Європи. На тлі загального засудження тоталітаризму Румунія подається як жертва комуністичного режиму. Влада Н. Чаушеску не ототожнюється з політикою Румунії, а швидше протиставляється румунському народу. Рання риторика Н. Чаушеску, що опиралась на елементи націоналізму, більше асоціюється з його персональною, а не державною політикою.

Взаємини України і Румунії після повалення комуністичних режимів описуються фрагментарно і несистемно. Ігор Щупак пише про «спроби Румунії висунути територіальні претензії до України» (Щупак, 2019, с. 124). У підручнику з історії України для 11 класу авторства Олексія Струкевича і Степана Дровозюка наведено уривок з наукової статті інших авторів про те, що «Румунія має претензії до України на ділянці дельти Дунаю» і «відсутність демаркованого кордону може створити загрозу у будь-який час» (Струкевич, Дровозюк, 2019, с. 235). Олександр Гісем і Олександр Мартинюк у підручнику з всесвітньої історії не пишуть про територіальні суперечки, але дають інформацію про їх результат: «досягнуті домовленості визначили

принципи розподілу континентального шельфу» (Гісем, Мартинюк, 2019b, с. 109), а в підручнику з історії України вказують, що «окремі політичні сили в Румунії намагалися висунути до України територіальні претензії (Північна Буковина, Південна Бессарабія, острів Зміїний)», але «у 2009 році в Міжнародному суді нарешті було розв'язано питання про поділ шельфу між двома державами в районі острова Зміїний» [Гісем, Мартинюк, 2019d, с. 220]. Тетяна Ладиченко і Юрій Заблоцький у підручнику з всесвітньої історії пишуть про україно-румунські відносини модерної доби лише зазначаючи, що після повалення режиму Чаушеску в Румунії відкрились українські школи, діє Союз українців Румунії, виходить щомісячник «Наш голос» і газета «Вільне слово», а «в Україні існують школи, де етнічні румуни отримують освіту рідною мовою» (Ладиченко, Заблоцький, 2019, с.107).

Складається враження, що автори не впевнені, як трактувати україно-румунські відносини модерного часу, а жодної консолідованої думки на цю тему не вироблено. З одного боку, є розуміння, що Румунія – це союзник у боротьбі з російською агресією і країна-член НАТО та ЄС, до яких прагне вступити Україна, а з іншого – є факт територіальних суперечок, які важко трактувати, не руйнуючи образ партнера. Тому одні автори зовсім уникають теми україно-румунських відносин, інші – подають окремі факти без загального контексту.

Висновки. У підручниках з історії України для 10 і 11 класів образ Румунії змінюється від агресивної і тоталітарної країни до жертви тоталітаризму, а потім еволюціонує до сучасної держави, члена ЄС і НАТО, партнера України у боротьбі проти російської агресії. Дещо не вписуються в цю картину україно-румунські територіальні суперечки кінця XX – початку XXI століття. Однозначно, це питання потребує спільного рішення від істориків у найближчому майбутньому. І робота міжнародної україно-румунської експертної групи, на зразок україно-польської комісії експертів, була б дуже доречною.

У підручниках із всесвітньої історії образ Румунії більш позитивний, ніж у підручниках з історії України, оскільки автори більше концентруються не на контраверсійних моментах україно-румунських взаємин, а на подіях світового рівня, протистоянні соціалізму і капіталізму, тоталітаризму і демократії, світових війнах, розвитку міжнародної інтеграції тощо. У цьому контексті Румунія виглядає країною, що змогла вирватися з лещат несвободи і стати повноправним членом західного світу, до якого прагне й Україна.

Додавши всі згадки Румунії в українських шкільних підручниках з історії для 10 і 11 класів з позитивною, негативною і нейтральною конотацією, бачимо, що у підручниках із всесвітньої історії більше згадок з позитивною конотацією, ніж у підручниках з історії України та інтегрованого курсу; а в підручниках для 11 класу згадки з позитивною конотацією переважають над згадками з негативною. Якщо порівняти отримані цифри у дослідженні образу Румунії і Польщі, то драматичність взаємин українського і румунського народів у співвідношенні з україно-польськими відносинами аж ніяк не пояснюють таку істотну різницю у перевазі згадок із позитивною конотацією про Польщу над згадками про Румунію. Пояснення можна знайти лише у міждержавних взаєминах, які були сучасними для авторів підручників.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Безега, Т. (2012). Українсько-Румунські територіальні суперечності: історичний аналіз та сучасний стан. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*, вип. 29, 36–42. Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/57d37f19-710e-471f-898e-00303e21bf77/content>.
- Бурнейко, І., Хлібовська, Г., Крижановська, М., Наумчук, О. (2018). *Історія України. Рівень стандарту. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль, 256 с.
- Власов, В., Кульчицький, С. (2018а). *Історія України (профільний рівень). Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 304 с.
- Власов, В., Кульчицький, С. (2018b). *Історія України (рівень стандарту). Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 256 с.
- Власов, В., Кульчицький, С. (2019а). *Історія України (профільний рівень). Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 288 с.
- Власов, В., Кульчицький, С. (2019b). *Історія України (рівень стандарту). Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 256 с.
- Гісем, О. (2018). *Історія: Україна і світ. Інтегрований курс. Рівень стандарту. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків, 256 с.
- Гісем, О., Мартинюк, О. (2018а). *Всесвітня історія. Профільний рівень. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків, 240 с.
- Гісем, О., Мартинюк, О. (2018b). *Всесвітня історія. Рівень стандарту. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків, 176 с.

- Гісем, О., Мартинюк, О. (2018с). *Історія України. Рівень стандарту. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків, 240 с.
- Гісем, О., Мартинюк, О. (2019а). *Всесвітня історія. Профільний рівень. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків, 240 с.
- Гісем, О., Мартинюк, О. (2019b). *Всесвітня історія. Рівень стандарту. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків, 224 с.
- Гісем, О., Мартинюк, О. (2019с). *Історія України. Профільний рівень. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків, 256 с.
- Гісем, О., Мартинюк, О. (2019d). *Історія України. Рівень стандарту. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Харків, 288 с.
- Даниленко, В., Смольницька, М. (2019). *Історія України (рівень стандарту). Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 224 с.
- Ерман, Г. (2018). Як Україні та Румунії вирішити мовну суперечку. *BBC News Україна*. 12 січня. Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42664117>.
- Конотація. (б.д.). Режим доступу: <https://termin.in.ua/konotatsiia/>.
- Ладиченко, Т. (2018). *Всесвітня історія (рівень стандарту). Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 160 с.
- Ладиченко, Т. (2019). *Всесвітня історія (рівень стандарту). Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 160 с.
- Ладиченко, Т., Заблоцький Ю. (2019). *Всесвітня історія (профільний рівень). Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 224 с.
- Мудрий, М., Аркуша, О. (2018). *Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту). Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 288 с.
- Мудрий, М., Аркуша, О. (2019). *Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту). Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 304 с.
- Перебування (2015). Перебування українських військовослужбовців на лікуванні та реабілітації в Румунії. *Посольство України в Румунії*. 18 травня. Режим доступу: <https://romania.mfa.gov.ua/news/36539-perebuvannya-ukrajinsykih-vijsykovosluhbovciv-na-likuvannya-ta-reabilitacii-v-rumuniji>.
- Полянський, П. (2018). *Всесвітня історія (рівень стандарту). Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 256 с.
- Полянський, П. (2019). *Всесвітня історія (рівень стандарту). Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 256 с.
- Пометун, О., Гупан, Н. (2018). *Історія України. Рівень стандарту. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 256 с.
- Румунія (2014). Румунія першою ратифікувала УА з Україною. *LB.ua*. 2 липня. Режим доступу: https://lb.ua/world/2014/07/02/271674_ruminiya_pervoy_ratifitsirovala_sa.html.
- Сорочинська, Н., Гісем, О. (2018а). *Всесвітня історія. Рівень стандарту. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль, 256 с.
- Сорочинська, Н., Гісем, О. (2018b). *Історія України. Рівень стандарту. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль, 256 с.
- Сорочинська, Н., Гісем, О. (2019). *Історія України (рівень стандарту). Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль, 240 с.
- Струкевич, О. (2018). *Історія України (рівень стандарту). Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 240 с.
- Струкевич, О., Дровозюк, С. (2019). *Історія України (рівень стандарту). Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 240 с.
- Темні часи (2018). "Темні часи" у наших відносинах закінчились. *LB.ua*. 7 вересня. Режим доступу: https://lb.ua/world/2018/09/07/406861_temni_chasi_vidnosinah.html.
- Угода (2015). Угода про реалізацію Трастового фонду Україна – НАТО з питань кібербезпеки між Службою безпеки України та Румунською службою інформації. *Верховна Рада України*. 23 липня. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642_063#Text.
- Удод, О. (2019). Українсько-польська комісія експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Том. 2. Київ. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C2.
- Хлібовська, Г., Наумчук, О., Крижановська, М., Гирич, І. (2019). *Історія України. Рівень стандарту. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль, 256 с.
- Щупак, І. (2018). *Всесвітня історія. Рівень стандарту. Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 208 с.

- Щупак, І.** (2019). *Всесвітня історія. Рівень стандарту. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Київ, 256 с.
- Щупак, І., Морозова, Л.** (2010). *Всесвітня історія: Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. Запоріжжя, 272 с.
- Exploziv** (2023). Exploziv! Noile manuale de istorie din Ucraina acuză România de 'ocupație', iar elevii români sunt supuși unei spălări pe creier masive. *AZnews.ro*. 23 noiembrie. Режим доступу: <https://aznews.ro/exploziv-noile-manualele-de-istorie-din-ucraina-acuza-romania-de-ocupatie-iar-elevii-romani-sunt-supusi-unei-spalari-pe-creier-masive/>.
- Gherman, M.** (2021). Narațiuni despre România și români în Ucraina: între reminiscențe sovietice și „rănille” Donbass-ului. *Veridica*. 07 Aprilie. Режим доступу: <https://www.veridica.ro/analize/naratiuni-despre-romania-si-romani-in-ucraina-intre-reminiscente-sovietice-si-ranile-donbass-ului>.
- Neprytskyi, O., Melnychuk, T.** (2022). Wizerunek Polski (II RP, PRL i III RP) we współczesnych ukraińskich podręcznikach historii. *Krakowskie Pismo Kresowe*, 14, 101–122. <https://doi.org/10.12797/KPK.14.2022.14.09> Режим доступу: <https://journals.akademicka.pl/kpk/article/view/4932>.
- Shevel, O.** (2016). The battle for historical memory in postrevolutionary Ukraine. *Current History*, 115(783), 258–263. <https://doi.org/10.1525/curh.2016.115.783.258> Режим доступу: <https://online.ucpress.edu/currenthistory/article/115/783/258/107741/The-Battle-for-Historical-Memory-in>.

References:

- Bezeha, T.** (2012). Ukrainsko-Rumunski terytorialni superechnosti: istorychnyi analiz ta suchasnyi stan [Ukrainian-Romanian territorial disputes: historical analysis and current status]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii istoriia [Scientific Bulletin of Uzhhorod University. History Series]*, 29, 36–42. Retrieved from: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/57d37f19-710e-471f-898e-00303e21bf77/content> [In Ukrainian].
- Burneiko, I., Khlivovska, H., Kryzhanovska, M., Naumchuk, O.** (2018). *Istoriia Ukrainy. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [History of Ukraine. Standard level. Textbook for 10th grade of general secondary education institutions]*. Ternopil, 256 [In Ukrainian].
- Danylenko, V., Smolnitska, M.** (2019). *Istoriia Ukrainy (riven standartu). Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [History of Ukraine (standard level). Textbook for 11th grade of general secondary education institutions]*. Kyiv, 224 [In Ukrainian].
- Erman, H.** (2018) Yak Ukraini ta Rumunii vyrishyty movnu superechku [How Ukraine and Romania can resolve their language dispute]. *BBC News Ukraina [BBC News Ukraine]*. 12 January. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42664117> [In Ukrainian].
- Exploziv** (2023). Exploziv! Noile manuale de istorie din Ucraina acuză România de 'ocupație', iar elevii români sunt supuși unei spălări pe creier masive [Explosive! New history textbooks in Ukraine accuse Romania of 'occupation', and Romanian students are subjected to massive brainwashing]. *AZnews.ro [AZnews.ro]*. 23 November. Retrieved from: <https://aznews.ro/exploziv-noile-manualele-de-istorie-din-ucraina-acuza-romania-de-ocupatie-iar-elevii-romani-sunt-supusi-unei-spalari-pe-creier-masive/> [In Rumanian].
- Gherman, M.** (2021). Narațiuni despre România și români în Ucraina: între reminiscențe sovietice și „rănille” Donbass-ului [Narratives about Romania and Romanians in Ukraine: between Soviet reminiscences and the "wounds" of Donbass]. *Veridica [Veridica]*. 07 April. Retrieved from: <https://www.veridica.ro/analize/naratiuni-despre-romania-si-romani-in-ucraina-intre-reminiscente-sovietice-si-ranile-donbass-ului> [In Rumanian].
- Hisem, O.** (2018). *Istoriia: Ukraina i sviť. Intehrovanyi kurs. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [History: Ukraine and the World. Integrated Course. Standard Level. Textbook for 10th Grade General Secondary Education Institutions]*. Kharkiv, 256 [In Ukrainian].
- Hisem, O., Martyniuk, O.** (2018a). *Vsesvitnia istoriia. Profilnyi riven. Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [World History. Advanced Level. Textbook for 10th grade general secondary education institutions]*. Kharkiv, 240 [In Ukrainian].
- Hisem, O., Martyniuk, O.** (2018b). *Vsesvitnia istoriia. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [World History. Standard Level. Textbook for 10th grade general secondary education institutions]*. Kharkiv, 176 [In Ukrainian].
- Hisem, O., Martyniuk, O.** (2018c). *Istoriia Ukrainy. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [History of Ukraine. Standard level. Textbook for 10th grade of general secondary education institutions]*. Kharkiv, 240 [In Ukrainian].

- Hisem, O., Martyniuk, O. (2019a). *Vsesvitnia istoriia. Profilnyi riven. Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [World History. Advanced Level. Textbook for 11th grade general secondary education institutions]. Kharkiv, 240 [In Ukrainian].
- Hisem, O., Martyniuk, O. (2019b). *Vsesvitnia istoriia. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [Всесвітня історія. Рівень стандарту. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти]. Kharkiv, 224 [In Ukrainian].
- Hisem, O., Martyniuk, O. (2019c). *Istoriia Ukrainy. Profilnyi riven. Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine. Advanced level. Textbook for 11th grade of general secondary education institutions]. Kharkiv, 256 [In Ukrainian].
- Hisem, O., Martyniuk, O. (2019d). *Istoriia Ukrainy. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine. Standard level. Textbook for 11th grade of general secondary education institutions]. Kharkiv, 288 [In Ukrainian].
- Khlibovska, H., Naumchuk, O., Kryzhanovska, M., Hrych, I. (2019). *Istoriia Ukrainy. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine. Standard level. Textbook for 11th grade of general secondary education institutions]. Ternopil, 256 [In Ukrainian].
- Konotatsiia (n.d.). Konotatsiia [Connotation]. Retrieved from: <https://termin.in.ua/konotatsiia/> [In Ukrainian].
- Ladychenko, T. (2018). *Vsesvitnia istoriia (riven standartu). Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [World History (standard level). Textbook for 10th grade general secondary education institutions]. Kyiv, 160 [In Ukrainian].
- Ladychenko, T. (2019). *Vsesvitnia istoriia (riven standartu). Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [World History (standard level). Textbook for 11th grade general secondary education institutions]. Kyiv, 160 [In Ukrainian].
- Ladychenko, T., Zablotskyi Yu. (2019). *Vsesvitnia istoriia (profilnyi riven). Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [World History (advanced level). Textbook for 11th grade general secondary education institutions]. Kyiv, 224 [In Ukrainian].
- Mudryi, M., Arkusha, O. (2018). *Istoriia: Ukraina i svit (intehrovanyi kurs, riven standartu). Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History: Ukraine and the World (integrated course, standard level). Textbook for 10th grade general secondary education institutions]. Kyiv, 288 [In Ukrainian].
- Mudryi, M., Arkusha, O. (2019). *Istoriia: Ukraina i svit (intehrovanyi kurs, riven standartu). Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History: Ukraine and the World (integrated course, standard level). Textbook for 11th grade general secondary education institutions]. Kyiv, 304 [In Ukrainian].
- Neprytskyi, O., Melnychuk, T. (2022). Wizerunek Polski (II RP, PRL i III RP) we współczesnych ukraińskich podręcznikach historii [The image of Poland (Second Polish Republic, Polish People's Republic and Third Polish Republic) in contemporary Ukrainian history textbooks]. *Krakowskie Pismo Kresowe* [Cracovian Kresy's Journal], 14, 101–122. <https://doi.org/10.12797/KPK.14.2022.14.09> Retrieved from: <https://journals.akademicka.pl/kpk/article/view/4932> [In Polish].
- Perebuvannia (2015). Perebuvannia ukraïnskykh viiskovosluzhbovtiv na likuvanni ta reabilitatsii v Rumunii [Ukrainian military personnel undergoing treatment and rehabilitation in Romania]. *Posolstvo Ukrainy v Rumunii* [Embassy of Ukraine in Romania]. 18 May. Retrieved from: <https://romania.mfa.gov.ua/news/36539-perebuvannya-ukrajinskykh-vijsykovosluzhbovciv-na-likuvannya-ta-reabilitacii-v-rumunii> [In Ukrainian].
- Polianskyi, P. (2018). *Vsesvitnia istoriia (riven standartu). Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [World History (standard level). Textbook for 10th grade general secondary education institutions]. Kyiv, 256 [In Ukrainian].
- Polianskyi, P. (2019). *Vsesvitnia istoriia (riven standartu). Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [World History (standard level). Textbook for 11th grade general secondary education institutions]. Kyiv, 256 [In Ukrainian].
- Pometun, O., Hupan, N. (2018). *Istoriia Ukrainy. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine. Standard level. Textbook for 10th grade of general secondary education institutions]. Kyiv, 256 [In Ukrainian].
- Rumuniia (2014). Rumuniia pershoiu ratyfikovala UA z Ukrainoiu [Romania was the first to ratify the AA with Ukraine.]. (LB.ua [LB.ua]. 2 July. Retrieved from: https://lb.ua/world/2014/07/02/271674_rumuniya_pervoy_ratifitsirovala_sa.html [In Ukrainian].
- Shchupak, I. (2018). *Vsesvitnia istoriia. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [World History. Standard Level. Textbook for 10th grade general secondary education institutions]. Kyiv, 208 [In Ukrainian].

- Shchupak, I.** (2019). *Vsesvitnia istoriia. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [World History. Standard Level. Textbook for 11th grade general secondary education institutions]. Kyiv, 256 [In Ukrainian].
- Shchupak, I., Morozova, L.** (2010). *Vsesvitnia istoriia: Pidruchnyk dlia 10 klasu zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [World History: Textbook for 10th grade students in general education institutions.]. Zaporizhzhia, 272 [In Ukrainian].
- Shevel, O.** (2016). The battle for historical memory in postrevolutionary Ukraine. *Current History*, 115(783), 258–263. <https://doi.org/10.1525/curh.2016.115.783.258> Retrieved from: <https://online.ucpress.edu/currenthistory/article/115/783/258/107741/The-Battle-for-Historical-Memory-in> [In English].
- Sorochynska, N., Hisem, O.** (2018a). *Vsesvitnia istoriia. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [World History. Standard Level. Textbook for 10th grade general secondary education institutions]. Ternopil, 256 [In Ukrainian].
- Sorochynska, N., Hisem, O.** (2018b). *Istoriia Ukrainy. Riven standartu. Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine. Riven Standard. Textbook for 10th grade of general secondary education]. Ternopil, 256 [In Ukrainian].
- Sorochynska, N., Hisem, O.** (2019). *Istoriia Ukrainy (riven standartu). Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine (standard edition). Textbook for 11th grade of general secondary education]. Ternopil, 240 [In Ukrainian].
- Strukevych, O.** (2018). *Istoriia Ukrainy (riven standartu). Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine (standard level). Textbook for 10th grade of general secondary education institutions]. Kyiv, 240 [In Ukrainian].
- Strukevych, O., Drovoziuk, S.** (2019). *Istoriia Ukrainy (riven standartu). Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine (standard level). Textbook for 11th grade of general secondary education institutions]. Kyiv, 240 [In Ukrainian].
- Temni** (2018). “Temni chasy” u nashykh vidnosynakh zakinchylis [The ‘dark times’ in our relationship are over]. *LB.ua* [LB.ua]. 7 September. Retrieved from: https://lb.ua/world/2018/09/07/406861_temni_chasi_vidnosinah.html [In Ukrainian].
- Udod, O.** (2019). Ukrainsko-polska komisiia ekspertiv z pytan udoskonalennia zmistu shkilnykh pidruchnykiv z istorii ta heohrafii [Ukrainian-Polish commission of experts on improving the content of school textbooks on history and geography]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina – Ukraintsi* [Encyclopedia of Ukrainian History: Ukraine – Ukrainians]. Tom. 2. Kyiv. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ei_u_all&C2 [In Ukrainian].
- Uhoda** (2015). Uhoda pro realizatsiiu Trastovoho fondu Ukraina – NATO z pytan kiberbezpeky mizh Sluzhboiu bezpeky Ukrainy ta Rumunskoiu sluzhboiu informatsii [Agreement on the implementation of the Ukraine-NATO Trust Fund on Cyber Security between the Security Service of Ukraine and the Romanian Intelligence Service]. *Verkhovna Rada Ukrainy* [The Supreme Council of Ukraine]. 23 July. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642_063#Text [In Ukrainian].
- Vlasov, V., Kulchytskyi, S.** (2018a). *Istoriia Ukrainy (profilnyi riven). Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine (advanced level). Textbook for 10th grade students in general secondary education institutions]. Kyiv, 304 [In Ukrainian].
- Vlasov, V., Kulchytskyi, S.** (2018b). *Istoriia Ukrainy (riven standartu). Pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine (standard level). Textbook for 10th grade of general secondary education institutions]. Kyiv, 256 [In Ukrainian].
- Vlasov, V., Kulchytskyi, S.** (2019a). *Istoriia Ukrainy (profilnyi riven). Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine (profile level). Textbook for 11th grade of general secondary education]. Kyiv, 288 [In Ukrainian].
- Vlasov, V., Kulchytskyi, S.** (2019b). *Istoriia Ukrainy (riven standartu). Pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [History of Ukraine (standard level). Textbook for 11th grade of general secondary education institutions]. Kyiv, 256 [In Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 54. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2025. – 208 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2025-54

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія А), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №1346 від 10.10.2025 р.)

Видання індексується у Web of Sciense, Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS.

Головний редактор Мельничук О. А.
Відповідальний редактор Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Мурашова О.П.

Технічний редактор Маліновська А.С.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
email: info@vspu.edu.ua
<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 1.12.2025 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.25. Умовн. друк. арк. 23,25. Обл.-видавн. арк. 22,9.
Наклад 300 прим. Зам. № 8430/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
email: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>